[29]

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

R. GANSZYNIEC TH. ZIELIŃSKI

VOLUMEN XXIX 1926.

EDITUM AUXILIO MIN. INSTR. PUBL.
LEOPOLI 1926.
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO

WYDAWCY

R. GANSZYNIEC T. ZIELIŃSKI

ROCZNIK XXIX 1926.

WYDANE Z ZASIŁKIEM MIN. WYZN. REL. I OŚW. PUBL.
WE LWOWIE 1926.
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA.

Spis współpracowników rocznika XXIX.

	Str
Auerbach Majer (Lwów)	29. 211
Bulanda Edmund (Lwów)	201
Chodaczek Władysław (Lwów)	285. 286
Ganszyniec Ryszard (Lwów)	38. 100. 271
Hammer Seweryn (Kraków)	233
Klinger Witołd (Poznań)	157
Kosiak Marjan (Tarnopol)	292
Kowalski Jerzy (Lwów)	228
Krókowski Jerzy (Kraków)	81
Kumaniecki Kazimierz Feliks (Kraków)	68. 69
Mulbegat-Holler Jakób (Kraków)	155. 206
Pilch Stanisław (Lwów)	51
Popławski Mieczysław St. (Lublin)	101
Przeworski Stefan (Częstochowa)	9. 50
Przychocki Gustaw (Warszawa)	219
Radermacher Ludwik (Wiedeń)	188
Rapaport Artur (Lwów)	7. 80. 257
Rosenthal Chaim (Kamionka Strum.)	175
Safarewicz Jan (Wilno)	189
Schächter Regina (Stanisławów)	15
Schnayder Jerzy (Kraków)	156. 203
Sinko Tadeusz (Kraków)	135. 213. 215. 217
Smolka Franciszek (Lwów)	207. 245
Srebrny Stefan (Wilno)	205
Śmiałek Wincenty (Lwów)	39. 288
Wąsik Wiktor (Warszawa)	291
Zieliński Tadeusz (Warszawa)	1. 100. 208. 209

Z DRUKARNI ANTONIEGO BLUJA W PRZEMYŚLU, SZEROKA 6.

Index rerum voluminis XXIX.

I. Philologia classica: Pag.

Zieliński Th., De Tiresiae Actaeonisque infortuniis . . 1
Przeworski St., Une statuette hittite de Cracovie . . 9
Schachter R., Philodemi Περὶ ποιημάτων l. II fragmenta ex VH X collecta 15
Auerbach M., In Heronis Alexandrini opera mathematica observationes criticae 29
Śmiałek V., De prisci Vestae cultus reliquiis . . . 39
Pilch St. De Augusti laudibus apud Horatium . . . 51
Kumaniecki C. F., Quo ordine Vergilii eclogae conscriptae sint 69
Krókowski G., De Propertio ludibundo II 81
Popławski M. St., La vie sexuelle dans les religions antiques 101
Sinko Th., De Horatii carmine I 15 eiusque exemplari Graeco 135
Klinger W., L'*irésione* grecque et ses transformations postérieures 157
Rosenthal Ch., Aristophanis Aves quatenus secundum populi opiniones conformatae sint II . . 175
Safarewicz I., De inscriptione IG II 971 189

Miscellanea:

Bulanda E., Une plaquette d'or d'Athéna Parthénos 201
Ganszyniec R., Lecanomantica 38 — Preces ad Aeona 100
Kumaniecki C. F., Ad Verg. Aen. I 223 68
Mulbegat-Holler I., Eurip. Hyps. 3 col. III 11 (A Hunt, Trag. graec. fragm. papyr.) 155 — Sophocl. Indag. 116 (H.) 206
Przeworski St., Miscelles gréco-hittites I. Ἰχώρ *i(e)šhar* 50
Radermacher L., Ad Philodemi Περὶ ποιημάτων locum 188
Rapaport A., Ad Verg. Aen. II 309 7 — Ad Verg. Aen. VI 421 80
Schnayder G., De Romanis triumphorum captatoribus 156 — De Theone Romanorum detractore 203
Srebrny St., De Cratetis fragmento 29 K. 205
Zieliński Th., Cleantheum (fgm. 500 Arn.) 100

II. Censurae:

Baikie James, Egyptian papyri and papyrus-hunting (Smolka Fr.) 207
Iwanow Wjaczesław, Dionyz i pradionyzyjstwo (Zieliński T.) . 208
Kacarow Gawril, Car Filip II Makedoński (Zieliński T.) . . 209
Rapaport Arthurus, Novi Testamenti Graeci verba recipiantne praepositione praefixa vim perfectivae actionis necne (Auerbach M.) . . . 211
Zabughin Vladimiro, Vergilio nel Rinascimento italiano da Dante a Torquato Tasso (Sinko T.) . 213

Pansa Giovanni, Ovidio nel medioevo e nella Tradizione popolare (Sinko T.) 215
Marchesi Concetto, Tacito (Sinko T.) 217
Ganszyniec Ryszard, Polskie listy miłosne dawnych czasów (Przychocki G.) 219
Przychocki Gustaw, Plautus (Warszawska St.) . . . 222
Stolz-Schmalz, Lateinische Grammatik, Laut-und Formenlehre (Kowalski J.) 228

III. Notitiae:

Hammer S., L'état actuel des recherches sur l'oeuvre d'Apulée 233
Smolka Fr., Sto lat walki o katochów 245
Rapaport A., Przegląd książek szkolnych z zakresu filologji klasycznej za lata 1920—1926 257
Notatki bibljograficzne 271

IV. Necrologi:

Panek Emil 287
Danysz Antoni (Śmiałek W.) 288
Rowiński Michał 290
Kłosowski Mikołaj (Wąsik W.) 291
Zamłyński Stefan (Kosiak M.) 292

V. Varia:

Wykaz członków Polskiego Towarzystwa Filologicznego . . 293
Nowe publikacje polskie z zakresu filologji 296

DE TIRESIAE ACTAEONISQUE INFORTUNIIS

scripsit

THADDAEUS ZIELIŃSKI.

I

„Minerva nympham olim Thebis admodum et omnium maxime amicarum adamavit, Tiresiae matrem, neque unquam sese ab ea separabat... neque ei nympharum confabulationes aut choreae gratae eveniebant, nisi duceret Chariclo... Aliquando solutis peplorum fibulis in Hippocrene Heliconide corpora lavabant... Solus tum Tiresias cum canibus, etiamtum puer modo lanugine conspersus genas, in sacro loco vagabatur: siti ineffabili collecta ad fontis undas accessit, infelix, et invitus vidit, quod fas videri vetabat. Hunc quamvis irata allocuta est Minerva: „Quis te oculos non iam relaturum, o Eueride, infestus daemon huc duxit?" Haec illa: pueri autem oculos nox corripuit... Nympha vero exclamavit: „Quid filio meo fecisti, domina? Tales, deae, estis amicae! Oculos pueri mei abripuisti!"... Dea autem miserata est amicam, et his eam verbis Minerva est allocuta: „Nobilis femina, retrahe omnia quae irata dixisti: non ego filium tuum caecum reddidi. Neque enim gratum est Minervae puerorum oculos abripere; sed Saturniae ita leges iubent... Quot Cadmeis (sc. Autonoe) tempore futuro hostias mactatura erit, quot autem Aristaeus, filium iuvenem Actaeonem caecum ut saltem videant precantes! Atqui et ipse magnae Dianae cursuum erit particeps: nec tamen eum tunc temporis hi cursus neque communes in montibus iaculationes servabunt, ubi quamvis invitus decentia deae lavacra viderit, sed canes eum tunc ipsi priorem dominum comedent, ossa vero filii colliget mater omnia nemora pererrans. Felicem te dicet et fortunatam fuisse, quae ex saltu caecum receperis filium. Proinde noli plorare, amica, hunc enim tua gratia alia mea multa praemia manent."...

Sequitur praemiorum enumeratio: divinationis vis, baculum miraculosum, longaevitas, conscientia sui etiam post mortem conservata.

II

Haec Callimachus in hymnorum pulcherrimo, quod *Lavacrum Palladis* inscribitur. Credo argutiores inter lectores, cum ea quae diductis literis impressi perpenderint — idque eo magis si *Trago-*

dumenon meorum librum qui est „de locis rudimentalibus" antea perlegerint — concessuros esse nimis pertinaciter a poeta oculorum Tiresiae ereptorum crimine liberari Minervam: suspiciosam esse hanc diligentiam nec fieri posse quin antiquior fama una cum Chariclo deae ipsi hanc saevitiam crimine dederit — vel, ut meo termino utar, habere nos hic „dissimulatam invectivam", cuius rudimentorum generis aliquot exempla in libro meo attuli (p. 113 sq.)

Nec hercle fallet eum suspicio; quod enim ex ipsis poetae verbis colligi poterat, id diserte in fonte eius extitisse testatur Apollodorus (*Bibl.* III 19)... Φερεκύδης δὲ (fgm. 92a Iacoby) ὑπὸ Ἀθηνᾶς αὐτὸν τυφλωθῆναι. οὐσαν γὰρ τὴν Χαρικλὼ τῇ Ἀθηνᾷ *(lacuna)* γυμνὴν ἐπὶ πάντα ἰδεῖν· τὴν δὲ ταῖς χερσὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ καταλαβομένην πηρὸν ποιῆσαι. Χαρικλοῦς δὲ δεομένης ἀποκαταστῆσαι πάλιν τὰς ὁράσεις, μὴ δυναμένην ταῦτα ποιῆσαι praemia ei compensativa dedisse, e quibus diserte afferuntur divinatio et baculum.

Verum haec minuscula sunt, etsi mihi praeter cetera grata, cum methodi meae rectitudinem sponte confirment. Graviora sunt alia.

III

Quid enim Pherecydi debet Callimachus? Chariclus matris nomen, eius cum Minerva amicitiam, Minervam (idque solam) nudam a Tiresia conspectam, pueri occaecationem, Chariclus preces, praemia a Minerva puero donata. Quid de suo addidisse videtur? Chariclo chorearum ducem, lavacrum in Hippocrene, Tiresiam venatorem cum canibus, ambas inter lavandum a Tiresia nudas conspectas, „dissimulatam invectivam", Tiresiam cum Actaeone comparatum. „De suo" cum dico, nondum affirmare audeo, non potuisse eum omnia haec (praeter dissimulatam invectivam) in antiquiore fonte legisse, quin etiam apud ipsum Pherecydem, quem integrum legere poterat, non ut nos in brevi lacunosoque Apollodori excerpto. Id tantum dico, non posse nos recipere haec posteriora itidem ut illa priora apud Pherecydem extitisse.

Nos de ceteris infra videbimus; interim ad Actaeonem transeamus. Est sane similis de eo fama, qualem Callimachus tradit. Erat Dianae sodalis, ut Minervae ...etsi non ipse Tiresias, tamen eius mater. Erat venator, ut Tiresias. Vidit Dianam nudam, ut Minervam Tiresias. Punitus est ab irata dea, sed multo saevius: in cervum enim figura eius mutata (hoc ab unanimi fama servatum etiam Callimachus supponere videtur) effecit dea, ut a suis canibus dilaceraretur.

Similitudinem igitur nemo infitiabitur; immo tanta est, ut — quod ipsum quoque conceditur — alteram famam ab altera pendere necesse sit. De prioritate — liceat enim hac voce uti — est

certamen. Et Robertus quidem, ut priores omittam, ad Tiresianam fabulam se applicasse censet Actaeoneae auctorem (*Gr. Heldensage* 127): cui vehementer obloquitur Wilamovitzius in recenti de poesi hellenistica libro (II 23). Quid enim? Utrum Minervam decet per silvas vagari et in fonte lavari, an Dianam? Num etiam Minerva, ut illa, comitum chorum secum habet? An potest disertius fingi imitationis signum, quam si etiam Tiresias venari cogitur?

Haec cum rectissime disputata esse concessero, ipse quoque quaeram, num revera fugerit virum acutissimum, horum trium signorum nullum Pherecydeae famae inhaerere, omnia inter ea referenda esse, quae supra Callimachum de suo addidisse ostendi — sive revera, cum fabulam Tiresianam poetice exornaret, Actaeoneam — quam ipse infra citat — pro exemplari habuit, sive antiquiorem nobisque ignotum fontem adhibuit. — At potuit haec ornamenta etiam apud Pherecydem integrum invenire. — Potuerit sane; nec tamen a posse ad esse valet consequentia. Potuit enim hic integer Pherecydes etiam aliter de occaecationis loco circumstantiaque disserere, scilicet ut Haliartum Alalcomenasve transferret fabulam eamque cum deae Alalcomenensis Plynteriis coniungeret (cf. Busleppium apud Roscherum V 184 infra).

Ego ut Robertum vera vidisse credam rationibus adducor his.

IV

Primum enim tempore saltem prior est antiquissimus Tiresianae fabulae quam Actaeoneae testis: ille enim est Pherecydes, cum huius nullus Callimacho antiquior extet. Sufficere hoc puto, ut probandi saltem onus in contraria censentem devolvatur; sed tamen altius inquirendum est.

Utriusque enim calamitatis, ut minutiora omittam, duplex apud antiquos extitit fama. Et Tiresianae quidem, praeter Pherecydeam, nobilis fuit Hesiodea ex Melampodea petita, secundum quam ille, postquam serpentibus vario modo occisis vel vulneratis in feminam rursusque in marem est transformatus, a Iove et Iunone iocularis litis arbiter adhibetur de maris feminaeve maiore in re venerea delectatione; quam litem cum secundum Iovem iudicasset, ab irata Iunone caecitate punitur, a Iove autem divinationis arte donatur. Iocosi agnoscis carminis argumentum, quale habemus Demodoci de Martis Venerisque amoribus vel Homeri in Mercurium hymnum. Et illos quidem etiam serio tractatos esse Harmonia Thebana ostendit Martis Venerisque filia; Mercurium boum raptorem non minus quam ignis raptorem Prometheum inter generis humani benefactores principitus fuisse facile inveniet, qui Sophocle recenti duce in ipsum hymnum inquisierit; quid de Hesiodeo Tiresia censebimus? Et Wilamowitzius quidem, ut fas est errore errorem procreari, „quid aliud est", inquit, „fabula Phere-

cydea cum illo comparata nisi inventum, quo venerandus vates ab illa metamorphosi quippe magnitudine eius indigna liberetur?" Ego flumina facilius retro fluere credam quam parodiam unquam parodumenon praecessisse.

Immo facillime ita haec de Pherecyde Hesiodove quaestio solvitur, ut illum seriam reddidisse fabulam statuamus cum Plynteriorum antiquis caerimoniis coniunctam, hunc ludicram liberae mentis inventionem, quales mero apposito Demodoci Phemiique in epulantium delectationem proferebant.

Nondum omnia de Tiresia Pherecydeo explicavimus; consulamus tamen etiam de Actaeone duplicem famam.

V

Et de Callimachea quidem satis est dictum; huic multo antiquior opponitur Euripidea in *Bacchabus*, admodum illa quidem compendiosa (v. 337); ita enim Cadmus Pentheum ab impietate revocat:

> ὁρᾷς τὸν Ἀκτέωνος ἄθλιον μόρον,
> ὃν ὠμόσιτοι σκύλακες, ἃς ἐθρέψατο,
> διεσπάσαντο, κρείσσον'ἐν κυναγίαις
> Ἀρτέμιδος εἶναι κομπάσαντ'ἐν ὀργάσιν·
> σὺ μὴ πάθῃς τό...

Quod grave testimonium imperiose sane removet Wilamowitzius, cum *excogitasse* dicit rationem Euripidem, quae ad admonendum Pentheum apta sit, id vero *perinde esse*. Num hic fuit mos poetae, ut ἁμαρτόροις in ratiocinationibus suis uteretur? Non memini hoc quemquam probavisse; contra scio, si quid tale admissum erat, diligentiore inquisitione fidem poetae certiorem apparuisse.

At extant etiam figurata monumenta, „et si Dianae in Actaeonem", inquit, „impetum nobis ostendunt, quivis iratam contendet". Quasi vero iratam negaverit Euripides. Quid quod vestitam ostendunt, non nudam? Nolim hoc in nobillissima metopa Selinuntia premere, ne mihi quis obiciat, ne licuisse quidem tantae antiquitatis sculptori salvo decore virginem deam nudam repraesentare. At licuit vasculorum pictoribus quarti tertiique saeculi; cur igitur ne hic quidem (S. Reinach, *Répert.* I 229. II 214) inter lavandum aspectae ullum signum apparet? Quin ad sarcophagos delabendum est, ut Callimacheae versionis aliqua inveniantur figurata testimonia.[1])

Immo repetere placet, quod alibi posui: νᾶφε καὶ μέμνασο — πιστεύειν. Faciamus fidem habendi periculum, retractaturi haud dubie, si nos in avia duxerit.

---

[1]) Rectissime hoc monuisse video eundem Sal. Reinach *Cultes* etc. III 24 sq.

VI

Vidit Tiresias, quod eum nefas erat videre: continuo oculis orbatus est. Agnosco duram talionis legem: qua corporis parte peccavit, ea poenas pependit. Vidit idem Actaeon: in cervum mutatus a canibus dilaceratus est. Hoc vero ineptum; quid enim commune culpae cum poena?

Numquid melius Euripides? Equidem aio; sed tamen altius in eius famam inquiramus. Gloriatus esse dicitur ipsam a se deam iaculando superatam esse; ubinam hoc facere potuit? Puto, cum feram occideret. Qualem? Equidem propter ἐλαφηβόλον cervum crediderim. [1]) Continuo ab irata ipse in cervum mutatus canibus obicitur. Vides apparere tamen talionis legem: sed nondum ad finem pervenimus.

Cuivis enim similis Agamemnonis casus in mentem veniet, qualem in *Cypriis* informatum Sophocles in *Electra* repetivit. Et hic ad *Tragodumenon* meorum l. III lectorem revoco, ubi rem fusius tractavi. Cognoscet duplicem ibi Agamemnonis fuisse culpam; priorem, quod sacrum deae animal occiderit, posteriorem, quod occiso immodice gloriatus sit. Cognoscet autem hanc posteriorem mere additiciam esse; poenam sane — ut τοὺ θηρὸς ἀντίσταθμον deae filiam mactet — ad priorem solam accommodatam esse. Idem igitur de Actaeone statuendum est: cervi occisi poenas ipse in cervum mutatus luere cogitur. Talia momenta additicia saepius occurrunt; nam et Aiax ille Locrus ad priorem principalemque suam impietatem aliam superaddidit, cum invitis se deis vitam suam salvasse gloriatus est, et Ulixes Neptuni ob filium iram acerbiorem reddidit, cum illius oculorum iacturae ne ipsum quidem divinum patrem mederi posse dixit. Sufficit tamen Agamemnonei casus analogia, ut Actaeoneam fabulam principitus eam fuisse concedamus, quam modo adumbravi.

Principitusne vero? Si coniectare licet, crediderim potius etiam illud, quod *sacrum* dixi occisum animal, iam posteriori mythi evolutioni deberi, principitus autem Dianam in universum ut ferarum protectricem et patronam repraesentatam fuisse, quas qui victus causa occidisset, numen eius laederet. Hinc sacrificia redemptoria, hinc *cervorum cervarum*que sacrum ministerium, quod usque ad posteriora tempora permansit. Non dubitabit, qui *Agamemnonis* Aeschylei parodum diligenter perlegerit.

Sed mittamus longinqua; nobis ut Iphigenia pro cerva, ita Actaeon pro cervo est; vario modo idem significare voluit mythologus. Haec ad Actaeoneam fabulam explicandam sufficiunt.

---

[1]) Hoc ipsum in vasculo Rubensi repraesentatum testatur idem S. Reinach (l. l. 27).

VII

Ad Tiresianam revertimur; nondum enim omnia ad liquidum sunt perducta. Vidit homo, quod eum videre leges divinae vetant; temeritatis poenas caecitate persolvit. Audio; pendent haec ex Plynteriorum caerimoniis, ut hic luculento exemplo illustretur, quod perperam in universum valere quidam affirmant, mythum scilicet ex ritu esse natum. Necdum tamen intellego, cur temerario divinandi facultas sit data — nam Chariclus preces poeticae exornationi quivis tribuet — hoc est, cur ad hanc rem nobilissimo Thebanorum vate opus fuerit.

Ceterum ad ea quae dicturus sum venia mihi a misologis petenda est; non enim testimoniis res agetur, sed ratione, quam in mythis graecis contineri ego contendo, plerique negant, pauci eique minime spernendi a se ipsis erutam agnoscunt, ab aliis indignabundi respuunt. Ei mihi igitur rogandi erunt, ut his quae adhuc dicta sunt acquiescant, ea quae sequuntur ad se non pertinere putent.

Ut enim simpliciter quae censeo profitear, nexus mihi rationabilis interesse videtur inter caecitatem et divinationem, ut illa huius sit conditio: occaecari scilicet debere mentem ad res corporeas, ut divino spiritu impleatur. Atque hic est proprius vocis μύειν sensus, qualis in substantivo μύστης apparet. Quod si tenemus, ambigua erit caecitatis in Tiresia vis; est enim et temeritatis poena eius, qui non videnda viderit, et summi praemii, divinatoriae artis, conditio.

Quid autem vidit? Minervam nudam — id est Iovis mentem nudam. Nam hunc fuisse — non ubique, attamen interdum — Minervae significatum ipse mythus de dea ex Iovis capite prosiliente ostendit, ad quem Callimachus in hymni fine alludit. — At haec est allegorica interpretatio. — Sit sane; etiam allegoriam mythorum interdum — non semper — creatricem fuisse, ut de aliis taceam, Thebanus de Harmonia Martis et Veneris filia mythus docet. Abuti hac ratione non licet, uti vero, ubi se ultro offert, nemo nisi misologus vetabit.

Quod si verum est, ex duabus partibus sive aspectibus conflatus est de Tiresia mythus; nam et aetiologicus est ex Plynteriorum ritu deductus, et allegoricus ipsam divinandi rationem explicans.

VIII

Restat ut utriusque mythi evolutionem quasi sub stemmate lectoribus proponam, non quo re vera ita se rem habuisse recipiam, sed ut recapitulatione addita percipiendi opera lectori facilitetur.

Actaeon:

Actaeon venator cum (sacrum) cervum occidisset, ab irata Diana ipse in cervum mutatus a suis canibus dilaceratus est.

Actaeon venator cum (insuper) melius sé ipsa dea iaculari gloriatus esset, hanc eandem poenam tulit (fama Euripidea).

Actaeon venator cum Dianam in fonte silvestri se lavantem conspexisset, ab irata dea in cervum mutatus a suis canibus dilaceratus est (fama Callimachea).

Tiresias:

(Quidam) Minerva inter lavandum aspecta oculis orbatus est (Plynteriorum aetion).

Tiresias Minerva, i. e. Iovis mente, nuda aspecta oculis orbatus divinandi artem consecutus est.

Tiresias Minerva inter lavandum aspecta ab irata dea oculis orbatus est, tum vero matris precibus compensationem accepit divinandi artem.

Tiresias venator cum Minervam in fonte silvestri se lavantem conspexisset, oculis orbatus est, tum vero matris suae gratia divinandi artem accepit (fama Callimachea).

AD VERG. AEN. II 309.

Usitatissimum nostris in scholis, et quantum video etiam in Germanis, est versum Aen. II 309

> tum vero manifesta fides Danaumque patescunt
> insidiae

ita in vernaculam verti, ut *fides* pro *perfidia* posita intellegatur.[1]) Quod molestam efficit tautologiam poeta minime dignam, cum interpretatio qualem in vetustiorum editionum (Heyne, Forbiger) adnotationibus invenimus: *manifesta iam res erat,*

[1]) Cf. adnotationem editionis Bibliothecae Gothanae, Brosin — Heitkamp, Gotha 1911, „fides ist eine sogenannte vox media wie fortuna, valetudo... hier.. Verrat".

optime ad totius loci intellectum quadret. Troiam enim hostes iam invaserunt Aenea adhuc dormiente. Luctus et gemitus ad dormientis aures pervenit, sed initio non potest Aeneas somno, solvi — dormit porro et quaecumque audit, cum eis quae somniat conectit ac componit: id quod notissimum inter eos qui de somniorum natura disputarunt. Itaque Hector tristis ei videtur et lacrimans et *gemitus imo de pectore ducens*. Gemitibus vero crescentibus pellitur et somnus. Aeneas experrectus primo non intellegit quid sibi velint ea quae audire sibi videatur: sentit somnum esse pulsum, quae tamen sibi in somno visae sunt voces non evanescunt. Incertus igitur tecti fastigium ascendens quid acciderit percipere conatur. Somnus tamen nondum plane evanuit neque hebetare sensus destitit; accipit auribus varium sonitum veluti pastor ille in montibus quocum comparatur a poeta, et stupet, nescius quid sibi ea quae audit velint. Tandem intellexit *(tum vero manifesta fides)* urbem ab hoste teneri et sensit id Danaorum fraude factum esse *(Danaumque patescunt insidiae)*. Primo oculis doctus est de condicione urbis: videt incendiorum lucem, deinde singulos auribus distinguit sonos: clamores virorum tubarumque clangorem quae profecto non tum demum canere coeperunt, verum antea ab Aenea una cum ceterarum vocum strepitu mixtae et confusae non percipiebantur.

Itaque si totus locus secundum linguae Latinae usum (cf. vetustiorum editionum adnotationes) explicari potest concinnamque dat sententiam eamque summo dignissimam poeta, qui psychologiam (liceat hoc uti vocabulo) optime calluisse videtur, non est cur credamus Vergilium nulla ductum ratione bis idem eodem in versu dixisse *(fides = perfidia × Danaum insidiae)*

Occasione oblata monere velim alium quoque versum Aen. VI, 615:

> Inclusi poenam exspectant, ne quare doceri,
> quam poenam aut quae forma viros fortunave mersit

minus recte nostris in scholis magistros interpretari Teubnerianas Weidmannianasque editiones commentariis instructas plerumque secutos, cum docti vetustiores recentissimorumque doctorum doctor Norden locum bene explicent. Vox *forma* adludit ad *formulam* et in vertendo usurpanda est vox de forensi dicendi usu deprompta, ut Norden dicit *Gericht*, nos *wyrok* fortasse. Hic nihil est quod repetatur: *poena* dictum est ex sententia reorum iudicum sententiam exspectantium, *forma* vero ex sententia iudicum quibus iudicium est ferendum.

Leopoli A. Rapaport.

STATUETTE HITTITE
au Cabinet d'Archéologie Classique
de l'Université de Cracovie.

UNE STATUETTE HITTITE DE CRACOVIE

par

STEFAN PRZEWORSKI.

Parmi les monuments de l'art hittite il y a un groupe à part — ce sont de petites figurines humaines, pour la plupart en bronze, plus rarement en or ou en argent. Elles proviennent de différentes contrées de l'ancien empire hittite — de l'Asie Mineure comme de la Syrie — des temps assez reculés ainsi que d'une époque plus récente. Par conséquent, sous le rapport du style elles forment un ensemble assez héteroclite et nous y rencontrons des spécimens entièrement primitifs à côté d'objets d'une valeur artistique indéniable.

Pour cette raison même elles ont pour nous une assez grande importance. En outre, elles excitent notre intérêt à cause du nombre fort restreint de monuments de ce genre qui nous soient connus [1]) et à cause du manque presque entier d'autre plastiques hittites rondes [2]) qui nous puissent donner une idée plus exacte sur la manière de représenter la forme humaine dans cet art. [3])

Un de ces bronzes hittites, placé entre les antiquités égyptiennes, se trouve dans le Cabinet d'Archéologie Classique de l'Université Iaguellonienne à Cracovie.

Ce travail a été écrit à l'Institut d'Archéologie Classique à Cracovie pendant l'hiver 1923/24 et publié d'abord en polonais dans la revue mensuelle „Sztuka i Artysta", 1924, 145 s. et 1 pl. Ici il se présente sous un aspect nouveau complété par une bibliographie de statuettes hittites. — Abréviations: AS — Ausgrabungen in Sendjirli I-IV, 1893—1911; CIH — Messerschmidt, Corpus Inscriptionum Hettiticarum 1900; Liv. Ann. — Annals of Archaeology and Anthropology of the University of Liverpool; MFO — Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université de St. Joseph à Beyrouth.

[1]) Peiser, Sitzungsberichte d. Altertumsgesellsch. Prussia XXII 1909, 424/s. cite 38 statuettes, Thomsen, Reallex. d. Vorgesch. II 1925, 167/s. — 25, notre bibliographie — 33, total alors 96. De ce nombre il faut exclure les bronzes syro-phéniciens et paléstiniens qui font des groupes distincts. Nous parvenons alors à constater le nombre d'à peu près 70 bronzes d'Asie Mineure et de Syrie d'un style indubitablement hittite.

[2]) Garstang, The land of the Hittites 1910, 80 donne un ensemble de restes de la sculpture hittite en ronde bosse. Il faudrait aujourd'hui compléter sa liste par plusieurs spécimens qui furent publiés depuis ce temps. L'existance de l'art statuaire chez les Hittites attestent aussi les textes de Boghazkeui: Böhl, Theol. Tijdschrift 1916, 306/s., Witzel, Heth. Keilschrifturkunden I 1924, No. VIII, 20/s.

[3]) Reber, Die Stellung der Hethiter in der Kunstgeschichte, Sitzungsberichte Bayr. Akademie 1910 XIII 103 suppose l'existence de la plastique hittite en métal à côté de celle en pierre. Mais aucune sculpture monumentale hittite en bronze ne s'est conservée jusqu'à nos temps, de sorte que les figurines sont presque les seuls restes de la métaloplastique hittite.

L'inventaire (No. 7271) se limite à une brève mention que le lieu de trouvaille de la statuette est inconnu, ensuite il ajoute qu'elle fut achetée à Saint Pétersbourg et offerte à l'Université de Cracovie par le comte Constantin Przeździecki. Tout de même plusieurs détails caractéristiques, surtout dans la facture du corps humain, affirment son origine hittite.

La hauteur de la statuette est de 265 mm, l'envergure des épaules de 52 mm, — des dimensions en tout cas plus considérables que celles d'autres spécimens connus.

Elles représente un homme probablement jeune, car imberbe, debout. L'état de répos fut rendu d'une façon tout à fait correcte: le pied droit porté un peu en avant, le pied gauche un peu retiré et courbé en arrière. Des mains trop courtes, pliées dans les coudes sous un angle droit et avancées,[4]) des poings fortement serrés. Tout cele donne à la statuette une attitude assez raide, mais qui est conservée dans un grand nombre d'autres bronzes hittites,[5]) d'ailleurs connue aussi dans la sculpture.[6])

Le jeune personnage porte un court pagne qui lui couvre les hanches; ce costume, festonné en bas, est retenu à la taille par une ceinture.[7]) La partie supérieure du corps semble nue, mais les traces de couleur rouge sur le dos nous font supposer que justement cette partie du vêtement était marquée par la peinture.[8]) Par conséquent la poitrine n'est pas indiquée. Cependant sur les bras de pareilles traces ne sont pas conservées de sorte qu'on ne peut pas savoir si le costume avait aussi des manches.

Les pieds sont nus. La tête est coiffée d'un haut couvre-chef de forme bizarre, qu'on ne voit jusqu'ici sur aucun monument hittite. C'est probablement un panache dressé en haut, dont le prototype est porté par une autre statuette.[9]) L'écaille sur son surface peut être considérée comme une stylisation de cheveux, d'ailleurs très caractéristique et expréssive.[10]) Il faut aussi relever ce détail important que le panache sort directement de la tête et qu'en arrière il passe aussitôt en protège-nuque pareil à ceux des guerriers hittites.[11])

---

[4]) Cf. le bas-relief CIH, pl. XXV.

[5]) P. ex. Poulsen, La Coll.Ustinow dans Videnskapsselskapets-Skrifter 1920, II No. 3, fig. 1/2; Froehner, Coll. Tyszkiewicz 1898, pl. VIII, No. 113, Poulsen, Orient und frühgriechische Kunst 1912, fig. 59; Ward, Americ. Journ. of Archaeology 1900, pl. II/III; Chantre, Mission en Cappadoce 1898, pl. XXIV; Weber, Heth. Kunst 1921, pl. 30.

[6]) AS IV, pl. LI, Syria 1921, 103, fig. 90; AS IV, pl. XLIV, Schäfer u. Andrae, Die Kunst des alten Orients 1925, fig. 562; aussi le bas-relief CIH, pl. XLI. [7]) Cf. Speelers, Le costume oriental ancien 1923, fig. 328/329.

[8]) Poulsen, Coll. Ustinow 7 suppose la même chose quant à la figurine qu'il décrit [9]) Menant, Revue Archéologique 1895, I, 34, fig. 1.

[10]) La crinière traitée d'une façon analogue sur la lame de Tello: Heuzey, Catal. des Antiquités Chaldéennes 1902, No. 216, Meissner, Grundzüge d. babyl.-assyr. Plastik 1915, fig. 48.

[11]) Sur le relief rupestre de Giaour-Kalessi: Perrot-Chipiez, Hist. de l'art dans l'antiquité IV 1887, fig. 352, Reber o. c., fig. 28, Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter 1914, fig. 60.

Également intéressant est l'ornement qui se trouve au milieu de la surface de ce couvre-chef. Il ressemble par sa forme à un emblème que les guerriers hittites portent souvent à la même place.[12])

Ce couvre-chef si original n'est peut être que le symbole propre à la divinité hittite, représentée par la statuette de Cracovie. Nous devons considérer la plupart de bronzes hittites comme représentations de dieux. On y rencontre soit des figurines dont le couvre-chef est orné de cornes qui sont un attribut pérmanent de la divinité,[13]) — soit de nombreux personnages de divinités montées sur les animaux.[14]) L'un[15]) et l'autre[16]) sont d'accord avec les idées réligieuses de peuples hittites et ils nous sont conservés aussi dans une série d'autres monuments.

Outre cela ces statuettes se présentent souvent dans un couvre-chef spécifique[17]) qui était à coup sûr ainsi que les attributs tenus dans la mains, un des emblémes distinctifs de la divinité. De cette manière il faut se figurer aussi un groupe de bronzes dans une attitude identique avec celle que nous avons décrite;[18]) cependant elles se sont conservées sans leurs attributs.[19]) Les bas-reliefs nous offrent des représentations analogues, donc il n'y a aucune raison d'admettre que ce soient des personnages portant des ex-votos.[20])

L'identification des types particuliers serait aujourd'hui prématurée. Il est pourtant probable que les tablettes de Boghazkeuï qui nous ont déjà révélé une longue liste des noms du panthéon hittite[21]) nous dévoileront un jour d'une façon plus précise les

[12]) Sur le même relief de Giaour-Kalessi bien que sur quelques autres monuments: Garstang o. c. 163 et 215.

[13]) Cowper, Proceed. Society of Biblic. Archaeology 1906, 228; Babelon, Catal. de bronzes de la Bibl. Nationale 1895, No. 898; Catal. de bronzes de la Coll. de Clercq, No. 207, pl 33.

[14]) Garstang o. c. pl. XL; Perrot-Chipiez IV, fig. 367; Weber o. c. pl. 8/9; Offord, Liv. Ann. 1911, pl. XX. Un taureau en bronze, Ronzevalle, MFO 1910, pl. VIII possède deux socles pour les tiges dans son dos. Il est donc probable que les nombreuses statuettes, qui ont sous leurs pieds des tiges, étaient fixées d'abord sur les dos des animaux. Il est intéressant à constater que l'animal supportant une divinité était aussi considéré comme une divinité: v. Böhl, Theol. Tijdschrift 1916, 308/s., Witzel o. c. 33 sur le taureau Šeriš de Tešoub.

[15]) P. ex. Messerschmidt, Die Hethiter 1903², fig 9; Oppenheim, Tell Halaf 1908, fig. 7; Hogarth, Carchemish I 1914, pl. B14, Zimmern, Religion d. Hethiter, Bilderatlas z. Religionsgeschichte V 1925, fig. 10. Aussi Contenau, La glyptique syro-hittite 1922, 26/s.

[16]) P. ex. le relief de Yasili-Kaïa: Ed. Meyer o.c. fig. 68; de Malatia: Hogarth, Liv. Ann. 1909, pl. XLI, Charles, Olmstead and Wrenches, Travels and Studies in the nearer East I 2, 1911, fig. 33; d'Alep: Hogarth, Liv. Ann. 1909, pl. XXXIV; dans la glyptique: Contenau o. c., fig 155, 166, 178/179.

[17]) P. ex. Weber o.c. pl. 8/9; Peiser o. c. fig. 231/232.

[18]) Cf. note No. 5. [19]) L'exception fait Weber o.c., pl. 30.

[20]) C'est l'avis de Poulsen, Coll. Ustinow 7. On ne peut attribuer cela qu'à la figurine: Chantre, o.c. pl. XXIV 2.

[21]) V. p. ex. Böhl, Theol. Tijdschrift 1916, 183/s., Weidner, Boghazköi-Stud.en VIII 1923, 29s.

croyances religieuses des peuples hittites. Car seuls les textes nous peuvent expliquer la maniére dont les Hittites se figuraient leurs divinités. Nous en avons jusqu'à présent une idée assez vague.[22]) Ce n'est qu'avec l'aide de la tradition écrite qu' il faut se mettre à une intérprétation positive des monuments, malgré que nous pouvons déjà discerner sans difficulté certains types conventionnels des divinités, fixés dans l'art hittite.[23])

La facture du corps de la statuette de Cracovie porte tous les traits caractéristiques de cet art. La sveltesse est gagnée par une disproportion entre la supérieure et l'inférieure partie du corps ainsi qu'entre les extrémités. Surtout expréssives sont les jambes longues et les mains courtes. Les épaules droites et anguleuses[24]) sont trop larges par rapport à la poitrine et aux hanches, ce qui donne au corps la forme d'un trapèze. Une grande tête surmonte un long cou. Le visage ne possède aucune trace individuelle, il n'exprime aucun sentiment plus vif: il est d'un lourd et raide schématisme si caractéristique pour la plastique hittite. Un nez proéminent, des sourcils, qui au lieu de s'accuser en relief, sont indiqués par deux sillons, comme souvent dans la sculpture orientale ancienne, des oreilles saillantes. Les détails de la partie inférieure du visage sont plus soignés que dans les autres objets du même groupe. Par contre les yeux qui sont ailleurs indiqués par deux cavités pour les incrustations[25]), manquent complètement. Les détails anatomiques sont traités de façon inégale. Les jambes sont rendues assez bien, les rotules des genoux ressortent distinctement, mais les doigts des pieds ne sont pas précisés. Les mains sont minces et anguleuses, leurs doigts sont marqués nettement. Suivant un usage, appliqué surtout en Syrie, la partie inverse du corps est tout à fait plate; la tête et sa parure sont taillées d'un seul jet.

L'aplatissement de la partie inverse du corps, les cheveux serpentinoformes[26]) et plusieurs autres détails du style dont il était question rapprochent la figurine de Cracovie d'un groupe de

---

[22]) V. l' introduction de Zimmern dans Lehmann-Haas, Textbuch zur Religionsgeschichte 1922², 331 s.

[23]) Je n'ai qu'à rappeler ce que V. Müller, Orient. Literat. - Ztng. 1923, 13 dit à propos de bronzes hittites: „... Eine Figur wird nicht aus dem Wesen der nur ihr eigenen Individualität herausgestaltet, sondern es wird ein Typus, der für die verschiedenartigsten Darstellungen passt, hier der Mann, benutzt und unter minimaler Veränderung der Haltung durch äusserliche Hinzusetzung von Attributen zu verschiedener Bedeutung differenziert."

[24]) La même chose dans les bas-reliefs en face: Sendjirli: AS IV, pl. LXIV, Ed. Meyer, o. c. fig. 83; Carchèmish: Hogarth, Carchemish I 1914, pl. B 10, Weber o.c., pl. 23; Tell-Halaf: Oppenheim, o.c. fig. 7.

[25]) P. ex. Weber, o.c. pl. I et 11; Caylus, Recueil d'antiquités I 1752, pl. X 1, Babelon o.c. No. 752; Cowper o.c.

[26]) Cf. les sculptures de Sendjirli et la tête de Misrife, Ronzevalle, MFO 1914/21, pl. II.

bronzes hittites de provenance syrienne. Par rapport aux bronzes provenants de l'Asie Mineure ceux-ci occupent une position à part qu'il faut expliquer par ce fait, qu'à côté des traditions hittites plus distinctes, ont contribué à leur formation aussi des influences locales et voisines. Cependant les liens qui les unissent avec l'art hittite sont tout de même si étroits qu'ils subsistent encore longtemps après la chute de l'état hittite même lorsqu'un style nouveau se forme dans les anciens centres hittites de la Syrie — à savoir le style „araméen". [27]) La statuette de Cracovie date justement de cette époque. Elle se rapproche du groupe syrien et une certaine ressemblance avec la statuette de la Collection Ustinow permet de la rapporter au IXe siècle av. J.-C. [28])

Une cavité quadrangulaire dérrière la tête permet de supposer que la figurine était soit une applique soit qu'elle constituait une partie d'un plus grand ensemble, jusqu'à présent indeterminé. Toute une série de statuettes hittites n'avait sans nul doute aucune déstination indépendante [29]) et elles ne formaient que des compléments — non seulement ornamentaux — de vases en métal, de lampes [30]) ou d'autres objets d'industrie artistique. Ce domaine de l'art hittite nous est complètement inconnu. En conséquence mieux vaut s'abstenir pour le moment d'un jugement prématuré. [31])

Pour finir, il faut mentionner que, sous le rapport de technique, notre statuette est d'une fonte peu exacte ce qui a causé des brèches, surtout au revers.

La statuette produit une impression assez primitive à cause de l'inexactitude signalée dans l'exécution du corps. Sous ce rapport presque toutes les figurines se ressemblent. Pourtant d'y

---

[27]) Unger, Archiv f. Keilschriftforschung 1923, 78/s.

[28]) Il faut préciser qu'à côté de certaines ressemblances sont perceptibles en même temps des différences considérables. Je crois pourtant possible de placer la statuette de Cracovie dans le groupe de bronzes, dont Mr. Poulsen nous a donné dernièrement un aspect général: Coll. Ustinow, 4/s.

[29]) Des statuettes percées au milieu: Friedrichs, Kleinere Kunst und Industrie im Altertum 1871, No. 2666e; Weber, o.c. pl. 1. Des figurines avec des anneaux: Chantre o.c. pl. XXIV, 5; Cowper o.c. Une statuette avec enchâssure en bas, Chantre o.c. pl. XXIV 4. Cf. le personnage assis, Ronzevalle, MFO 1914/21, pl. V 1/2 et p. 132; son chaise possède aussi des tiges pour le fixer.

[30]) Cette idée me suggère une lampe palestinienne: Schumacher, Tell el Mutesellim 1908, pl. 50, Thomsen, Reallex. d. Vorgesch. I 1924, pl. 105 l. Cf. le candélabre d'Erlangen: Curtius, Münch. Jahrb. f. bild. Kunst, 1913, 2, fig. 1 et le même, Gesch. d. antiken Kunst I 1923, fig. 212.

[31]) L'étude de bronzes vanniques, Herzfeld, Festschrift f. Lehmann-Haupt 1921, 225/s. est non moins instructive que celle de grecques pour se faire une idée de l'application de la figure humaine dans les arts mineurs. Quant aux figurines syriennes cf. outre l'article de Thomsen, Reallex. d. Vorgesch. II 1925, 167/s., Bates, Amer. Journ. Arch. 1911, 15/s. et Dussaud, Civilisations préhelléniques 1914[2], 324[1]. V. aussi les dernières observations de Tallgren, Studia Orientalia I 1925, 312/s. sur les bronzes hittites.

conclure sur la valeur et le caractère de la plastique monumentale hittite semble assez risqué puisque ce n'étaient probablement que des objets déstinés à un large public.

Bibliographie.

Je crois inutile de donner une bibliographie entière de statuettes hittites, parce que les articles de Peiser, Sitzungsberichte d. Altertumsgesellsch. Prussia, XXII 1909, 424/s. et de Thomsen, Reallexikon d. Vorgeschichte II 1925, 167/s. en citent la plupart, surtout celles de provenance syrienne. Je n'ai qu'à compléter les travaux précédents par une énumération des bronzes hittites qui furent omis par ces deux auteurs.

1—2. Misrife. Ronzevalle, MFO 1914—21, 132 et pl. V.

3. Tyre. Ward, Amer. Journ. Arch. 1900, pl. III.

4. Beyrouth. W. Froehner, Catal. de la Coll. Tyszkiewicz 1898, pl. VIII No. 113.

5. Syrie. Coll. Ustinow. Poulsen, Videnskapsselskapets-Skrifter 1920 II No. 3, p. 4/s. et fig. 1/2.

6. Syrie. Ward, Amer. Journ. Arch. 1900, pl. II.

7. Syrie. Cracovie. Gabinet d'arch. class. de l'Université. Przeworski, Sztuka i Artysta 1924, 145/s. et 1 pl. ainsi que l'article présent.

8. Syrie. Berlin. Weber, Hethitische Kunst 1921, pl. 30.

9. Delphes. Provenance syrienne. Perdrizet, Fouilles de Delphes V, p. 27, fig. 102 et pl. II 2. Cf. Bissing, Athen. Mitteil. 1912, 223/s.

10. Syrie. Clermont-Ganneau, Etudes d'archéol. orient. II 1898, 186.

11. Rakka. Cowper, Proceedings Society of Biblical Archaeology 1906, 228 et 1 pl.

12—13. Killiz. Garstang, Liv. Ann. 1908, pl. XIV 2/3 et The Land of the Hittites, 1910, pl. XL 1.

14. Biredjik. Chantre, Mission en Cappadoce 1898, pl. XXIV 2.

15. Asie Mineure. Berlin. Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter 1914, pl. XI 2; Weber l. c. pl. 8/9.

16. Asie Mineure. Coll. Nahmann. Offord, Liv. Ann. 1912, p. 88 et pl. XX.

17—18. Asie Mineure. Berlin. Ed. Meyer l. c. pl. XI, 1 et 3.

19. Asie Mineure. Berlin. Weber l. c. pl. 10. Je crois que c'est la même statuette dont parle Furtwängler, Arch. Anzeiger 1892, 110, No. 2.

20—21. Asie Mineure, Berlin. Weber l. c. pl. 1 et 11.

22—23. Cappadoce, Chantre l. c. pl. XXIV, 2 et 5.

24—27. Mons Argaeus. Chantre l. c. p. 147, fig. 106/107, pl. XXIV 6/7; p. 149, fig. 109/110, pl. XXIV 4 et 11.

28. Yozgat. Chantre l. c. p. 145, fig. 105. et pl. XXIV 1.

29. Boghazkeuï. Chantre l. c. pl. XXV 2.

30. Provenance inconnue. Berlin. Friedrichs, Kleinere Kunst und Industrie in Altertum 1871, 490, No. 2666e.

31—32, Provenance inconnue. Berlin. Weber l. c. pl. 38/39.

33. Provenance inconnue. Paris. Caylus, Recueil d'antiquités, I 1752, 335 et pl. X 1; Babelon, Catalogue de bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale 1895, No. 752.

PHILODEMI Περὶ ποιημάτων I. II FRAGMENTA EX VHX COLLECTA

digessit

REGINA SCHÄCHTER.

Voluminum Herculanensium tomi X paginae I—XIII fragmenta continent quae sine dubio ad Philodemi περὶ ποιημάτων commentarios idque ad librum secundum spectant. Nonnulla cum fragmentis iam antea publicatis et non sine iure Philodemo attributis [1]) tam manifesto congruunt, ut facile cognoscas eandem rem utrobique tractari. Quin etiam nonnulli locì comparatione ita facta et reconstruuntur et illustrantur. Itaque tomi X chartis expressis nonnullas adiciam quae fragmentorum reconstructionem promoveant neque minus argumento sint nexum inter haec fragmenta et illa quae antea publicata sint certum esse.

Fragmenta tomi X docti nondum tetigerunt. Gomperz [2]) sine diligentiore cura perpauca manu adnotavit, quae fragmentis relatis subscribam.

Fgm. X 1.

Fgm. IV 15?.

Frgm. X 1 ita lego:

οὐδὲ καθ' ὅσον κακόν ἐστιν. οὐ μέντοι καὶ δέχοιτ'ἂν πᾶσιν ἀγαθὸν κακίας ἀντικοινώνητον εἶναι, πᾶσιν ἔννοιαν προσγενήσεσθαι γὰρ ἐξ ἀνάγκης, ἐμφαίνεσθαι δ' ἐκεῖνο καὶ ἐν πλείοσιν πράγμασιν, ἀτὰρ ἐπεὶ οὐ μόνον τοῦθ' ὑπάρχει τῶι ἐπαινουμένωι, τοίνυν τί ἐστιν κακὸν τῶι ψεκτῶι καὶ (ἀγαθὸν τῶι ἐπαινουμένωι καιρὸς θεωρῆσαι.)

[1]) A. Hausrath, Philodemi περὶ ποιημάτων libri secundi quae videntur fragmenta in Fleckeiseni Annalibus philologicis 1890 suppl. XVII (compendium adhibebitur H).

[2]) In marginibus Voluminum Herculanensium, quae Gomperz moriens

Quod fragmentum cum IV 109 (fgm. 26 H) et IV 150 (fgm. 8 ex IVa H) comparetur necesse est. Quae ita mihi supplenda videntur:

IV 109.

τούτων γὰρ οὐδὲν
ἐπαινετὸν εἶναι κατ'αὐτὸ
ἢ ψεκτὸν οὐδὲ ἴδιον τῶν
εὖ γεγραμμένων ἢ καὶ
φαύλως· οὐκ ἀδύνατον
μὲν τὸ καλὸν αὐτοῖς πᾶ-
σιν ἐνυπάρχειν, οὐ μὴν
ἐξ ἀνάγκης ἀκολουθεῖν
ταῦτα καθάπερ τῇι ἐπαι-
νετῶς συγκειμένηι λέ-
ξει συμπαρεπομένων
ὁμοίως πάντων καὶ τοῖς
καταγεγραμμένοις φαύ
λως καὶ τοῖς εὖ

v. 3. οὐ δεῖ δὲ τῶν H

IV 150.

(καὶ ἐν τῶι ἐπαινουμένωι εἶναι καὶ)
ἐν τῶι ψεκτῶι. ἃ δὲ ὁμοίως
μὲν τῶι ἐπαινουμένωι π-
ροσγίγνεται, ὁμοίως δὲ τῶι ψε-
κτῶι οὔτε τοῦ ἐπαινου-
μένου ἴδια οὔτε τοῦ ψε-
κτοῦ ἔσται. ὑπόκειται γὰρ
εἴ τινι τὸ ἀγαθὸν προσγέν-
ηται ἐξ ἀνάγκης τῶν ἐπαιν-
ετῶν εἶναι ἐκεῖνο. καὶ
τὸ ἴδιον τὸ κακὸν τῶν ψε-
γομένων καὶ τῶν ἐπαι-
νουμένων ἄλλως καὶ ἀδιάλε-
(πτόν ἐστιν).

Scriptor quidam impugnari videtur, qui natura boni malique poematis non satis perspecta easdem utriusque causas protulit. Quae causae in ceteris fragmentis disceptari videntur.

Fgm. X 2.

Fgm. X 3.

X 2.

(ἀδύνατον ταῦτα ὅμοι-)
α τοῖς Ὁμήρου καὶ Ἀρχιλό-

χου φῆσαι. καὶ οἱ κακοὶ
πολλάκι μὲν τοὺς αὐτοὺς
πολλάκι δὲ καὶ βέλτιονας

universitatis Vindobonensis bibliothecae legavit. In pagina I adnotavit: „Philodem περὶ ποιητ." (Compendium adhibebitur G).

τῶν ἀγαθῶν ὑποτιθέν-
τες τὰ ποίμματα οἰκοδομεῖν [1])
ἐπιχειροῦσιν
τὸ οἰκοδομῆ-
σαι καὶ τὸ γράφειν
κα-
λὸν γὰρ ἔργον εὖ πεπο-
ημένον φαίνηται οὕτω
τὸ κακῶς πεποιημένον
οὐ καλὸν οὐκ ἐὰν - -

v. 4 πολλάκι δὲ καὶ G
v. 5—6 τῶν ἀγαθῶν ὑποτίθενται G

Sine dubio imitationem Homeri aut Archilochi virtutem poeseos ducit adversarius. Contra quem Philodemus, qui etiam alibi [2]) despicit auctorem imitationem laudantem, profert malos poetas

Fgm. IV 109.

Fgm. IV 153.

saepe iisdem quibus bonos exemplaribus, nonnumquam autem melioribus niti. Simile argumentum denuo tractatur in X 5.

[1]) Similiter Democritus apud Dionem Chrys. LIII 1: Ὅμηρος ἐπίων κόσμον ἐτεκτήνατο παντοίων.

[2]) II 30 v. 24 sq. καὶ μὴν ἡ τὸ εὖ μεμιμῆσθαι τὰ Ὁμήρου καὶ τῶν ὁμοίως παραδεδομένων, τὸν Ὅμηρον καὶ τοὺς ὁμοίους οὐ δόξει ποιεῖν σπουδαίους ἐπείπερ αὐτοὺς οὐκ ἐμιμήσαντο.

X 3.

(πο-)
ητεῖ καὶ λογογράφωι μὴ πρόκειται τὰ κατ' ἀλήθειαν γράφειν φήσας στοχάζεσθαι δεῖν τοῦ τοῖς πολλοῖς ἀρεστὰ γράφειν . οὐχ οὕτως δεῖ ἄγειν τὸν ἀκούοντα [1]) ὥστε νῦν γαργαλισθῆναι καὶ θαυμάζειν τἀλλόκοτα [2]) ἅμα δὲ σφάλλεσθαι τοῦ εἰς τὸ ὕστερον, ἀλλ'οὕτως ὥστε ἐκ τοῦ παρόντος φῦναι καὶ εἰς ὕστερον

v. 1 ποητῇ, v. 3 γράφειν, v. 4 initio μὴ, v. 5 ἀρέσκοντα G

Hoc loco fgm. **IV 153** simile tractans argumentum licet afferatur. Quod fragmentum ita lego:

(πρὸς τοὺς τὴν ἀλήθειαν ψευδομένης)
λέξεως καλλίονα φάσκοντας γράφων τὸ δεῖν τὸν μὲν σοφιστὴν ζητεῖν τὴν ἀλήθειαν, τὸν δὲ ποητὴν τὰ ἀρεστὰ τοῖς πολλοῖς καὶ κηλοῦντα διορᾶν, καὶ γὰρ ἔλεγεν καλλίστην πόησιν τὴν τοὺς ὄχλους ψυχαγωγοῦσαν οὐ τὴν ὀλίγοις ἁρμόζουσαν καὶ θαυμασθεῖσαν.

v. 5 τὰ ἀρέσκοντα v. 6 συνδοκοῦντα δὲ v. 7 ταύτην τὴν πόησιν v. 8 ἔλεγε τὴν H

Perspicuum est haec fragmenta separari non posse. Philodemi adversarius pervulgatas opiniones [3]) secutus falsa fictaque poeseos propria esse cum putet, veritatem poetae appetendam esse non vult, sed potius postulat, ut auditores permulceat delectetque. Quam opinionem a Philodemo oppugnatam esse non solum ex scribendi genere cognoscis. In voluminibus quidem rhetoricis Philodemus vehementissimum in modum oratoribus obicit, quod multitudinis gratias sectentur. [4]) Qua in re Epicurum scilicet sequitur, qui suum *odi profanum vulgus* non raro quidem praecipiebat. [5])

Etiam fgm. **VII 123** in eodem argumento versari paucis e vocibus significantibus cognoscitur: v. 8—9 ἀκοὴν γαργαλίζειν, v. 15— 16 ἀλλὰ πρὸς τοὺς τὸ ἀληθὲς συμποεῖν. Dolendum est quod fgm. totum ita corruptum est, ut vix pauca pro certo proferri possint. Lego quidem in v. 6 sq.:

[1]) cf. Hor. AP. 100 animum auditoris agunto.

[2]) In II t. eadem vox ter occurrit XV 20. 28 et XIX 31.

[3]) Nemo ignorat poesin antiquis ψεῦδος visam esse. Itaque Plutarchus de audiendis poetis III 15 B (c. 2): ὡς ποίησιν οὐκ οὖσαν, ᾗ ψεῦδος μὴ πρόσεστι... οὐκ ἴσμεν ἄμωθον οὐδὲ ἀψευδῆ ποίησιν. Dion. Hal. De Lysia XIV talem praebet antithesin: τὸ ποιητικὸν διώκει μᾶλλον ἢ τὸ ἀληθινόν. Sext. Emp. adv. math. I p. 668 B: οἱ γὰρ (συγγραφεῖς) τοῦ ἀληθοῦς στοχάζονται, οἱ δὲ (ποιηταὶ) ἐκ παντὸς ψυχαγωγεῖν ἐθέλουσιν, ψυχαγωγεῖ δὲ μᾶλλον τὸ ψεῦδος ἢ τἀληθές.

[4]) Philodemi volumina rhetorica ed. Sudhaus, Lipsiae 1892. 1896. I p. 332 de oratoribus — πᾶσα ἡ μελέτη ἐστὶν αὐτοῖς πρὸς τοὺς ὄχλους. I p. 46. 65. 88 cum despicientia περὶ τῶν τοῖς ὄχλοις μάλιστ'ἀρεσκόντων dicit.

[5]) Seneca, Ep. mor. 29,10 (verba Epicuri): numquam volui populo placere; nam quae ego scio non probat populus, quae probat populus, ego nescio. Malis artibus popularis favor quaeritur.

πρὸς τὸν θεοὺς καὶ ἤθε-
σι θεῶν περιεχόμε-
νον, τὴν δ'ἀκοὴν γαρ-
γαλίζειν [1]) βουλόμενον
ὄρνιον ἔπαθε πολλοῖς

Dubium est in v. 11 sq.:

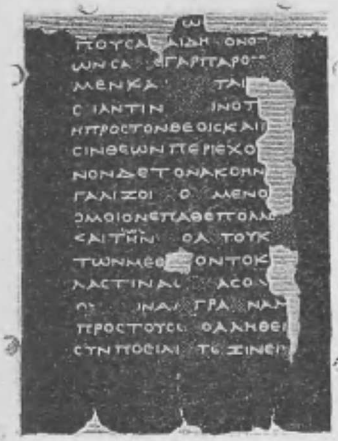
καὶ τὴν ἀκροατοῦ καὶ
τῶν μεθυόντων,

ubi exponi videtur auditorem vinolenti in modum decipi; certum autem est in v. 14 sq.

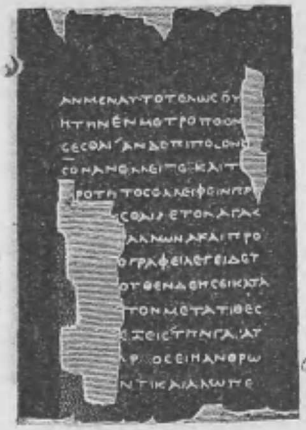
ἀλλὰ
πρὸς τοὺς ἀληθὲς
συμπλεῖν καὶ τὸ κινεῖν [2])

quod manifesto eis quae sunt in v. 8—9 oppositum est.

Quorum trium fragmentorum argumentum docet Philodemum longe aliter atque Horatium de poeseos natura sensisse. Horatius enim a poeta petit, ut mentiatur remisceatque veris falsa (AP. 150), Philodemus vero talem opinionem ut adversarii sententiam profert et impugnat. Num iterum in Neoptolemum invehitur? Non nego, *cum autem opinio illa poesin et veritatem inter se contrarias esse* ducens communis fere apud antiquos sit pro certo id affirmare non ausim.

Fgm. VII 123.

Fgm. X 4.

X 4.

ἂν μὲν αὐτοτελῶς, οὐ ποητὴν ἐμμετροποιὸν ἔσεσθαι . ἂν δ' ἐπὶ πόσον [3]) ἢ ὅσον ἀνελλείπει καὶ τῆς πρότητος ἐλλείφειν . προγενήσεσθαι δὲ τὸν ἀγαθὸν τῶν ἄλλων ἃ καὶ πρότερον γράφει . λέγει δ'εὖ ὅτι οὐθὲν δεήσει κατὰ τὸ μέτρον μετατίθεσθαι τὰς λέξεις . τὴν γὰρ αὐδὴν ἁρμόσειν ἀνθρώπινον τι καὶ ἀλωπε(κέον) (?)

v. 6 ἀγαθὸν G

[1]) cf. eiusdem vocis usum in VI 144 v. 16 et IV 176 v. 6—7 (G Sitzungsber. d. Wiener Acad. 123, Abh. VI p. 16)

[2]) cf. VI 164 sub fine: τὸ μέντοι ὀχλεῖσθαι καὶ μὴ τὸ κινοῦνται (G l. c. p. 3)

[3]) IV 113 v. 25 sq. καὶ γράμματα λαμπρὰ ἐκ τῶν ποίων καὶ πόσων γραμμάτων.

X 5.

1 καὶ Ἀναξιμένης, ἀλλὰ καὶ
τῶν οὐδ' ἂν ἐγνωμένων ἐ-
πραγματολογεῖτο . καινὸν οὐδὲν ποιοῦσιν, ἄλλων
5 δὲ δηλωσάντων καταμιμοῦνται, καθάπερ τῶν
ἀγαθῶν ζωγράφων, ὅταν
τι παρασχηματίζοντες καταλάβωσιν . ὅταν
10 δὲ τὰ Ὁμήρου ἀναγινώσκωμεν, πάντα μείζω
καὶ καλλίω φαίνεται καὶ

v. 1 Ἀναξιμένης — v. 8 παρασχηματίζον-
v. 9 καταλάβωσιν — v. 10 δὲ τὰ
v. 11 ἀναγινώσκωσιν πάντα μείζω
v. 12 καὶ καλλίω φαίνηται — G

Quod fragmentum cum X 2 necesse est comparetur. De malis enim poetis bonos imitantibus agitur. Exemplo est Anaximenes, qui alibi quoque a Philodemo vituperatur.[1]) V. 1—3 de bono scilicet poeta tractant, qui Anaximeni pravo imitatori opponitur. Quod autem in sequentibus cum pictore comparatur poeta, non est mirum, praesertim cum commemoremus quo modo Horatius poetam pictoremque iungat. Quo e toto fragmento similiter atque e X 2 patet nullo modo ad poetam efficiendum esse sufficiens ut poeta alios imitetur.

Fgm. X 5.

Fgm. X 6.

X 6. (καὶ δι')

1 ὧν εἶναι πόημα χαρίεν οὐκ
ἀπαιτεῖν ὡς ἀδυνατοῦντας ἐπειδὴ τὸ δόκιμον αὐ-
τοῖς ἐκ καλῶν ὀνομάτων
5 συγκεῖσθαι καὶ διὰ τοῦτο
μόνον φαίνεσθαι μεῖζον
καὶ εὐτελὲς ἔσται κἂν
διὰ τοῦτο εἴπωμεν ἄλλῃ,
ὅταν δὲ τοῖς μεγάλοις ὁμοι-
10 ῶμεν νῦν μὲν ἐν τῇ λαμπρᾷ φωνῇ πεποῆσθαι
παρατεθὲν δ' οὕτως καὶ
ψεκτὸν φανήσεσθαι (ἀνάγκη)

[1]) VH VI 174 v. 9 sq. κατὰ τὸ συνέχον καὶ κυριώτατον δὲ τῶν ἐμ ποητικῇ διαφέρειν Χοιρίλον καὶ Ἀναξιμένην Ὁμήρου καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς πονηροὺς ἐμ ποητικῇ τῶν ἀρίστων. (G. l. c. p. 37).

X7—X10 corruptiora sunt, quam quae certo iudicio reconstrui possint. Quatenus autem supplenda mihi videantur, etsi me multa audere haud ignoro, non abhorreo, quin hoc loco dicam.

X 7.

(εἰ οὖν οὐκ
ἐθέλουσι συμφέρειν τὰ
χρήσιμα διανοήματα)
πορίζεσθαι καὶ ἐ-
πιφαίνεσθαι διὰ τὴν σύν-
θεσιν, [1]) μεταστασθείσης
τῆς τῶν φωνῶν ἀρετῆς

X 8. col. I

(τῆς γὰρ συνθέσεως καλῆς)
οὔσης οὐκ ἂν ἄγνωστ-
τον εἴη τὸ λεγόμενον ἢ ἀ-
νόητον ὥστ'οὐ συνιέναι,
φαύλης δὲ μεταξὺ θορυ-
βεῖν καὶ σημαίνειν
εἴη.

πειρῶσι δ'εὐτελῆ φαινομέ-
νην ἀποβαλεῖν τὴν εὐ-
φωνίαν, καταγνώσον-
ται δὲ καὶ τότε τὴν σύν-
θεσιν, ἣν ἴδιον τοῦ καλοῦ
νοοῦμεν μήτε ἄλλο τι
θέλγειν ἡμᾶς, ἐνοχλεῖν
δὲ τὴν μοχθηράν.

col. II

In v. 8 διαθρεῖν lego.
V. 10 sq. ita concipio:
ἐ)πειδὴ ποήματα χρή-
σιμα, τὰ νοούμενα δὲ μο-
χθηρὰ καὶ τὰ ποήματα
φῦναι μοχθηρὰ λέγομεν.

Fgm. X 7.

Fgm. X 8.

Simile videtur argumentum in **IV 151**:

καὶ
δοκεῖ μοι λέγειν ἐκ
καλῶν καὶ ποητικῶν
συγκείμενον τὸ χρηστὸν
καὶ φαῦλον πόημα . κατὰ
σύνθεσιν γὰρ πολλάκις
ταὐτὸ πόημα φαῦλον γί-
νεται ἐξ ἰδιωτικῶν
καὶ τῶν εὐτελῶν, συγκεί-
μενον δὲ καλῶς χρη-
στόν . φάσκει δὲ καὶ τὸ
φαῦλον εἶναι ποητικόν [2])

[1]) cf. V H XI 159 v. 19 sq.: ἡ σύνθεσις ἰδία γίνεται τῶν ποητῶν, οὐ καίριος οὐδ'ἐπαινουμένη καθ'αὑτήν, ἀλλ'ὅτι προσπαρίστησι τὰς διανοίας, αἷς ὑφαγωγοῦσι. (reconstr. Gomperz l. c. p. 62).

[2]) cf. Plutarch. De aud. poetis 18E: ἐπεὶ τοίνυν καὶ ποιητικὴ πολλάκις

Conicio in his fragmentis vestigia latere disputationis, possitne prava materies poetica fieri, si pulchre composita sit. Philodemus quippe qui non formam poeticam, sed sententias plurimum ni poesi valere vult, [1]) adversarii opinionem καὶ τὸ φαῦλον εἶναι ποητικὸν manifesto refutat. Etiam in IV 196 (fgm. 40 H) verba καὶ τὸ ποητικώτερον εἶναι τὰ ἤθη κακῶν ἢ τὰ τῶν ἀγαθῶν adversarii opinionem proferunt.

Simile argumentum tractatum videtur in **X 9** ubi haec tantum lego:

1 μεθ' ὑποδειγμά-
των ἐκ ἄλλων παραθέσεως
πειρῶσι δ'ὅλως καὶ ἑλεῖν
ταῦτα καὶ τὰ μὲν ἄχρηστα ὄν-
5 τα συναρμόττειν μετὰ τε-
χνημάτων τῶν ποη-
τῶν τοῖς χρηστοῖς.

Fgm. IV 151.

Fgm. X. 9.

X 10:

1 ὅτι καὶ τοῖς ὑποδείγμα-
σι περιεργάζονται ἀμε-
λοῦντες τὴν αὐτὴν αἰτι-
ότητα τούτου πρῶτα ἐρ-
5 γαζόμενα μᾶλλον δὲ
λέγοντες περὶ φθεγμά-
των καὶ περὶ τῶν ἀκου-
στικῶν παθῶν, ἐν οἷς ἐ-
σπουδάζοντο λαμβάν-
10 ειν τὸ καλὸν ἐξετάζω· τὰ
τοιαῦτα γὰρ νομίσας τὸ
καλὸν εἶναι τὸ κρῖμα
τοῦ καλοῦ ποήματος οὐκ
ἀπέδωκε.

ἔργα φαῦλα καὶ πάθη μοχθηρὰ καὶ ἤθη μιμητικῶς ἐπαγγέλλει δεῖ τὸ]θαυμαζόμενον ἐν τούτοις καὶ καταρθούμενον... ἐπαινεῖν μόνον ὡς ἐναρμόττον τῷ ὑποκειμένῳ προσώπῳ καὶ οἰκεῖον.

[1]) Philodemi de musica librorum quae extant ed. J. Kemke Lipsiae 1884 p. 100: τὸ πᾶν ποιητῶν ὄφελος ἀπὸ διανοιῶν ἐστιν. (reconstr. Gomperz. Zu Philodem's Büchern über Musik, Wien 1885 p. 40) et p. 95 de poetis: τοῖς διανοήμασι οὐ τοῖς μέλεσι καὶ ῥυθμοῖς ὠφελοῦσιν.

Non dubito, quin hoc fragmentum cum antecedentibus cohaereat. Paucis vocibus (αἰτιότητα, τὸ κρῖμα, νομίσας) significari mihi videtur Philodemum ibi causam et criterium virtutis poeticae ex adversarii opinionibus sumpta attulisse. In omnibus vero tredecim fragmentis, quae nunc tractamus, idem argumentum latere suspicor: scil. quae sit causa poemata pulchra efficiendi quoque criterio idem possit diiudicari.

Fgm. X 10.

X 11.

1 χρυσῶι τε καὶ ἀργύρωι,
φάσκων τὸ μὴ κατὰ τὸν
χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον εὐ-
φραίνειν μάλιστα, κατὰ δὲ
5 τὸ πλεκτὸν καὶ τὸ ἐσφη-
κωμένον, τούτου μὲν ὄν-
τος ἀγαθοῦ, πλειό-
των δ' ἄλλων αἰσχιόν-
ων ἄνευ χρυσοῦ καὶ
10 ἀργύρου καὶ τῶν ὀνο-
μάτων λαμπρύνεσθαι τῆ
(ν πόησιν.)

v. 5—6 secundum VII 114 v. 12—13 reconstruxi itemque v. 10—11 ad VII 114 v. 6—8.
v. 9 ultimam vocem καὶ lego pro apographi ταῖς cum ultimam litteram non σ ducam sed signum spatii ut in eadem charta in v. 7.
v. 11. μεταλύνεσθαι G

VII 114.

3 καὶ τὸ τὸν χρυ-
σὸν καὶ τὸν ἄργυρον μὴ
5 κοσμεῖν τὴν πόησιν
ἀλλ' ἃ κέκραγα, μηδὲ ταῖς
φανότησι τῶν ὀνομά-
των λαμπρύνεσθαι
φανὲν γὰρ οὐδὲν ἐσ-
10 τιν, οὐδὲ λαμπρὰ χά-
ριν αὐτῶν καθ'ἑαυτὴν
πόησις, εἰ μὴ τὸ πλεκτὸν
λάβοι καὶ τὸ ἐσφηκω(μένον.)

v. 9 φανὸν H
v. 13 χάριτι Buecheler apud H

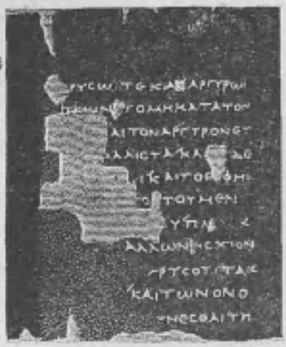
Intima inter haec fragmenta cohaerentia luce clarior intercedit. Nescio an non sint disiectae pagellae unius commentariorum Philodemi partis. Etiam **VII 118** (v. 1 — χρυσῶν, v. 2 — ἀργυρῶν, v. 3 — οὐδὲ τὰ λαμπρὰ) in simili versatur argumento.

X 12:

1 δοξήσειε 'ὄνομα πο-
εῖσθαι κάλλος'. ὅταν δ'
ἐσπαθημέναι γρόμμασιν
δοκῶσιν αἱ συλλαβαὶ
5 καὶ δράξασθαι τὸ στόμα
καὶ ῥίπτειν ὀγκώδεις συλ-
λαβὰς τῶν λαμπροτά-
των ὀνομάτων. εἶναι δὲ
κάλλιστον τὸ λάβδα καὶ
10 αἴτιον τοῦ λαμποῦ
φῦναι καὶ τοῦ

v. 6 δ'εἰς συλλαβὰς G

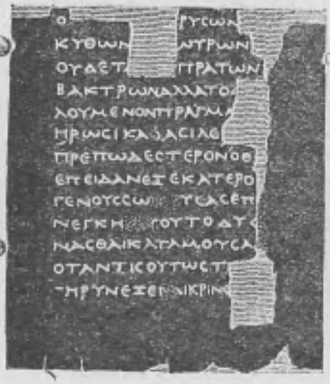
Ad hoc fragmentum reconstruendum usa sum frg. IV 199. Tam accurate enim congruunt, ut facile alterum alterius auxilio suppleatur.

Fgm. X 11.

Fgm. VII 114.

Fgm. VII 118.

Fgm. X 12.

IV 199. ὀ-
λίγον λόγον οὗτος Ὀρφεοτελεστοῦ τυμπάνωι καὶ παιδαγωγοῦ καλαμίδι προσθείς, ὅτι δεῖ τὸν ψευδορήμονα[1]) μὴ ξενόστομα[2]) μόνον ἐγλέγειν, ἀλλὰ κάλλιστα, κάλλιστα δ'εἶναι τὰ τὰς συλλαβὰς ἔχοντα πολλοῖς γράμμασιν ἐσπαθημένας ὥστ'ἀμυχαὶ δράξασθαι τὸ στόμα καὶ ῥίπτειν ὀγκώ-

[1]) Ψευδορήμων adiect. compositum ut κομποσφακελορήμων (Aristoph. Ran. 837), καλλιρήμων (Dionys. Halic. de verb. comp. p. 101 Reiske).

[2]) Ξενόστομος cf. κακόστομος, εὔστομος . ξενικὸν δὲ λέγω (Aristot. de arte poet. 22) γλῶτταν καὶ μεταφορὰν καὶ ἐπέκτασιν καὶ πᾶν τὸ παρὰ κύριον.

δεις συλλαβὰς τῶν λαμπροτάτων στοιχείων,
εἶναι δὲ λσμπρότατον τὸ λάβδα καὶ γὰρ καλὸν καὶ τοῦ λαμπροῦ πρῶτον κορυφαῖον εἶναι τοῦ στίλβειν, ὡς αἰτίας τοῦ φλογώδους ἐν τῇ διαλέκτωι γινομένηι φαίνει· τοιγὰρ τὸ ἄλφα διὰ τὸ καλὴν ὑπὰ προσακολουθεῖν ἐνοπῆς (καλῆς τυγχάνει)

v. 10 ἐσπαθημένας Usener apud H
v. 10—11 ὥστ'ἀμυχαὶ Radermacher, οὐχή G
v. 16 τοῦ λάβδα H
v. 19 τοῦ στίλβειν H
v. 20 φλογώδους Us. apud H
v. 22 τὸ ἄλφα conicio nitens fragmento IV 152 col. XLIV corruptissimo quidem attamen monstrante inter τὸ λάβδα (v. 2) et ἄλφα (v. 5) aliquid interesse. Dimidiata enim pagella haec servavit: v. 1 ἔστιν τῆι ἡδονῆι v. 2 τὸ λάβδα 4 κάππα καὶ 5 μένον ἄλφα 6 δ'αἴτιον τοῦ 7 ἀκολουθεῖν (H fgm. 7 p. 241) quae fortasse ad voces πλάκα et κλάδοι de quibus in IV 111 col. III (fgm. 5 H) (13 sq.) dictum est ἡδὺν τὸν ἦχον ἀποτελεῖ spectant.
v. 4—5 τὸν ψευδορήμονα v. 15 sq. λαμπρότερον τοῦ λάβδα; καὶ γὰρ κάλλιον καὶ τοῦ λαμπροῦ τοῦτο κορυφαῖον εἶναι καὶ τοῦ στιλβώδους αἴτιον ἡ τοῦ φλογώδους ἐν τῇ διαλέκτωι γινόμενον, εἶτ' οἶμαι τὸ ῥῶ? διὰ τὸ καλὸν Gomperz (Sitzungsb. d. Wien. Ak. 123, VI p. 75).

In v. 16 cum H.o λάβδα lego, id quod etiam comparatione cum VII 115 (item a H.o facta) sine dubio verum esse probatur. Itaque etiam in contextum X 12 τὸ λάβδα (v. 9) recepi neque dubito quin hic de singularum literarum vi, imprimis autem de λ., disceptatum sit. Magna enim pars t. IV fragmentorum ad sonum λ (qui pulcherrimus [1]) ducebatur) spectat (IV 111; praecipue IV 152).

Apparet igitur in X 12 fortasse de singularum literarum vi, ad quam pars t. IV fragmentorum pertineat agi. In II 26 v. 7 sq. sine haesitatione legimus: τὰ δὲ περὶ τῶν στοιχείων, ἐν οἷς τὴν κρίσιν εἶναι τῶν σπουδαίων ποιημάτων τίνος αὐτῶι καὶ πόσης ἡδονῆς γέμει παρεστακότες ἐν τῶι δευτέρωι τῶν ὑπομνημάτων διά τὸ καὶ περὶ ποιήματος εἶναι κοινῶς ἀποδοκιμάξομεν παλιλλογεῖν. Quae verba ad adversarium referuntur, fortasse ad Cratetem quod recte cognovit Jensen [2]). Qui quidem concedit Cratetem sine dubio περὶ φύσεως τῶν γραμμάτων et δυνάμεως τῶν συλλαβῶν egisse. Fragmenta nuper prolata documento sunt Jenseni opinionem certis testimoniis non carere. Verum quia Philodemus adnotat in secundo commentariorum suorum libro talibus de quaestionibus se iam egisse, id quod certe ad disputationem de sonis pulchris institutam, cuius partes in fragmentis t. IV Herculanensium latent, pertinet, adducor ut credam fragmenta tomi X, quae in eodem ac fragmenta tomi IV versantur argumento, partem secundi περὶ ποιημάτων libri constituere.

[1]) Dion. Hal. de v. c. XIV: ἡδύνει μὲν γὰρ αὐτὴν (scil. τὴν λέξιν) τὸ λ καὶ ἔστι τῶν ἡμιφώνων γλυκύτατον. Reiske in adnotatione ad hunc locum pertinente nonnulla congessit, quae demonstrant, quo amore antiqui per λ pulchrum sonum efficere conati sint.

[2]) Jensen, Philodemos Über die Gedichte fünftes Buch, Berlin 1923, 159.

X 13.

1 τὰ τοῦ πράγματος ἐπι-
θέλγει γὰρ ἡμᾶς τινα πράγ-
ματα ἔχον καὶ τὸ πιθανώτε-
ρον καθάπερ αἰγιαλῶι
5 βρέμεται, σμαραγεῖ δέ τε
πόντος . τοῦτο γὰρ ἐκ κοι-
νῶν ἀλλ'οὐ τοῖς ἰδιώταις
ὀνόμασιν συγκειμένοις [1])

v. 4 sq. B. 210 αἰγιαλῷ μεγάλῳ βρέμεται σμαραγεῖ δέ τι πόντος

Fgm. X 13.

Fgm. IV 199.

Locus ex Homero allatus laudatur, quod communibus verbis, pulchre scil. compositis, perfectam dictionem efficiat. Quam sententiam non adversario, sed Philodemo ipsi tribuendam esse puto praesertim cum in VII 120 (fgm. 46 H) v. 12 sq. similes opiniones ab eo collaudentur: καὶ μὲν ἐκεῖνος εὖ μοι φαίνεται λέγειν, ὅτι ποιητῶν ἔργον οὐ λέγειν ὃ μηδεὶς ἀλλ' οὕτως εἰπεῖν ὡς οὐδεὶς τῶν μὴ ποιητῶν. Eadem fere tractantur in IV 113 (fgm. 47 H). Denuo igitur apparet inter tomi X fragmenta et ea quae in tomis IV atque VII latentia secundo operis Philodemi libro tributa sint necessitudinem quandam intercedere. Quam ob rem nequaquam dubito quin fragmenta t. X 1—13 fragmentis libri secundi adicienda sint.

[1]) Cf. Ps. Long. De sublimitate XL 2 πολλοὶ καὶ συγγραφέων καὶ ποιητῶν κοινοῖς καὶ ὑημιώδεσι τοῖς ὀνόμασι καὶ οὐδὲν ἐπαγομένοις περίττὸν ὡς τὰ πολλὰ συγχρώμενοι διὰ μόνου τοῦ συνθεῖναι καὶ ἁρμόσαι ταῦτα ὄ'ὄμως ὄγκον καὶ διάστημα καὶ τὸ μὴ ταπεινοὶ δοκεῖν εἶναι περιεβάλοντο.

Paucis nunc exponam, quid de ratione, qua Philodemi fragmenta et reconstruenda et interpretanda sint, censeam. Plurimis enim fragmentis diligentius examinatis scripturam tam variam esse cognovi idque nonnumquam in uno eodemque fragmento, ut vetere ratione metiendi spatia atque ita lacunas explendi non raro in errorem necesse sit inducamur. Saepe praeterea correcturae supra lineam adlatae aliud explent spatium quam haec quae correcta sunt (IV 147 col. II v. 4, IV 197 col. I v. 6, IV 162 col. LXIII v. 5, VII 91 v. 5 etc.). Non raro idem spatium dispares numero explent literae (IV 162 col. LXIII in v. 1 περιβλε.. in v. 3 ντο, VI 187 v. 16 νη v. 17 ὀχλεῖν etc.). Nonnumquam ante contextum occurrit litera (ut VI 133 v. 4) aut tota vox expungitur neque alia postulatur (VI 153 v. 15). Quae omnia adducunt me, ut credam adhuc in fragmentis restituendis diligentius lacunarum longitudinem observandam esse neque dubito quin maiore hac in re licentia concessa reconstructio apprime promoveatur. Si quis autem interrogaverit, quo criterio hac in re utamur, respondebo imprimis in comparatione fragmentorum hic illic disiectorum insistendum esse. Hanc enim certissimam viam et ad reconstructionem et ad interpretationem ducentem puto eoque magis quod apud garrulum Philodemum tot repetitiones occurrunt, ut omnis fere sententia saltem bis, nonnumquam etiam saepius exposita inveniatur. Praeterea etiam alia Philodemi opera, praecipue autem liber de musica et volumina rhetorica magno possunt usui esse praesertim cum quaeras, utrum adversarii an Philodemi ipsius opinionem fragmentum contineat. Philodemus enim in eo est numero auctorum, qui omnino ex se ipsis sunt explicandi.

INDEX VERBORUM

fragmenta X 1—13 continens.

ἀγαθός I 3, II 5, IV 6, XI 7
ἄγειν III 6
ἄγνωστος VIII 1
ἀδυνατεῖν VI 2
αἰγιαλός (I. Homeri) XIII 4
αἰσχρός XI 8
αἴτιος II 10
αἰτιότης X 3
ἀκουστικὸν πάθος X 7
ἀκούων III 6
ἀλήθεια III 2
ἄλλη VI 8
ἀλλόκοτος III 8
ἄλλος passim
ἀλωπεκέος IV 12
ἅμα III 9
ἀμελεῖν X 2
ἄν IV 3
ἀναγινώσκω V 10
ἀνάγκη I 6
ἀνελλείπω IV 4
ἀνθρώπινος IV 12
ἀντικοινώνητος I 4
ἀπαιτεῖν VI 2
ἀποβαλεῖν VII 6
ἀποδιδόναι X 15
ἄργυρος XI 1, 3, 10
ἀρεστός III 5
ἀρετή VII 4
ἀτάρ I 8
αὐδή IV 12
αὐτός X 3
αὐτοτελῶς IV 1
ἄχρηστος IX 4
βελτίονες ποηταί II 4
βρέμεσθαι (I. Homeri) XIII 5
γαργαλίζειν III 7
γράμματα XII 3
γράφειν passim
δεῖν III 4, 6; IV 9
δέχεσθαι I 2
δηλοῦν V 5
διαθρεῖν VIII col. II 8
δοκεῖν XII 1, 4
δόκιμος VI 3
δράξασθαι XII 5
ἐγνωμένος V 2
ἑλεῖν IX 3

ἐλλείφειν IV 5
ἐμμετροποιός IV 2
ἐμφαίνεσθαι I 7
ἔννοια I 5
ἐξετάζειν X 10
ἐπαινεῖσθαι (ἐπαινούμενον πόημα) I 10
ἐπειδή VI 3
ἐπιθέλγειν XIII 1
ἐπιφαίνεσθαι VII 2
ἐπιχειρεῖν II 7
ἐργάζεσθαι X 4
ἐσπαθημένος XII 3
ἐσφηκωμένος XI 5
εὐτελής VI 7, VII 5
εὐφραίνειν XI 3
εὐφωνία VII 6
ἡμεῖς VII 11, XII 2
θαυμάζειν III 8
θέλγειν VII 11
θορυβεῖν VIII 4
ἴδιος VII 9
ἰδιώτης XIII 7
καθάπερ V 6, XIII 4
κἄν VI 7
καινός V 3
κακία I 3
κακός I 1, II 2
κάλλος XII 2
καλός V 12, VII 9, X 10, 12; XII 9
κατά I 1, III 2, XI 2, 4
καταγιγνώσκειν VII 7
καταλαμβάνειν V 9
καταμιμεῖσθαι X 5
κρῖμα X 12
λάβδα XII 9
λαμβάνειν X 9
λαμπρός VI 10, XII 7, 10
λαμπρύνεσθαι XI 11
λέγειν IV 8, VIII 2, X 6
λέξις IV 11
λογογράφος III 1
μάλιστα XI 4
μᾶλλον X 5
μεθίστημι VII 3
μείζων V 11, VI 6
μέντοι I 2
μεταξύ VIII 4
μετατίθεσθαι IV 10
μέτρον IV 10
μοχθηρός VII 12, VIII col. II 11, 13
νοεῖν VII 10 (νοούμενα VIII c. II 11)
νομίζειν X 6
νῦν VI 10
ὀγκώδης XII 6
οἰκοδομεῖν II 6, 8
ὅλως IX 3
ὁμοιοῦν VI 9
ὄνομα VI 4, XI 10, XII 1, XIII 7
ὅσος I 1, IV 4,
οὐδέ I 1
οὐθέν IV 9
οὐκ ἐάν II 14
οὕτως VI 12
οὕτως—ὥστε III 5, 10
πάθος X 8
παράθεσις IX 2
παρασχηματίζειν V 8
παρατιθέναι VI 12
παρόν III 11
ποεῖν II 11, 13, VI 11
πειρᾶν VII 5, IX 3
περί X 5, 6
περιεργάζεσθαι X 2
πιθανός XIII 3
πλεκτόν X 5
πόημα I 8, II 6, VIII 10, 12, X 14
ποητής III 1, IV 2, IX 6
πολλάκι II 3, 4
πολλοί III 4 (de vulgo)
πόντος (I. Hom.) XIII 6
πόσος IV 3
πρᾶγμα XIII 2
πραγματολογεῖσθαι X 3
προγίγνεσθαι IV 6
προσγίγνεσθαι I 5
πρότερον IV 8
ἡ πρώτης IV 5
πρῶτος X 4
ῥίπτειν XII 6
σημαίνειν VIII 5
σμαραγεῖν (I. Hom.) XIII 5
σπουδάζεσθαι X 9
στόμα, XII 5
στοχάζεσθαι III 3
συγκεῖσθαι VI 5, VIII 8
συλλαβή XII 4, 6
συναρμόττειν IX 5
σύνθεσις VII 2, 8
συνιέναι VIII 3
σφάλλεσθαι III 9
τέχνημα IX 6
τοιοῦτος X 11
τότε VII 8
τοῦτο IX 4, XIII 6
ὑπάρχειν I 9
ὑπόδειγμα IX 1, X 1
ὑποτιθέναι II 6
ὕστερον III 10, 12
φαίνεσθαι V 12, VI 6, VII 3, 5
φάσκειν XI 2
φαῦλος VIII 4
φῆσαι II 2, III 3
φθέγμα X 6
φύναι III 12
χαρίεις VI 1
χρηστός IX 7
ᾠεκτός I 12, VI 13
ὥστε VIII 3

IN HERONIS ALEXANDRINI OPERA MATHEMATICA OBSERVATIONES CRITICAE.

Scripsit

M. AUERBACH

De mensuris 40 (V 196, 2 sq.):[1]) Datae sunt pyramidis dimensiones, cuius basis triangulus est aeqilaterus. Auctor catheto corporis solidi computata pergit: τοσούτου ἡ κάθετος. Proxima verba sunt: τὸ δὲ ἐμβαδόν·... τοῦ τριγώνου τῆς βάσεως τὸ γ'. ταῦτα ἐπὶ τὴν κάθετον. τοσούτου τὸ στερεόν. Lacunam indicavit Heiberg. Idem Paulo Tannery in Mém. soc. Bordeaux 2. sér. V p 321 placuit. Uterque vir doctus esse arbitratur in lacuna indicata baseos computatam superficiem, quam verba secuta essent τὸ δὲ στερεόν. Propositio 40 media est ex tribus (39. 40. 41), quae de pyramidum volumine tractant. Neque in 39. neque in 41. propositione auctor baseos superficiem computat, tantummodo cathetum et volumen metitur. Et in 39. et in 41. prior problematis pars, in qua cathetus computatur, verbis ἔστω ἡ κάθετος τῆς πυραμίδος (39), τοσούτου ἡ κάθετος (41) concluditur. Et statim in utroque problemate voluminis computatio sequitur, quae verbis εὑρεῖν τὸ στερεόν (39), τὸ δὲ στερεόν(41) incipit. Verisimile igitur est 40. quoque propositionem eundem in modum constructam fuisse, ut τοσούτου ἡ κάθετος verba τὸ δὲ στερεὸν sequerentur. Si in mentem tibi revocaveris in Heronis operibus esse locos, quibus ἐμβαδόν idem audiat atque *volumen*,[2]) persuasum habebis locum, de quo agatur, neque corruptum esse neque lacunam ibi subesse.

De mensuris 21 (V 176, 11 sq.): Ἄλλως ἡ μέτρησις. Εἰς κιστέρναν ἐπέρρεεν διὰ κενώματος μέρος ζ', ἐποίει δὲ ἀπόρροιαν μέρος ια', ἐχώρει δὲ κεράμους ρ· εἰπεῖν εἰς πόσας ἡμέρας ἐγεμίσθη ἡ κιστέρνα. ποίει οὕτως· τὰ ῥηθέντα σοι πολυπλασίασον, οἷον ζ ια', γίνονται οζ· ἐπανάβαλε τὰ ρ ἐπὶ τὰ οζ· γίνονται ,ζψ. ἄρτι θὲς ζ καὶ ια· γίνονται ιη· τὸ ιη' τῶν ,ζψ· γίνονται υκς ω'θ'· ὡς δῆλον, ὅτι ἐπληρώθη ἡ κιστέρνα διὰ ἡμερῶν υκζ ω'θ'. Heiberg adnotavit: „Die Angaben unverständlich, wenigstens unvollständig, die Rechnung jedenfalls sinnlos." Si problema, quod laudavi, diligenter atque accurate animo perpenderis, persuasum habebis erravisse virum doctissimum, cum suam adnotationem certissimam esse vellet. Primum negari non potest verba

[1]) Usus sum editione Teubneriana: Heronis Alexandrini opera quae supersunt omnia vol. I-V. vol. I ed. W. Schmidt 1899, vol. II ed. L.Nix-W. Schmidt 1900, vol. III ed. H. Schöne 1903, vol. IV-V ed. J. L. Heiberg 1912. 1914.

[2]) Stereometrica I 28 S (V p. 26, 5) legimus εὑρεῖν αὐτοῦ τὸ ἐμβαδόν; ibd. 35 S (V p. 38, 8) εὑρήσομεν τὸ ἐμβαδὸν οὕτως. Utroque loco ἐμβαδὸν *volumen* significat. Heiberg in apparatu critico adnotavit ἐμβαδόν] immo στερεόν. Metrica II 4 (III p. 102, 4) occurrit vox ἐμβαδόν notione voluminis sine ulla editoris adnotatione.

τῆς ἡμέρας ante μέρος ζ' propter litterarum similitudinem excidisse. Lectio genuina fuit: Εἰς κιστέρναν ἐπέρρεεν διὰ κενώματος <τῆς ἡμέρας> μέρος ζ'... Hac in quaestione spatium temporis definitum sit necesse est: cisternae duo foramina sunt, quorum alterum latius, alterum angustius est. Foramine latiore tantum liquoris, quantum septima pars voluminis cisternae continet, certo temporis spatio influit, angustiore eiusdem voluminis effluit pars undecima eodem temporis spatio. Quia plus aquae influit, quam effluit, planum est fore, ut tempore quodam exacto cisterna aquae plena sit. Quae cum ita sint, quaeritur, quonam temporis spatio, i. e. quot horis, diebus, simil. cisterna compleatur. De diebus hic agi sequitur ex interrogatione εἰς πόσας ἡμέρας ἐγεμίσθη ἡ κιστέρνα. Si quae dixi vera sunt, iam quaestio est dilucida. Verba initio problematis posita Ἄλλως ἡ μέτρησις (alius modus dimetiendi) ad problema, quod antecedit, spectant, quod, ut idem coniciamus, nos cogit: Μέτρησις κιστέρνας. Ἔστω κιστέρνα, εἰς ἣν εἰσέρχονται ἀγωγοὶ $\overline{\beta}$· ὁ μὲν εἰς γεμίζει αὐτὴν εἰς ὥραν μίαν, καὶ ὁ εἰς γεμίζει αὐτὴν εἰς ὥρας $\overline{\delta}$· διὰ πόσων ὡρῶν ὁμοῦ γεμιοῦσιν τὴν κιστέρναν; — Iam quod Heibergii attinet enuntiatum iudicium his verbis: „Die Rechnung jedenfalls sinnlos", quaestione in examen vocata cognosci potest, quidnam et a quonam loco scriba corruperit. Nostrae artis mathematicae leges secuti hanc aequationem construemus $\left(\frac{100}{7} - \frac{100}{11}\right) x = 100$ 11. 100x — 7. 100x = 7. 11. 100. Verba igitur τὰ ῥηθέντα σοι πολυπλασίασον, οἷον $\overline{\zeta}$ ια· γίνονται $\overline{\text{οζ}}$· ἐπανάβαλε τὰ $\overline{\rho}$ ἐπὶ τὰ $\overline{\text{οζ}}$· γίνονται ,$\overline{\zeta\psi}$· corrupta non sunt. Sequuntur verba: ἄρτι θὲς $\overline{\zeta}$ καὶ $\overline{\text{ια}}$· γίνονται $\overline{\text{ιη}}$· Sed hic deducenda non addenda erant 11 et 7. Corruptela igitur hoc demum loco incipit.

De mensuris 23 (V 178, 8 sq.) legitur: καὶ δέχεται ὁ στερεὸς ποὺς κατὰ τὴν τῶν μηχανικῶν διατύπωσιν καὶ παράδοσιν μοδίους $\overline{\gamma}$ δακτύλων $\overline{\text{πε}}$ γ' καὶ ξεστῶν $\overline{\text{ις}}$. Heiberg adnotat: „Die Herstellung etwas unsicher, weil die Xesten weiter nicht benutzt werden". Haec lectio non tantum incerta — ut ait Heiberg — sed prorsus falsa est. Versibus antecedentibus auctor docet unum pedem esse sedecim dactylorum, pedem vero quadratum 16^2 i. e. 256 dactylorum esse. Qua re efficitur, ut pes cubicus 16^3 dactylorum sit. Quia autem pes cubicus trium est modiorum, ergo unus modius est $\frac{16^3}{3}$ dactylorum, sive $1365\frac{1}{3}$ dact.; quia porro unus modius est 16 xestarum, ergo unus xestes est $\frac{1365^1/_3}{16} = 85\frac{1}{3}$ dactylorum. Inde sequitur, ut numerum $\overline{\text{πε}}$ γ', qui post μοδίους $\overline{\gamma}$ positus est, poni necesse sit post ξεστῶν $\overline{\text{ις}}$. Textus igitur restituendus est hoc modo:... μοδίους $\overline{\gamma}$ <δακτύλων ,$\overline{\text{ατξε}}$ γ'> καὶ ξεστῶν $\overline{\text{ις}}$ δακτύλων $\overline{\text{πε}}$ γ'.

De mensuris 48 (V 202, 16): γίνονται πόδες $\overline{\text{qδ}}$ δ' (= $94\frac{1}{4}$). Quia circuli diametrus triginta pedum est, ambitus eius ($2r\pi$ =

$= 30 \cdot \frac{22}{7}$) sit necesse est $94\ \frac{2}{7}$. Heiberg adnotavit: „genauer $94\ \frac{2}{7}$." Qua viri docti adnotatione sequi videtur auctorem numerum fractum simpliciorem reddidisse. Equidem vero puto hic potius scribae errorem latere. $\frac{2}{7}$ idem est atque $\frac{4}{14} = \overline{\delta}\ \iota\delta'$. Genuina igitur lectio fuisse videtur $\overline{\varsigma\delta} < \overline{\delta}\ \iota > \delta'$. Ne quis forte obiciat in Heronis mathematicis operibus solas monades numerum numerantem fractionis reddere, propositiones saepe occurrunt, in quibus et alii numeri in numero numeranti sunt, ut Stereom. I 7 καὶ γίνεται τὸ στερεὸν φκγ καὶ ιζ κα' = $523\ \frac{17}{21}$.

De mensuris 58 (V 208, 11 sq.): Χώραν ἑξάγωνον μετρήσωμεν οὕτως· τὴν μέσην τετράγωνον καὶ τὰς μέσας τριγώνους, καθὼς καὶ τὰς λοιπάς, ὁμοίως καὶ ὀκταγώνους χώρας· καὶ χωρὶς τὰ τρίγωνα. Minime dilucidum est, quomodo auctor sexanguli superficiem computari velit. Si vocabulum καὶ in ultimo enuntiato in ἢ mutaverimus, ultimum enuntiatum clarum et planum erit: auctor dicit sexagoni superficiem duobus modis enucleari posse, quorum prior nobis obscurus est, alter vero ἢ χωρὶς τὰ τρίγωνα suadet sexagonum diagonalibus in triangulos dividendum et singulos triangulos computandos esse.

Stereometr. I 22 (V 22, 8 sq.): κύβον μετρῆσαι, τουτέστι σχῆμα στερεὸν περιεχόμενον ὑπὸ τριῶν διαστάσεων, μήκους, πλάτους, ὕψους ἀκολούθως ἢ βάθους· καὶ πῶς; ἐπὶ μὲν τῶν σχημάτων ὕψος ἐπὶ δὲ τῶν ὀρυγμάτων βάθος. Metiendus est cubus i. e. corpus solidum, quod tres habet dimensiones, longitudinem, latitudinem, altitudinem, vel profunditatem. Et quo modo? in solidis altitudinem, in fossis profunditatem. Interrogatio rhetorica quae vocatur in arido atque exili genere dicendi mathematico non est verisimilis. Hultschius verba καὶ πῶς delevit, quamquam in utroque codice manuscripto C et M sunt, retinuit Heibergius. Locus corruptus est. Hic verba καί πάντως fuisse videntur, quae ad locum bene quadrant:... altitudinem vel profunditatem, et *semper* in solidis altitudinem, in fossis profunditatem. Vox πάντως vi adverbii *semper* in Heronis operibus passim legitur, ut Stereom. II 30 (V 108, 12) τούτοις προσθήσομεν πάντως τὸ κα' μέρος eis addemus *semper* $\frac{1}{21}$ partem; Definit. 35 (IV 140, 14) διαφέρει δὲ ῥητὴ δοθείσης τῷ τὴν μὲν ῥητὴν δοθεῖσαν εἶναι πάντως... ea re, quod linea mensurabilis *semper* data est.

Similiter corrigendus est locus Metric. I lemmat. ad 32 (III 80, 23): πῶς ἀναστρέψαντι...;, qui editori non erat suspectus. Enuntiatum ἔστω γὰρ.. (v. 25) argumentum continet, quo sententia enuntiati prioris confirmatur.

Stereometr. I 7 (V 8, 5) καὶ ὧν τὸ κα' ἐλάβομεν *eorum unam et vicesimam partem sumpsimus*. Heiberg ὧν uncis quadratis inclusit et in appar. crit. *deleo* annotavit. Non est, quod lectionem traditam immutes. Genetivus partitivus in locutionibus huius generis tritus est atque usitatus.[1]) Potius vocabulum καὶ

[1]) Cf. ibid. p 4 v 11 ὧν τὸ κα'; p 6 v 4 τούτων λαβὲ τὸ ιδ'; p 6 v 17 τούτων λαβὲ τὸ ιδ'; p 8 v 3 καὶ τούτων λαβὲ τὸ κα'.

ante ὧν delendum videretur, nisi aliis Heronis locis ὅς vice pronominis demonstrativi fungeretur. Sed cf. Stereom. II 34 (V 114, 9) καὶ ἐγένετο κύβος· ὧν ∠′ γίνονται ,δ, καὶ πάλιν ὧν κα′ γίνονται... Saepe in Heronis operibus mathematicis τουτέστι invenitur. [1]) Pro eo V 142, 18 ὅ ἐστι positum est: ἔχομεν οὖν λίθον μείουρον, ὅ ἐστι ἀνισοπαχοῦντα.

Stereometr. II 53, 4 (V 134, 20 sq): Δεῖ δὲ εἰδέναι ἐν τῇ ἀποθέσει του σίτου ἤτοι κριθῶν, ὅτι, ἂν πρόσφατος ἀποτεθῇ, ψυγόμενος ὁ στερεὸς ποὺς ἀποποιεῖ μέρος ι′ νε′ οὕτως· ὄντος σίτου ἐξ ἀποθέσεως ὁ στερεὸς ποὺς ἔχει ξέστας νε, ἕκαστος ξέστης οὐγκιῶν κ. εἰ δὲ πρόσφατος ἐτέθη, ἔχει ὁ στερεὸς... Heiberg annotavit: „Der ganze Schluß ist verdorben und verstümmelt." Hultsch post verba ἔχει ὁ στερεὸς lacunam indicavit. Si in enuntiato ὁ στερεὸς ποὺς ἔχει ξέστας νε pro numero νε numerum μη posuerimus, et enuntiatum sequens εἰ δὲ πρόσφατος ἐτέθη, ἔχει ὁ στερεὸς verbis <ποὺς ξέστας νε> suppleverimus, sententia plana et dilucida erit. Auctor enim dicit frumentum recens in horreo conditum exarescere et corrugari et ideo $\frac{1}{10} + \frac{1}{55}$ partem voluminis amittere. [2]) Unus pes cubicus est 48 xestarum. Si igitur recens frumentum habemus, tot frumenti sumendum est, ut eo corrugato 48 xestae remaneant. Si de 55 deduxeris $\left(\frac{1}{10} + \frac{1}{55}\right) \cdot 55$, 48 fere remanebunt. Quae cum ita sint, clara erit sententia: ὄντος σίτου ἐξ ἀποθέσεως ὁ στερεὸς ποὺς ἔχει ξέστας μη (non ut in textu νε) ἕκαστος ποὺς οὐγκιῶν κ. εἰ δὲ πρόσφατος ἐτέθη, ἔχει ὁ στερεὸς <ποὺς ξέστας νε>.

Propositione proxima (Stereom. II 54, 1) elucet meam interpretationem rectam esse. *Quod problema est:* Σίτος ἀπόθετος ἀποτεθεὶς πρὸ φανεροῦ χρόνου εὑρέθη εἰς τὸν στερεὸν πόδα μοδίων β∠′ ἀπὸ ξεστῶν κβ· γίνονται ξέσται Ἰταλικοὶ νε ἀπὸ Γο κ· ἐπιβάλλουσιν εἰς τὸν στερεὸν πόδα λίτραι ϛα ⅚ ἐν δὲ τῷ προσφάτως ἀποτεθέντι ἐν τοῖς ὁρίοις εὑρέθησαν εἰς τὸν στερεὸν πόδα μόδιοι β ξέσται μδ Γο κ· γίνονται λίτραι π. Verbis εἰς τὸν στερεὸν πόδα μοδίων β∠′ ἀπὸ ξεστῶν κβ Heiberg annotavit: „Die Zahl der Scheffel müßte nach 53,1 sein $2\frac{1}{6}\frac{1}{66}$." Et recte, quia pes est 48 xestarum, numerus vero modiorum est varius: si modius est 22 xestarum, est pes $2\frac{1}{6}\frac{1}{66}$ modiorum (ἐὰν δὲ ᾖ ξεστῶν κβ, ὁ στερεὸς ποὺς ἔχει μοδίους β ς′ ξς′). Sed auctor pedem $2\frac{1}{2}$ modiis metitur pro $2\frac{1}{6}\frac{1}{66}$, aliquanto plus sumit, quia frumentum recens est, [3]) secundum rationem 55 : 48 =

---

[1]) Cf. IV 22, 5; IV 30, 18; IV 178, 24 passim

[2]) Haud dubium est hanc formulam experimentis inventam esse. Quare cave adhibeas eam mathematica subtilitate: plus minusve tantummodo verum rerum statum indicat.

[3]) πρὸ φανεροῦ χρόνου idem igitur audit atque Latinum *nuper*.

$= 2\frac{1}{2} : 2\frac{1}{6}\frac{1}{66}$. — Altera Heibergii adnotatio ad enuntiatum γίνονται λίτραι π pertinet: „Diese Zahlen stimmen nicht zu $91\frac{2}{3}$." Sed ratione $91\frac{2}{3} : 80 = 2\frac{1}{2} : 2\frac{1}{6}\frac{1}{66}$ docemur hos quoque numeros eandem normam sequi.

Stereometr. II 44 (V 124, 9): εὕρηται καὶ ταῦτα τῇ μεθόδῳ. Quae verba extrema sunt problematis, quod incipit verbis: Ἔστι δὲ καὶ ἑτέρα μέθοδος ἐπὶ τῶν λατερίδων *alia quoque est methodus in lateribus metiendis*. Quae verba computatio sequitur. Tum verba supra laudata εὕρηται καὶ ταῦτα τῇ μεθόδῳ leguntur. Editor Heiberg, vir doctissimus, ad locum vocem *„Unklar"* adnotavit. Si vocem ταῦτα in ταύτῃ correxerimus, locus planus atque dilucidus erit: *ea quoque methodo eundem eventum invenimus.*

Metric. I 6 (III 16, 2): ἡ δὲ μέθοδος ἔσται [ἡ] αὕτη edidit H. Schöne. Mss. exhibent ἡ αὐτή. Nulla causa subest, quod lectio tradita mutetur. Propositiones quinta et sexta de triangulis scalenis tractant, et quidem prior de triangulis acutiangulis, altera vero de obtusiangulis. Utrumque problema eadem ratione solvitur: explicationem computatio sequitur, quae in problemate 5 verbis incipit: ἡ δὲ μέθοδος ἔσται τοιαύτη; in propositione vero 6, quae eadem methodo utitur, [1]) auctor scribit: ἡ δὲ μέθοδος ἔσται ἡ αὐτή.

Stereometr. II 46 (V 126, 13 sq.): Ἀμφορὰ ὕδατος κρέμαται τρύπημα ἔχουσα δακτύλων β· καὶ συνέβη ἅψασθαι τὸ ὕδωρ τῆς γῆς, καὶ κεκενῶσθαι τὴν ἀμφοράν. ζητῶ, ἀπὸ πόσων ποδῶν ἐκρέματο τῆς γῆς. ποιῶ οὕτως· ὅσων ἐὰν εἴπῃ δακτύλων, ἕλκε ἐφ' ἑαυτά· γίνονται δ. καὶ ἐπειδὴ ὁ πούς ἔχει δακτύλους ις, ἐφ' ἑαυτούς· γίνονται σνς· ταῦτα μέριζε παρὰ τὸν δ. γίνονται ξδ. τοσούτων ποδῶν τὸ ὕψος ἦν. Totum problema corruptum est, id quod Heiberg verbis: „Die Aufgabe ist vom Exzerptor völlig mißverstanden und entstellt worden" indicavit,sed neque quo fonte corruptela sit orta, inquisivit, neque locum sanare conatus est. Scriba male problema intellexit, quia genus dicendi, in hoc problemate adhibitum est nimis contractum atque astrictum. [2]) In genuino problemate ratio numeris non erat

[1]) Prop. 5 ἡ δὲ μέθοδος ἔσται τοιαύτη· τὰ ιγ ἐφ' ἑαυτά· γίνεται ρξθ· καὶ τὰ ιδ ἐφ' ἑαυτά· γίνεται ρϛ· καὶ τὰ ιε ἐφ' ἑαυτά· γίνεται σκε· <σὺνθες τὰ ρξθ καὶ τὰ ρϛ· γίνεται τξε· ἀπὸ τούτων ἄφελε τὰ σκε> γίνεται λοιπὰ ρμ· τούτων τὸ ἥμισυ· γίνεται ο· παράβαλε παρὰ τὸν ιδ· γίνεται ε· καὶ τὰ ιγ ἐφ' ἑαυτά· γίνεται ρξθ· ἀφ' ὧν ἄφελε τὰ ε ἐφ' ἑαυτά· λοιπὰ ρμδ· τούτων πλευρὰ γίνεται ιβ· τοσούτου ἔσται ἡ κάθετος...

Prop. 6 ἡ δὲ μέθοδος ἔσται ἡ αὐτή. τὰ ιγ ἐφ' ἑαυτά· γίνεται ρξθ· καὶ τὰ ια ἐφ' ἑαυτά· γίνεται ρκα· καὶ τὰ κ ἐφ' ἑαυτά· γίνεται υ· σύνθες τὰ ρξθ καὶ τὰ ρκα· γίνεται σϛ· ταῦτα ἄφελε ἀπὸ τῶν υ· λοιπὰ ριτούτων τὸ ἥμισυ· γίνεται νε· παράβαλε παρὰ τὸν ια· γίνεται ε· καὶ τὰ ιγ ἐφ' ἑαυτά· γίνεται ρξθ. ἄφελε τὰ ε ἐφ' ἑαυτά· λοιπὰ ρμδ. τούτων πλευρὰ γίνεται ιβ. ἔσται ἡ κάθετος μονάδων ιβ...

[2]) Cf. v. 13 τρύπημα δακτύλων β pro accuratiore et diligentiore τρύπημα τετραγώνου, οὗ ἑκάστη πλευρὰ ἀνὰ δακτύλων β; v. 13 Ἀμφορὰ ὕδατος κρέμαται,

subducta, quod saepissime in Heronis operibus occurrit. A posteriore demum scriba hi numeri inserti sunt. Scriba, qui problema non intellexit, in transcribendo textu nonnulla verba omisit. Problema est hoc: Quanta est cathetus parallelepipedi, cuius volumen est pedis cubici, basis autem est tetragonum latere duorum dactylorum. Notis a viris doctis nostri aevi artis mathematicae peritis adhibitis problema hanc speciem habebit.

$V = 1$ pes cubicus $= 16^3$ dactylorum

$a = 2$ dactyli

$V = a^2h$

$h = \frac{V}{a^2} = \frac{16^3}{2^2}$ dactyl. $= 1024$ dactyl. $= \frac{1024}{16}$ pedes $= 64$ pedes

Quae cum ita sint, textus hunc in modum corrigendus est:... ποιῶ οὕτως· ὅσων ἂν [1]) εἴπῃ δακτύλων, ἕλκε ἐφ' ἑαυτά· γίνονται $\overline{δ}$. καὶ ἐπειδὴ ὁ ποὺς ἔχει δακτύλους $\overline{ις}$, ἐφ' ἑαυτούς· γίνονται $\overline{σνς}$· <τούτους πάλιν ἐφ' ἑαυτούς·> ταῦτα μέριζε παρὰ τὸν $\overline{δ}$· <ταῦτα πάλιν μέριζε παρὰ τὸν $\overline{ις}$.> γίνονται $\overline{ξδ}$· τοσούτων ποδῶν τὸ ὕψος ἦν.

Stereometr. II 66$_5$ (V 158, 1 sq.): ἀπὸ τούτων δεῖ ὑφελεῖν τὰς ξύστρας. ποιήσεις δὲ οὕτως· σύνθες τὴν βάσιν καὶ τὴν κάθετον, τὰ $\overline{ι}$ καὶ τὰ $\overline{β}$· γίνονται πόδες $\overline{ιβ}$· ταῦτα ἐπὶ τὴν κάθετον τῆς πυραμίδος... Heiberg adnotavit *Die Rechnung sinnlos*. Et primo obtutu vir doctus vera affirmavisse videtur: Duae dimensiones inter se multiplicatae volumen efficere nullo modo possunt. Sed cum diligentius in rem inquisiveris, videbis locum, de quo agatur, esse corruptum, vel potius lacunam hic subesse, quae inde orta est, quod scriba totum stichum omisit. Cum auctor volumen pyramidis, cuius basis est triangulus aequilaterus, mensus est, volumina trium canalium, qui pyramidis lateribus incisi sunt, metiri coactus est, quae de pyramidis volumine deduceret. Quorum canalium uniuscuiusque basis est circuli segmentum. Segmenti basis et cathetus datae sunt ($b = 10$, $h = 2$). Metienda igitur est segmenti superficies et cum altitudine pyramidis multiplicanda, quae etiam data est. Segmenta computantur in Heronis operibus [2]) paradigmate $\frac{b+h}{2}.h$ vel accuratiore $\frac{b+h}{2}.h + \frac{1}{14}\left(\frac{b}{2}\right)^2$. Exemplo, de quo nunc agitur, prius paradigma adhibitum est: σύνθες τὴν βάσιν καὶ τὴν κάθετον τὰ $\overline{ι}$
καὶ τὰ $\overline{β}$· γίνονται πόδες $\overline{ιβ}$·
<ταῦτα ἐπὶ τὴν κάθετον· τούτων $\angle'$·>
ταῦτα ἐπὶ τὴν κάθετον τῆς πυραμίδος.

Stichus uncis inclusus propter similitudinem stichi sequentis facile omitti potuit.

---

cuius volumen auctor non significavit, quamquam ex verbis ἐπειδὴ ὁ ποὺς ἔχει δακτύλους $\overline{ις}$ (v. 18) cognosci potest volumen amphorae unius pedis esse.

[1]) ἄν pro ἐὰν ut prop. 45 (ibd. p. 126, 9) legitur ὅσου ἂν δοθῇ...

[2]) cf. Metric. I 30 et 31.

Stereometr. I 36 (V 38, 10): ἔστι δὲ τὸ ἐμβαδὸν ποδῶν ξβ̄ γ' λ' = $62\frac{1}{3}\frac{1}{30}$. Superficiem trianguli aequilateri auctor secundum aequationem $P = a^2(\frac{1}{3} + \frac{1}{10})$ computat, in qua *a* latus trianguli significat. Si latus duodecim pedum est, superficies erit $62^1/_3\ ^2/_{30} = \bar{\xi}\bar{\beta}\ \gamma'\ \bar{\beta}\lambda'$. Scriba litteram β ante λ omisit propter β antecedentem iuxta ξ, ita ut scribendum sit ξβ̄ γ' <β̄> λ'.

Stereometr. I 80 (V 72, 26): γίνονται ρ̄· ταῦτα μέρισον παρὰ τὸν ς̄∠′ τοῦ κέντρου. γίνονται ιε̄ γ'. Computatio 100 : $6\frac{1}{2}$ efficit $15^5/_{13}$ non $15^1/_3$. Auctor scripsisse videtur ιε̄ ε̄ ιγ', quod scriba corrupit omisso ει propter antecedentem ιε. Edatur igitur necesse est ιε̄ <ε̄ ι> γ'.

Stereometr. I 87 (V 78, 3 sq.) ὧν κη' γίνονται λϑ̄ δ' κη'. ταῦτα ἐπὶ τὰ ιε̄ τοῦ μήκους· γίνονται πόδες φπϑ̄. Si numeros in problemate datos computaveris [$(39 + \frac{1}{4} + \frac{1}{28})$ 15], invenies $589\frac{2}{7}$. Heiberg adnotavit *Weggeworfen* $\frac{2}{7}$. Non auctor fractionem $\frac{2}{7}$ omisisse, sed locus incuria scribae corruptus esse videtur. Genuina lectio fuit φπϑ̄ δ' κη' ($\frac{2}{7} = \frac{1}{4} + \frac{1}{28}$). δ' κη' litterae exciderunt propter antecedentes δ'κη' in enuntiato ὧν κη' γίνονται λϑ̄ δ' κη'. Scribendum igitur est φπϑ̄ <δ' κη'>.

Stereometr. I 91 (V 80, 10) ὧν ιδ' γίνονται κη̄ δ' = = $(28\frac{1}{4})$. 396 × $\frac{1}{14}$ efficit $28\frac{2}{7} = 28\frac{4}{14}$ = κη̄ δ̄ ιδ'. Propter ιδ' in enuntiato priore scriba litteras ιδ' sequentes praeteriit. Edendum igitur est: κη̄ δ̄<ιδ'>. Similiter corrigendus est locus Metric. I 31 (III 76, 13), ubi legitur ἔστι γὰρ μονάδων ξδ̄ ιδ'($64^1/_{14}$). Calculi eventus sit necesse est $64\frac{2}{7} = 64\frac{4}{14} = \bar{\xi}\bar{\delta}<\bar{\delta}>\iota\delta'$. Littera δ duabus litteris similibus inclusa facile evanescere potuit.

Stereometr. II 47(V 128, 4): γίνονται πᾱ ταῦτα εἰς φος̄· γίνονται ξδ̄. 576 : 81 non sunt 64. Heiberg erravit, cum dividit 576 : 81. Immo auctor dividi iubet 81 : 576 (ταῦτα i. e. πᾱ εἰς φος̄ scil. μέρη μέριζε). 81 : 576 = $\frac{81}{576} = \frac{9}{64} = \frac{8}{64} + \frac{1}{64} = \frac{1}{8} + \frac{1}{64} = \eta'\bar{\xi}\delta'$, quod codex S exhibet, ubi legitur ,ηξδ̄. Textus igitur corrigendus est: <η'> ξδ'.

Stereometr. II 45 (V 124, 10 sq.): Ἔστω δὲ στῦλος, καὶ ἐπιστηκέτω ἐπ' αὐτὸν ὑδρία κεράμιον χωροῦσα Ἰταλικὸν ξεστῶν μη̄, ἔχει δὲ τρύπημα περὶ τὸν πυθμένα δακτύλου ᾱ. ἀπολουμένου οὖν, φησί, τοῦ ὕδατος καὶ ἐνεχθέντος ἐπὶ τὴν γῆν παραχρῆμα κενοῦται ἡ ὑδρία. ἐκ τούτου οὖν τοῦ λόγου εὑρεῖν τὸ ὕψος τοῦ στύλου. ἀποδειχθήσεται οὖν οὕτως· ἐπειδή ἐστιν ἡ ὑδρία κεράμιον χωροῦσα ξεστῶν μη̄, [ὁ δὲ ποὺς ὁ τετράγωνος χωρεῖ ξέστας Ἰταλικοὺς μη̄,] ἔχει δὲ ὁ κύβος τοῦ στερεοῦ ποδὸς δακτύλων ,δϙ̄, ἔστι δὲ τὸ τρύπημα δακτύλου ᾱ, λήψομαι τοίνυν τῶν

,ὃς τὸ ις' [ἵνα ἔχωμεν ποδας εὐθυμετρικούς], οἵ εἰσιν δακτύλων σνς. τοσούτων ἄρα ποδῶν ἔσται ὁ στῦλος. Heiberg adnotavit: „Die Aufgabe ist vom Exzerptor völlig mißverstanden und entstellt worden". Verba, quae uncis quadratis inclusi, e margine in textum irrepsisse videntur. Quibus amotis propositio clara et dilucida est:

$$V = 1 \text{ pes cubicus}$$
$$a = 1 \text{ dactylus} = \frac{1}{16} \text{ pedis}$$
$$V = a^2 h$$
$$h = \frac{V}{a^2} = 1 : \frac{1}{16^2} = 1.\ 16^2 = 256 \text{ pedes.}$$

Stereometr. II 43 (V 122, 18): ἐπειδὴ ἡ κεραμὶς ἡμιπόδιον ὑποτίθεται ὑπὸ τὴν ἑτέραν κεραμίδα, ἄφελε ἀπὸ τοῦ μήκους τῆς κεραμίδος, εἰς ὃν τόπον κατέχει. Editor adnotavit in apparatu critico εἰς] locus lacunosus. Locus potius corruptus esse videtur: εἰς ὃν ex ὅσον ortum est. ὅσον τόπον κατέχει = deducas de tegulae longitudine, quantum locum contineat.

Stereometr. II 4 (V 88, 5 sq.): οἷον ἔστω κολυμβήθρα καὶ ἐχέτω τὸ μῆκος ποδῶν κε, τὸ δὲ πλάτος ποδῶν ιβ, τὸ δὲ ὕψος [ἤτοι τὸ βάθος] ποδῶν ε. Verba ἤτοι τὸ βάθος editor uncis quadratis inclusit atque in appar. crit. vocem *deleverim* adnotavit. Non est, quod verba haec interpolationem putes, primum quia in eadem propositione v. 11 ἐπὶ τὸ βάθος, ἐπὶ τὰ ε legitur, tum, quia Stereometr. I 48, unde hoc problema iteratum est, verba τὸ ὕψος ἢ τὸ βάθος ποδῶν ε leguntur, deinde quia et aliis locis saepe Hero similiter scribit.[1])

Stereometr. II 43—44 (V 122, 13 sq.): Ἔστω οἶκος ἔχων τὸ μῆκος ποδῶν κ καὶ τὸ πλάτος ποδῶν ιγ ∠′· δεῖ δὲ γνῶναι, πόσαι εἰς τοῦτον τὸν οἶκον κεραμίδες ἀναβαίνουσιν· ἔστω δὲ ἡ κεραμὶς ποδῶν β τὸ δὲ πλάτος ποδῶν α ∠′. ποίει οὕτως· ἐπειδὴ ἡ κεραμὶς ἡμιπόδιον ὑποτίθεται ὑπὸ τὴν ἑτέραν κεραμίδα, ἄφελε ἀπὸ τοῦ μήκους τῆς κεραμίδος, ὅσον (correxi ex εἰς ὃν cf. supra.) τόπον κατέχει. καὶ ἐπεί ἐστι τὸ μῆκος ποδῶν κ, τὸ δὲ πλάτος ποδῶν ιγ ∠′, πολυπλασίασον τὰ κ ἐπὶ ιγ ∠′· γίνονται σο. ταῦτα μέρισον εἰς τὰ β δ'. γίνονται ρκ. τοσαῦται ἀναβήσονται κεραμίδες ἐπὶ τὸν οἶκον. — Ἔστι δὲ καὶ ἑτέρα μέθοδος ἐπὶ τῶν κεραμίδων. ἐὰν ᾖ οἶκος ἔχων τὸ μῆκος ποδῶν ξ, τὸ δὲ πλάτος ποδῶν λ, ἄφελε διὰ παντὸς τὸ γ' μέρος τῶν ξ· λοιπὸν μ. καὶ ἔτι ὁμοίως ἀπὸ τοῦ πλάτους ἀπὸ τῶν λ τὸ γ'· λοιπὸν κ. καὶ πολυπλασίασον τὰ μ ἐπὶ τὰ κ· γίνονται ω. τοσαῦται κεραμίδες ἀναβήσονται ἐπὶ τὸν οἶκον. εὕρηται καὶ ταύτῃ (correxi ex ταῦτα cf. p. 33.) τῇ μεθόδῳ. Heiberg adnotavit: „Die Rechnung ganz willkürlich. Wendet man sie auf 43 an, ergibt sich 60." Erravit vir doctissimus haec adnotando. Eruere non possum, qua

[1]) Ut tantummodo ex finitimis propositionibus exempla afferam: V p. 88. 1 τὸ βάθος ἢ τὸ ὕψος de alta piscina; ibid. v. 3 sq. πολυπλασιάζω τὸ μῆκος ἐπὶ τὸ πλάτος καὶ τὰ γινόμενα ἐπὶ τὸ βάθος ἢ ἐπὶ τὸ ὕψος de eadem piscina.

ratione Heiberg numerum 60 invenerit. Nam si computationem feceris, 120 invenies, ut et priore methodo. Computatio quoque non est — ut ait Heiberg — ex libitu facta sed ad normas logicae artis constructa. Si a littera longitudinem, b littera latitudinem significat, computat auctor prius: $ab : \frac{9}{4}$ sive $ab \cdot \frac{4}{9}$, dein conficit $(a - \frac{a}{3})\ (b - \frac{b}{3}) = \frac{2}{3}a \cdot \frac{2}{3}b = \frac{4}{9}ab$. Nulla ibi libido conspici potest, quamdiu neque dimensiones tegularum neque modus componendi eas mutabitur.

Metric. I prop. 12 (III 34, 22 sq.) legimus: καὶ σύνθες $\overline{κζ}$ καὶ $\overline{<ς>}$· γίγνεται τὸ ἥμισυ $\overline{ις}$ $\angle'$. Numeri 27 et 6 parallela trapezii latera sunt, quorum summae dimidium $\left(\frac{27+6}{2} = 16\frac{1}{2}\right)$ ad computandam superficiem necessarium est. Hoc Metric. loco tria deinceps problemata de trapeziis leguntur (10—13), quae uno eodemque modo expressa sunt: σύνθες... γίνονται... ὧν ἥμισυ... Cf. probl. 10 (III 30, 7) σύνθες τὰ $\overline{ς}$ καὶ τὰ $\overline{ια}$· γίγνεται $\overline{ιζ}$· τούτων τὸ ἥμισυ· γίγνεται $\overline{η}$ $\angle'$. Probl. 11 (ibid. 32, 20 sq.) σύνθες τὰ $\overline{ις}$ καὶ τὰ $\overline{ζ}$· γίνονται $\overline{κβ}$· ὧν ἥμισυ· γίγνονται $\overline{ια}$. Probl. 13 (ibid. 36, 7 sq.) σύνθες τὰ $\overline{ιζ}$ καὶ $\overline{<ς>}$· γίγνεται $\overline{κγ}$· τούτων τὸ ἥμισυ· γίγνεται $\overline{ια}$ $\angle'$. Si consideraveris tres has propositiones eodem fere modo expressas esse, persuasum tibi erit textum propositionis 12 ita esse supplendum: σύνθες $\overline{κζ}$ καὶ $\overline{<ς>}$· γίγνεται $\overline{<λγ· ὧν>}$ τὸ ἥμισυ $\overline{<γίγνεται>}$ $\overline{ις}$ $\angle'$.

Definit. 8 (IV 20, 12 sq.) superficies his verbis definitur: ἐπιφάνειά ἐστιν, ὃ μῆκος καὶ πλάτος μόνον ἔχει· ἢ πέρας σώματος καὶ τόπου ἢ τὸ ἐπὶ δύο διαστατὸν ὑβαθὲς ἢ τὸ παντὸς στερεοῦ [τε καὶ ἐπιπέδου σχήματος] κατὰ δύο διαστάσεις μήκους καὶ πλάτους ἐπιφαινόμενον πέρας. Verba uncis quadratis a me inclusa e margine in textum irrepserunt. Superficies omnis generis, non modo eius species, superficies plana, terminus est solidi corporis, id, quod Hero Definit. 11 expressis verbis dicit: περατοῦται δὲ πᾶν στερεὸν ὑπὸ ἐπιφανειῶν.

Metric. II prop. 12 (III 124, 5) δείξει δὲ κατὰ τὴν αὐτὴν ἀνάλυσιν λαβεῖν... Editor in apparatu critico adnotavit: *fortasse* ταύτην τὴν. Nihil mutandum esse censeo, quia et aliis Heronis operum mathematicorum locis ὁ αὐτὸς notione pronominis οὗτος legitur. Cf. Geometr. 11, 12 (IV 232, 29) τοσούτων ἔσται σχοινίων τὸ ἐμβαδὸν τοῦ αὐτοῦ τριγώνου, ubi τοῦ αὐτοῦ idem audit atque τούτου. Quae propositio incipit verbis ἔστω καὶ ἑτέρου ἰσοσκελοῦς τριγώνου... extrema vero eius propositionis verba sunt καὶ τὸ παρὸν ἰσοσκελὲς τρίγωνον ἴσον ἐστὶ τῷ πρὸ αὐτοῦ. Ibid. 12, 27 (III 246, 21 sq.) καὶ ἔσται τὸ ἐμβαδὸν τοῦ αὐτοῦ (C αὐτοῦ τοῦ) ὀξυγωνίου τριγώνου... Hoc quoque loco τοῦ αὐτοῦ vice pronominis τούτου fungitur, quia in hac propositione trianguli superficies computatur, cuius latera 39, 42, 45, sunt, in antecedenti autem problemate de triangulo disputatur, cuius latera sunt 26, 28, 30.

Metric. II prop. 13 fin. (III 130, 10 sq.) ὥστε τὸ στερεὸν τοῦ κυλίνδρου, ὡς ἐμάθομεν, ἔσται [μονάδων ,ζ⩾ςβ.] πάλιν,ϑ⩾νς δ. Numerum priorem editor in ,ζτςβ correxit. Verba uncis quadratis a me inclusa ex antecedenti problematis parte in hunc locum irrepserunt. Nam in problemate, de quo agitur, spirae quae dicitur volumen duobus modis computatur. Secundum alterum computandi modum spirae volumen cylindri volumini par est, cuius radius est 6, cathetus vero 88. Ergo volumen est $9956\frac{4}{7}$. In priore parte alius cylindri volumen computatum est, cuius radius 14 et cathetus 12 erat. Eius ergo volumen est 7392. Scriba verba ὡς ἐμάθομεν, quae ad cylindri voluminis computandi normam spectant, male intellexit, ea ad cylindrum supra tractatum rettulit et numerum 7392 hoc loco inseruit eoque modo locum vitiavit.

LECANOMANTICA.

Plurimis testimoniis literariis de lecanomantiae usu traditis solae eius rei imagines deesse videntur. G. Perrot quidem duabus casae Liviae picturis ritum hunc repraesentatum esse voluit *(Les peintures du Palatin* V *Deux scènes de magie*, in: *Mémoires d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire*, Paris 1875, 123—140 et tab. VIII = *S. Reinach, Répertoire des peintures Gr.*, Paris 1922, 241 nr. 2.3 = Daremberg-Saglio, *Dict. des Antiqu.* II 300 nr. 2478. 2476. A. Weltman, *Geschichte der Malerei*, Leipzig 1879, I 117. Bouché-Leclercq, *Hist. de la Divination dans l'Antiquité*, Paris 1879, I 186 n. 1 sequitur Perrotum, quamquam in Dict. des Antiqu. alteram picturam repraesentantem dixerat *consultation par le feu* II id quod Reinach quoque esse putat). Iam videas priorem imaginem: „Sous la direction d'une matrone ou d'une magicienne qui, tranquillement assise, preside aux apprêts de la cérémonie, une jeune femme, celle qui veut consulter les dieux, verse l' eau dans le bassin où le souffle prophétique va l'agiter et y retenir"... Iuvenis stans iuxta eam affert agnum ad sacrificandum. Cur Perrot lecanomantiam subesse putaverit mihi non liquet: hanc enim imaginem nihil a sacrificiorum apparationibus saepissime pictis differre contendo. — Neque multo felicior est Perrot in explicanda altera pictura, qua C. Dilthey (Rhein. Mus. XXV 157 sq.) Phaedram cum nutrice amoris medicamen ipsi praeparante depictam esse voluit.

Attamen non omni destituti sumus imaginum documento. Scilicet ad lecanomantiam pertinet procul dubio *Themidis oraculum*, quod intra calicem rub. fig. Volscensem cernitur, et primo ab Eduardo Gerhard *(Das Orakel der Themis*, 6. Berl. Winkelmannsprogr., 1846, cf. Roscher *Myth. Lex.* s. Themis p. 579) explicatum est. Themis in tripode altiore posita dextra tenet lauri ramum, laeva lancem; caput vero inclinatum ex scutula divinantem indicat. R. G.

DE PRISCI VESTAE CULTUS RELIQUIIS

scripsit

VINCENTIUS ŚMIAŁEK.

In eo quod occidentem inter et septentriones iacet collis Palatini latere, ubi regni Romani cunabula esse feruntur, historiis fabellisque mire illustrata, prisci Vestae cultus sedes existebat. Erat hic aliquando sacer lucus, cuius in ambitu stabat templum cum virginali sacerdotum ministerio sub ipsius regis oculis, cui temporum successu pontifex maximus sufficiebatur in prisca habitans regia, quod nomen ei mansit post ipsos reges expulsos. Omnia hic simplices redolebant mores idque ea aetate qua futuri fori et locorum contiguorum area paludinosam adhuc vallem efficiebat divisam ac laceratam deducente pigras aquas in Tiberim torrente illo, quem postea Etrusci incluserunt canali — Cloacam dico maximam, quae ad hunc usque diem eidem inservit usui. Templum rotundum prisci tugurii Italici formam in memoriam revocabat, quam urnae mortuales, defunctorum penates, conservarunt. Neque regis palatium ab hac discrepabat forma, qua postea domo pontifex utebatur, nec Vestalium domicilium. Totus hic *locus Vestae,* quem ita Ovidius Trist. III 1, 21 dicit, Roma paulatim crescente atque in summam evecta potentiam aliam induit formam, fastu primis ignoto temporibus ac deliciis luxuriantem. Templum enim in tholum Graecam hypaethron est mutatum, regia vero in domum dignam auctoritate collegii summam cultus potentiam repraesentantis, Vestalium denique domicilium totam prisci luci aream occupabat efficiebatque vicum officialium famulariumque aedium ac domorum. Plurima incendia Romam devastantia in dies novas magnificentioresque erigi permittebant aedes, quas Romani locorum opportunitati accommodabant: quibus in rerum vicissitudinibus tota haec Palatini pars, quam a septentrione Via sacra, a meridie Via nova, ab oriente Vicus Vestalis, ab occidente Forum secludebant, suam ipsius semper formam ab omnibus discrepantem ac separatam retinebat.

Cuius vici initia Augusteae aetatis poemata memorabant eiusque mutationes ac vices multae, sed parciores scriptorum mentiones referebant. Inde ab a. 1882 sub auspiciis ministri G. Baccelli coeptae excavationes non solum ea quae ad huius vici topographiam attinent patefecerunt, verum etiam plurima docuerunt de rebus hic ante multa saecula gestis. Ruderibus enim, quandoque 25 m altis, semotis aetatis caesarum apparuerunt fundamenta cum ruinarum reliquiis aedium locationem indicantibus et fragmenta architectonica primigeniam fere vici formam ostendentia. Inscrip-

tiones et sculpturae ruinas quodammodo animarunt: et cum post a. 1898 Iacobus Boni novis iisque profundioribus excavationibus factis investigando profecisset, fori eiusque monumentorum historia accuratius ad ipsa regum tempora reconstrui potuit.

Totius vero orbis ea quae in detegendo vico Vestae eiusque aedis fiebant animum in se convertebant. Ab a. enim 394, quo Theodosius Vestae cultui finem imposuit, de ipso sacro nullam legimus mentionem. In *Mirabilibus* tantum *Urbis Romae* (c. 24) memoratur ut locus quo draco latet. Regia et atrium officiales caesaris, deinde papae occupabant. Postea vero eadem affecta sunt sorte qua ceterae urbis regiones: facta sunt enim deserta quibus — o temporum vices! — nomen *campo vaccino* est impositum. Post vitam ergo qua multis saeculis haec fervebat regio quamque nunquam finiendam fumi columna e Vestae foco die noctuque ascendens indicabat, post tot tantasque pompas et triumphos secutum est mortis silentium: ex gloriae atriis facta sunt stabula Campaniae pecorum, quae aquam bibebant sub Castoris aedis columnis ex concha marmorea, quae nunc est pars fontis in platea *Monte Cavallo* dicta. Quidquid lapidum e terra prominebat, renascentium literarum aetate in novorum palatiorum constructionem vel in fornaces calcis faciundae gratia coniectum est. Immo ut lapides invenirent, terram refodiebant, quae prima erat excavationum causa, cui serius accessit altera, scil. scientifica: quamquam enim renata antiquitatis studia quodam nimbo monumenta illustrarunt, nihilominus a ruina non tutabantur. Immo Paulus III exceptus Carolum V a. 1536 viam struens triumphalem a Titi arcu ad arcum Septimii Severi totam hanc aream planam fieri iussit domibus prominentibusque monumentis dirutis. Saeculo vero XVI Marliani et Ligorio de fori situ (cf. Chr. Huelsen, Das Forum Romanum, seine Geschichte und seine Denkmaeler p. 35 sq.) acriter inter se decertarunt: docti saec. XVII et XVIII futilem Ligorii opinionem amplexi sunt quaerentis forum inter occidentalem Palatini et contrariam Capitolii partem forique templa declarantis viae sacrae monumenta. Apud Wolfgangum Goethe nil de foro, quamquam vates poetico oculo lustrabat plateam, qua olim exstructa erat via triumphalis in Caroli V honorem. Saeculo demum XIX contigit solvere quaestionem quam Ligorio false definiverat.

Quae cum ita essent, monumenta quoque cum foro coniuncta aliam sortem subire non potuerunt. Quid mirum cum regiae, templi Vestae Vestaliumque domus, sola fundamentorum vestigia ruderumque congeries mansissent? Archaeologorum vero oculi has quoque ruinas penetrarunt evocaruntque vitam olim hic ferventem. Ruinas nunc scimus esse Septimii Severi aetatis, qua Iulia Domna curante post incendium a. 191 (Herodian. I 14, 4) factum omnia reconstructa sunt. Immo ipsa minutiarum consideratio profundioris quoque situs arcana et remotiora tempora permisit cognoscere. Excavationes nos docuerunt priscam regiam ex toto esse mutatam, cum archivum publicum et acta pontificum plus loci postu-

lassent: inde quoque scimus aedis Vestae fundamentum ac muros secundum exempla Graeca esse refecta, denique Vestalium domum usque ad amplum sub Palatino abditum circuitum dilatatam esse.

Verum haec omnia non subito claruerunt. Fasti quidem consulares et triumphales a. 1546 inventi indicarunt in marmoribus inventis aliquod archivum, sed diu latuit haec pertinere ad regiam a. 36 a. Chr. n. per Domitium Calvinum refectam, quam Septimius Severus iterum restauravit. Cum a. 1874 rotundae aedis vestigia invenissent, nemo quid fuerit dicere potuit: humilem enim ruinam nemo cum celeberrimo Vestae templo comparare ausus est. Post decem demum annos Vestalium domo detecta coniectura haec probata est. Festi (p. 272) enim notitia aedem rotundam in fori sacraeque viae confinio fuisse iuxta Castoris templum item diremit: omnino hic venerabantur olim *Vestam populi Romani Quiritium* — ita enim vocatur in nummis (Cohen I 258, 267) — in foco, in quo perpetuus ignis die noctuque ardebat. *Effigiem nullam Vesta nec ignis habet* — docet Ovidius, quamquam et ipse ingenue fatetur (Fast. VI 295): *Esse diu stultus Vestae simulacra putavi.* E viris unus pontifex maximus aedem adibat, ut aliqua regiae sacraria soli Vestali Maximae patebant: ceteri mortales auditu tantum fando aedis interiora noverunt et ex mysterio quod cum palladio ex Troiae ruinis servato futuram Romae sortem obtegebat. Ipse cultus Vestae primitus simulacro carebat, ut tota religio Romana secundum Varronis testimonium plus annos centum et septuaginta deos solummodo imaginabatur. Postea demum usitatae deorum effigiationi id concesserunt, ut ante Vestalium domum aediculam cum Vestae effigie ponerent — tetrastylon nempe ionicum adhuc servatum cum inscriptione in pinnaculo: *Senatus populusque Romanus pecunia publica faciendam curavit,* quod Traiani est temporum vel Hadriani (H. Jordan, Der Tempel der Vesta und das Haus der Vestalinnen, Berlin 1886, 27). Monetae deam figurant cum sceptro et patera vel cum palladio in manu. In provincia vero, ubi Vesta ut pistorum patrona magis colebatur, formata est dea cum canistro pleno aristarum vel panum ante pedes posito: iuxta canistrum stat asinus ut fidissimus in pane parando adiutor. Talem Pompeianae picturae Vestam repraesentant. Praeterea in festo Vestalium molendina et asinos coronabant (cf. A. Mau, Pompei in Leben und Kunst p. 89 et 328).

In publico vero Vestae cultu Romano singulari cura afficiebant focum et ignem sempiternum aedis Vestae. Maximi eum fuisse momenti Romana nos docuit historia quam ob rem excavationes quoque maiorem in modum in se animos convertebant. Tunc demum dedidicimus appellare *tempio di Vesta* aediculam S. Theodori in orientali Palatini parte collocatam — id quod fecerat adhuc noster Constantinus Gaszyński (Listy z podróży do Włoch, die 16 Dec. 1851) — similemque S. Mariae *del Sole* ad Tiberim. Aliquot annis post haec denominatio ipsum Kremerum

discordantem secum effecit, quod dubium operum eius editor Henricus Struve (a. 1878) non removit.

In ipsis ergo ruinis invenerunt stereobaton aedis, quam efficiebat peripteros 20 columnarum, quarum intercolumnia ex aereis formabantur cancellis: aditum ex orientis parte fuisse constat gradusque partim conservati adhuc conspiciuntur. Ex adverso erat via ducens ad canalem, coniunctum cum favissa, in quam quotannis die 15 Iun. favillam deportabant. Ornamentum muri externi, in quo erant Vestalium insignia sacrificiorumque instrumenta, easdem decoravit trabes, quae lacunar celae eiusdemque pinnacula gerebant. Quae omnia factae post incendium a. 191 restaurationi debentur.

Silimiter caesarum aetatis sunt ruinae *atrii Vestae,* ut Vestalium domicilium appellare consueverunt, praeter quod nomen auditur aliquando etiam *atrium regium,* quod vicinae debetur regiae. Tota ergo domus a parte potiore dicta est quae ampliorem solito praebebat faciem magno peristylio adaequata, quod sacrum lucum in memoriam revocavit et Vestalibus quodammodo mundi delicias a quibus erant segregatae supplebat. Duplex columnarum series e marmore quod nunc *cipollino* et *breccia corallina* dicunt confecta in porticus pictae modum quattuor aedificii partes cinxit effecitque mediam aream rectangulam cum piscina et quadam cabanna octangula floribus ornata in modum magni solarii. Post hanc porticum labyrinthus erat camerarum variis exstructarum temporibus variisque destinatarum usibus. Architecti quattuor constructionis distinxerunt periodos (H. Auer, Der Tempel der Vesta und das Haus der Vestalinnen am Forum Romanum 1886): vetustissima est pars orientalis, ceteris paulo altior, in qua erat tablinum, unde datus est aditus in sex minora conclavia, quae propter numerum sex Vestalium putarunt esse dormitoria: veri autem similius tabiinum commune erat conclave, minora vero erant depositoria instrumentorum sacrorum uni cuique Vestali propriorum. Habitabant vero virgines in superiore domus tabulato, ubi adhuc extant balneorum vestigia: terra enim humida, undique seclusa et maximam diei partem sole carens, altiora petere cogit praesertim ex Palatini parte, cuius aspectu plura tabulata contineri potuerunt, id quod reapse factum esse ruinarum vestigia ostendunt. Tota denique meridionalis et occidentalis pars officinam domus una cum famulorum domiciliis continebat. Conclavia cum tablino iuncta certe sacris Vestalium officiis inserviebant: itaque Jordan p. 65 sq. putat unam fuisse cellam penariam, ubi farreae aristae, grana, farina reponebantur, aliam pistrinum vel potius moletrinam, rituali panis parationi pro usu sacro servientem — cuius nunc videtur sola mola et orbis quem asellus molendinarius gradiendo fecerat. Ceterarum cellarum usum faucibus adiacentium cum scalarum ascensu ostioque in viam Novam accuratius indicare non licet; haec pars meridionalis adhuc vetustioribus attribuitur temporibus sicut etiam

pars occidentalis ubi erat culina cum foco, supellectili, aquario dolio etc.

Novissima vero est pars septentrionalis, in qua maxime confinia temporum, quibus hic Vestales dominabantur, sunt confusa. Ob medii aevi reconstructiones multa evanuerunt — fundamenta profundiora aliqui (cf. O. Richter, Topographie der Stadt Rom, I. Müllers Handbuch III² p. 90) putant reliquias priscae regiae, quae aliquando — ut antiquorum fert opinio — cum atrio Vestae erat ὁμόστοιχος (Dio Cassius LIV 27), at in posterioribus mutationibus vici, temporibus scil. Hadriani et praesertim post incendium a. 191 hanc contiguitatem amisit; quo facto Vestalium domui novam addere potuerunt alam, ubi more Romano etiam penus erat: in plano vero, quod ab interiore domo separatum erat, ut muri servati indicant, fortasse ipsae tabernae fuerunt. In orientali demum parte tablino contigua erat fortasse triclinium aestivale, pone quod — ut arae vestigia indicant — erat quoddam sacrarium.

Tota haec insula quadrangula commoditati serviebat sacerdotum, quibus praeterea erat agmen famularum. Vestales ergo suae domi omnia invenerunt, quae commoditatem parant. Neque id mirum: genere enim et ortu assuefactae luxui, antiquissimis temporibus primariorum erant patriciorum filiae, vergente demum ad occasum re publica ex plebe quoque capi coeptae sunt, denique deficientibus candidatis libertinorum quoque filiae admittebantur. Quae omnes dotem attulerunt vel a parentibus vel a caesare paratam. Luxui respondebat dignitas atque auctoritas virginum: iuxta enim pontifices positae maximis gaudent privilegiis. Non subiciuntur patriae potestati, ne minores quidem natu. Immunes sunt ab omnibus tributis vectigalibusque, pro tribunali testantur non iuratae: in platea Vestalem praecedit lictor, eique via cedit ipse consul. In urbe uti eis licet vehiculo, id quod soli caesaris uxori concessum erat. In circo reservatos habent locos: capitis damnatum, quem via offendunt, vita donant: testamenta sanciunt; laesus virginis honor morte multatur.

Qui summi honores non minore sacrificiorum pretio rependuntur. Puella 6—10 annorum a parentibus ducta, sola 30 annis vixit gravi incumbens officio. Quo tempore elapso iuventutisque flore ablato, per exaugurationem reverti virgini licuit ad suos matrimoniumque inire. At quae ei paraverit reditus gaudia? Certe post 30 annos assuefacta regulis atque officiis sacris similis prorsus erat illius monachae a Mathilda Serao fictae quae monasterio sublato in plateis Neapolitanis ne gressum quidem facere audet.

Gravis enim erat schola servitium 30 annorum. Primi deni anni dicati erant disciplinae et exercitio sacrorum obeundorum, posteri deni anni officiorum executioni, ultimi denique institutioni iuniorum (Dionys. II 67). Ingressa in atrium Vestae sciebat se renuntiaturam hic amori sui sexus, ipsa enim dea *virgo virgine laeta ministra, admittit castas ad sua sacra manus* (Ovid. Fast. VI 289). Quae lex certe excludebat humanitatem, quam Marmonteli

fabula Incarum rex in Solis sacerdotem ob violatum castitatis votum capitis damnatam exercet. Praeterea virgini observanda erant plurimae regulae ac statuta gressus cogitataque dirigentia. Primarium vero officium, cui per triginta annos fideliter vitam impendebat, erat cura ignis sempiterni, qui die noctuque ardebat. Semel quotannis, Kalendis Martiis, quod antiquis erat anni initium, ignes domesticos igne ex atrio Vestae desumpto renovabant. Si quando ignis est extinctus, pro qua neglegentia virgo a pontifice maximo virgis caedebatur, primitivo eum modo terebrando aut solis radiis collectis evocabant. Ad aedem lustrandam lex sacra virgines iussit aquam ex antro ad portam Capenam prope viam Appiam sito apportare. In sacrificiis et domi suae et in urbe partes praescriptas agebant. Lex eas adesse iubebat die 15 Apr. in Fordicidiis, in quibus vaccam gravidam sacrificio obtulerunt: cinerem foetus combusti virgines in penu Vestae asservabant, in usum festi Parilium 21 Apr., quo die urbs est condita; ex officio aderant in Argeorum pompa die 15 Mai., in qua Vestales ex ponte Sublicio puppas iunceas in Tiberim iaciebant. Festa, quibus aderant suoque munere fungebantur, profert Fehrle, *Die kultische Keuschheit im Altertum* p. 211 sq.

Speciali praeterea virginum curae commissa erat praeparatio molae, qua hostias ac victimas ante sacrificationem spargebant. Ritum ipsum describit Servius in Ecl. VIII 82: *virgines Vestales tres maximae ex Nonis Mais ad pridie Idus Maias alternis diebus spicas adoreas in corbibus messuariis ponunt easque spicas adoreas ipsae virgines torrent, pinsunt, molunt atque ita molitum condunt. Ex eo farre virgines ter in anno molam faciunt, Lupercalibus, Vestalibus, Idibus Septembribus, adiecto sale cocto et sale duro.* Quae mola dicitur etiam *salsa*, vel *mola casta, far pium*. Optime nunc scimus has esse reliquias eius aetatis qua far inter praecipua habebatur cibaria. Eorundem temporum testis erant vasa fictilia in cultu usitata, quae memorat Val. Max. IV 4, 11: *per aeternos Vestae focos ficilibus etiamnunc vasis contentos!* His tribus virginibus molam curantibus respondent aliquo modo tria *dolia* in cella penaria inventa, ubi recondebantur cibaria farrea: in uno reperta est occultata a periculo, puta a christianis, fictilis patera eiusdemque materiae calix.

Gravioris profecto momenti quam haec probata traditio erant novae prorsus de atrio Vestae notitiae, quas debemus excavatis Vestalium statuis cum dedicationibus in basibus inscriptis. Eiusmodi Vestalium honorem iam rara literarum renascentium temporibus monumenta reperta testabantur, sed eae demum quae a. 1883 in septentrionali atrii parte inventae sunt statuae sine basibus — procul dubio ad calcem fabricandam destinatae fornacibus, quorum vestigia in propinquo extabant — luce clarius indicacaverunt ipsum quem aliquando ornaverunt locum multaque praeterea nos de Vestalibus docuerunt. Quae statuae quibus basibus responderint suspicari iam non licet: attamen cum inscriptiones solas

virgines Vestales maximas memorent, omnes statuas solas has repraesentasse consentaneum est. Quin immo inscriptiones annos tradunt, unde omnes post a. 191 ortas scimus: ex tertio ergo saeculo omnes Vestalium praepositas statuis honorare usitatum erat. Qua cum aetate statuarum forma atque ars plane congruit. Cum primum in Excavationum Notitiis *(Notizie degli Scavi)* publici essent factae iuris, una prae ceteris Vestalium statua in se convertit animos ob eximiam qua sculpta est subtilitatem vetustiorem revocans aetatem: quam Vestalem aeri incisam repraesentavit Eichler apud Jordanum (l. c. tab. IX nr. 10). Haec est quam vulgo in libris ferunt, ut nuper in enchiridio cuius Cagnat et Chapot sunt auctores q. i. *Manuel d'archéologie romaine* II p. 165: haec enim quod antiqui scriptis nos Vestalem esse docuerunt, optime exprimit. Longam induta est tunicam religatam sub pectore *fune nodoso* (quem noster dicit Cochanovius in Carmine macaronico monachi cinctum describens), rugoso eiusdem albi cum tunica coloris pallio tecta. Mirus sane capitis ornatus: infula cum velo superiniecto, cuius fines demissos sub pectore iungit fibula: quod velum describit Festus p. 348: *suffibulum est vestimentum album praetextatum quadrangulum oblongum, quod in capite virgines Vestales, cum sacrificant, semper habere solent idque fibula comprehenditur.* Sub ipso suffibulo capitis est tegumentum quam antiqui dixerunt *infulam* et *senos crines,* quae minime — ut nonnulli putarunt — sunt synonyma. Secundum Servium in Aen. X 538 infula est *fascia in modum diadematis, a qua vittae ab utraque parte dependent: quae plerumque lata est, plerumque tortilis de albo et rocco.* Infulae ita revinctae usum Festus p. 113 docet latiorem: *infulae sunt velamenta lanea quibus sacerdotes et hostiae templaque velantur.* Ergo infula non solas Vestales ornat, id quod faciunt seni crines, de quibus ita Festus p. 339: *Senis crinibus nubentes ornantur, quod hic ornatus vetustissimus fuit. Quidam quod eo virgines Vestales ornantur.* Iam infula senique crines in ea de qua disserimus statua cernuntur. Ex cuius coma aliisque indicibus inferre licet Vestales habuisse infulam cum senis capillorum cirris in coronae caput cingentibus religatisque infula, cuius in occipitio renodatae vittae in pectus demittuntur. Sacrificii tempore Vestalis hunc ornatum suffibulo tegit, pro quo postea caput pallio obducitur. Eundem itaque usum praeter hanc temporum antiquiorum statuam in aliis quoque invenimus, id quod artifici liberius repraesentare permisit senos crines quos universi crines putant artificiosos comamque ficticiam, id quod res statuaria comprobare videtur fingens religamenta plana atque emortua: cirrus vero frontalis in cornus modum structus et medius divisus articulatusque, ut in primis in Eichleri imagine videre licet, indicat potius comptum capillorum qualem novimus aereis ex statuis, ubi fibula cohibet capillos sursum reflexos. Similem plane fibulam cum colorato infulae margine cernitur in Eichleri fig. 2. Capillorum cirri iuxta aures sub infula libere promi-

nentes volitare videntur, id quod eos naturales esse ostendit. Difficile vero creditu solos hos relictos esse. Cum enim virgo Vestalis fieret, capillos ei resecabant, et in luco ex arbore capillata pendebant: sed solummodo temperabant, non radebant aut ex toto tondebant, id quod praepostere affirmat Lanciani *(tutte le teste marmoree da noi trovate sembrano essere tonsurate* in „Notitiis" supra memoratis) cui contradicit Prudentius c. Symm. II 1085 dicens de Vestali: *Dum torta vagos ligat infula crines* Aliter idem esse non potuit — puella enim Vestae aris dicata non perpetuo mundo vale faciebat.

Ex Vestalium ornatu, quem obscure multis auctorum notitiis descriptum subito nunc statuae tanta luce illustrarunt, Hans Dragendorff in dissertatione q. i. *Die Amtstracht der Vestalinnen* (Rhein. Mus. LI 1896 p. 281—302) aliqua deducit quae id quod fontes nos docuerunt multo excedunt. Religio enim antiquitatis studiosa ac conservatrix, quae in fratrum Arvalium carmine vel in Saliarium carminibus repeti iussit verba Augusti temporibus obscura ac dissona, in prisco quoque Vestae cultu priscas vitae cotidianae consuetudines retinebat. In ritu molae salsae inque farre pio faciundo ipsas tenes origines: far enim pium, quod in nullo desiderari potuit sacrificio, non dubium quin fuerit antiquitus primitiarum frugis dis debitarum oblatio: hanc quoque antiquitatem tenes in fontalis usu aquae, quam virgines licet omnibus iamdudum aquae ductus inservirent, opera data remotis e locis afferebant; deinde in vasorum fictilium usu eadem aetate, qua artifices aurea atque argentea eaque perfectissima qualia Boscoreali aut Hildesehmii forte invenerunt conficiebant; denique in procreando igne ex ligno vel solis radiis — eodem ergo usae modo qui ipsam colonorum originem sapit.

Praeter ritus religiosos ubique maximam redolent antiquitatem nuptiales, in nubentium enim ornatu auctores quaedam cum Vestalibus communia notaverunt. Namque sponsa avitarum more induta mirum quantum Vestali est similis: utrobique enim cernitur tunica recta eaque lanea, quamquam Oriens mittebat Romam texturas tenues ac magnificas, — utrobique cingulus laneus quem sponsus nupta potiturus solvit, — utrobique denique habentur seni crines, vittae, suffibulum dictum *flammeum* ex colore velamenti flaminicae, quae matrimonii indissolubilitatem postea demum futilibus repudiis inquinatam indicabat. In confarreationis vero ritu vides usurpatum libum farreum, quod restabat ex ea qua farre vescebantur aetate quamque Vestales ex officio conservabant. Ipse raptus in hoc nuptiarum ritu obvius, cuius originem antiquarii Romani in Sabinarum raptu viderunt, similis erat captionis Vestalis, quam rex et postea pontifex maximus manu prehendit et parentum domo abduxit *veluti bello captam* haec pronuntians verba: *Ita te, amata, capio* (Gell. I 12) — ubi postea intellexerunt nomen proprium Amatae, quam putarunt primam fuisse Vestalem, eadem usi ratione qua ex epiphonemate nuptiali *talassio* fecerunt viri Romani nomen cui formosam Sabinam apportabant (Liv. I 9).

Quos quidem ritus posterioris aetatis Romani venerabantur, mireris sane eosdem apud alias quoque gentes inveniri. Dragendorff p. 290 indicat Fennos, Indos, Germanos, Rossos, Lithuanos, Estones — praeteriit vero Polonos, de quibus Kolberg simillima tradit. In nubentis enim coma apparanda capiteque vittis exornando, in capillis recidendis, in pemmate nuptiali *(korowaj)* praeparando, in introducenda nubente demum tenes quosdam summae antiquitatis ritus communem fortasse ipsorum originem attestantes. Est ubi nuptam quasi reluctantem quominus mariti domum intret, in scrinio dotem continente importatam vides. Carmen de lupulo ab uxoribus cantatum in exornandi ritu ea nobis aperit mysteria, quae in symbolis occultabantur phallicis matris familias curae commissis quaeque memorat Dionysius Ant. R. II 66 ἀπόρρητα arcani penus cum sacris in Vestalium supellectili. Quorum cum expositio longius nos ab instituto revocaret, ad propositum revertimur: restat enim ut quo iure Vestalis usa sit accuratius definiamus. Ut nubens enim matrimonio iusto mulier *viro in manum convenit* (Cic. Top. IV 23) ut custos foci domestici, ita et Vestalis transgressa atrii Vestae limen eadem debet foco publico eiusque dis tutelaribus. Matronae enim facie assumpta — id enim omnium maxime statuae ostendunt — in potestatem devenit eius, in cuius manus quodammodo iusiurandum fidelis ac perpetui servitii iuraverat: is erat primitus rex, postea pontifex maximus. Hic etiam ob officia neglecta irrogat punitiones et perficit, hic ultionem quoque mariti peragit, qui poenas sumit de matrimonii violati reo reaque. Humana enim fragilitas non aliena erat ab hoc quietis portu, quamquam lex dura, quam ex prodigio piando G. Wissowa (*Vestalinnenfrevel,* Archiv f. Religionsw. XXII 1920, 201) deducit, castitatis voti violati ream ad Portam Collinam in Campo scelerato vivam sepeliebat. Historici vive sepultarum tradiderunt 12 exempla, quae Preuner, *Hestia-Vesta* p. 431 sq. collegit. Ad a. 216 a. Chr. n. Livius XXII 57 Opimiam et Floroniam Vestales *stupri compertas* tradit: Floronia se ipsam necavit, Opimia *sub terra necata fuerat ad Portam Collinam*, Floroniae vero amasius L. Cantilius *a pontifice maximo virgis caesus in Comitio:* novimus haec Raphaelem Giovagnoli incitasse ad conscribendam fabulam polonice quoque versam q. i. *Opimia,* ubi reum amicus castigat, sepultam vero iamque moribundam miraculo intercedente servant. Ita poetae licuit fingere, vita vero multo erat crudelior.

Attamen rara erant voti violati exempla: virgines enim tentationibus luxuriaeque atrii Vestae muros tangentibus resistebant, idemque iis repetere licuit quod Aemilia de se dixerat (Dionys. II 68) se vixisse καὶ ψυχὴν καθαρὰν ἔχουσαν καὶ σῶμα ἁγνόν. Neque de Publicia sola, quae in ipsius statuae basi conscripta erant (Lanciani 7), dicere licet: *quae per omnes gradus sacerdotii apud divina altaria omnium deorum et aeternos ignes diebus noctibusque pia mente rite deserviens merito ad hunc locum cum aetate per-*

venit. Officio enim *rite, pia mente* — ita ergo ut Cicero (De leg. II 8, 19) monuerat: *ad divos adeunto caste, pietatem adhibento* — peracto virgo Vestalis pervenit ad gradum trium maiorum, denique ad dignitatem maximae, quae collegio praeerat. Ipsa collegit honores, quibus Vestales afficiebant, ei consecrabant statuas quae ad nostra tempora manserunt. Ipsae basium inscriptiones hoc exprimunt. Primitus breviores sunt, quia scil. hic statuarum honor in Vestalibus rarus erat. Postea quo magis honor est usitatus, eo eloquentiores sunt inscriptiones: aliena vero ab iis loquacitas inanis, quamquam amici, scil. collegae, consanguinei necessitudine aut beneficio aut clientela iuncti dedicabant; legitur: *sanctissima, piissima, benignissima, religiosissima, castissima,* neque sola est adulatio quod scriptum exstat: *sincera pudicitia, castitas, in sacris peritissima operatio, morum disciplina, doctrina mirabilis,* aut cum in virtutis testimonium ipsa dea advocatur: *numen Vestae (V. matris) comprobavit, honoravit.*

Est tamen aenigma insculptum in marmore, quod efficiebat basin statuae in atrii porticu positae. Ibi enim legis:

Ob meritum castitatis
pudicitiae atqu. in sacris
religionibusque
doctrinae mirabilis
C[[[[]]]e v. V. max.
pontifices v. v. c. c.
promag. Macrinio
Sossiano v. c. p. m.

In dextera vero marmoris parte haec sculpta sunt:

Dedicata V Idus Iunias
Divo Ioviano et Varroniano
conss.

Quae inscriptiones die 9 Iunii quo Vestalia celebrabantur aliud quoque festum idque domesticum actum indicant. Hac enim die pontificum collegium praeeunte pontifice Vestae in collegio pontificum promagistro (qualis ex. gr. CIL X 1125 memoratur) statuam dedicavit in virginis Vestalis honorem. Inter a. 364 quo statua in atrio est collocata et a. 394 quo atrium Vestae clausum Vestaliumque ordo sublatus est nescimus qua causa intercedente Vestalis nomen erasum sit. Post a. 394 alii hanc domum occupabant novique habitatores statuam non curabant: postea quoque cum atrium in ruinas laberetur, obliti sunt statuam: medio vero aevo haec omnia soli calci faciundae inserviebant, ut laesae marmoris partes demonstrant. Ex terra protracta inscriptio lucem aspexit demum die 5 Oct. 1883: primo in septentrionali atrii parte posita translata est postea ob excavationes profundius ductas in meridionalem partem, ubi tertium nunc occupat locum.

Iam explicandum est cur Vestalis nomen sit erasum. Ex historia enim Romana scimus quae fuerit nominis deletio ex actis vel monumentis. Antiqui enim humaniores erant Bononiensibus qui cum Iulio II belligerantes eius statuam a Michaele Angelo factam

ex S. Petronii pinnaculo deturbantes comminuebant: antiquis enim damnatio memoriae solum nomen removebat eique in artes humanitati debemus conservatas statuas caesarum quorum memoria erat damnata, acceptumque referimus totum monumentum ut arcum Septimii Severi, cum Caracalla necati fratris ac collegae imperii Getae nomen patris titulis suisque suppleverit.

Verum quae erat causa ita damnandi virginem Vestalem, quam statua honoraverant, ut *nec nomen eius nominetur amplius?* Cum esset *natu maxima virgo* (Ovid. Fast. IV 639), de incestu vix cogitare licet: qui enim sacerdos totam vitam castam intemeratamque ducens delinquere potuit senex? Senes enim erant virgines Vestales maximae, quamquam statuae ipsae indicant aetatem 50 fere annorum: scil. vita curis vacua venustatem conservabat. Ceterum artifex minime obliviscebatur fingere se feminas, quamquam effigiei veritati studebat, formosioresque effecit, id quod ipsa ars postulare videbatur, quae aetatis Hadrianeae atticismum subierat, quamquam non tota ei se subdiderat, ut videmus e vera Caracallae effigie. Praeterea sacerdotis Vestalis incestum adversarii tunc acerrimi non siluissent. Renascebatur enim tunc religio Romana favente Iuliano Apostata, quem secutus est Iovianus in hac inscriptione memoratus per octo tantum menses regnans: tunc Gratiano et Valentiniano II regnantibus Symmachus restituendam Victoriam in senatu paene christiano postulavit, quod ne fieret Ambrosius episcopus Mediolanensis impedivit: tunc praefectus urbi Vettius Agerius Praetextatus porticum deorum consentium restauravit, ut scimus ex inscriptione a. 1834 inventa: *deorum consentium sacrosancta simulacra cum omni loci totius adornatione cultu in formam antiquam restituto Vettius Praetextatus v. c. praefectus urbi reposuit.* Fidem sane ac religionem his verbis mireris eo ipso manifestatam tempore quo sectatores christianismi rerum potiti religionem Romanam ut cultus latibulorum paganorum nominare coeperunt paganismum. Iidem certo certius sacerdotis Vestalis incestum minime silentio praeterissent. Quam ob rem consentaneum est suspicari hanc Vestalem, cum alia criminis indicia desint, sua sponte Vestalium collegium reliquisse talibus ductam rationibus quae ipsius memoriam hoc sane loco, cuius ad haec tempora erat honor ac gloria, damnarent: procul dubio haec sacerdos suos deserens transfuga transiit in adversariorum castra. Quae coniectura roboratur testimonio Prudentii, eiusdem temporis poetae, dicentis haec (Perist. II):

> Vittatus olim pontifex
> adscitur in signum crucis
> aedemque, Laurenti, tuam
> Vestalis intrat Claudia.

Quae verba manifesto indicant acies fidissimorum antiquae religionis defensorum labi ac corrui, christianos ultima ascendisse cultus Romani valla, quibus devictis et templa brevi concident, quae Theodosius et Honorius claudunt, temporibus vero Gregorii papae

deo christiano aperiunt. Vestalis ergo Laurenti aedem intrat, quae fortasse erat domus orationis, fortasse posterioris monasterii origo. Huelsen (Das Forum Romanum p. 173) putat hanc aedem fuisse templum *S. Lorenzo fuori le mura*. Attamen propius a Vestalium domo, ex adversa fori parte, in templo Antonini et Faustinae fecerunt postea ecclesiam dictam *S. Lorenzo in Miranda*, quae ut ipsum nomen indicat primitus erat privati cuiusdam, qui praecipue veneratus sit martyrem a Prudentio tam magnifice celebratum. Inscriptum columnae cylindro Christi monogramma, illorum fere temporum formam referens, testatur hic iampridem christianos fuisse: attamen ingenue fatendum est nos ultra coniecturas nil certi assequi. Damnatam vero sacerdotem cum Claudia a Prudentio celebrata esse eandem quodammodo indicant nominis reliquiae ubi in rasura videmus primam *C* literam, ultimam vero *E* ut finalem nomini feminini, quod temporum ac mentionis dictae respectu habito quominus *Claudiae* legatur non videmus quid obstet.

Miscelles greco-hittites I. Ἰχώρ — **hitt.** *i(e)šḫar.*

Parmi les mots grecs d'origine préhellénique relatifs au culte divin Huber, De lingua antiquissimorum Graeciae incolarum, Comment. Aenipont. IX 1921, 36 cite ἰχώρ „sang divin" (Hom. E 340 et 416). Herrmann, Glotta XIII 1924, 151 le rapproche avec raison du tokh. ysār. Il est pourtant intéressant à constater un mot hittite i(e) šḫar „sang" dans le texte: Boghazköi-Texte in Umschrift II 1922, 23A §19, 66, maintenant en traduction chez Witzel, Heth. Keilschrifturkunden I 1924, 49 et Friedrich, Aus d. heth. Schrifttum I 1925, 8. Ses dérivés sont notés chez Sommer-Ehelolf, Das heth. Ritual d. Papanikri v. Komana, Boghazköi-Studien X 1924, 18. Sayce dans son article: The languages of Asia Minor, Anatolian Stud. present. to Ramsay, 1923, 391/s. avait pensé que le grec ἰχώρ soit une emprunte du hittite. Il faut cependant remarquer que c'est un terme conservé dans le grec, dans le hittite et dans le tokharien sans être connu d'autres langues indoeuropéennes. Peut-être qu'il faut y voir un reste de ce temps où les Grecs, les Hittites indoeuropéens et le groupe thraco-phrygien, auquel d'après Pokorny, Berichte d. Forschungsinstitutes f. Osten u. Orient III 1923, 24/s. appartiennent aussi les Tokhares, vivaient d'un voisinage proche au nord de la péninsule Balkanique. V. sur cette question mon article dans Eos XXVIII 1925, 1/s. Il serait utile d'analyser, si ces trois langues possèdent dans leurs lexiques plus de pareils éléments communs. Pour le problème d'origine et de migrations de ces peuples c'est une question primordiale.

Cracovie. St. Przeworski.

DE AUGUSTI LAUDIBUS APUD HORATIUM

scripsit

STANISLAUS PILCH.

De Horatii cum Augusto necessitudine quamquam plurimi disputaverunt docti, frequenter tamen in eo dissentiebant disceptabantque, nimiusne fuisset poeta in laudando Caesare suamque scribendi libertatem adeo ei condonavisset, ut vel abiectam in adulationem descenderit, an amicitia potius et familiaritate cum eo coniunctus fuisset ita, ut quanti ille poetae ingenium aestimaret, tanti ab Horatio coleretur et laudaretur propter singulares virtutes domi bellique conspicuas et in morum artiumque ingenuarum cura manifestas.

Qui Horatium nimias Octaviano laudes impertiisse eique assentatum esse contenderunt, acerbum et severum illud iudicium satis confirmari existimabant carminibus I 2 et 12 plurimisque l. IV, nec non aliquot epistulis, velut I 3. Nuper tamen aequius Horatii cum Augusto coniunctio iudicatur a doctis et magis magisque persuasum eis est non adulatorem fuisse, sed familiari amicitia cum principe coniunctum et Augusto ob egregias virtutes et singularia in civitatem domi bellique merita laudes tribuisse poetam, initio quidem a partibus Bruti stantem, mox tamen cognoscentem rei publicae Romanae factionum studiis laceratae salutem melius positam esse in imperio unius, qui si talis esset qualis Octavianus, vulneribus civitatis et posset et vellet mederi.

Haec suis in scriptis senserunt contenderuntque plurimi docti, ut W. S. Teuffel (Charakteristik des Horaz, Lipsiae 1842; Geschichte der röm. Liter.[3], Lipsiae 1875, imprimis p. 489; ed. VI cur. W. Kroll et Fr. Skutsch, Lipsiae-Berolini 1910, II 52 sq.), M. Schanz (Geschichte der röm. Litter. II 1: Die augusteische Zeit[3], Monaci 1911), V. Gardthausen (Augustus und seine Zeit, Lipsiae 1896—1904; Der Altar des Kaiserfriedens Ara pacis Augustae, Lipsiae 1908), O. Seeck (Kaiser Augustus, Bielefeld-Leipzig 1902), G. Ferrero (Grandezza e Decadenza di Roma, Mediolani s. a., vol. III—V) alii, quorum opera saepius a me laudantur. Ab eorum opinione nihil dissidens demonstrabo, quantam poetae animus subierit mutationem.

I.

Quo tempore res publica C. Iulio Caesare interfecto bellis civilibus denuo atrociter agitari coepta est, Horatius Athenis morabatur philosophiae deditus valdeque urbem hanc adamavit. Sed ex hoc *loco grato* avocarunt eum *dura tempora civilisque rudem belli tulit aestus in arma, Caesaris Augusti non responsura la-*

certis (Epist. II 2, 46 sq.). Etenim mense Sextili anni a. Chr. n. 44 M. Iunius Brutus Athenas pervenit, cum Roma atque Italia cessisset M. Antonium et C. Octavianum fugiens. Qui heredes C. Iulii Caesaris ultoresque prope oppidum Bononiam una cum Lepido congressi societate inita triumviri rei publicae constituendae facti infinitam in quinquennium potestatem acceperunt provinciasque quae ad occidentem vergunt inter se distribuentes adversarios suos exstinguere constituerunt. Interea Caesaris interfectores Asia, Macedonia, Graecia occupata paraverunt magnum exercitum, in cuius numero erat ipse Horatius qui patriae ac libertatis amore incensus arma cepit et, quamquam admodum iuvenis et praeterea *inbellis ac firmus parum* (Epod. 1, 16), statim tribunus militum factus est.[1]) Duos annos sub Bruto militavit interfuitque pugnae ad Philippos autumno anni 42 commissae,[2]) qua Cassius et Brutus clade accepta voluntariam subierunt mortem. Pars copiarum Bruti triumviris victoribus se dedidit, reliqui autem ad Sex. Pompeium confugerunt, qui Sicilia occupata cum triumviris bellum capessivit et Italiam commeatu recludebat.

Horatius vero neutros secutus omnibus qui ad Caesaris interfectores accesserant data redeundi impunitate Romam revertit ineunte a. 41. Rediit animo depressus, *decisis pennis* (Epist. II 2, 50) et inops, quoniam cum agri veteranis assignarentur, Venusia quoque relata est in numerum oppidorum ad id destinatorum Horatiusque, ut paulo ante Vergilius, *paterno et lare et fundo* in Apulia sito privatus est. Itaque ut paupertati mederetur vitamque sustentaret patrimonio omni amisso, scriba quaestorius, ut ait Suetonius, factus est, unde mercedem accipiebat, et cum muneris negotiis vacaret, Musis servire coepit. Paupertate audaci compulsum se esse, ut versus faceret, profitetur compluribus annis post (ibd. 51 sq.). Non tamen solum necessitate, artium inventrice, sed etiam vigore animi et plenitudine quadam sententiarum adductus est Horatius ad carmina pangenda nec non studio, ut ea re civium animos in se converteret excelleretque praeter vulgus scribarum, in quibus numerus erat sine nomine.

Eis quae inter a. 41—38 composuerat carminibus Lucilii saturas vel Archilochii *Parios iambos* (Epist. I 19, 23) imitandos sibi proponens vehementer adversarios suos privatos aut partibus aliorum addictos aggrediebatur et suae aetatis vitia praecipua, nimiam luxuriam avaritiamque atque cuiusvis generis libidines gravi vituperatione persequebatur. Etiam bellorum civilium continuam saevitiam castigabat uno ex primis vel fortasse primo statim postquam Romam revertit scripto carmine. Odium quod omnes tum

[1]) Cf. etiam Sat. I 6, 48: quod mihi pareret legio Romana tribuno.

[2]) Quam cladem commemorat cum celeri fuga parum decore scutum se abiecisse iocose dicit C. II 7 circa a. 29 scripto quo Pompeium Varum amicum veterem, praeter omnem exspectationem accipiens, exsultat gaudio festumque in eius honorem diem indicit.

habebant in bella civilia exprimens epodo sexto decimo conquerebatur *alteram iam teri bellis civilibus aetatem* et salute desperata civibus persuadebat, ut Sertorii exemplum sequerentur insulasque beatas in Oceano remoto sitas peterent.

Carminibus his mox sibi favorem gratiamque eorum conciliavit, qui de arte eius atque voluntate benignius et rectius iudicaverunt. In eo numero primum obtinebant locum Vergilius et L. Varius Rufus, poetae illa aetate apud Romanos clarissimi. Qui cum Horatii *fidem et ingenii benignam venam* (C. II 18, 9 sq.) perspexissent, valde ipsum adamaverunt receperuntque in familiaritatem suam cui poeta pari amicitia respondebat. Illi deinde eum Maecenati commendaverunt, artium litterarumque fautori, qui tum in re quoque publica plurimum valebat. Primus congressus brevis fuit. Novem demum mensibus post Maecenas poetam in artissimum familiarium suorum circulum arcessivit et ita eum adamavit, ut sine eo vivere non posset. Sentiebat enim quodam modo se cum eo meliorem honestioremque fieri. Cum vere a. 37 Brundisium proficisceretur una cum L. Cocceio Nerva et C. Fonteio Capitone Athenas missus, ut ibi cum Antonio de auxiliis contra Sex. Pompeium compandis ageret, Horatium, Vergilium, Varium comites secum duxit. Quod iter Brundisinum poeta Lucilii exemplum secutus iocose descripsit Sat. II 5,[1]) sed nullam fecit mentionem rerum, quae ad civitatem regendam aut ad legationem obeundam pertinerent, vel factionum seditionumque quibus tum temporis res publica dilacerabatur.

Ceterum eius modi tempora inciderunt, ut difficile esset rerum rationem cursumque cognoscere. Octavianus quidem et Antonius Maecenatis, Asinii Pollionis, M. Coccei Nervae, utriusque amicorum, opera inter se reconciliati sunt primum Brundisii a. 40, deinde vero a. 37 Tarenti Octavia, Antonii uxore, curante, quo factum est, ut triumvirum potestas in proximum quinquennium sit prorogata. Sed brevi post dissensiones inter utrumque augeri coeptae sunt, ex quo Antonius, ut pecuniam ad expeditionem contra Parthos necessariam conflaret, Cleopatram, pulchram et divitem Aegypti reginam, in matrimonium ducere constituit et Octaviam, Octaviani sororem suamque uxorem legitimam, repudiavit misitque in Italiam. Octavianus tum forte intentus erat comparandis eis quae ad bellum cum Sex. Pompeio gerendum opus erant, cum ineunte a. 36 nuntium accepit Antonium et Cleopatram nuptiis inter se iunctos esse Antiochiae. Antonius novae uxori partem Syriae et Ciliciae Cretamque dedit iussitque eam βασιλίδα βασιλέων appellari. In nummis Aegyptiis caput eius una cum reginae capite expressum et infra inscriptione αὐτοκράτωρ ornatum conspiciebatur. Octavianus sane priusquam aliquid contra eum facere instituit,

---

[1]) Iter hoc vere anni 37 confectum esse indicant v. 70 et 71, ubi turdi macri in igne ab hospite sedulo versati leguntur.

Sex. Pompeium vicit in pugnis navalibus ad Mylas et postea ad Naulochum III a. Non. Sept. a. 36 commissis provinciamque eius Siciliam occupavit et cum legiones Africanae partibus ipsius accessissent, Lepidum dignitate exutum et provinciis spoliatum vitam a negotiis publicis remotam agere coegit.

Sex. autem Pompeius anno post Mileti interfectus, Lepidus vero remotus plurimum rem publicam constituendam iuverunt. [1] Etenim ita factum est, ut Octavianus in Italia et provinciis quae ad occidentem vergunt unicus dominus factus classem exercitumque magnum possederit, mare tutum reddiderit et Italiam a latronibus liberaverit. Sicilia et Africa occupata Romae et Italiae frumenti commeatus munivit. Omnes igitur cives respirabant suscipiebantque negotia ad pacem pertinentia. Octaviano Romae maximi honores tribuebantur tribuniciaque potestas est data. Maiorem Antonio auctoritatem eum habere apparebat. Interea Antonius ampla quidem consilia capiebat quae ad fines proferendos novasque provincias expugnandas pertinebant, sed ad ea efficienda Octaviani auxilio opus ei erat. Attamen aliter res cessit ac sperabat. Uterque enim alterius potentiae invidebat studebatque, ut sibi quam plurimos socios conciliaret. Cum autem in diem magis magisque cresceret potentia Octaviani, qui tota Italia occupata collegae suo debitam copiarum opumque partem tribuere noluit, dubium non erat, quin inter utrumque de principatu certamen erumperet. Antonius exercitum classemque parare coepit, ut armis, si opus esset, iura ad Italiam pertinentia exsequeretur. Sed gratia eius in Italia magnopere minuebatur propter ipsius cum Cleopatra consuetudinem plurimique Romani id indigne ferebant ita, ut ipsi amici deficerent rebusque Octaviani studerent.

Hanc conturbatam atque incertam rerum rationem Horatius non tam bene celeriterque perspexit quam Vergilius, qui Maecenatis exemplum secutus ab Octaviani partibus haud cunctabundus stetit et inde ab a. 37 libros suos de agricultura componebat, ut populares suos doceret, quam operam agris colendis dare necesse esset eoque modo populum renasci laudesque summas eius generis studiis tribueret. Horatius tum temporis epodis et satiris, raro sane et prorsus sine consilio propositoque scriptis, adversarios incessat civiumque vitia castigat. Anno demum 35 exeunte, cum satiras adhuc coram solis amicis recitatas in unum colligeret librum et publici iuris faceret, ecloga prima quam cum ceteris novem satiris Maecenati dedicaverat, quaestionem ad omnes mortales pertinentem tractavit disseruitque, quantum avaritia ad depravandos hominum mores valeret, quippe cum divitiae apud illius aetatis homines finis essent omnium laborum, cupiditate autem habendi divites abstraherentur a fruendis eis quae iam possedissent.

---

[1] Gardthausen, Augustus 278. Ferrero III 444 sq.

Se ipsum melius Fortunae vel potius amicorum suorum donis frui scivisse et potuisse ostendit, cum vitam sibi commodam felicemque instituisset in villa Sabina quam Maecenas ei dono dedit, ut poetam omnibus vitae molestiis curisque eximeret et liberalitate splendidissima pensaret munus quod ab amico acceperat, cum ille primum satirarum librum ei dedicavisset. Hac benignitate satis superque se esse ditatum et *unicis Sabinis satis beatum* identidem scribebat vitaeque rusticae felicitatem atque amoenitatem multis locis efferebat summis laudibus (cf. Epod. 1, 31. C. II 18, 14. Sat. II 6. Epist. I 10).

II.

Vitae sollicitudinibus vacuus nunc et contentus commutatione rerum in civitate facta a. 36, ex quo Octavianus Sex. Pompeio devicto Lepidoque remoto rem publicam constituere et pacem in provinciis quae ad occidentem spectant firmare coeperat, a. 34—30 alterum satirarum librum componebat, multo praestantiorem primo quaestionibus tractatis, quippe quae epularum luxuriem vel pecuniae aviditatem aliasque aetatis illius pravitates gravissima vituperatione perstringerent. Prima huius libri ecloga Octaviano cui Asinii Pollionis, Maecenatis aliorumque interventu commendatus erat, moderate itemque eleganter laudes tribuit, cum v. 10 sq. Trebatium ipsi persuadentem facit, ut *audeat Caesaris invicti res dicere, multa laborum praemia laturus* et v. 84 sq., ubi eundem clarissimum iuris peritum interrogat, quod praemium consecuturus sit is qui *carmina bona iudice condiderit laudatus Caesare.*

Horatius cum his amplis verbis Octavianum celebraret, prorsus sibi constans fuit, quamquam aliquot annis ante vero et sincero patriae amore ductus adulescens Brutum est secutus, postea autem vir eadem caritate permotus Caesarem admirabatur. Praesentem rei publicae statum amplexus otium et pacem quam maxime petenda esse cum optimo quoque poeta existimavit intellexitque recte Octavianum res in Italia tenentem multo esse praestantiorem Antonio, qui Cleopatrae et luxuriae illecebris captus quidquid nomine Romano dignum esse videbatur amisit abiecitque. Qui si victor ex instanti inevitabilique certamine discessisset, Roma urbs totumque imperium Cleopatrae essent subiecta. Disciplina Romana exstincta esset, si una cum Cleopatrae spadonibus mollities et omnis Asiaticorum regnorum pestis Italiam et urbem irruisset. Nihil igitur mirum, quod Horatius sensim habere coeperit Octavianum unum, qui honorem et dignitatem Romanam tueri nominisque Romani gloriam cum morum probitate et pietate restituere et ab extrema pernicie servare et vellet et posset.

Prorsus discordaverunt inter se obtrectatores a. 33 exeunte, cum consules facti sunt Cn. Domitius Ahenobarbus C. Sosius, qui Antonii causae studebant. Antonius epistula ad senatum scripta se

paratum esse triumviri potestatem cuius finis tum aderat deponere ostendit veteremque rerum statum restituere, si Octavianus idem fecisset. Hic etiamsi invitus pridie Kal. Ian. a. 32 Roma discessit, ut extra urbem imperium retinere posset. Sed ut ipse quoque magistratu se abdicaret, monitus est ab iis, qui cum Antonio sentiebant dicebantque principem eorum quoque velle privatum exinde degere. Hac re commotus Octavianus in urbem cum exercitu reversus effecit, ut senatus consulto Antonius rei publicae inimicus sit declaratus. Nam obtrectatoris sui testamento politus ea, quae Antonius Cleopatrae eiusque filiis concesserat, nota senatui fecit (Gardthausen, Augustus I 1, 350) patresque conscriptos impulit, ut Antonio imperium abrogaretur bellumque Cleopatrae sit illatum. Tum consules una cum multis senatoribus, ut cum Antonio se coniungerent, clam Romam reliquerunt. Propter has dissensiones seditionesque bellum civile denuo erat exoriturum. Ad id tempus referri videtur epodus 7, quo poeta graviter increpat suos cives propter arma civilia denuo sumpta exprimitque ea, quae tum temporis sentiebant omnes qui nullius partes sequebantur. Utrique aeque scelesti esse poetae videntur. [1])

Primo vere a. 31 Otavianus, provisis quae ad bellum pertinebant coactisque circa octoginta militum milibus atque quadringentis navibus longis, adversus Antonium statuit proficisci. Ad id tempus refertur absque dubio c. 1 14, quo poeta suos cives monet, ut arma denuo sumpta deponant pacemque inter sese reconcilient. [2]) Cum Agrippa navibus Liburnis praefectus ad litora Graeciae quae ad meridiem vergunt vela solvisset, Maecenas autem Octavianum in bellum comitatus Brundisium contenderet, Horatius epod. 1 fautori suo comitem se obtulit et pro necessitudine quae ei erat cum illo viro, professus est iisdem se obicere velle periculis quae amicus obiret.

---

[1]) Quonam tempore haec ecloga sit scripta, multi docti adhuc certant. Nonnulli putant eam bello Perusino esse compositam, alii ut Kiessling (in Horatii carminum editione) anno 38 ineunte, cum inter Octavianum et Sextum Pompeium denuo bellum pararetur, C. Franke (Fasti Horatiani, Berolini 1839, 130), Mitscherlich (Q. Horatii Flacci opera, Lipsiae 1800, II 541), Ferrero (III 496, adn. 2) carmen hoc eo tempore scriptum esse contendunt quo Octavianus, cum iam Sex. Pompeium superasset et Lepidum exuisset dignitate, novum bellum parabat in Antonium, i. e. post a. 35. Versus 3 et 4 pertinent ad bellum cum Pompeio gestum. Haec mihi maxime probantur cum propter poetae affectum, cui dramatica rerum adornatio optime accommodatur, tum ob carminis formam expolitam, quae est diuturni exercitii effectus.

[2]) Non desunt docti qui hoc carmen ante bellum Perusinum imminens compositum esse putent, alii vero probabilius dixerunt hac ecloga indicari a. 32 quo bellum Actiacum compararetur. Etenim significari hic tempus quo imperium Romanum superioribus annis vehementer turbatum, dein pacatum, novis periculis sit obiectum. Horatius iam iam intelligens unicam spem sitam esse in Octaviano, hoc carmine metum omnium expressit, ne renovato bello civili denuo dilaberentur ea quae iam essent restituta, idque non alio tempore tantopere imminebat quantopere bello Actiaco impendente. Cf. Pasquali G., Orazio lirico, Florentiae 1920, 22 sq.

Quarto die a. Non. Sept. a. 31 ingens pugna navalis commissa est inter Antonii et Octaviani classes. Incerta etiam tum proelii fortuna fugit cum classe sua Cleopatra, quam alii cum Antonio secuti sunt. Reliqua tamen pars clasis postquam acerrime restitit, Octaviano se dedidit,[1]) exercitus autem terrestris primo reductus in Macedoniam, cum inopia graviter laboraret, victoris imperio se subicere est coactus.

Cum de hac victoria Antoniique fuga nuntius Romam esset allatus, omnes boni cives maxima laetitia afficiebantur. Ea quae illis diebus unusquisque Romae et in Italia sentiebat, quae omnium animos gaudio implebant, exprimit Horatius pulcherrime epod. 9, 1 sq. — Ineunte vere a. 30 Antonius pugna navali victus propria manu vitam sibi ademit, cum in gladium occubuisset, Octavianus autem Kal. Sextilibus Alexandriam est ingressus. Cleopatra quae sperabat fore, ut Aegyptus sibi suisque liberis servaretur, cum hac spe decepta esset, mortem sibi conscivit. Cum nuntius de reginae morte Romam esset perlatus, Horatius Romanos C. I 37 est hortatus, ut se totos in laetitiam effunderent, ita tamen, ut generosum Cleopatrae animum admiraretur (cf. Pasquali 39 sq.).

Hoc modo Octavianus Aegypto ingentibusque divitiis quas Cleopatra congesserat potitus magnas copias opesque comparaverat, ut ea quae milites postulassent aliaque quae opus essent exsequeretur. Primo statim nuntio de victoria Romam perlato senatus Octaviano summos honores tribuere constituit. In aliquot Asiae et maris Aegei insularum oppidis iam tum Octaviano victori templa aedificata et honores divinos tributos esse constat (Domaszewski I 163 sq. Ferrero IV 561 sq.). Cum autem Romam revertisset, per triduum inde ab Id. Sext. a. 29 triumphum egit maxima pompa laetitiaque a populo Romano celebratum. Dies quo victor in urbem intraverat, omnibus Romanis festus et sollemnis erat, quia diutinis bellis civilibus finem dedit.

Continuis bellis domesticis, quibus sexaginta fere annos totius civitatis fundamenta labefactabantur, Roma et Italia prorsus est transformata. Magna pars veterum optimatium periit hominesque novi ex Italia et provinciis in eorum locum successerunt, cives et ceteri incolae rei publicae bellis, proscriptionibus agrisque assignatis et coloniis deductis penitus immutati sunt. Rerum civilium condicio erat tristissima his temporibus. Italia enim plena erat caedibus et rapinis, homines nequissimi evecti sunt ad summos honores, nullus erat patriae amor, nulla rei publicae maiestas, eversa omnia partium studiis turbisque factionum. Huc accedebat ingens morum depravatio, aeque ac nostris quidem temporibus maximo cruentissimoque bello confecto, cum vitia inter se contraria vigerent: turpis avaritia et intemperantia profusa, immoderata divitiarum

[1]) Domaszewski, Geschichte der röm. Kaiser, Lipsiae 1909, I 148 sq. Ferrero III 533 sq. Gardthausen I 369 sq. Seeck 97 sq.

cupiditas et abiectissima libido ita, ut prisca Romanorum virtus exstincta esse videretur. Diutina civium discordia fundamenta communis salutis erant diruta, priscus deorum metus sublatus, templa flagitiis contaminata. Postremo publica privataque disciplina adeo erat corrupta, ut universae civitati ruina haud dubia videretur instare.[1]) Hunc rei publicae statum miserrimum depingit Horatius carminibus suis, veluti Epod. 16 et 7 nec non C. III 24, 25 sq. III 6, 45—48 et I 35, 33 sq.

Ei tristissimae rerum civilium condicioni Octaviano medendum erat, cum Antonio voluntaria morte oppresso solus rei publicae gubernacula arripuisset. Imprimis disciplina militaris ad veteres mores redigenda, provinciae constituendae firmaque fundamenta novis rebus Romae et in Italia erant iacienda. Quae omnes diutissime exspectabant, explevit tandem Octavianus, cum bellis civilibus exstinctis pacem labefactatae civitati restituisset. Tum demum omnes maxima laetitia eaque sincera ac vera sunt affecti. Etenim bellis intestinis erant expleti ultimi viginti anni quibus nova proles adolevit, cui pax diuturna fama solum nota erat tamquam fabula melioribus ex temporibus vetustisque desumpta et iam evanescens. Unusquisque qui proximis annis aliquid servavit aut peperit, hoc frui et gaudere cupiebat. Quae universus populus Romanus diutissime exoptabat, senatus decreto est expressum, cum a. 29 Ianum claudi iussisset, ut reapse bellorum civilium tempestati iam finem factum omnesque circa populos pacatos esse significaret.

Romani persuasum sibi habebant novam orbi terrarum ordiri aetatem, ex quo bella civilia sunt exstincta, *magnum, ab integro saeclorum nasci ordinem,* ut Vergilius ecloga quarta praesagiebat et vaticinabatur. Hunc novum rerum statum auspicatus est Octavianus qui pace restituta id imprimis faciendum sibi putabat, ut rem publicam armis tutaretur, moribus ornaret, legibus emendaret, fontes discordiarum civilium obstrueret. Romam reversus a. 29 rem publicam constituere statim coepit idque negotium proximis duobus annis confecit. Totius exercitus duodeviginti tantum legiones retinuit; reliquis militibus dimissis agros assignavit in Italia pecuniamque solvit incolis qui praediis suis privati erant, atque disciplinam exercitus Romani, bellis civilibus corruptam, restituit. Eis qui cum Antonio sentiebant veniam impunitatemque dedit, si errorem suum deposuerunt et cum re publica in gratiam redierunt, omnemque dissensionum memoriam oblivione sempiterna delevit. Quae iam Sex. Pompeio devicto exutoque dignitate Lepido facturus erat, tunc pace terra marique parta est exsecutus. Etenim rei publicae libertatem reddidit triumvirali potestate quam quinde-

---

[1]) Plüss Th., Horazstudien. Alte und neue Aufsätze über Horazische Lyrik, Lipsiae 1882, 2 sq. 16 sq. Paszkiewicz Aem., De Horatii et Augusti necessitudine quae ex carminibus lyricis intellegitur, Progr. gymn. Samboriensis 1876, 5 sq.

cim annos gesserat deposita. Extraordinariam suam i. e. rei publicae constituendae potestatem Octavianus reapse populo reddidit, contentus inde ex eo tempore magistratibus sibi delatis et praeterea principis dignatione. Postea a senatu populoque Romano rursus accepit partem eius potestatis quam antea obtinuerat, imperium militare et proconsularem potestatem, qua eas provincias administraret, ubi legiones dispositae erant, ut Syriam, Galliam, Germaniam, Pannoniam, Hispaniam citeriorem. Ceterae provinciae senatui sunt traditae.

Paulatim tamen summa rerum ad Octavianum pervenit. Inde ab a. 31 usque ad annum 23 novem annos continuos consulatum gessit, quo anno tribunicia potestas a populo ei est oblata. Ex anno autem 28 quo primum censum egerat, princeps senatus appellabatur, quae dignitas ex antiquissimis iam rei publicae temporibus Romae erat. Sed principis nomine potestatem rei publicae constituendae accepit ita, ut non πρόκριτος τῆς γερουσίας, sed πρόκριτος τῶν πάντων esset. Praeterea nomen imperatoris et censuram continuam gessit, qua nisus non solum inimicos suos, sed imprimis malos pravosque homines senatu movit. Cum autem videret acceptam potestatem vi sine intermissione retineri non posse, id studebat, ut omnia iura potestatemque omnem ex senatus voluntate paulatim accepisse videretur. Quo factum est, ut omnes magistratus maiores, etiamque potestas legibus scribendis, Octaviano sint delati princepsque legum vinculo exsolutus sit.

Octavianus cum mense Sextili a. 29 triumphum ageret, ab uno ex plebe cognomine Augusto appellatus esse dicitur. Itaque brevi post die XVII ante Kal. Febr. a. 27 L. Munatii Planci sententia a senatu cognomine Augusto quod Graece Σεβαστός redditur, honoratus est pro meritis suis. Quae res novum rerum statum iam esse confectum finitumque significat. [1])

Quoniam corrupti Romanorum mores libertatem ferre non poterant, omnia Romae ad unius viri arbitrium transferri necesse erat. Ipsi ei Romani qui prudentes erant, ita iudicaverunt et ita sibi persuaserunt, ut discordantis patriae non aliud remedium esse arbitrarentur, quam ut ab uno regeretur. Verumtamen ut hanc rerum commutationem cives non inviti ferrent, immo probarent, non solum pacis desiderium quo omnes capti tenebantur effecit, sed etiam ipse Octavianus causa fuit, qui rem publicam prudenter rexit multaque instituit quae ad vitam publicam et privatam magnopere profuerunt. Etenim litteris et artibus favebat atque ipse litteris operam navabat semperque id imprimis egit, ut eas ad civium mores corrigendos referret studiumque communis salutis

[1]) Heinen H., Zur Begründung des röm. Kaiserkultes. Chronologische Uebersicht von 48 bis 14 nach Chr. III pars: Der Kult des C. Iulius Caesar Octavianus Augustus, in commentariis q. i. Klio XI 1911, 139 sq. Hiemer, Die Römeroden des Horaz, Progr. gymn. Ellwangensis 1905, 14. Domaszewski, Gesch. I 169.

defendendae a natura datum augeret civesque legum magistratuumque observantes redderet.[1]) Maximam autem operam dedit, ut civium pravas libidines refrenaret, mores corruptos emendaret, vitae publicae privataeque integritatem restitueret, rerum perturbationem et profusam luxuriam tolleret.

III.

Quae saluberrima principis consilia Horatius carminibus suis adiuvat studetque civibus suis adsidue commendare. C. II 15 queritur poeta de nimia civium suorum luxuria in exstruendis aedificiis privatis et publica parsimonia celebratque pristinam veterum Romanorum disciplinam. Idem facit C. III 24, 1 sq. et C. III 29, 9—10. Huc pertinent ante omnia prima sex l. III carmina quae Romana appellantur,[2]) a. 29—27 scripta, cum Augustus rebus publicis compositis privatae quoque vitae pravitatem emendare sibi proposuisset flagitaretque amicorum ea in re efficienda auxilium et operam. Consilia eius Horatius prosequens civium suorum animos bonis praeceptis imbuere conatur summisque laudibus principem eleganter ornat, pristinas maiorum virtutes celebrat moresque corruptos castigat, qui omnes clades in rem publicam traxerunt (C. III 6, 17—20).

Carmine vero III 3 constantiam et fortitudinem, praecipuas maiorum virtutes ab aequalibus suis neglectas, Romanis commendaturus exempla proponit Pollucis, Herculis, Bacchi, Quirini qui propter eas virtutes inter deos recepti erant, iisque paucis verbis inserit Octavianum, cui primum eo carmine nomen imponit Augustum (v. 9 sq.) appellatque eum *iustum et tenacem propositi virum.*[3]) Deinde c. III 4 docet poeta, quid sibi persuaserit de principatus necessitate et Augusti praestantia, cuius moderationem, *vim temperatam,* clementiam et lenitatem cum humanarum artium ingenuo studio coniunctam ita laudat, ut summas laudes veramque potentiam in his virtutibus sitam esse demonstret, quas Augustus acceptas habeat a Musis (v. 37 sq.).

Quae carmina ad principatum ab Octaviano constitutum, cum mense Februario a. 27 cognomine Augusto appellatus et principis dignatione honoratus esset, pertinere multi docti recte, mea quidem opinione, contendunt.[4]) Horatius novo rerum statui viam

[1]) Niese B., Grundriss der röm. Geschichte (Hdb. der klass. Altertumswiss. III 5), Monaci 1906, 259.

[2]) Pasquali 649 sq.

[3]) Quae verba ad Augustum referri multi docti putant, ut Traut Hugo, Horaz' Römeroden und der clupeus aureus VI 1, 3 sq. des Monum. Ancyr. in Philologus LXX 1911, 317 sq. Hiemer alii quos secutus sum.

[4]) Domaszewski, Untersuchungen zur röm. Kaisergesch. VI: Der Festgesang des Horaz auf die Begründung des Prinzipats in Rhein. Museum für Philologie, Neue Folge LVII 516 sq. LVIII 218, 382, 518 sq. LIX 302 sq. Hiemer 5 sq. Traut 317 sq. Hoppe P., Die zweite Römerode. Ein Beitrag zur Lebensgesch. des Horaz. Progr. Vratislaviae 1906.

non muniit, sed quoniam de principatus necessitate persuasum sibi habebat, novam potestatem firmare et adiuvare conatus est.

Primis sex l. III carminibus haec una vox poetae dominatur, quae postulet, ut animi civium in melius transferantur moresque sint emendatiores virtutes maiorum colendo, ut imperium populi Romani constet. In melius mutari et ad virtutem redire posse cives sperat poeta, nam divo Augusto imperante nova progenies adolescat quae honestior sit futura.

Eiusmodi carmina quae saluti patriae consulebant praedicabantque imitanda sublimia virtutum exempla quae honestissimi illius aetatis Romani prosequebantur, plausum ferebant atque admiratione afficiebantur imprimis ab Augusto et Maecenate itemque ab eis qui ex eorum artissimo circulo erant. Attamen poeta gloriae non serviebat nullamque industriam ponebat in eo, ut eis qui carmina ipsius legerent probaretur, eclogas suas publice non recitabat neque se dabat in consuetudinem eis qui homines studiis litterarum occupatos laudibus efferebant vel eis qui versus pangebant vel grammaticis qui carmina interpretabantur. Etiamque cum familiaribus suis, ut Maecenate aut Augusto, tam raro sermones conferebat, ut paene ab eis argueretur, quod pro beneficiis meritam debitamque gratiam non referret. Etenim omnibus anteponebat libertatem commoditatemque suam. Etiam petenti Augusto, ut ipsi carmina sua dedicaret, denegavit ita, ut ille cum sermonibus quibusdam lectis nullam sui mentionem iniectam repperisset, sic quereretur: [1]) „Irasci me tibi scito, quod in plerisque eiusmodi scriptis mecum potissimum loquaris. An vereris, ne apud posteros infame tibi sit, quod videaris familiaris nobis esse".

Iussu tamen Augusti ad celebrandos a. 17 ludos saeculares Horatius carmen saeculare composuit, quo Caesaris decreta, imprimis legem de maritandis ordinibus, commendat eiusque res gestas et virtutes praedicat. Profitetur enim populum Romanum Augusto principe iam aliqua ex parte consecutum esse probos mores, quietem, rerum amplitudinem copiamque.

Ex Suetoniania Horatii vita scimus quoque quartum carminum librum Augusto rogante ab Horatio superioribus esse additum, ut principis eiusque privignorum laudes praedicaret ob victoriam de Raetis Vindelicisque a. 15 reportatam. Poetam qui quominus Agrippae et Augusti res gestas carminibus suis celebraret, recusaverat, nunc duabus de causis principis dicto paruisse verisimile est (cf. Ferrero V 22). Aut Augustum poetae blanditum esse, cum eum ad celebrandas privignorum res gestas induceret eoque modo poetam totius populi Romani existimaret omniumque oculos ad eum convertere vellet, qui adhuc temporis parum Romanis

[1]) Cf. edit. Dillenburgeri septimam p. 12.

placuisset,[1]) aut poetam occultam spem aluisse populo se acceptum fore aeque ac Vergilium, si rem omnibus caram gratamque carminibus suis celebrasset. Alterutra earum causarum ductus poeta duo carmina in honorem Tiberii Drusique scripsit. Et primum quidem C. IV 4 poeta nobis ad oculos proponit, quomodo Drusus Raetos Vindelicosque sit aggressus. Augustus quasi exemplar vetusti patris, qui filios suos virtute moribusque priscis imbuit, a poeta salutatur. Carmine autem quarto decimo eiusdem libri celebrantur a poeta res gestae Tiberii gloriaque quam sibi Augustus comparavit. Cuius virtutes neque a senatu neque a populo possint digno coli honore, quoniam maximus sit per omnem terrarum orbem princeps. Deinde poeta cum paucis verbis narrasset Drusi expeditiones, pluribus celebrat res gestas Tiberii revocatque in memoriam Kalendas Sext., quibus Vindelici a Tiberio sunt victi, eundem diem esse, quo a. 30 Augustus in Cleopatrae aulam intrasset. Denique summis laudibus effert principem, qui Romae potentiam et magnitudinem restituit.

IV.

A. 27 Augustus in Hispaniam profectus duos proximos annos ibi mansit provinciae constituendae gratia. Paulo post quam eo pervenit, bellum exortum est cum Cantabris et Asturibus, maximis bellicosissimisque gentibus adhuc indomitis. Quod bellum duos fere annos gerebatur, quoad cum magnis difficultatibus cladibusque utraque gens sub Romanorum dicionem est subacta a. 25. Sed vix provincia pacata Augustus ineunte a. 24 decesserat, cum gentes modo subactae rebellare coeperunt, donec a. 19 M. Agrippa multis acerrimis proeliis eas devicit perdomuitque Hispaniam totam quae inde ab eo tempore pacata erat. Quas gentes bellicosissimas periculosissimasque saepius commemorat Horatius, veluti C. II 11, 1 sq.,[2]) carmine autem IV 14, 41 sq. eas iam debellatas esse a principe dicit, itemque C. IV 5, 27 sq.

Etiam cum Germanorum gentibus bellum erat gerendum Romanis. A. 16 Sygambri cum finitimis Tencteris Usipetibusque in Galliam cum ingenti multitudine armatorum ingressi magnam intulerunt cladem exercitui Romanorum cui M. Lollius praeerat. Sed paulo post, cum Augustus in provinciam pervenisset, obsidibus datis deditionem fecerunt. Quod factum Horatius carminibus suis celebrat IV 14, 51 sq. et IV 2, 33 sq.

---

[1]) Quae ex carminibus poetae demonstrat Ferrero IV 265 sq. Carmine autem saeculari nec non C. IV 4 et 14 publici iuris factis tanta studiorum immutatio incessit, ut Horatius omnibus carus acceptusque esse coeperit. Quae videmus ex C. IV 3, 13 sq. Hanc mutationem eam ob rem factam esse nemo est quin consentiat, quod poeta ea quae in mentibus omnium Romanorum erant, optime carminibus suis in memoriam Drusi Tiberiique compositis demonstravit.

[2]) A. 26—24 composito, cum Augustus in Hispania commoraretur.

Summam autem operam Augustus navavit, ut etiam a Parthis qui Crassum et Antonium clade affecerant, quies et securitas fieret. Conscientia turpitudinis acceptae nondum erat exstincta molestissimeque omnes Romani ferebant multos milites Romanos signaque militaria adhuc in Parthorum esse manibus. Quae universus populus sensit, exprimuntur ab Horatio C. III 5, 5 sq. — Augustus cum Arsacidarum gens, Parthorum regnum appetens, discordaret,[1]) occasionem datam nactus sine bello et sanguine clades a Crasso et Antonio acceptas reparavit restituitque nomini Romano gloriam ac dignitatem. Etenim a. 20 a Prahate IV, Parthorum rege, signa militaria Crasso Antonioque erepta et milites qui adhuc servitio premebantur, redditi sunt Augusto foedusque cum eo factum est. Quod a plurimis illius temporis poetis et monumentis celebrabatur. Etiamque Horatius eam ob rem Augustum laudibus summis exornat C. II 9, 19 sq. I 12, 53 sq. Epist. I 12, 26 sq. C. IV 14, 41 sq. et IV 15, 4 sq.

Pacis ab Augusto restitutae commoda et beneficia una cum suis civibus agnoscere non dubitavit Horatius summisque imperatorem efferebat praeconiis. Octaviano expeditiones in Britannos et Arabes parante a. 27 et 26 poeta C. I 35 praedicata Fortunae potentia eam orat, ut Caesarem incolumem servet: eo enim erepto fore, ut Romani iterum vexentur bellis civilibus (v. 29 sq.). Carmine autem I 12, 49 sq. circa a. 25 composito poeta Iovem, gentis Iuliae custodem, precatur, ut rectum ordinem per totum terrarum orbem restitutum iustitia et aequitate conservet. Civiles discordias a Caesare Augusto oppressas rectumque ordinem rei publicae reparatum et firmatum praedicat C. III 14, 13 sq. Augustus vero postquam a. 18 legibus latis de luxuria et ambitu corruptos civium mores emendare coepit eaque re nec non senatus severa lectione ingentem fremitum excitavit in ordine senatorio atque equestri, a. 16 in Hispaniam et Galliam contendit cum eas provincias constituendi gratia tum ut ipso Romae absente civium permoti animi sedarentur. Gallia cisalpina constituenda occupatus tres iam annos ibi peregerat, cum interea Romae reditum eius omnes impatienter exspectaverunt. Hoc desiderium *boni ducis* quo omnes probi cives tum flagrabant, exprimit Horatius C. IV 5, ubi tenerrimi eius animi sensus prodeunt de beneficiis pacis ex diuturnis bellis intestinis restitutae morumque ex longa corruptione emendatorum. Celebratur securitas agriculturae, navigationis et mercaturae, ex quibus quasi fontibus domesticarum rerum prosperitas profluit, celebratur pacis auctor et conservator, is qui pace populo Romano reddita imperio simul maiestatem restituit, mores emendavit. Omnes igitur grati cives singulis diebus in conviviis virtutes eius praedicabunt et inter Lares eum accipient. Tamquam mater filium suum qui in longinquis terris peregrinabatur, Italia universa se parabat

---

[1]) Quam dissensionem commemorat Horatius C. III 8, 19—20.

ut acciperet principem ex Gallia revertentem, cuius industria factum est, ut pax sit reddita toti terrarum orbi (v. 27 sq.). Quam praedicationem legimus quoque C. IV 14, 34 sq. et IV 15, 4 sq.

Principem tres annos Romae absentem splendido apparatu sumptuque Romani accipere et diem reditus eius sollemnem agere constituerunt. Iullo Antonio praetori, triumviri filio, apud Augustum gratioso poeticisque dedito studiis, commissum erat, ut omnia quae principis reditum ornarent, inveniret atque pararet. Antonius excitavisse Horatium videtur ad canendas Pindari ratione novas Augusti laudes desideriumque absentis imperatoris quod universus populus alebat exprimendum. Quas preces non poterat recusare poeta et brevi priusquam Augustus Gallia reverterat, C. IV 2 scripsit, quo quae omnes tum cives sentiebant cogitabantque de principe suo exprimuntur. Attamen se non posse Pindarum aemulari Horatius respondet relegatque ad maiorem poetam id quod ab ipso postalatum erat, dum suo more inter recusandum Augusto laudem impertit eumque principem omnium optimum vocat. Sed triumpho eius vocem suam non esse defuturam promittit.

Exspectabant enim tum omnes fore, ut Augustus triumphans Capitolium ascenderet propositumque erat, ut revertentem triumpho populus universus faustis ominibus modulatisque carminibus prosequeretur (v. 49 sq.). Augustus tamen noctu in urbem reversus effugit, ne splendide acciperetur (Dio Cassius LIV 25). Triumphum a senatu sibi decretum recusavit similiter atque a. 25 et 20, itemque negavit aram in comitio sibi esse sacrandam. Attamen concessit, ut ara pacis Augustae in campo Martio aedificaretur (a. 9) quae non imperatorem ipsum, sed pacem terra marique ab eo partam celebraret (Petersen 5. Gardthausen 850 sq. Ferrero V 79 sq.).

V.

Iam ab antiquissimis inde temporibus erat apud orientis gentes consuetudo communis, ut regibus suis ducibusque claris qui a deorum natura haustos et delibatos animos habere ferebantur, non solum mortuis, sed etiam vivis divinos tribuerent honores eosque precibus et sacris colerent. Hic mos deinde ad Graecos transiit, apud quos similis quidam heroum cultus vigebat. Ad summum vero fastigium haec adulatio evecta est in regnis Seleucidarum et Ptolemaeorum, unde Romam est traslata ibique multum eam adiuvabant et ea quae de Laribus, Geniis et Indigetibus credebantur et vulgata illa opinio Euhemeri de cultus divini origine, qui affirmabat omnes deos heroasque nihil nisi homines fuisse vi corporis aut animi ceteris mortalibus praestantes, qui post mortem divinis essent affecti honoribus.

In Italia iam pridem mos erat, ut servi clientesque per patroni sui genium iurarent. Itaque Augustus, cum universo terrarum orbi pacem reddidisset, a dis missus esse omnibus videbatur, ut salutem ferret et quasi communis omnium patronus esset, per eius ge-

nium ius iurandum dabatur eiusque genio arae condebantur (Epist. II 1, 16). In plurimis oppidis, ut Faleriis (CIL XI 3083), Cosa (CIL XI 2631) aliis Augustales iungebatur, i. e. sodalitates quibus cura obvenit dierum sollemnium sacrorumque quae in Augusti honorem erant constituta.

Iam C. Iulius Caesar cum devictis adversariis suis rerum imperio potitus esset, a Romanis, quibus legitimi magistratus et honores non sufficere videbantur, et vivus et mortuus divinis colebatur honoribus. Octaviano vero, cum Sex. Pompeium vicisset, a Romanis non solum summi magistratus, sed etiam divini honores utpote *divi filio* sunt delati novique decreti. Cum autem post pugnam Actiacam Augusti nomen accepisset a senatu a. 27, tantopere Romani honores eius auxerunt et cumulaverunt, ut ei quasi deo fidelem praestiterint devotionem. In insulis maris Aegaei et in Asia, imprimis autem in Aegypto quippe qui Lagidarum successor esset Augustus iam vivus ut deus colebatur eiusque in honorem templa aedificabantur (Domaszewski, Gesch. I 163 sq.). Romae quoque saepe accidebat, ut statuae eius una cum Laribus ponerentur in loco tamquam si cives imploraturi essent eius auxilium (Horatii C. IV 5, 29 sq.). Item in sacellis Larium compitalium quae in quadriviis in unaquaque urbis regione erant, parvae Augusti statuae collocabantur. [1])

Ita Romani eo tempore sentiebant, ita iudicabant. Quorum sensus iudiciaque de his omnibus rebus illius aetatis poetae bono animo sequuntur et versibus exprimunt. Horatius Augustum inter deos refert C. I 2, quo ingens civium per bella civilia clades deploratur. Eius autem ingentis calamitatis causa est C. Iulii Caesaris mors quam deorum ira ulciscitur; bella civilia omniumque rerum turbulenti motus divinitus sunt missi ad castigandam civium perversitatem. A tantis malis liberabit miserum genus humanum Mercurius, Caesaris ultor, quo nomine libenter se ornabat Augustus, sub Octaviani latens persona. Itaque poeta deos orabat (v. 45 sq.), ut is *serus in caelum rediret diuque laetus interesset populo Quirini,* quoniam solus esset a quo imperii dignitas et nominis Romani gloria cum morum probitate possent restitui. [2]) — Eodem fere anno Vergilius quoque precabatur deos (Georg. I 500): *hunc saltem everso iuvenem succurrere saeclo ne prohibete.* Iovis voluntate Octavianus veterem expiavit culpam aureamque aetatem reddidit universo terrarum orbi (Aen. VI 792 sq.): *Augustus Caesar, divi genus, aurea condet saecula qui rursus Latio regnata per arva.* Eius ope factum est, ut (Horatii Carmen saec. 57 sq.) *iam*

[1]) De cultu regum imperatorumque antiquorum disseruit nuper polonice L. Piotrowicz, Kult panującego w starożytności, Posnaniae 1922, Posnaniensis Societas Litterarum, Classis hist. II 3. Qua dissertatione alii quoque libri huc spectantes abunde laudantur.

[2]) Quod carmen compositum est paulo ante Id. Febr. anno 27, quo res publica denique ab Octaviano constituta est.

Fides et Pax et Honos Pudorque priscus et neglecta redire virtus auderet. Octavianum divinitus missum esse a dis, ut salutem ferret toti terrarum orbi bellis civilibus afflicto, praedicat Horatius C. I 12, 46 sq. et III 3, 9 sq. nec non III 5, 1 sq. quo Augustum orbis Romani pacificatorem novisque ordinis auctorem esse demonstrat promittitque imperatori fore, ut pro novis victoriis divino afficeretur honore. Huc pertinet quoque C. III 25, quo dithyrambicae i. e. sublimi ratione temptatae laudes principis habentur. Cuius ingentia facinora humanas facultates excedere divinaque mente procreata videntur poetae qui tanta admiratione se affectum esse sentit ac paene furore correptum, ut Bacchi numine impletus in sacras regiones et Baccharum societatem ablatus esse videatur. Imprimis autem C. IV 5 veneratur Augustum ut pacis auctorem conservatoremque caelitus missum. Boni principis desiderium, quo universus populus Romanus flagrabat a. 13 cum Augustus tres annos abesset, exprimens poeta alloquitur eum: *Divis orte bonis, optime Romulae custos gentis, abes iam nimium diu: maturum reditum pollicitus patrum sancto concilio, redi. Lucem redde tuae, dux bone, patriae.*

Quae poetarum voces quas supra attulimus non aulicarum blanditiarum assentationumque vim prae se ferunt, sed exprimunt ea quae universus populus Romanus tum sentiebat persuasumque sibi habebat eos, qui maxima beneficia in omnes contulissent, ceteris esse superiores, apud Graecos heroas qui iam vivi divinis colebantur honoribus, apud Aegyptios vero deos qui caelitus missi carnem humanam induxissent.

VI.

Horatius sane cum hoc modo Caesarem compellaret et divino prope honore veneraretur eum virum, quem olim iuvenis oderat, contra quem cum Bruto steterat armatus, nihilominus constans sibi fuit. Nempe vero sinceroque patriae amore ductus adulescens secutus est rei publicae deditissimos, eodem amore vir Augustum admirabatur. Etenim Bruto voluntaria morte oppresso libertatem populo Romano servari ea iam aetate non posse, bellis civilibus nihil esse perniciosius, rei publicae gubernacula ab uno tantum teneri posse, omnibus tum erat clarum. Otium et pacem quam maxime esse petenda cum optimo quoque Horatius existimavit saepiusque calamitates publicas deplorabat, cum novum bellum intestinum immineret. Recte quidem intellexit Octavianum esse unum, qui nominis Romani dignitatem posset restituere et tutari. Attamen in eius amicitiam minime studuit se insinuare; immo vero cum iam familiaris esset Maecenatis atque huic aperte ostenderet, quo in eum animo esset, ab Octaviani laudibus tantopere abstinuit, ut quotienscumque opportuna occasio eius praedicandi praeberetur, eam omittere mallet quam assentari videri. Cuius rei testimonio duo possunt afferri carmina, alterum ante pugnam

apud Actium commissam scriptum, alterum post pugnam, Epod. 1 et C. I 37, quibus si voluisset adulari, nihil prohibuit quominus id faceret. Sed ne tum quidem, cum iam inter omnes potentissimus erat Octavianus, cum ad eius arbitrium et nutum omnes se fingebant, consuetudinem eius quaesivit, immo vero recusavit. Nam Suetoniana vita Horatii legimus *epistolarum officium* ei oblatum esse ab Augusto. *Ac ne recusanti quidem* poetae Caesar *aut succensuit quicquam aut amicitiam suam ingerere desiit,* immo vero *unaque et altera liberalitate locupletavit* (p. 45. 46 R.). Ea quae supra sunt allata, satis superque ostendunt, quantae curae principi fuerit, ut poetam sibi conciliaret, quantamque temperantiam, quin etiam continentiam in necessitudine cum Augusto coniungenda Horatius servaverit. Sententiam suam de rebus publicis ne tum quidem immutavit, cum iam magna Augusti de re publica merita eiusque praeclaras virtutes agnovisset summisque eum praeconiis extulisset. Etenim in illis ipsis carminibus quibus Augusti laudes praedicat, non est veritus illorum temporum meminisse quibus contra Octavianum pugnaret, ut C. II 7, 1—12, tum C. II 1, 1 sq., deinde C. I 12, 35 sq., denique Epist. II 2, 46 sq. Quibus illatis fieri poterat, ut ita memoriam et odium fortasse adversarii renovaret. Eodem quidem tempore quo Maecenatis et Augusti gratia florebat, non timuit pristinae libertatis meminisse laudesque inserere Catonis, cuius *nobile letum* C. I 12, 36 et *atrocem animum* C. II 1, 24 praedicat. Etiam aliis viris qui libertatem defenderant, non dubitavit amicissime uti eosque carminibus palam celebrare: L. Sestium C. I 4, 14, Q. Dellium C. II 3, Pompeium Varum C. II 7, 1 sq.

Ex his quae supra dixi satis superque patet semper sibi constantem fuisse Horatium, sed hanc constantiam sapientia esse temperatam. Iniuste igitur nonnulli docti Augusti laudatorem reum faciunt turpis adulationis aut inconstantiae accusant. Etenim poeta neque rei publicae causam temere deseruit neque principi sese obtrusit aut eius gratiam humilibus est aucupatus artibus. Monendum quoque est Horatium demum post bellum Actiacum, duodecim annis post Bruti mortem Augusto laudes impertire coepisse, maximas vero eius praedicationes cadere in posterius tempus plus viginti septem annis post pugnam Philippensem ita, ut rebus ex illo tempore tantopere commutatis inconstantia, nedum adulatio nequeat poetae crimini dari. Non assentabatur poeta principi, sed cum iam magna eius de re publica merita agnovisset, civium suorum nomine eum celebravit, quorum sensus et iudicia ita versibus exprimebat, ut etiam ipsi in ore et in pectore erat. Itaque non panegyricorum qui frigida affectatione componuntur ad captandam cuiusdam benevolentiam muneraque aucupanda, sed alacris sensus vim prae se ferunt gratique et pii animi pro pacis beneficiis quae ab Augusto universo terrarum orbi sunt tributa. Concedendum quoque est poetam numquam solitos tum fines esse transgressum (Wendland l. c. 144 sq.).

AD VERG. AEN. I 223.

Et iam finis erat, cum Iuppiter aethere summo...

Quae sit vis verborum: *et iam finis erat*, a Vergilio parum dilucide indicatur. Locum iam antiquis interpretibus difficilem explicatu fuisse ex Servii verbis (ad I 223) apparet: *finis epularum, famis, malorum, fabularum, diei*. Bährens (Fleck. Jb. LXXXV 1884 p. 400) contendebat post *erat* supplendum esse: *verbis stratosque premebat | Aeneadas somnus*. At Deuticke (v. Jahn, Vergils Gedichte, Zweites Bändchen, Berlin 1912, Anhang zu Aen. I 223) testimoniis Val. Flacc. I 350 et Stat. Theb. VI 234 allatis, quibus nihil hic excidisse comprobatur, Bährensii opinionem refutavit. Ipse vero (cui opinioni assentiunt etiam Forbiger et Jahn) vocem *finis* ad Aeneae eiusque sociorum querimonias (I 217 sq.) refert (ad I 223). Quam explicationem minime aptam esse ostendit Kvičala (Vergil-Studien Prag 1878 p. 90 sq.), qui ipse tamen rectiorem viam non iniit. Nempe putat ille *et iam finis erat* formulam esse transeundi, quae tempus quoddam designet minime arcte cum: *cum Iuppiter aethere summo* copulatam. Quae nulla profecto est explicatio.

Aliter hunc locum interpretari oportet. Poetam enim v. 223 v. 199 respicere persuasum habeo, ubi Aeneas his verbis Troianos allocutus est:

O socii — neque enim ignari sumus ante malorum —
O passi graviora; dabit deus his quoque finem.

De quibus malis Aeneas cogitet, silentio quidem hoc loco praetermittitur; tempestas enim a Neptuno iam sedata est (v. 143—156). Nescit tamen Aeneas, an Lybiae incolae benigne eum accepturi sint et propterea *premit altum corde dolorem* (v. 211). Haec esse Aeneae mala ostendunt etiam Veneris verba, quae Aeneae exhortationem revocant (v. 232 sq.):

Quid meus Aeneas in te committere tantum
Quid Troes potuere, quibus tot funera passis
Cunctus ob Italiam terrarum clauditur orbis?

A versu autem 223 revera Aeneae malis a Iove et Venere finis imponitur et Iuppiter Mercurium ad Didonem mittit (v. 296—304), ut Troianos humane excipiat. Patet igitur vocem *finis* designare finem eorum malorum, quorum mentionem Aeneas facit v. 199. Sic etiam interpretati sunt quidam antiqui, ut ex Servii verbis manifesto cernitur.

Cracoviae. C. F. KUMANIECKI.

QUO ORDINE VERGILII ECLOGAE CONSCRIPTAE SINT

scripsit

CASIMIRUS FELIX KUMANIECKI.

Vergilii eclogas legentes primo statim obtutu eclogae primae nonam, tertiae septimam, secundae decimam, quartae sextam respondere animadvertimus [1]). Quae satis perspicua totius libri compositio suspicari sinit poetam post conscriptas demum singulas eclogas totum ita artificiose disposuisse. Qua de causa minime probabilis esse videtur eorum opinio [2]), qui nullis certis argumentis innixi eclogas eodem, quo nunc leguntur, ordine a poeta conscriptas esse contenderunt. Rectam demum rationem in chronologia eclogarum stabilienda Jahn [3]) et Witte [4]) ingressi sunt, cum ex eis similibus, qui in eclogis occurrerent, locis de earum chronologia aliquid statuendum esse putarent. [5]) Nemini tamen fere [6]) adhuc in mentem venit pervestigare, quo modo Vergilius semet ipsum imitaretur; verum quo perspecto, certum denique iaciemus fundamentum huius quaestionis solvendae facileque nobis apparebit diiudicatu, quae temporis ratio inter duos similes locos intercedat.

Qua in disputatione ab illo notissimo loco ordiendum esse videtur, ubi Vergilius in calce ecl. V 86 sq. prooemia ecl. II et III citat:

> Haec nos „Formosum Corydon ardebat Alexim",
> Haec eadem docuit: „Cuium pecus? an Meliboei?"

Ex loco supra prolato manifesto elucet eclogas II et III ante V conscriptas esse. Quod cum nulli dubitationi obnoxium sit, eclogas tertiam, secundam, quintam diligentissime perscrutemur, ut, quomodo Vergilius suas ipsius locutiones imitetur, in lucem proferatur. Atque ecloga quidem II 33 sq. legimus:

> Pan primus calamos cera coniungere pluris
> Instituit; Pan curat ovis ovisque magistros.

---

[1]) cf. Cartault, Étude sur les Bucoliques de Virgile, Paris 1897, 51 sq.; Schanz, Röm. Litt. II 1³ p. 50.

[2]) Sic censuerunt Cartault 51 sq. Mancini, Osservazioni sulle bucoliche di Virgilio, Riv. di storia ant. VII 1903, 253 sq. Helm, Burs. Jahresberichte, CXIII 1902, 20 sq.

[3]) Vergils Gedichte, bearbeitet von Paul Jahn, I p. XVII

[4]) Witte, Der Bukoliker Vergil, Stuttgart 1922.

[5]) Witte p. 1 haec scribit: „...es ergibt sich dreierlei: Erstens Vergils Bucolica sind aus Theocrit zu erklären... Zweitens: Vergils Bucolica sind aus Vergils Bucolica zu erklären.. Drittens: Es muss möglich sein aus der Geschichte der vergilisch bukolischen Motive die zeitliche Reihenfolge der einzelnen Eklogen festzustellen."

[6]) cf. Roiron, Étude sur l'imagination auditive de Virgile. Paris 1908.

At ecl. II 49:

Tum casia atque aliis intexens suavibus herbis

Ecl. V 29 autem cernimus Vergilium ecl. II 33/34 et II 49 imitantem:

Daphnis et Armenias curru subiungere tigris
Instituit; Daphnis thiasos inducere Bacchi
Et foliis lentas intexere mollibus hastas.

Luce igitur clarius est Vergilium duabus locutionibus, quae in ecl. II-a dispersae occurrunt (ecl. II 33/34 et II 49) conexis novum quoddam effinxisse (ecl. V 29 sq.). Nec levissimi id est momenti; nam saepe poetam hanc legem observantem videbis; quin etiam totos versuum contextus invenies, in quibus locutiones ex aliis eclogis, ubi dissipatae occurrunt, sumptae colligantur, ut novam quandam speciem conformient.

Alia quoque est lex in Vergilii eclogis observata. Nempe persaepe animadvertere licet Vergilium ea, quae prius fusius tractaverat, deinde in posterioribus eclogis in brevius cogere et ad locum prius scriptum quodammodo adludere; cf. ecl. II 46 sq.:

tibi candida Nais
Pallentis violas et summa papavera carpens
Narcissum et florem iungit bene olentis anethi,

ubi nominantur: violae, papavera, narcissus, anethus. Quae licet conferas cum ecl. V 38:

Pro molli viola, pro purpureo narcisso.

Deprehendimus igitur Vergilium ex quattuor floribus, ecl. II 46 sq. nominatis, ecl. V 38 duorum tantummodo nomina repetisse.

Simile quoddam cernitur his locis:

Ecl. II 36. 37

Est mihi disparibus septem compacta cicutis
Fistula, Damoetas dono mihi quam dedit olim.

cf. ecl. V 85

Hac te nos fragili donabimus ante cicuta.

Ecl. III 1 sq.

Dic mihi Damoeta, cuium pecus? an Meliboei?
Non verum Aegonis; nuper mihi tradidit Aegon.

cf. ecl. V 72

Cantabunt mihi Damoetas et Lyctius Aegon.

Vergilius enim sine dubio Damoetae et Aegonis nomina ex ecl. III 1 deprompsit et in eclogam quintam transtulit. [1])

Hae leges, quibus Vergilius semper cedit et quae iuvenili ingenio poetae optime conveniunt, sint nobis fundamento in chronologia eclogarum explicanda. Quibus neglectis de locis similibus, qui in eclogis inveniuntur, disputare nihil est nisi vanas umbras sectari.

Quod ad eclogas II et III pertinet, ecl. III ante II compositam esse eo comprobatur, quod ecl. II 14

[1]) Sic etiam Witte p. 16.

Nonne fuit satius tristis Amaryllidis iras...

manifesto ad III 80 adludit:

Triste lupus stabulis, maturis frugibus imbres,
Arboribus venti, nobis Amaryllidis irae.

Harum igitur eclogarum hic est ordo chronologicus: III II V.[1])

Iam videamus utrum ecl. IX an V prior sit. Qua in re pervestiganda sint nobis subsidio ea, quae supra demonstravimus. Ac IX quidem ecloga Lycidas pastor his verbis cantat:

Ecl. IX 23—25

Tityre, dum redeo — brevis est via — pasce capellas
Et potum pastas age, Tityre, et inter agendum
Occursare capro, cornu ferit ille, caveto.

His versibus Vergilius paene ad litteram Theocriti verba reddidit, apud quem legimus pastorem quendam his verbis Tityrum rogantem (Theocr. id. III 3—5):

Τίτυρ' ἐμὶν τὸ καλὸν περιλειμένε, βόσκε τὰς αἶγας
καὶ ποτὶ τὰν κράναν ἄγε Τίτυρε, καὶ τὸν ἐνόρχαν
τὸν Λιβυκὸν κάλαονα φύλασσεο, μή τι κορύξῃ.

Ecl. autem V 12 legimus:

Incipe; pascentis servabit Tityrus haedos.

Videmus igitur poetam ecl. V 12 ad ecl. IX 23—25 manifesto adludere; hoc quoque exemplo optime perspici potest, quomodo Vergilius sui ipsius vestigiis insistat; cernitur enim ille tres versus ecl. IX uno versu ecl. V brevius retractasse.[2]) Neque aliter de ecl. IX 39—43 iudicandum est, ubi Menalcae carmen a Moeri prolatum audimus:

Huc ades, o Galatea, quis est nam ludus in undis
43 Huc ades; insani feriant, sine, litora fluctus.

Quos versus (39 . 43) Vergilius procul dubio ex Theocrito (Id. XI 42/43) mutuatus est, ubi legitur:

ἀρίκεο τὸ ποθ' ἁμὲ καὶ ἕξις οὐδὲν ἔλασσον
τᾶν γλαυκᾶν δὲ θάλασσαν ἔα ποτὶ χέρσον ὀρέχθειν.

Ecloga autem V 83 legimus:

Nec percussa iuvant fluctu tam litora.

Si igitur reapse inter ecl. IX 43 et ecl. V 83 similitudo quaedam intercedit, id quod censuit Witte, nonne probabilius est ecl. V 83 ex IX 43, quam IX 43 ex V 83 fluxisse?[3])

---

[1]) Sic etiam Witte; tertiam ecl. post secundam ponunt Jahn p. XVIII, Cartault p. 51 sq., Mancini p. 253, Helm p. 20.

[2]) Contra Witte affirmat Vergilium rem, quam ecl. V 12 summatim attigerat, postea tribus versibus ecl. IX dilatavisse; quod quoniam a principio, quo semper Vergilius in imitatione suarum ipsius locutionum usus est, discrepat, reiciendum puto. Neque abs re videtur commemorare Vergilium ecl. IX 23—25 ad Theocriti III 3—5 exemplar effinxisse; quod etiam indicat ecl. V 12 post IX 23—25 scriptum esse; ipse enim Witte alibi (p. 1) affirmat Vergilium primum Theocriti vestigiis diligentius institisse, postea, cum arte scribendi processisset, easdem eius locutiones atque imagines libentius imitatum esse.

[3]) Longe aliter de hoc loco sentit Witte p. 19, nullis tamen argumentis innixus.

Ad rem gravioris momenti pergamus. Nam si subtilius ordinem versuum ecl. V 10—19 inquires, animadvertes omnes locutiones (excepto IX 43 ~ V 83) in ecloga IX disiectas in eo inveniri:

V 10 Incipe Mopse prior, si quos aut Phyllidis ignes
11 Aut Alconis habes laudes, aut iurgia Codri
12 Incipe; pascentis servabit Tityrus haedos.
19 Sed tu desine plura puer; successimus antro.

Vocabulum v. 10 *incipe* sine dubio ex IX 32 *Incipe si quid habes*[1]) originem duxit. Anaphora *Incipe* (v. 10) — *incipe* (v. 12) ad exemplar ecl. IX: *Huc ades* (v. 39) — *huc ades* (v. 43) conformata est; *pascentis servabit Tityrus haedos*, sicuti supra demonstratum est, ex IX 23—25 fluxit; quae cum ita sint, nihil obstat, quominus etiam verba: *sed tu desine plura puer* (v. 19) ex X 66 *desine plura puer* desumpta esse putemus. Quod eo quoque probabilius esse videtur, quod ad unum fere omnia vocabula et locutiones, quae dissipatae in ecl. IX occurrunt, una ecl. V-ae versuum serie continentur, quod optime cum ratione congruit, qua Vergilius suas ipsius locutiones lucratus est. Statuendum est igitur eclogam IX ante V confectam esse.[2])

Iam videamus, quae temporis ratio inter eclogam IX et II intercedat. Ac ecl. quidem IX 9:

Usque ad aquam et veteres, iam fracta cacumina, fagos

ex duobus locis ecl. III 12 sq.:

Aut hic ad veteres fagos, cum Daphnidis arcum
Fregisti et calamos...

et ecl. II 3:

Tantum inter densas, umbrosa cacumina, fagos

manifesto conglutinatus est[3]), ubi *veteres fagos* Vergilius ex III 12 deprompsit: restat, ut commemoremus locutionem *umbrosa cacumina* e Theocriti id. VII 7—9 fluxisse:

καὶ δὶ παρ' αὐτάν
ἀγριέλαι πτελέαι τε ἔθηκον ἄλσος ὄφαινον
χλωροῖσιν πετάλοισι κατηρεφὲς κορυθωσαι.

Cernimus igitur Vergilium locutionem *umbrosa cacumina* ex Theocrito haustam in *iam fracta cacumina* ex III 13 commuta-

---

[1]) Aliter Witte qui putat Vergilium ecl. IX 32 *incipe si quid habes* ad ecl. V 10 adludere; fugit tamen illum ecl. IX 32 redolere III 52 *Quare age siquid habes* et Theocr. V 78 εἶα λέγ' εἴ τι λέγεις respicere.

[2]) Contra contendebant omnes docti; ecl. IX 19 ex V 20. 40 fluxisse falso putabant Jahn p. XVII, Witte p. 28. Helm p. 20; nam quod ecl. V 20 Nympharum fit mentio, inde non sequitur ecl. IX 19 *quis caneret Nymphas?* ad V 20 redire; similitudo autem IX et V 40 nihil ad chronologiam stabiliendam affert. Sufficiat meminisse ecl. IX ad Theocriti id. VII exemplar effictam esse, ubi Nymphae quater commemorantur (v. 92, 136, 148, 154).

[3]) Sic etiam Jahn p. XVII et Witte p. 18.

visse.[1]) Quibus omnibus consideratis[2]) adducimur, ut eclogam nonam ante quintam, post secundam et tertiam (cf. IX 9—10 ∾ III 12, 13; Menalcae nomen in ecl. IX ex III 13 sine dubio fluxit)[3]) compositam esse putemus: habebis ergo seriem: III II IX V.

De primae et nonae eclogae chronologia alii aliter iudicaverunt. Observatum enim est poetam in ecloga prima laetum, in ecloga nona tristem apparere; qua re innixi docti eclogarum chronologiam enodare frustra conati sunt.[4]) Accedit quod loci similes ad chronologiam stabiliendam nullum fundamentum praebent.[5]) Quaestionem difficillimam Witte demum videtur mihi solvisse, qui animadvertit Amaryllidis, Tityri, Galateae nomina ecl. IX ex Theocriti idyllio III desumpta, postea in eclogam I translata esse. Quod cum certo dubitari non possit, putandum est ecl. I post IX esse compositam.

Videamus nunc, utrum ecl. V an I prior sit.[6]) Re quidem accuratius perpensa apparebit omnes locutiones in ecl. I dissipatas versibus continuis ecl. V retractari. En videmus Vergilium suimet ipsius imitatorem easdem semper leges observare! Iam enim alteram ecl. V versuum seriem videmus, qua locutiones ex aliis eclogis haustae repetuntur; cf. ecl. V 61—66:

a m a t bonus o t i a Daphnis
I p s i laetitia voces ad sidera iactant
Intonsi montes; i p s a e iam carmina rupes,
I p s a sonant a r b u s t a: d e u s, d e u s, i l l e Menalca!
Sis bonus o felixque tuis! en quattuor a r a s:
Ecce d u a s tibi, Daphni, d u a s a l t a r i a Phoebo.

V. 61 *amat bonus otia Daphnis* ex I 6 *deus nobis haec otia fecit* depromptum est; v. 62 *ipsi laetitia voces ad sidera iactant*

[1]) Ecl. IX 39 et II 42 nihil ad quaestionem solvendam afferunt.

[2]) Falso de IX 22 disseruit W i t t e p. 18. Putavit enim ecl. IX 22 *cum te ad delicias ferres Amaryllida nostras* duos versus ecl. II redolere: ecl. II 14 *Amaryllidis iras* et ecl. II 1 *Alexim, Delicias domini.*

Quam tamen futilis sit eius coniectura confestim perspicitur; nam certum est nullique dubitationi obnoxium Amaryllidis nomen in IX 22 non ex ecl. II 14 sed ex Theocriti carmine III 1 κωμάσδω ποτὶ τὰν Ἀμαρυλλίδα fluxisse; quod eo quoque potissimum comprobatur, quod versus insequentes ecl. IX 23—25, qui cum nostro optime (v. 22) cohaerent, sicuti supra demonstravimus, ex eodem Theocriti loco (III 3—5) paene ad verbum transcripti sunt.

[3]) Cf. W i t t e p. 18.

[4]) Eclogam primam ante nonam conscriptam esse putaverunt: C a r t a u l t p. 51 sq., M a n c i n i p. 254, H e l m p. 21; aliter R i b b e c k, Röm. Dicht. II 19, T h i l o, Aufsatz über den Probuskommentar, Jb. f. Philol. CXLIX 1894, 301—303, J a h n p. XVIII, W i t t e p. 20.

[5]) W i t t e p. 19 sq. complures locos contulit (IX 50 ∾ I 70; IX 4 ∾ I 45) opinionemque defendit ecl. I post IX effictam esse; re tamen pervestigata unusquisque concedet locos illos ad nostram quaestionem solvendam nihil afferre: ubi enim fons primus, ubi derivatus scateat, distingui nullo modo potest

[6]) Quae temporis ratio inter ecl. I et II intercedat, difficile est diiudicatu; nescio an vera sit J a h n i i p. XVII opinio Vergilium ecl. I 78 ad II 64 alludere; quod tamen de ecl. I 78 et III 83 putat, certo reiciendum est.

Intonsi montes; ipsae iam carmina rupes, Ipsa sonant arbusta ex I 38/39 *Ipsae te Tityre pinus, Ipsi te fontes, ipsa haec arbusta vocabant;* v. 64 *deus, deus ille, Menalca* ex I 6/7 *deus nobis haec otia fecit; namque erit ille mihi semper deus;* v. 65 sq. *en quattuor aras Ecce duas tibi Daphni, duas altaria Phoebo* ex I 43 *Bis senos cui nostra dies altaria fumant* et I 7 *Illius aram saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus.* Locum quoque ecl. V *fortunate puer* ad I 46.78 *fortunate senex* adludere eo potissimum comprobatur, quod ecl. I 46. 78 Vergilius procul dubio Theocriti XVII 66 ὄλβιε κοῦρε lucri fecit.[1] — Ex eis quae disputavimus sequitur ecl. I ante V[2] post IX, ergo hoc ordine III II IX I V confectam esse.

Supra iam demonstratum est in ecl. V inveniri duos versuum contextus, in quibus locutiones ex aliis eclogis excerptae iterentur (v. 10—19 ex ecl. IX; v. 61—66 ex ecl. I). Nunc tertia versuum series in iudicium vocetur, in qua complures imagines ex ecl. IV depromptae repetuntur. Nam locutiones, quae versibus continuis ecl. V 34—37 leguntur, intuenti patet illas ex ecl. IV, ubi dispersae occurrunt, in ecl. V translatas esse; ecl. V 34 sq.

> Tu decus omne tuis. Postquam te fata tulerunt,
> Ipsa Pales agros atque ipse reliquit Apollo.
> Grandia saepe quibus mandavimus hordea sulcis
> Infelix lolium et steriles nascuntur avenae.

V 34 *Tu decus omne tuis* ex IV 11 *Teque adeo decus hoc aevi* depromptum est; v. 35 ex IV 10 *Casta fave Lucina, tuus iam regnat Apollo* et IV 57 *Orphei Calliopea, Lino formosus Apollo* v. 36 ex IV 33 *Oppida quae iubeant telluri infindere sulcos;* denique v. 37 *nascuntur avenae* ex IV 25 *Assyrium vulgo nascetur amomum.*[3]

Statuendum est igitur eclogam IV ante V compositam esse; reliquum est, ut videamus, utrum ecl. IV an IX prior sit. Atque in ecloga quidem IV versuum series invenitur, qua locutiones in ecl. IX disiectae retractantur; cf. ecl. IV 21 sq.:

> Ipsae lacte domum referent distenta capellae
> Ubera, nec magnos metuent armenta leones.
> Ipsa tibi blandos fundent cunabula flores.

V 23 fluxit ex ecl. IV 41 *fundit humus flores;* eo quoque adducimur, ut v. 21 conglutinatum esse putemus ex duobus versibus ecl. IX[4]

---

[1]) Nemo est enim qui neget Theocriti id. XVII ad ecl. I conformandam multum valuisse.

[2]) Aliter putaverunt omnes docti.

[3]) Longe aliter de his locis censuit Witte p. 26, nullis tamen argumentis allatis.

[4]) Neque omittendum est ecl. IV 21 ad Hor. Epod. XVI 49 adludere: *illic iniussae veniunt ad mulctra capellae refertque tenta grex amicus ubera,* sicuti ingeniose demonstravit Skutsch, Neue Jahrb. 1909 p. 29; cf. Sudhaus, Rh. Mus. LVI p. 48 sq. Aliter Marx, Neue Jahrb. 1898 p. 114; *tenta* in *distenta* forsitan ex ecl. IX 21 Vergilius immutaverit.

v. 31 Sic cytiso pastae distendant ubera vaccae
v. 23 Tityre dum redeo — brevis est via — pasce capellas.

Ex iis igitur quae diximus elucet Vergilium ecl. IV post IX, ante V effinxisse; nunc quaerendum est, quae temporis ratio inter ecl. IV et VI intercedat. Profecto series versuum (v. 32—41), qua locutiones dispersae iterantur, deprehenditur in ecl. VI:

32 Semina terrarum animae marisve fuissent...
34 Omnia et ipse tener mundi concreverit orbis...
36 Coeperit et rerum paulatim sumere formas...
39 Incipiant silvae cum primum surgere cumque
40 Rara per ignaros errent animalia montes,
41 Hinc lapides Pyrrhae iactos, Saturnia regna...

V. 32 ex IV 51 Vergilius mutuatus est *Terrasque tractusque maris caelumque profundum;* v. 34 *omnia* cf. IV 52; *mundi orbis* ex IV 9 *ac toto surget gens aurea mundo* et IV 17 *pacatumque reget patriis virtutibus orbem;* v. 36 *coeperit* et 39 *incipiant* cf. IV 2 *incipient magni procedere menses;* v. 39 cf. IV 9 *ac toto surget gens aurea mundo;* v. 41 *Saturnia regna* cf. IV 6 *Saturnia regna.*

Ecloga igitur VI post IV[1]) scripta esse cernitur; utrum vero ecl. VI an V prior sit distingui non potest.[2])

Eclogam octavam a. 39 compositam esse ipsius prooemii verba comprobare videntur; quam opinionem omnes fere docti secuti sunt.[3]) At contra demonstravit Jahn[4]) partes singulas ecl. VIII iam ante annum 39 conscriptas, anno 39 tantummodo coniunctas et prooemio exornatas esse. Quapropter quo tempore ecl. VIII sine prooemio scripta sit, pervestigare libet. Ac facile quidem perspicitur ecl. IV 30:

Et durae quercus sudabunt roscida mella

duos versus ecl. VIII redolere,[5]) scil. 51 sq.:

aurea durae
Mala ferant quercus...

et ecl. VIII 37:

Saepibus in nostris parvam te roscida mala...

Eclogam igitur VIII ante IV confectam esse nulli dubitationi obnoxium est; nunc quo vinculo ecl. VIII et IX inter se conexae sint, videamus. Ac statim cernitur ecl. VIII 96 sq.[6]):

His ego saepe lupum fieri et se condere silvis
Moerim, saepe animas imis excire sepulchris...

---

[1]) Qua in re omnes docti consentiunt; aliter tantummodo existimat Jahn p. XVII.

[2]) Argumenta enim a Witte p. 25 prolata nihil valent.

[3]) Cf. Ribbeck, Röm. Dicht. II. 19, Crusius, Rh. Mus. LI 544 sq. Cartault p. 51—77, Mancini o. c. Helm. p. 21.

[4]) Jahn, Progr. d. Köln. gymn. 1898.

[5]) Longe aliter de hoc loco sentit Jahn p. XVII.

[6]) Longe aliter hac de re censuit Witte p. 29.

ad ecl. IX 51 sq. adludere:

saepe ego longos
Cantando puerum memini me condere soles:
Nunc oblita mihi sunt carmina; vox quoque Moerim
Iam fugit ipsa; lupi Moerim videre priores.

Quin etiam *sepulchri* imago, quae ecl. VIII 57 occurrit, ex eodem versuum ecl. IX contextu deprompta est, IX 59 sq.: *namque sepulchrum Incipit apparere Bianoris...*

En manifestissimum habemus exemplum artis Vergilii poeticae! — Eclogam VIII etiam post II effictam esse ex locis similibus collatis dilucide patet. Videmus enim poetam ecl. VIII 24:

Panaque qui primus calamos non passus inertis

ad ecl. II 32 sq. adludere: [1])

Pan primus calamos cera coniungere pluris
Instituit; Pan curat ovis oviumque magistros.

Iam ad eclogam X pergimus. Sufficit comprobare illam post V aut VI compositam esse. Atque videmus ecl. X 50 sq.:

Ibo et, Chalcidico quae sunt mihi condita versu,
Carmina pastoris Siculi modulabor avena

redolere versum ecl. VI

1 Prima Syracosio dignata est ludere versu
7 et tristia condere bella
4 pastorem, Tityre, pinguis
Pascere oportet ovis, deductum dicere carmen.

Aliter tamen de ecl. X et V statuendum est. Nam ecl. V 14 sq.:

Immo haec in viridi nuper quae cortice fagi
Carmina descripsi et modulans alterna notavi

redeunt ad ecl. X 51 sq.:

Carmina pastoris Siculi modulabor avena.
Certum est in silvis inter speluaea ferarum
Malle pati et tenerisque suos incidere amores
Arboribus...

Locutio quoque *divine poeta* ecl. V 45 ex X 17 desumpta est, ubi *divine poeta* Theocriteo Θεῖτε Κομᾶτα respondet. [2]) Eclogam igitur decimam post sextam, ante quintam confectam esse putamus: ergo III II IX VIII I IV VI X V.

De ecloga septima adhuc nemo mihi videtur probabile iudicium protulisse; nam Cartault, Mancini, Helm, qui singulis tantum inter se dissentientes eclogas eo temporis ordine quo nunc leguntur conscriptas esse censuerant, eclogam VII post VI ante VIII compositam esse iudicaverunt. Jahn [3]) quidem nescio quibus argumentis innisus illam post V ante VIII posuit, Witte autem ante ceteras effictam esse existimavit. At nos illam ultimam omnium eclogarum esse putamus.

---

[1]) Similiter Jahn p. XVII.

[2]) Similiter S. Hammer, Vergiliana, Eos XXIV 1919, 15.

[3]) Jahn p. XIX haec scribit: „Es bliebe demnach nur 7 einzuordnen, wofür zwischen 5 und 8 wohl der natürlichste Platz ist".

Rem ut accuratissime perscrutemur, omnes similes loci, qui in aliis eclogis occurrunt, in iudicium vocandi sunt. Ac si quidem legimus ecl. VII 19:

A l t e r n o s M u s a e m e m i n i s s e solebant

putandus est poeta adludere ad III 59 sq.:

A l t e r n i s dicetis; amant a l t e r n a C a m e n a e
Ab Iove principium M u s a e...

Musae enim pro *Camenis,* quarum III 59 fit mentio, ex III 60 positae sunt. Witte autem rem contra se habere contendens eo potissimum refellitur, quod v. 60 Vergilius Theocriti id. XVII 1 lucri fecit:

Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα καὶ ἐς Δία λήγετε Μοῖσαι

Praeterea commemorandum est versus continuos ecl. III 60—66 ad Theocriti exemplar effictos esse, ubi etiam Musae et Apollo leguntur (Theocr. id. V 80—93):

Theocr. V 80 ταὶ Μοῖσαί με φιλεῦντι...
82 καὶ γὰρ ἐμ' ὠπόλλων ἱλέῃ μέγα
Verg. ecl. III 62 e t m e P h o e b u s a m a t . .

Sic tota versuum series Theocriti carmen V redolet:

Verg. ecl. III 64 M a l o me G a l a t e a p e t i t lasciva puella
Theocr. id. V 88 Βάλλει καὶ μάλοτσι τὸν αἰπόλον ἁ Κλεαρίστα
Verg. ecl. III 66 At mihi sese offert ultro meus ignis Amyntas
Theocr. id. V 90 sq. κἠμὲ γὰρ ὁ Κρατίδας τὸν ποιμένα λεῖος ὀπαυτῶν
ἐκμαίνει...

Statuendum est igitur ecl. III 60—66 ex Theocriti id. V 80—93 excerptos esse; quos versus Vergilius postea in brevius coegit in ecl. VII:

60 I u p p i t e r et lento descendet plurimus imbri...
62 Formosae myrtus V e n e r i , sua laurea P h o e b o
63 Phyllis amat corylos, illas dum Phyllis amabit
64 Nec myrtus vincet corylos nec laurea P h o e b i ,

ubi v. 60 *Iuppiter* ex III 60 originem duxit; v. 62 *Phoebo, laurea* ex III 62 sq.:

Et me P h o e b u s amat; P h o e b o sua semper apud me
Munera sunt: l a u r i et suave rubens hyacinthus.

Commemorandum est etiam ecl. III 63 *laurum et hyacinthum,* sed ecl. VII 62 tantummodo *laureum* nominari (cf. quae disputavimus de II 46 et V 38 p. 70) — VII 62 *Veneri* procul dubio ex III 68 depromptum est.

Ad ecl. II transeamus. Ac legitur quidem ecl. VII 55 sq.:

...At si f o r m o s u s Alexis
Montibus his abeat, videas et flumina s i c c a.

Quo loco tamquam fundamento usus est Witte ad opinionem defendendam ecl. VII ante II compositam esse. Nempe affirmat ille, cum notum sit locum nostrum ex Theocriti id. VIII 47 sq. fluxisse:

ἐνθ' ὁ κ α λ ὸ ς Μίλων βαίνει ποσὶν · αἱ δ' ἂν ἀφέρπῃ
χὠ ποιμὴν ξηρὸς τηνόθι καὶ βοτάναι.

locutionem *formosus Alexis* ad exemplar ὁ κ α λ ὸ ς conformatam,

denique in ecl. II 1 translatam esse, in quo certe erravit; fugit enim illum ecl. II 1 sq.:

> Formosum pastor Corydon ardebat Alexim,
> Delicias domini, nec quid speraret, habebat

ex Pseudotheocriteo carmine XXIII 1 desumptum esse:

> Ἀνήρ τις πολύφιλτρος ἀπήνεος ἤρατ' ἐφάβω
> τὰν μορφὰν ἀγαθῶ.

Luce igitur clarius est Vergilianum *formosum Alexim* Pseudotheocriteo τὰν μορφὰν ἀγαθός respondere locutionemque, de qua agitur, ex II 1 demum in VII 55 translatam esse.[1]) Neque abs re videtur commemorare etiam hoc loco (VII 55 ∞ II 1) eandem illam legem Vergilianam, quam saepe animadvertimus, observari.

Restat ut videamus, quae temporis ratio inter eclogas VII, I, X intercedat. Atque ecl. VII 44 quidem:

> Ite domum pasti, siquis pudor, ite iuvenci

fontem primum, ecl. autem I 73

> Ite meae, felix quondam pecus, ite capellae

derivatum scatere Witte putavit. Sed primum animadvertendum est Vergilium ecl. X 77:

> Ite domum saturae, venit Hesperus, ite capellae

duos ecl. I locos in brevius coegisse, scil. I 73:

> Ite meae, felix quondam pecus, ite capellae

et 83 sq.:

> Et iam summa procul villarum culmina fumant
> Maioresque cadunt altis de montibus umbrae.

Parenthesis enim, quae ecl. X 77 legitur: *venit Hesperus* forma ad ecl. I 73, ipsa vero re ad I 82 sq. redit. Versus autem VII 44 demum ex X 77 originem duxit, ubi *pasti* pro *saturae* positum est; neque id levissimi est momenti parenthesim ecl. VII 44 minus simpliciter quam I 73 et X 77 insertam esse; adde quod ecl. I 73 et X 77 locutio in calce carminis posita est, ubi nox iam appropinquare videtur; ecl. autem VII 44 ad quartum versum explendum (carmen enim strophice compositum est) manifesto adhibetur.

Ex eis igitur, quae disputavimus, deprehendimus poetam ecl. VII post ecl. I et X effinxisse. Etsi iam dilucide cernitur illam omnium eclogarum ultimam esse, quo vinculo cum ecl. V conexa sit, videamus.[2]) Atque ecl. VII 63 quidem:

> Phyllis amat corylos; illas dum Phyllis amabit
> Nec myrtus vincet corylos, nec laurea Phoebi

---

[1]) Ecl. VII 55 ad II 1 adludere putant etiam Ribbeck, Röm. Dicht. II 20, Jahn p. XVII, Helm p. 20, Draheim, Sokrates LXXIII 1919, 337.

[2]) Ecl. VII 5 et V 2 ad chronologiam stabiliendam nihil afferre persuasit mihi S. Hammer.

videmus Vergilium constructionem, quae ecl. V 76—78 occurrit, in brevius coegisse:

> Dum iuga montis aper, fluvios dum piscis amabit,
> Dumque thymo pascentur apes, dum rore cicadae,
> Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt.

Ordo igitur eclogarum chronologicus hic est: III II IX I VIII IV VI X V VII.

Ad finem pergamus. Quoniam igitur ecl. IV Pollione consule anno 40 effictam esse omnes consentiunt docti,[1]) statuendum est eclogas III II IX VIII I annis 42—40 conscriptas esse; quod optime convenit cum Guilielmi Kroll[2]) opinione, qui eclogam I autumno vel hieme anni 41 confectam esse censet. Eclogam vero X hieme anni 39/38 Vergilium conscripsisse existimandum est[3]); quam enim Cartault et Mancini fovent opinionem, a. 37 eam compositam esse asserentes, repugnat notitiae ab Asconio Pediano servatae et dicenti Vergilium eclogas omnes trium annorum spatio conscripsisse; nescio autem cur notitiae huic fidem derogemus. Eclogam igitur sextam annis 40/39 effictam esse credimus. Ut autem ad Theocriti exemplar decem eclogarum numerus expleretur, putamus ecl. VII et V adiectas esse; quarum in compositionem si subtilius inquirimus, cernimus illas ex locutionibus ex prioribus eclogis depromptis conglutinatas esse. Iam propono tibi hic novum eclogarum ordinem: III II IX I VIII (annis 42—40) IV (anno 40) VI (40—39) X V VII (39), quocum ordinem ab aliis traditum conferas:

Cartault: II III V (42—41) IV VI (40) VII VIII (39) I IX X.
Mancini: II III (42—41) IV V (40) VIII (39 septembri) IX (39) X (37).
Helm: II (41) III IV (40) V VI 40/39) VII VIII IX (39) X (39/38 hieme).
Witte: VII III II V IX I IV VIII VI X.
Jahn: II III
V
VII
VIII
(?) IX
X I
VI
IV

---

[1]) Cf. imprimis Ed. Norden, Die Geburt des Kindes, Leipz. Berlin 1924.

[2]) Kroll, Horazens sechzehnte Epode und Vergils erste Ecloge, Hermes XLIX 1914, 631.

[3]) Sic etiam Helm, Burs. Jahresb. CXIII 1902, 21; Ribbeck, Röm. Dicht. II p. 22.

AD VERG. AEN. VI 421.

obicit. Ille fame rabida tria guttura pandens.

Hoc in versu poeta in tertia arsi syllabam correptam pro longa ponit. Vergilium pro longis usurpare nonnumquam syllabas correptas inter omnes satis constat: rationem eius consuetudinis optime illustravit Nordem in doctissimis uberrimisque commentariis quos suae Aeneidos libri sexti editioni adiecit (praecipue p. 439 sq.). Sed quae ad hunc locum adnotavit minus placent. Docet enim asservatam hic inveniri pristinam syllabae naturam, id quod eo magis fieri potuerit, quod prior syllaba correpta vocalis posterioris naturam tueretur, cum paulo infra (v. 442) in voce *tŭbĕ*, ultima utpote longae subiecta brevis *sit facta*. Lucretium autem etiam in his metiri syllabam longam *(contage* III 734).

Difficile vero creditu Vergilium, qui antiquiorem syllabarum mensuram neque adamaverit neque auribus sentiret, simplicem ante consonantem in arsi syllabam posuisse correptam, ut legentibus versus contra leges factus et prave sonans videretur. Nam neque interpunctione lenitur prava et iniucunda Romanis auribus mensura neque vocabula hic obveniunt quorum recta mensura poetae difficilis fuerit et versibus componendis incommoda. Ante simplicia enim consonantia Vergilium rarius talem admittere mensuram et Nordem ipse docet (p. 439) et in vocabulo quod iambi speciem prae se ferat correptio ultimae syllabae retardari non videtur. Itaque Vergilium versum hunc aliter compositurum fuisse puto, ni consulto quoddam „vitium" inducere voluisset. Nam ut *litteram caninam r* diutius is qui versum pronuntiaret produceret, et sono producto canis rabidi fremitum imitaretur, litterae huic vocalis brevis praemissa est, quae ita ut exposui producendo positione longa fieret. Si quae supra dixi vera sunt, versus hic ita pronuntiandus est:

ille fame *rrr*abida tria guttura

et hoc quoque dignum est, quod inter exempla Vergilianae consuetudinis ipsorum sonorum natura quidquam significandi referatur, id quod Germani egregie dicunt „Lautmalerei".

Leopoli. A. RAPAPORT.

DE PROPERTIO LUDIBUNDO II

scripsit

GEORGIUS KRÓKOWSKI

I.

Quattuor fere annos abhinc primam de Propertio ludibundo particulam edidi [1]), qua eas tantum elegias tractavi eosque elegiarum locos singulos, quibus poetae, εἰρώνειαν illam Callimacheam feliciter aemulati, iocularis cerneretur animus, deos et personas ex historia fabulari depromptas tractantis non ut deceret hominem mortalem, pia timidaque veneratione illos prosequentem, sed familiariter nonnumquam increpantis et ludificantis ita, ut omni fere divino splendore ac dignitate privati sublimibus e domiciliis in terram descendere cogerentur atque aequo parique iure versari cum hominibus.

Nunc fusius uberiusque agam de poetae salibus facetiisque, quae cum non primo statim obtutu conspiciantur sentianturque, nihilo vero minus tam proprii esse videntur ingenii eius et artis, quam veri sincerique, licet qui traditis reddantur locis communibus et obruantur tota illa doctrinae et disciplinae poeticae mole, animi sensus et affectus. Quod poetae proprium eam ob causam minus perspectum nec tanti quanti debuisset aestimatum esse puto, quod hilaritas Propertii et iocosus eius animus saepius elatorum verborum patheticique sermonis involucris obvolverentur, quae verum saepenumero nihil aliud spectant, nisi ut poetae lusum sub illis latentem operiant: quibus denique propriam in vim restitutis manifestum in conspectum venit poetae propositum ludendi, secundum vetus illud rhetorum Graecorum, qui *deceptam opinionem* (παρὰ προσδοκίαν) praestantissimam esse risus movendi causam ac fontem docuerunt [2]). Etenim, ut dicunt Francogalli, *c'est le ton qui fait la chanson*, nempe sonus quidam orationis, nescio an enarrabilis, atque modus quo verba proferuntur, plus facit nonnumquam ad verba intelligenda, quam ipse illorum, qui primo obtutu in oculos se ingerit, proprius ac communis sensus.

Quem latentem poetae iocularem animi affectum nonnullis in carminibus demonstraturus minime fallor quantum subeam periculum, ne nimiis videar peccare argutiis et abdita aucupari certa ac manifesta parum considerate praetergrediens. Nam „varia hominum iudicia in eo, quod non ratione aliqua, sed motu animi quodam nescio an

[1]) De P. lud. observ. aliquot, in libro q. i. „Charisteria Casimiro de Morawski septuagenario oblata", Cracoviae 1922, p. 231—240.

[2]) Cf. Guil. Suess, Das Problem des Komischen im Altertum, N. Jahrb., XLV 1920, 37 sq.; Cic. de or. II 255.

enarrabili iudicatur". [1]) Ea est videlicet ridiculi et faceti ratio — si quidem eam rationem nominari fas est — et natura, tamque ambigua, ut facetissimus ille Romanorum, antequam ad ea tractanda accesserit, his verbis auditores moneat: „Sed hoc mementote, quoscumque locos attingam, unde ridicula ducantur, ex isdem locis fere etiam gravis sententias posse duci. Tantum interest, quod gravitas honestis in rebus severisque, iocus in turpiculis et quasi deformibus ponitur, velut isdem verbis et laudare frugi servum possimus et, si est nequam, iocari. [2])... Ex ambiguo dicta vel argutissima putantur, sed non semper in ioco, saepe etiam in gravitate versantur... Ne multa, nullum genus est ioci, quo non ex eodem severa et gravia sumantur." [3]) Attamen in eis, quae mihi investiganda proposui, id praesto est, quod vita poetae et temporum ac societatis rationes, in quibus ille vixit et quibuscum carmina illius arctissimis vinculis coniunguntur [4]), tali faveant disquisitioni eamque excusent, immo vero necessariam esse probent. Quod enim Talleyrand de viris statuit in re publica non armis, sed consilio defendenda versantibus, illis orationem pro velo esse, quo id quod sentirent tegerent operirentque, id quodammodo in poetas quoque cadit, eos scilicet, qui non ad profanum vulgus se convertunt, sed ad delectos homines, cultu et humanitate, quin etiam disciplinae, familiaritatis, amicitiae vinculis secum coniunctos, id quod esse videmus in poetarum vel potius *aureae iuventutis* sodalicio, cuius socius fuit Propertius. Quos poetae sodales eiusque carminum lectores liceat mihi F. Iacobii verbis latinitate donatis describere [5]): „Iuvenes „vitae cupidi, honesto loco nati nec rei familiaris adiumentis ca„rentes, quibus is vitae cursus, qui in re publica capessenda ver„satur, pro voluntate patet, ut e. gr. Tullus ex Prop. I 6 et III 22; „qui, si non ex ipsa urbe originem ducant, ea videlicet de causa „a parentibus Romam mittuntur, ut ad rem publicam gerendam „instituantur; verum qui in praesentia vitae voluptatibus deli„ciisque fruuntur in circulo, a quo puellae non absunt. Litterarum „artiumque studiosi, licet plures eorum haudquaquam toto animo „ad illas incumbant et nil nisi unum libellum *nugarum* ad „finem perducant. Curae sunt eis sodalium munera poetica, alter„cantur secum semiioculariter, ut poesis generibus a se excultis „palmam evincant. Maiori etiam curae privatae illorum vitae con„diciones necessitudinesque, amores meretricum plus minusve „omnibus notarum, quibus non semper ipsi pretium ferre possunt „ideoque illas cum divitioribus communi usu habere parati prom„ptique sunt. Hisce de rebus secum fabulantur, palmas quas amore „vel lusu litterario detulerant aemulantur, de rebus suis gloriantur, „carpunt se invicem lacessuntque."

---

[1]) Quint. inst. VI 3, 6. — [2]) Cic. de or. II 248. — [3]) ibd. II 250.

[4]) Cf. F. Iacoby, Drei Gedichte des Properz, Rhein. Mus. N. F. LXIX 1914, 393.

[5]) l. l. p. 394; cf. etiam C. Morawski, Owidjusz i elegicy, Kraków 1917, p. 57.

Sed ut iam ad ipsa carmina interpretanda transeam, in media horum hilarium sodalium negotia vel otia ingredimur aliquot libri I et II elegiis perlectis, quae festivum colorem aperte prae se ferunt. Atque elegiis quidem libri I quarta et quinta et libri II tricesima quarta poeta convertit se ad sodales, qui amorem eius cum Cynthia turbare conati sunt. Sed non severe illos increpat, sed familiariter potius ludificat, ut omnia haud serio prolata esse videantur, sed potius hilarem poetae lusum contineant, qui sermone ioculariter modum excedente[1]) meros iocos obtegit, quos cum amicis agit. Tali modo adloquitur el. I 4 Bassum, qui alias puellas sibi commendans discordiam inter se et Cynthiam serat, ut se a puella divellat:

Non impune feres — minitatur cum emphasi — sciet haec insana puella
et tibi non tacitis vocibus hostis erit.
nec tibi me post haec committet Cynthia nec te
quaeret (erit tanti criminis illa memor)
et te circum omnes alias irata puellas
differet: heu nullo limine carus eris.

Quae omnia non serio accipienda esse manifestum est.[2]) Ceterum frigidissimum esset, si poeta severa fronte notaret talibus verbis puellam, quam amat et a qua amatur.

Idem inesse puto elegiae huius libri quintae, qua quidem gravius iam periculum Propertii amori imminere fingitur. Gallus, poetae sodalis, blanditur[3]) Cynthiae atque eius amasius fieri vult illo ab ea excluso. Ille autem amico nihilominus benevolus omnes curas et molestias ei describit, quas Cynthiae amor secum ferat quasque ipse expertus sit. Quid sibi omnia vellent, recte sensit Hartmannus, qui elegiam *iocosum carmen* nominat: attamen vir doctus minime rectam viam ingressus est, cum carmen discidii inter Propertium et Cynthiam orti tempore scriptum esse contenderet. Cuius interpretationem secutus Enkius primum elegiae distichon, quod huic interpretationi repugnat, clausulam facit elegiae quartae. Nos, Rothsteinii opinionem secuti, nullum discidium esse inter amantes credimus. Amant se invicem, cursu quo sunt eunt pares, sed eadem ipsa amantium condicio gravis est, quibus tum quoque temporis, cum puellae amore fruuntur, fastus illius sunt tolerandi. Quo vero tenderet illa descriptio haud recte vir doctus definivit, qui longe alium hic esse atque in elegia antecedenti poetae mentis habitum statuit:

---

[1]) Cf. Jacoby p. 397.

[2]) Cf. Rothsteinium de hac elegia.

[3]) Haec enim videtur esse vis vocabuli *voces* i. e. blanditiae, quae eo ipso poetae molestae sunt, cum amasiam ab eo divellere possint. Quo recepto tolluntur illae difficultates, quae Hartmannum (in Sylloge commentationum, quam viro d. Conto obtulerunt philologi Batavi, 1893, p. 23 sq., apud Enkium, Ad Prop. carmina commentarius crit. p. 18—20) adduxerunt, ut primum distichon ab elegia nostra secerneret et elegiae quartae tribueret.

dolere scil. illum sub iugo amoris et amicum praemonere, ne sibi catenas inici sinat, quae ipsi iam molestae factae sint.[1]) Verum est enim poetam acerbis maledictis in rivalem minime invehi, sed potius iocoso eum carmine perstringere. Id autem ita est explicandum, quod poeta amici conatus non tam serio accipiat et familialiter eum cavillans in iocum omnia convertat. Quod indicat idem atque in elegia quarta sermo ioculariter modum excedens, quo Cynthiae saevitia depingitur vel potius exaggeratur, v. 4 sq.:

infelix, properas ultima nosse mala
et miser ignotos vestigia ferre per ignes
et bibere e tota toxica Thessalia.
non est illa vagis similis collata puellis:
molliter irasci non solet illa tibi.

In fine autem elegiae iocose admonet amicum:

quare, quid possit mea Cynthia, desine, Galle,
quaerere: non impune illa rogata venit.

Etiam in elegia II 34 exaggerat poeta iocose periculum, quod ipsius amori a Lynceo imminere fingitur. Sed hac de elegia non agam uberius, cum iocularem eius habitum Gruppe[2]) et Rothsteinius[3]) iam satis agnoverint. Id quoque adnotare sat erit *seri amatoris* figuram comicam hac in elegia nobis occurrentem etiam el. I 7 et 9 depingi, quibus nos inducit poeta in medias illas „controversias contentionesque sententiarum, quae usitatae erant illis temporibus Romae de generibus poeticis atque rationibus artibusque adhibendis". [4]) Quae tamen haud severa fronte narrantur, cum ea tantum e re iocose aestimentur, utrum usui sint amatori necne.[5]) En ille amoris contemptor (el. II 34) nunc ipse dei potestati succubuit! Quid ei nunc proderit Socratica illa sapientia et gravis poesis epica, qua totus est imbutus? Nunc *ignes sui* canendi sunt, nunc carmina pangenda, quae placeant puellae, cui ista minime sunt iucunda. Sed ad id efficiendum auxilio opus esset *tructi* et cultu, qui in commercio cum puellis est necessarius, egenti Lynceo. — Idem occurrit in el. I 7, qua Propertius Penticum, gravem poetam epicum, iocose admonet, ne levem suam poesin amatoriam contemnat: fore ut et ille amori succumbat. Quid autem tunc facturus sit, cum iis egeat adiumentis, quae levis poesis amatoria praebeat ad puellae animum molliendum sibique conciliandum?[6])

Te quoque si certo puer hic concusserit arcu
(quam nolim nostros te violasse deos!)
longe castra tibi, longe miser agmina septem
flebis in aeterno surda iacere situ,
et frustra cupies mollem componere versum,

---

[1]) Rothstein I² 89. — [2]) O. F. Gruppe, Die römische Elegie, Leipzig 1838, I 313. — [3]) Rothstein I² 434. 435 in. — [4]) P. Troll, De elegiae Romanae origine, Goettingae 1911, p. 84. — [5]) Cf. Prop. III 14. — [6]) Id enim poetarum elegiacorum fuit propositum et consilium carmina pangentium, cf. Tib. II 4,15 sq., Prop. I 8, 39 sq.; Ov. am. II 1, 33 sq.; fast. II 5.

nec tibi subiciet carmina serus Amor.
tum me non humilem mirabere saepe poetam
. . . . . .
tu cave nostra tuo contemnas carmina fastu:
saepe venit magno fenore tardus amor.

En vides Propertium amicum familiariter ludificantem atque, dum eius poesin permagni se aestimare simulet (v. 1 sq.), ipsa tamen re illo superiorem se sibi conscium, vixdum verbis observantiae plenis cachinnum dissimulantem.[1] Postquam autem re vera factum est, quod fore praedixerat, scil. cum Ponticus amore gravi est correptus, quanta cum laetitia exclamat poeta, el. I 9, 9—16:

quid tibi nunc misero prodest grave dicere carmen
aut Amphioniae moenia flere lyrae?
plus in amore valet Mimnermi versus Homero:
carmina mansuetus lenia quaerit Amor.
i nunc et tristis illos compone libellos
et cane quod quaevis nosse puella velit
quid si non esset facilis tibi copia? nunc tu
insanus medio flumine quaeris aquam.

Sed cum elegiae 9 et 13 quoque iocularis tenor manifestus sit neque a doctis negetur, iam eas quae iocosum poetae animum erga sodales ostendant elegias absolvens de sola libri I elegia 20 uberius agam, quae minus recte a Rothsteinio intellecta esse videtur. Est Gallo puer amatus non modo forma eximia, sed ne nomine quidem Herculis amasio dispar. Ne tamen plus aequo sibi confidat nec felicitate occaecatus amore eius nimis secure fruatur, pericula, quae amori suo impendeant, animo imprudenti negligens. Imprimis autem, quotienscumque vel in fluminis ripa vel in maris litore una cum amasio ambulaturus fuerit, caveat ne ille sibi a nymphis eripiatur, quae pulchrorum puerorum semper sint cupidae. Idem enim ipsi Herculi quondam accidit — sequitur narratio fabulae illius pervulgatae, quae totam iam implet elegiam ultimo tantum disticho excepto, quo quidem in ipsa carminis calce iterum ad Gallum se convertit poeta:

his, o Galle, tuos monitus servabis amores,
formosum Nymphis credere visus Hylan.

Elegiam sermone contorto et obscuro conscriptam esse rectissime monuit Rothsteinius.[2] Minime tamen id viro docto concedam statuenti et affirmanti hanc inter elegiam et festivitatis plenum Theocriti id. XIII[3] tantum interesse, ut plane diversi sint poetarum animi affectus. Ludit Theocritus horridum illum *domitorem orbis*, Amphitryonis χαλκεοκάρδιον υἱόν describens devictum pueri teneri amore et delenitum, non tamen hilariore sibi adspirante Musa ludit quam Propertius, qui affectata grandiloquentia verbis-

---

[1]) Cf. Iacoby, p. 397 et LX 1905, 56, adnot. 2; minime enim, quae Rothstein I[2] 100 adnotat, rem absolvunt.

[2]) Rothstein I[2] 187.

[3]) Neglectum a K. Zettel, Theokrits Humor, Regensburg 1833.

que epico pondere gravibus lusus suos lepidissime dissimulat.[1] Quo poetae consilio explicatur sermo ille grandiloquus, quo usus velut ex cathedra sui rerum amatoriarum usus ac scientiae imprudentem amicum edocet de periculis, quae pulchris pueris ab invidiosis nymphis impendeant (*non minor Ausoniis est amor adriasin* — comica cum emphasi). Quid autem elegia sibi velit optime patebit, si Rothsteinii sententia reiecta, adnotantis[2] Hylae Herculis cum Galli Hyla collationem familiares amici blanditias spectare, e contrario statuemus elegiae aculeos in Gallum intendi. Non enim a nymphis puer is erat defendendus, sed potius a Galli sodalibus, qui insidias ei struebant et, quomodo amasium ei auferrent, mente agitabant. Et profecto facile nobis in animo repraesentare possumus elegiam a Propertio in amicorum circulo recitatam cachinnos excitasse audientium, qui optime intelligentes, quid poeta significare voluisset, iam ipsi Gallum spectare sibi videbantur, amasio erepto lamentantem pectusque plangentem et imprudentiae temeritatisque sero se accusantem.

II.

Forsitan dixerit quispiam Propertium in sodalium tantum festivo circulo gravitatem et maestitiam deposuisse, quae eius propria esset, atque quodammodo *per intervalla insaniae,* scil. amoris praepotentis, qui totam eius mentem occupavisset et tristi quodam velo obvolvisset, hilaritati iocisque indulsisse. Sed omissis elegiis animum poetae ad iocos proclivem manifeste prodentibus, ut el. II 12, II 29ª, III 14, IV 8 al., etiam in ipsa Cynthia eiusque amore tractandis haud raro inveniuntur quae ostendant potuisse se tollere poetam in erectum statum et celsum, ex quo non in ceterorum tantum vitia et culpas, sed etiam in ea, quae ipsi amara accidissent, libera mente prospiceret atque, cum nihil ex illis mutare ei liceret, eo saltem se consolaretur, quod ridiculi quiddam exilisque in illis conspiceret neque sineret omnem voluptatum fructum sibi auferri.

Qui poetae animi affectus in iis cernitur elegiis, quibus Cynthiae iracundiam et potestatem, quam illa in se durius exerceat, haud severe et dolenter depingit, sed subridens potius in iocos vertit et risum. Huc spectant elegiae I 4 et 5, de quibus iam egi, nec non elegia II 29a, ubi, dum bene potus et commissans nocte vagatur poeta, ipsi Cupidines tamquam puellae famuli eum corripere narrantur et quem eis *mulier... irata locavit* vinculis constrictum ad illam ducere.

Quae omnes elegiae spirant adhuc verum sincerumque amorem, quo ductus poeta in eis, quae se in puella offendant, coni-

[1]) Cf. O. Ribbeck, Geschichte der römischen Dichtung, Stuttgart 1900, II², 205: „die vielbekannte Sage... in anmutig neckischem Ton zu erzaehlen".

[2]) Rothstein I² 186.

vere mavult alias easdemque maiores eius virtutes admiratus. Cum tamen in libris I et II amor Cynthiae totam fere mentem poetae impleret vel saltem implere fingeretur, in libro III condiciones amoris Cynthiae et Propertii penitus esse immutatas satis constat. In universum huius libri carmina proprie amatoria iam non totum implent librum, quin immo plura vel in universum potius de amore tractant vel ad alias mittuntur puellas. Priusquam autem amasiae in aeternum valediceret poeta elegiis 24 et 25, praemissis iam aliquot prioribus indicavit aliquid mutationis intercessisse. Quarum prima est elegia III 6, qua Cynthia amoris stimulis agitata levi cum ironia tractatur. Non enim adducor ut subscribam Rothsteinii opinioni, qui omnia hic ad verbum accipit et elegiam cum celeberrimo illo Horatii carmine III 9 comparat, immo vero arte componendi et subtilitate elegiam nostram illo superiorem esse existimat.[1]) Nobis longe alius videtur esse elegiae tenor. In Horatiano carmine verum suavemque amorem spirante amantes primo secum altercantur, mutuam sibi infidelitatem exprobrantes; cum tamen amor haudquaquam evanuerit, sed in pectoribus penitus haereat, mox *prisca redit venus:* secum vivere gestiunt, secum obeant libenter. *Amantium irae amoris integratio est* (Ter. Andr.555) neque iam quidquam restat, quod amorem misceat ac turbet. Propertii vero si non verba sola audis considerasque, sed etiam quae sub verborum integumentis lateant, necesse est concedas longe aliam esse eius animi affectionem. Quae enim Lygdamus ei narrat, poeta quidem affirmat se *suspensis auribus ista bibfere]:* anxie de puella interrogat, deinde *iram, non fraudes, esse in amore* suo (v. 38) asseverat, se *quoque consimili impositum torquerier igni* magnis verbis iurat; sed advertas quaeso animum ad ea, quae de Cynthia ipsa narrantur. Nam quae v. 9—17 depingitur imago feminae ab amasio desertae, sed amore eius adhuc flagrantis miseramque suam condicionem deflentis, ea perlegens nemo erit profecto, qui miseratione non commoveatur; quae tamen inde sequuntur, scilicet quae Cynthia cum poeta *querula... sub lite peregit* (Prop. IV 7, 95), quam longe absunt ab eo, ut pari dolore nos afficiant, quamque absona sunt a praecedentibus! En miserae in locum puellae ab amasio derelictae mulier sufficitur iracunda, quae acerrime cum viro infido litigat — quod is abest nihil ad rem facit — et ob ficta[2]) crimina eius perfidia stomachatur. Quam Cynthiae iracundiam iam elegiis I 4 et 5 subridens descripsit poeta, sed recenti flagrans amore libenter omnia illi concessit. Nunc amore iam languescente et marcescente, cupiditate non occaecatus aliis iam oculis illam intuetur quaeque in ea se offendant libere castigat. — Sed videsis quibus invectivae huius locis ironiam poetae in iracundam et litigiosiam mulierem significari sentiam:

---

[1]) Rothstein II 35 sq.

[2]) cf. v. 38 iram, non fraudes, esse in amore meo.

ubi illa suam quam credit[1]) rivalem adeo despicit, ut vel nomen eius eloqui illam taedeat, sed contemptim[2]) *qualem nolo* eam nominet[3]); ubi eadem nullo argumento praemisso[4]) pro certo ponit se ab aemula ista improba *non moribus... sed herbis* victam esse, non animi formaeve virtutibus, sed veneficarum artibus magicis.[5]) Quae omnia modum excedentia crimina, quae Cynthia proferre iubetur, eius deridendae causa posita esse mihi quidem pro certo stat. Haec autem facete ac per irrisionem[6]) depicta Cynthiae iracundia elegiae IV 7 pluribus — ut adnotavi — respondet locis et indicit quodammodo illam plane eundem in modum tractatam magnam aemulationis scaenam, de qua nobis infra erit disputandum.

Nunc duae nobis restant libri tertii elegiae. Quarum priore, elegiam 15 dico, rursus Cynthia nobis ante oculos ponitur, amoris stimulis agitata. „Supra in el. 6 exsecrationibus modo ulciscitur puella aemulam (6, 25 sqq.), hic vexat atque cruciat ministram suspectam".[7]) Magnis verbis asseverat poeta sese omnes, quibus cum Lycinna coniunctus esset, necessitudines rupisse, simulatque Cynthiae amore flagrare coepisset. Fueritne quidquam veri in puellae suspicionibus sintne proinde poetae asseverationes, quibus crimina purgare studeat, non aliter accipiendae atque in Ovidii am. II 7 et 8, neque sensu percipi neque argumentando evinci potest, licet ita certum videatur Rothsteinio.[8]) Recte tamen vir doctus opinatur non id spectare poetam, ut ea, quibus se excusat, nimis serio accipiantur. Sed hoc aliter explicatur. Familiaris ironia in puellae iracundiam, quam in el. VI observavimus, etiam hic toti narrationi festivum obducit colorem. Cum enim quae v. 13—18 de Dirca narrantur ad ipsam Cynthiam sint deferenda[9]), iracundiam eius nimiam crudelitatemque denuo castigandam spectant.[10]) Ut autem iocularis poetae animi affectio, quae hic quoque appareat, luce clarior tibi fiat, satis erit animadvertere poetam grato animo gaudia illa amatoria repetere, quae cum Lycinna perceperit, quin etiam ioculari certe suspirio ingemiscere, v. 5 sq.

> illa *rudes animos per noctes conscia primas*
> imbuit heu nullis capta Lycinna datis,

scil. cum Cythiae amor tantis impendiis sit redimendus. Nonne enim talis puellae admonitio frigidior esset, si haec omnia serio

---

[1]) Poeta id negante v. 38. — [2]) V. 22, cf. Rothstein ad l.

[3]) Cf. Prop. IV 8, 83 sq. — [4]) Cf. Rothstein ad v. 21.

[5]) V. 25, cf. IV 7,72: „si te non totum Chloridos herba tenet". Similis, sed etiam gravior criminatio de incestis adiumentis in usum rivalis amoliendae adhibitis criminatricem spectat deridendam el. IV 7, 35 sq.

[6]) Iam el. II 21 „non ita magnum amorem ostendit, ut recte Rothstein animadvertit, sed irridit puellam" (Ites, De Properti elegiis inter se conexis, Goettingae 1908, p. 37).

[7]) Ites p. 65. — [8]) Rothstein II 110.

[9]) Cf. Rothstein ad v. 13; Ites p. 65. — [10]) Cf. Prop. IV 7, 41.

a poeta essent cogitata et puellam placandam spectarent? Atqui non audet quidem Propertius graviter in puellam invehi, vituperationem ipsam in Dircen vertit et ultimo distichol fidem sempiternam promittit, puellam invidiosam blanditiis placaturus (v. 9 sq.):[1] *non est tamen praetermittendum omnibus his excusationibus* ironiam poetae subesse et sales vere Atticos sub illis quoque grandibus verbis latere quidem, sed ita, ut sensu perspici possint facillime quidque poeta reapse sentiat aperte prodant. — Ut amasiam praemoneat, ne suspecti amoris stimulis vanisque[2] suspicionibus plus aequo se agitari patiatur, fabulam ei narrat de Dirca, quae Antiopam cruciavit, quam cum coniuge suo rem habuisse suspicata est, atque a filiis eius gravissima poena est affecta. Fabula quomodo ad Cynthiam rediret iam commemoravi Rothsteinium et Itesium secutus. Qui tamen ab ea quam dedi elegiae explicatione alienam esse putat tam tristem luctuosamque narrationem, attendat quaeso animum ad id, quod iam pluries observavimus, artificium poetae, lusum facetiasque gravibus obvolventis verbis.[3] Conferas velim e. g. el. I 20, in qua etiam similis compositio nobis occurrit, i. e. epyllium quoddam ad amicum praemonendum conscriptum atque in suam rem a poeta accommodatum. Quibus autem carminibus secum comparatis — quod mihi in transcursu adnotare liceat — Vulpii Burmanni nec non Fischeri Enkii[4] transpositionem el. III 15 versuum 43—46 (vel 45—6. 43—4) post v. 10 respuamus necesse est. Nam utraque elegia, postquam fabulam illam narravit, iterum adloquitur poeta amicum: quod videlicet artis est eius neque fas immutari.

Elegia 16—a potestatem Cynthiae, in qua ipse teneatur, plane simili modo describit poeta atque el. I 4, et rursus iracundiam illius saevitiamque leviter perstringit, ita tamen, ut blandiendo placare puellam eique reconciliari quodam modo dixeris velle poetam et petere ab illa, ut sibi ignoscat, siquid illi insolentius et malitiosius antea (scil. ell. 6-a et 15-a) obiecerit.

> Neu comes ire neges, quamvis via longa paretur
> et canis arenti torreat arva siti...

Hoc alterius „triumvirorum amoris" distichon[5] huic elegiae prae-

---

[1]) Ites p. 65.

[2]) Ea de causa Franzii coniectura, ab Enkio quoque recepta, valde arridet, qui v. 11 pro *vero—vano* proposuit: *testis erit Dirce, tam v a n o crimine saeva.* Nam de v a n i s criminibus agitur cum Dirces tum Cynthiae, quod ipsius poetae consilio manifestum fit: si Cynthiam vero crimine saevisse posuisset, exemplum illud mythologicum omni vi privaretur. Quo autem modo lectionem traditam defendit Rothsteinius, nihil est aliud nisi „aperte corrupta defendere malle" (Enk p. 68) qualibuscumque argutiis. Quis enim credit „tam vero crimine" idem esse atque „tam v. cr. quam tu, i e. non vero?"

[3]) Cf. quae scribit de Hermesianacte Th. Sinko, Poezya aleksandryjska, Kraków 1905, p. 23.

[4]) Cf. Enkium ad. h. l.

[5]) Tib. I 4, 41 sq.

scribi (id quod nos recentiores voce „motto" designamus) potest. Nam etiam hic ille qui omnia dominae maledicta et malefacta toleranter perpetitur amator[1]) describitur, ita tamen, ut a Tibullo factum esse non potuit, scil. ioculariter.

Medio noctis silentio epistulam puellae accepit poeta, qua ilico ad illam proficisci iubetur, Tibure commorantem. Haud facile adducitur, ut puellae pareat; metuit enim, ne in latronum incidat manus:

quid faciam? obductis committam mene tenebris,
ut timeam audaces in mea membra manus?

Sed nihil aliud ei restat, nisi ut totum se fingat ad dominae arbitrium et nutum. Cum enim fletus illius recordatur et irae, etiam maiore perfunditur horrore:

at si distulero haec nostro mandata timore,
nocturno fletus saevior hoste mihi.
peccaram semel et totum sum pulsus in annum:
in me mansuetas non habet illa manus.[2])

Quo tamen, ne Cynthiam offenderet, breviter commemorato ad aliam rem statim transgreditur et ipse sibi animum addit, sacros esse amantes deorumque tutelae subiectos affirmans. Quem quoque locum communem ludibundum induere colorem Horatii carm. I 22[3]) comparato credo. Cum autem prior elegiae pars ita sit comparata, posterior quoque alia luce nobis appareat necesse est, qua quidem inopinato poetae mors sua futura animo obversatur et amasiae ob eandem luctus dolorque. Quod non ita serio graviterque est accipiendum atque id a Rothsteinio fit[4]): elegia haudquaquam tristis est lugubrisque,[5]) sed lusus potius semiiocularis, sicut saepius apud Propertium.

III.

Postquam Propertius aegre et vix tandem ex corde suo radicitus evellit amorem feminae iam se indignum atque in fine libri III in omne tempus Cynthiae valedixit,[6]) amoris irati et molesti pertaesus, nunc — librum IV dico — alterius vitae initium ordiri in animo habet atque amoris vinculis emersus iisdemque poesis amatoriae, quae ex „exemplaribus Graecis" tantum pende-

---

[1]) „Der alles duldende Liebhaber", Tib. I 2, 29. 4, 49, cf. Leo, Plaut. Forsch. 1895, p. 131, adnot. 6.

[2]) Cf. Prop. I 5, 8 molliter irasci non solet illa tibi.

[3]) Cf. Th. Oesterlen, Komik u. Humor bei Horaz, Stuttgart 1885—87, II 19 sq. et Kiessling-Heinze de hac oda.

[4]) Rothst. II 116. — [5]) Rothst. ibid. „truebe in der Stimmung".

[6]) Post discidium cum Cynthia factum omnes libri IV elegias conscriptas esse statuit A. Otto in Hermae vol. XX (anni 1885), p. 567 sq., scil. et eas, quae de Cynthia tractant. Quam opinionem ego quoque meam facio eamque paucis argumentis confirmare conabor.

bat, magis Romanos et sui proprios modos concinere incipit.[1] Quo in libro lepores festivitasque poetae plus quam antea in oculos legentium se ingerunt, quod mihi quidem pro firmissimo stat argumento hilaritatem facetiasque haudquaquam alienas fuisse a poetae ingenio et arte. Quae tamen, cum doleret ille sub iugo amoris, sicut totus poetae animus quodammodo servitute oppressae tenebantur, ex qua raro tantum et timide emicabant. Nunc, omnibus quibus cum amasia coniunctus erat necessitudinibus funditus a poeta abruptis etiam animus eius ad iocos facetiasque proclivis liberius iam apparet nulla re eum turbante ac miscente. Nam de undecim libri IV elegiis sex plane ludibundum induunt habitum, scil. 1, 2, 5, 7, 8, 9. Quod ad 1-am pertinet, omnes fere viri docti in hac re consentiunt. De 2-a et 9-a iam egi.[2] Restat, ut eas examinemus, quibus de Cynthia narratur vel quae argumento suo priores libros in memoriam revocant.

Quarum prima est elegia q u i n t a, egregium specimen cum poesis illius exsecrabilis, cuius tot exempla invenimus in litteris Romanorum, tum ludibundae artis Propertii. Non enim acerbe invehitur poeta in lenam, ut Tibullus el. II 4, 39 sq., vel Horatius, apud quem puer infelix gravissimis verbis exsecrat Canidiam veneficam (epod. 5-a), sed potius salibus usus Atticis illam ludificatur. Iam enim initio carminis inter alias serias lenae imprecationes legimus etiam haec (v. 2):

et tua, quod non vis, sentiat umbra sitim,

quibus quidem anum bibulam facete irridet poeta et ludibrio habet.[3] In fine autem elegiae funus eius miserrimum iocose cavillatur vvs 69 sqq.:

exsequiae fuerant rari furtiva capilli
vincula et immundo pallida mitra situ,
et canis in nostros nimis experrecta dolores,
cum fallenda meo pollice claustra forent,

et denuo in vinulentiam eius facete iocatur:[4]

sit tumulus lenae curto vetus amphora collo.

Nihil aliud spectat poeta, cum iubet lenam, puellae persuasuram, ut eius consilia atque hortatus sequatur observetque, ridicula cum emphasi dicere v. 41 sq.:

nec te Medeae delectent p r o b r a sequacis
(nempe tulit fastus, a u s a rogare prior)

et honestis verbis uti, quae cum ea re, de qua agitur, minime conveniunt.[5]

Etiam principalis elegiae pars, qua lenae praecepta exhibentur, non caret locis, quae ludibundam poetae artem ostendant,

---

[1]) Cf. M. Schanz, Gesch. d. roem. Lit. II 1[3], p. 258: „Fuer seine Selbststaendigkeit zeigen laut die roem. Elegien..."
[2]) Charisteria Morawski, p. 237 sq.
[3]) Cf. Rothst. ad v. — [4]) Cf. Rothst. ad v. 73
[5]) Cf. Rothst. ad v. 41.

scil. ubi describit, quibus usa fictis simulatisque causis puella amatoris cupiditatem excitatura sui copiam illi negat v. 33—4

denique ubi amplexu venerem promiseris empto
fac simules puros Isidis esse dies,

nam „maior dilata nocte recurret amor" (v. 30). Ubi de arguta ratione narrat divitis amatoris exspoliandi, v. 35 sq.

ingerat Apriles Iole tibi, fundat Amycle
natalem Maiis idibus esse tuum,

quod el. II. 16 versus 7—12 in mentem nobis revocat, vel illum depingit amoris curis agitatum, cum videat amasiam scribentem... quidlibet, sua autem opinione epistulam amatoriam ad alium quendam:

... has artes si pavet ille, tenes (v. 38).

Denique ubi ianitorem puellae depingit, qui „ad dantis vigilet: si pulset inanis, surdus in obductam somniet usque seram", simulans arctissimo sese somno urgeri neque audire amatorem ostium pulsantem, quem sciat nihil secum mercedis afferre.

Sat erit ea, quae in hac elegia leguntur, cum Ovidii cum Amorum libri I elegia 8 tum Arte amatoria comparare, ut manifestum nobis fiat Propertii narrationem cum ludibunda „desultoris amoris" ratione arcte cohaerere.[1]) Iam ell. II 22 et 23 — ut singulos aliarum locos omittam — in Ovidii lascivum modum cecinit poeta. Elegia autem II 16 plane simili modo descripsit puellae argutias amatorem exspoliantis. Sed illic gavisus est vel se gaudere simulavit, haec enim omnia in rivalem intendi vidit, vet ut illum intenderentur voluit et optavit: nunc ipsumne poetam aculei isti

---

[1]) Arctiores necessitudines intercedunt inter Propertianam elegiam et Ovidii Amorum libri I el. 8-am, quae et tota inventione et singulis locis cum nostra mirum in modum congruit. Quae similitudines eo explicantur, quod Propertius Ovidium imitando expresserit (vestigia imitationis Ovidianae ap. Prop. in III et IV libro indagavit R. Bürger, De Ov. carminum amatt. inv. et arte, Guelferb. 1901, quod tamen ex C. Morawski tantum commentatione annalibus „Eos" a. 1905 inserta p. 5 ext. notum mihi est), vel quod uterque ex communi hauserit fonte (cf. quae disputavit G. Przychocki in libro „Stromata in hon. C. Morawski," 1908, p. 13 sq., qui Ovidianam elegiam cum Mostellariae a. I sc. 3 comparat), vel deinde quod Ovidius nostram elegiam pro Romano quoque habuerit exemplari, quod imitatione exprimeret. Quam autem ultimo loco posui explicationem cum Nemethio (Ov. Amores, Budap. 1907, p. 123; R. Neumanni diss. quae inscribitur „Qua ratione Ov. in Amoribus scribendis Prop. elegiis usus sit", Goett. 1919, in manibus non habui) rectam esse existimans eo comprobari puto, quod duobus locis eandem rem, maiore cum subtilitate a Prop. enarratam, ille imitando obtrivisse quodammodo atque expressam et vividam imaginem exili vulgarique ut ita dicam summario reddidisse mihi quidem videtur. Confer:

I Prop. v. 47 sq.	Ianitor ad dantes vigilet: si pulset inanis, surdus in obductam somniet usque seram
et Ov. v. 77	Surda sit oranti tua ianua, laxa ferenti.
II Prop. v. 19 sq.	Exorabat opus verbis ceu blanda pererrat saxosamque ferit sedula lympha viam
et Ov. v. 10	Nec tamen eloquio lingua nocente caret.

lacessant, siquidem versibus suis citatis, vv. 45 ab, omnia haec, quae generaliter — ut apud Ovidium in Arte — dici possint ad suum singularem casum refert[1]) ac „singula praecepta in memoriam revocant omnia illa mala poetae, quae libro I—III queritur"?[2]) Sed cum haec omnia tam „obiective" — ut recenti voce utar — proferat narretque poeta, tam sine ira et studio, nulla re admixta quae hilarem eius animum misceat ac turbet, nonne id satis valet ad demonstrandum re ipsa illum, sicut in fine libri III exposuerat, in omne tempus Cynthiae valedixisse[3]) ideoque praeteritas curas laboresque tranquillo animo recordari posse?

Quod et hic memoria tenendum puto et imprimis in elegia s e p t i m a interpretanda. Quam omnes carminum Propertianorum interpretes uno ore summis laudibus extollunt,[4]) epilogum illam totius amoris esse putantes quo in pacem cum Cynthia redeat poeta[5]) et omnia quae antea illi obiecerit irrita esse iubeat[6]): mortem videlicet Cynthiae fuisse, quae eum adduceret, ut quorum causa discidia facta essent plura in dies et graviora inter se et puellam ex memoria deponeret atque ea tantum grato animo recordaretur, quae sibi ab illa bene facta essent.[7]) Inter omnes autem, sinceram et vere „elegiacam", qua nos recentiores hoc verbum significatione usurpamus, poetae in hac elegia affectionem praevalere statuentes Fr. Plessisio primus debetur locus, cuius de elegia iudicium in adnotationibus affero,[8]) quippe quod absolutam per-

---

[1]) Cf. Rothst. ad v. 54. — [2]) Ites l. l. p. 75.

[3]) Aliter iudicat Fr. Plessis, La poésie latine, Paris 1909, p. 390 „...il est certain, que même la rupture dont témoigne III 25, ne fut pas encore définitive". Quod viri d. iudicium ex falsa elegiae IV 7 explicatione ortum est.

[4]) Cf. Rothst. II 259; Rasi, De carm. Rom. elegiaco, p. 131 in: „facere non potuit, quin mortem eius suavissimis versibus, quae tamquam cycnea vox fuit iuvenis ardentissimi, defleret eiusque memoriam renovaret"; p. 126: „quid verius idemque gravius illustriusque.. libri V elegiae VII initio?" Jacoby, Rhein. Mus. 69 (1914), p. 397: „...ist vielleicht das schönste, jedenfalls das ergreifendste aller Properzischen Gedichte"; Schanz l. l. p. 255: „Wie das verglimmende Abendrot leuchtet sie nochmals in sein Leben hinein... Diesem ergreifenden Gedichte..."

[5]) Ites l. l. p. 76.

[6]) Cf. Rothst. II 259: „So gibt die El. eine nachträgliche Idealisierung des Verhältnisses, das den Inhalt der früheren Liebesdichtung gebildet hat".

[7]) Cf Ribbeck l. l. p. 211 sq. „der auflösende versöhnende Accord folgt im letzten (IV 7)... So hat der Friede des Todes einen verklaerenden Glanz auf die entschwundenen wechselvollen Tage zurueckgeworfen".

[8]) Fr. Plessis, La poésie latine, Paris 1909, p. 407 sq.: „cette pièce suffirait à elle seule pour prouver la sincérité de sa passion: tout intérêt avait disparu, et les amours qui survivent à la mort ne sont pas vulgaires. Le poète... semble reconnaître que les plus grands torts n'avaient pas toujours été du côté de la jeune femme. Il rend hommage à la durée et au sérieux de leurs amours; au lieu de renier le passé, il l'affirme et le salue d'un adieu résigné, mais ému.. On sent se répandre sur ce p o è m e t r i s t e et m y s t é r i e u x l'ombre d'une double mort: celle de Cynthie dans un passé récent, celle de Properce dans un avenir prochain. On y trouve aussi (comme dans IV 11) un sentiment spiritualiste qui montre quelles devaient être les tendances philosophiques du poète (voy. le début de la pièce)".

fectamque speciem exprimat eius elegiae explicationis, quam mihi labefactandam et evertendam proposui.

Hunc vulgatum de elegia opinionis errorem — cui etiam Cochanovius poeta Polonus se adiunxisse videtur, qui „Threnos" suos celeberrimos pangens Propertii ell. IV 7 et 11 ante oculos habuisse a nonullis viris dd. [1]) putatus est, cum enarraret matrem mortuam sibi somno obversatam esse, solacium doloris ferentem ob filiolam poetae ab iniquis Parcis praemature e vita ereptam, — hunc ergo errorem discutere contendenti liceat mihi initium capere a verbis poesis Romanae intelligentissimi existimatoris et iudicis Poloni, Casimirum Morawski dico, qui in quinta „Romanorum historiae litterariae" parte haec fere de nostra scripsit elegia: „duri quiddam et severi, quod naturae eius erat et animi, in hoc quoque cernitur carmine lugubri, in puellam tot annos amatam scripto: tristis lugubrisque animi affectus ne levissimum quidem vestigium in illa deprehenditur". [2]) Quo iudicio, licet pervulgatae opinioni subscriberet elegiam carmen lugubre e. q. s. nuncupando, tamen sine dubio acu tetigit vir dd.: tristis lugubrisque animi affectus ne levissimum quidem vestigium in elegia deprehendi potest. [3]) Neque adduci possum ut credam Propertio, qui omnes animi amore correpti motus tam diserte tantaque cum subtilitate et sinceritate antea depinxisset, nunc defuisse ingenium, cum vellet iusta solvere amicae de vita migranti. Longe aliud potius fuisse poetae consilium et propositum, cum elegiam scriberet, necessario est statuendum. Nam quae legimus satiricae potius et scholasticae „invectivae in infidum" propriam notam inustam sibi habent, quibuscumque ea quae re ipsa acciderint aut homines definitos poetae familiares significantibus indiciis prorsus vacuae et omni alio poetae affectu orbae nisi frigida neglectione criminum, quae illi ab amasia obiciantur. Quod cum universo potius elegiae tenore quam singulis locis cernatur, liceat mihi, tamen quaedam affere, quae meam opinionem confirment. Iam Ites [4]) recte observavit: „el. 7 extra verum procedit poeta, ubi Cynthiam iurantem facit se semper fidem servasse et se ipsum culpat." Sed omnia, quae hic narrantur, non vere accidisse [5]) poetae et Cynthiae vel

---

[1]) Cf. W. A. Maciejowski, Piśmiennictwo polskie... 1851, I 502, quod comperio e Thadd. Sinko dissertatione annalibus „Eos" vol. XXII (1917) inserta, p. 73, quae inscribitur „Wzory Trenów Kochanowskiego".

[2]) K. Morawski, l. l., p. 76: „Pewne twarde rysy, które były znamieniem jego duszy, widnieją także i w tym żalu nagrobnym na długoletnią kochankę. Rzewności w nim ani śladu".

[3]) Quod videlicet Rothsteinium adduxit, ut diceret: steht dem modernen Empfinden trotz mancher Schwierigkeiten im einzelnen näher als irgend ein anderes des Properz. (II 259).

[4]) Ites l. l. p. 75.

[5]) Aliter iudicat Plessisius, qui crimina, quae hic poetae a Cynthia obiciuntur, in totam fabulam fictam deducit de Cynthiae morte, veneno a servis improbis necatae etc. etc., l. l. p. 397 in.

eo demonstratur, quod quae 41 sq. de illa Cynthiae rivali legimus, crudeliter in eius famulas animadvertente, quae priorem dominam laudare et vel levissimam eius mentionem facere ausae sint, elegia III 15 plane simili modo de Dirca narrantur et Antiopa, atque ita quidem, ut ad ipsam Cynthiam sint deferenda, confer

IV 7, 41 et graviora rependit iniquis pensa quasillis,
garrula de facie si qua locuta mea est
et III 15, 15 ah quotiens famulam pensis oneravit iniquis...

Est igitur locus communis, sicut tota Cynthiae oratio talibus scatet locis communibus et rhetorum redolet officinam, qui de his rebus [1]) in scholis suis saepius declamitabant. Ac de veneficiis quidem agitur Sen. contr. 6, 4 (maritus accusatur, quod uxorem veneno interemerit, ut hereditatem obtineret); ibid. 6, 6 uxor accusatur, quod filiae venenum dederit adulescenti nupturae, cum quo ipsa rem habuisset; in eadem ancilla eius succensis ignibus torretur, ut dominae scelus indicet, cf. 8, 3; 7, 3 filius patri venenum parat, 9, 5 et Quint. decl. 350 noverca privigno, ibid. 299 et 377 filii patri, 319 mater filio, adulterii a se commissi testi; ibid. 246 „soporatus fortis privignus", 331 „invicem venefici frater et medicus" hereditatis obtinendae gratia, cf. Ps.-Quint. decl 2. 14—5. 17. Iniusti repudii accusant uxores maritos Quint. decl. 251. 262; sepulcri violati actio ibid. 299. 369. 373.

Quae cum ita sint, elegia longe aliter est explicanda, quod si eam cum el. III 6 comparabis optime fiet. Iam cum de illa scribebam, adnotabam singulos Cynthiae orationis locos nostrae elegiae respondere, orationis, quae incertis suis infirmisque ad probandum criminationibus et suspicionibus praepropere ortis nihil aliud spectaret, nisi ut Cynthiae suspecti amoris stimulis agitatae et ob crimina ficta poetae perfidia stomachantis iracundiam ludibrio haberet. Simillima est huius quoque elegiae propria et vera significatio, quae eo ipso haudquamquam est „eine nachtraegliche Idealisierung des Verhaeltnisses... [2]) vel „carmen lugubre in puellam tot annos amatam scriptum". Immo vero, cum Propertius Cynthiae reminiscatur tam frigide, quin etiam tanta cum ironia, est nobis elegia documento illum insanabili ardore, qui aliquot annos vitam eius et mentem totam supra modum occupaverat, tandem esse liberatum et sui iuris factum. [3])

[1]) Cf. C. Morawski, Eos V (1898—99), p. 2: „eiusmodi vero insidiis, venenis .. scatent madentque rhetorum declamationes"; Rzym, portrety i szkice, Kraków 1921, p. 278. — De Propertio rhetorum alumno praeter libros, quos Teuffel Röm. Lit. II[6] p. 61 nominat, vide etiam C. Morawski, Eos XII (1906), p. 1 sq.; R. Reitzenstein, Hellenist. Wunderzähl., 1906, p. 152; M. Heinemann, Epistulae amatt. quomodo cum ell. Alex. cohaereant, Diss. Argentorat. 1910, passim. — [2]) Rothstein.

[3]) Fueritne mors Cynthiae, quae poetam impelleret, ut haec scriberet, nec curo nec magni esse momenti ad elegiam interpretandam videtur. Equidem puto elegiam φαντασίαν tantum esse poetae, sicut 8-a quoque elegia Cynthia viva describitur, licet hic mortua appareat.

Itaque denuo nobis depingitur mulier iracunda et litigiosa, quae amasio omnia, quibus in eum merita sit, non commemorat, sed acerbe exprobrat atque asperius eum vituperat, quod sibi parum decentes celebraverit exsequias. Quibus lamentationibus abruptis sine ulla re, quae utramque partem coniungeret aut ea quae sequuntur documentis quibusdam probaret, [1]) iram repente et odium effundit in rivalem quandam, quae servis adiuvantibus veneno sese interemerit, nunc autem omnibus fruatur commodis in poetae et domo et animo. Quam rivalem maxima cum contemptione describit, quod el. III 6 v. 21 in memoriam revocat, et conviciis eam obruit v. 39 sq.:

quae modo per viles inspecta est publica noctes,
haec nunc aurata cyclade signat humum,

ubi rem certe exaggerat, irae immoderatae indulgens: haudquamquam enim credimus meretricem quandam vulgarem, quae corpore quaestum faceret, poetae in domum esse introductam, ut Cynthiae locum teneret. — Etiam ipsa Cynthiae figura et habitus ridiculis lineamentis haud prorsus carent:

Spirantisque animos et vocem misit: at illi
pollicibus fragiles increpuere manus.

El. I 3, 7 „mollem spirare quietem" Cynthiam vidit poeta et admiratus est. Nunc mortua quoque furit irasciturque [2]) poetae. Ille autem eius querellis minime commovetur. Alia enim profecto voce illas nominaret atque quam v. 95 legimus: „haec postquam mecum querula sub lite peregit", quo versu denuo illius animum ad rixas et iurgia excitanda pronum denotat, quem iam vidimus ei molestum factum esse.

Qui tamen ab iis, quae proposui, abhorrere putat patheticum et elatum elegiae exordium

Sunt aliquid manes: letum non omnia finit,
luridaque evictos effugit umbra rogos, [3])

---

[1]) Cf. de el. III 6, 22 sq. Enkius quidem, l. l. p. 332, versus 35—38 post 72 transponit, Postgatium secutus. Sed etiamsi concederemus hac transpositione textum constitui, qui facile legeretur-nescio autem an id Propertiani sermonis sit-metuo ne non poetae nostra obtrudamus invito. Nam quo loco versus hi traditi sunt, ad puellam iracundam et concitatam depingendam valere mihi quidem videntur. Optime quoque descriptionem rivalis praeparant, vvs. 39 sq. insertam; quod, si versus 35—38 in alium locum transponimus, magnopere desideratur.

[2]) Rothst. interpretatur: „Das Traumbild begruesst den Dichter mit Händeklatschen (!), wie die Musen III 10,3". Attamen recte vidit Heinsius iram his verbis significari, cf. Burmannum ad l. l.: „eum (scil. Heinsium) vide... Pollices, seu digitos cum pollice iunctos crepitando iracundiam explicabat et „fragiles manus" dicit, quales erant mortuorum. Dousae explicationem... firmant notae Erhardi ad Petron. cap. 17, ubi similiter Quartilla „manibus inter se usque ad articulorum crepitum constrictis" iram effundit.

[3]) Propertii versus ante oculos habuit M. Ant. Muretus, cum in Iul. Caesare tragoedia scriberet (Delitiae poet. Gall. II 738): „Sunt manes aliquid: cumque diem ultimum Adduxit fera mors, est aliquid tamen, Quod vitat Libitinam Exstructosque fugit rogos". Qui locus a Burmanno non adnotatur.

attendat quaeso animum ad eum quem totiens observavimus Propertii morem, ut adsimulata quadam gravitate hilarem lusum obtegat. Et profecto mirum in modum versus hi abhorrent ab iis, quae sequuntur. Ludit [1]) ergo poeta Homeri versus Il. XXIII 103 imitatus atque in exordio carminis derisorii eos cum emphasi ponens, quasi iam ad illa philosophiae studia se contulerit, quibus provectiore aetate sese dediturum el. III 5, 23 sqq. affirmaverat. [2]) Cum autem sibi proposuisset, ut verba epico pondere gravia ad leve humileque propositum ludibunde detorqueret, necesse erat adderet, quae versu ultimo leguntur, sicut apud Homerum quoque, vs. 99-o, detinere conatur Achilles Patroclis umbram. [3]) Visum autem nocturnum, quo mulier viro amanti in somnis occurrat, ut eum neglectionis eorum graviter accuset, quae memoriae suae debuerit, ludibunde depingi et ad ridiculum argumentum detorqueri posse credes, si Luciani dialogum qui „Philopseudes" inscribitur, cum elegia Propertiana comparabis. Quo in dialogo, turpissimam superstitionem eorum, qui II-o p. Chr. n. saeculo philosophos agebant, in lucem prolaturo, unus ex istis, ut Tychiadi cuidam, larvas aliasque vanas umbras per terras vagari et homines in somno perturbare neganti, id re vera fieri persuadeat, haec ei narrat: obversatam sibi esse somno uxorem paullo ante e vita ereptam, conquestamque apud se, quod iusta funeris rite solvens unam tamen soleam auream in rogum non posuisset. Tychiades autem per iocum respondit eum, qui nunc quoque diffidat, solea illa aurea esse verberandum... [4])

Quod si cui nostra elegiae interpretatio videbitur novis rebus plus aequo studere et multorum virorum dd. iudicio comprobatam rem studio vano novitatis pervertere conari non satis firmis argumentis innisa, equidem tamen non dubito, quin elegiam quaeque in ea desideratur tristem lugubremque poetae animi affectionem melius quam prior illa explicet. Qua quoque accepta nihil iam restat cur miremur post el. 7-am elegiam 8-am collocatam esse, [5])

---

[1]) Cf. R. Ganszyniec, Symbolae philologorum Posn„ 1920, p. 22: „fortasse etiam Propertii I u d u m consulto in severam doctrinam converti voluit" (scil. Lucan. 3, 10 sq.).

[2]) Cf. Prop. III 5, 43 sq.: „num tribus infernum custodit faucibus antrum Cerberus... an ficta in miseras descendit fabula gentis et timor haud ultra quam rogus esse potest". — Plessisius haec ad verbum accipit, cf. p. 43 adnot. 1 ext.

[3]) Cf. Hom. Od. 11, 207; Verg. georg. 4, 500; Ov. fast. 5, 475; met. 10, 58.

[4]) Lucian. Philops. 27—8: ...ἡ δὲ οὐκ εἶα βοᾶν, ἀλλ' ἠτιᾶτο με, ὅτι ἄλλα πάντα χαριζόμενος αὐτῇ θάτερον τοῖν σανδάλοιν χρυσοῖν ὄντοιν οὐ κατακαύσαιμι... Ἔτι ἀπιστεῖν τούτοις, ὦ Τυχιάδη, ἄξιον ἐναργέσι οὖσι καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ἑκάστην φαινομένοις; Μὰ Δί', ἦν δ' ἐγώ· ἐπεὶ σανδάλῳ γε χρυσῷ ἐς πᾶς τις ὥσπερ τὰ παιδία παίεσθαι ἄξιοι ἂν εἶεν οἱ ἀπιστοῦντες καὶ οὕτως ἀναισχυντοῦντες πρὸς τὴν ἀλήθειαν.

[5]) Cf. Otto, l. l. p. 571.

qua Cynthia viva describitur quamque de novato Cynthiae amore agere optimo iure Ites negat[1]) Ottonem secutus. Nam et octava prisci tantum temporis memoria renovatur,[2]) et septima toto suo tenore, sicut quinta, declarat poetam Cynthiae iam dudum non esse addictum. Credo utique Wilamowitzium haudquaquam numerum commutavisse et alium ac voluit scripsisse,[3]) cum non el. 7-am sed 8-am potius reginam elegiarum Propertii appellavit;[4]) nostra enim, quod voluit non plane assecutus est poeta, quippe qui satiricam ludificationem falsa gravitate plus aequo operuisset et legentes, quid de tota re iudicarent, incertos destituisset.

Maxime tamen omnium Propertianorum carminum festivitate et vi comica excellit elegia IV 8, nulla re admixta ac turbante eam quae praevalet poetae animi affectionem; qua quidem elegia narrat poeta ludibunde deprehensum sese a Cynthia cum Phyllide et Teia amicis vapulasseque ab ea omnes vehementer. Iam initio *carminis, quo Cynthiae peregrinatio eiusdemque finis Lanuvium* oppidum[5]) describitur, indicatur iocularis elegiae tenor, tumultu trepidationeque oppidanorum e somno nocte concubia excitatorum, qui postea vs. 59 cum emphasi „Quirites" appellantur, vs. 1-o leviter significatis.[6]) Iocose admonet poeta puellas, ne castitatis suae experimentum temere subeant.[7]) Neque tragedias agit, quod a Cynthia sit destitutus. El. II 32 graviter de illa conquestus est, quod varias sibi causas inveniret cur Romam et amasium desereret; nunc leviter tantum (vss. 19—22) eius impudentiam perstringit et statim ad aemulum se convertit eumque deridet.

> Cum fieret nostro totiens iniuria lecto,
> mutato volui castra movere toro.

Sequitur iocosa descriptio convivii, quod poeta cum duabus meretricibus celebraverit, quibus constituisset „noctem lenire vocatis". Cui tamen convivio haud iucundus finis factus est a Cynthia, domum revertente; scorta fuga salutem petunt, domus quam diligentissime purgatur, ne ullum nocturni ludi vestigium maneat, poeta non impetrat veniam nisi duris condicionibus acceptis.

Haec omnia plane singulari narrantur cum hilaritate ac vi comica, e. gr. ubi scorta sua sane lepida describit poeta:

> sobria grata parum: cum bibit, omne decet (v. 30)
> candida, sed potae non satis unus erit (v. 32)
> illas direptis comis tunicisque solutis
> excipit obscurae prima taberna viae (vv. 61 sq.)

---

[1]) Ites, l. l. 75, contra Rothst. II 192 ad v. IV 1, 141.

[2]) Ites, ibid.

[3]) Cf. Jacoby, l. l. p. 395 adnot.: „obwohl W. nur die Zahl verwechselt hat, wenn er mit sehr berechtigtem Zusatz lieber IV 8 als IV 11 die regina elegiarum (Propertii) nennen moechte?

[4]) Wilamowitz, Sappho und Simonides, p. 301 adnot.

[5]) Uberius quam el. III 16, ubi Tiburis descriptio duobus tantum versibus continetur.

[6]) Cf. Rothst. ad v. 1. — [7]) Cf. Rothst. ad v. 6.

Magna Propertii ars componendi auget festivum animi motum, qui in elegiam legentibus excitatur. En poetae, inter duas laetas puellas accubantis, voluptatem tristia omina perturbant:

sed neque suppletis constabat flamma lucernis
reccidit inque suos mensa supina pedes.
me quoque per talos Venerem quaerente secundam
semper damnosi subsiluere canes.
cantabant surdo, nudabant pectora caeco:
Lanuvi ad portas, hei mihi, solus eram. (vv. 45 sq.).[1])

Neque vana illa fuerunt. Nam

...subito rauci somere cardine postes
et levia ad primos murmura facta lares.
nec mora, cum totas[2]) resupinat Cynthia valvas,
non operosa comis, sed furibunda decens.
pocula mi digitos inter cecidere remissos
palluerantque ipso labra soluta mero (vv. 49 sqq.)

Iracundia Cynthiae, vss. 52. 55—57. 64—66 descripta, revocat in mentem similes ioculares locos, quales totiens iam deprehendimus apud Propertium. Versus 83—86, quibus meretricum fastidium et contemptio exprimuntur, comparari possunt cum el. 6, 22 et IV 7, 39 sq. Consternatio poetae nec non eius infirmitas erga amasiam obsequiumque omnibus, quae imperaverit, vss. 70. 71. 81 significatae, ad illum locum communem pertinent a poetis elegiacis calcatum, quem iam vidimus apud Propertium ludibundos induere colores.[3]) Solito poetae modo, qui parva magnis cum emphasi comparando eo magis ridicula ea reddere studet, etiam hic locutiones ex re militari et iuris prudentia depromptae idem spectant et efficiunt. Ne multa, quae prioribus elegiis iocularia et faceta eruere opus erat, omnia hic cernuntur, atque ita perspicue, ut quid significent in dubium vocari non possit. En vides poetam a hilari cachinno sibi non temperare et in effusos risus solvi et meretriculas et Cynthiam et severos „Quirites" et se ipsum familiariter ludificantem. Quas „in narrando Cicero consistere facetias putat"[4]) elegia tantas ostendit et tanta vi comica excellit, ut paene scaena quaedam esse videatur comoediae Plautinae. Nam quod ad ipsum argumentum pertinet, simillime e. gr. in „Mercatore" Plautina vir ab uxore „in flagranti" deprehensus describitur, qui his verbis iurat, v. 789 sq.: „Nescis negoti quid sit, uxor, obsecro. conceptis verbis iam iusiurandum dabo, me numquam quicquam cum illa..."[5]) Ultima autem Asinariae scaena Demaenetus senex in

---

[1]) Mala omina initio carminis, quod ludibundum induat habitum, etiam apud Ov. am. I 12, 3 sq.

[2]) Ubi recte vidit Burmannus „totas" ab ipso poeta ad Cynthiae vehementiam augendam et significandam scriptum esse.

[3]) Vid. p. 90.

[4]) Quint. inst. VI 3,42.

[5]) Cf. Plaut. Cas. 1001 sq.: „si umquam posthac aut amasso Casinam aut occepso *modo*, ne ut eam *amasso*, si ego umquam adeo posthac tale admisero, nulla causast, quin pendentem me, uxor, virgis verberes".

adulterio comprehenditur ab Artemona uxore, quae decrepitum amatorem his verbis domum compellit iterumque repetitis: „surge amator, i domum“ (v. 921).[1]) Locutiones ex re militari depromptas comicae dictionis peculiares esse conf. e. gr. Brix-Niemeyer ad Plaut. Mil. 1,38. Quod autem Lygdamus, poetae servus tantis poenis a Cynthia afficitur et „omnis mihi causa querelae“ nominatur, id rursus comoediam nobis in animum revocat, ubi servus improbus primam agit personam et domini amores prudentia sua astutiaque protegit.

Cracoviae.

CLEANTHEUM (fgm. 500 Arn.).

Accurata Ioannis Łoś de Copernico disputatio *(Polskość Mikołaja Kopernika,* Kraków 1923) memorabile mihi Melanchthonis de astronomo nostro dictum suppeditavit; ita enim ille: *Quidam putant esse egregium catorthoma rem tam absurdam exornare, sicut ille Sarmaticus astronomus, qui movet terram et figit solem. Profecto sapientes gubernatores debeant ingeniorum petulantiam coercere.* Repetiit nimirum, ut ipse Copernicus Aristarchum Samium, ita ille Cleanthen Stoicum, qui Ἀρίσταρχον ᾤετο δεῖν τὸν Σάμιον ἀσεβείας προσκαλεῖσθαι τοὺς Ἕλληνας, ὡς κινοῦντα τοῦ κόσμου τὴν ἑστίαν (fgm. 500 Arn.), cuius verba cum apud Plutarchum *(De facie* VI 3, p. 923a) exstent, Melanchthoni nota esse debebant.

Varsoviae. Th. Z.

PRECES AD AEONA.

Quamquam fortasse falsarii opus interpretamur, nihilominus eam quam Ric. Wünsch in eph. *Archiv für Religionswissenschaft* XII 1910, 33 publici iuris fecerat inscriptionem in lapide Aeonis dei imaginem prae se ferente exaratam et ab eo nequaquam tentatam, illustrare conamur:

ὁ θν πστα	Δ(έησις). Θεὸν (ἐ)πίστα-	Oratio. Credo in deum.
με γρονυτ	μαι, Κρονίδη,	Cronida,
βλεπ τ̣ με	βλέπ(ε) εἰς (ἐ)μὲ	respice in me
απροδ̣ κυ	ἀπροσδεῆ κοι-	miserum
λενομυχον	λαινόμυχον,	despectum mendicum,
κελ πυμ ..ρ	κέλλ(ε) πῆμα ἀρ-	
δμ απολε	δμῷ, ἀπολέ-	perditorem
γ..ατυγα ρομ	σαντα ῥομ-	gladio
φλσ νποκτυ	φαίᾳ ἀπόκτει-	interfice.
εαν χι υδ	νε. χεῖ ὕδωρ	Funde aquam (refrigerii)
κα σημεο	κἀν σημαίῳ.	et in tumulo.

Leopoli. R. GANSZYNIEC.

[1]) Cf. Prop. II 26, 24 de nostro surge, poeta, toro.

LA VIE SEXUELLE DANS LES RELIGIONS ANTIQUES

par

MIECZYSŁAW ST. POPŁAWSKI.

I.

La vie sexuelle de l'homme, les fonctions différentes de ses organes génitaux, le sens rituel de ces états psychiques et de ces actions organiques, leur importance positive et négative dans les coutumes et les croyances religieuses: voici un problème extrêmement compliqué dans l'histoire religieuse et dans la science de l'essence et l'origine des usages et des croyances. Cependant la même fonction sexuelle peut avoir, et a souvent, une signification rituelle tout à fait différente: les croyances qui lui sont attachées peuvent être, et sont parfois, entièrement contradictoires. En même temps, combien il est difficile parfois de se rendre compte, dans telle ou autre forme rituelle et religieuse, de l'origine mécanique de l'usage: savoir, ou bien de la nuance religieuse d'un phénomène provenant du domaine de la culture materielle ou de l'évolution sociale — ou bien d'un simple emprunt.

Nous savons que les représentants de l'école historique dans l'ethnologie l'affirment souvent et volontiers au sujet d'autres phénomènes, parfois avec justesse. Ils transfèrent dans le domaine de la science religieuse en général les méthodes scientifiques de la philologie classique et de la religion gréco-romaine où ils recherchent si volontiers des emprunts et des influences (Diels, Wissowa, Deubner). Mais si nous envisageons les mêmes problèmes au point de vue de la magie évolutive — la difficulté de l'analyse et la contradiction interne ne subiront aucun changement. Il faut considérer si ces deux méthodes d'envisager les phenomènes réunies ne nous permettront pas de les éclaircir quelque peu. Le domaine d'extension de la religion grecque et de ses influences, c.-à-d. les pays méditerranéens, possède des formes rituelles différentes et parfois contradictoires dans leur rapport avec la vie sexuelle de l'homme. On peut y rencontrer toutes les formes possibles: les fureurs orgiaques et l'abstinence complète et la soi-disant pureté sexuelle, la prostitution rituelle et la castration religieuse. Enfin l'isolation de la femme ou de la fille pendant la menstruation et de la femme enceinte jusqu'à la délivrance, une certaine glorification de la grossesse et des organes sexuels. Tout cela s'enchevêtre, se contredit et s'affirme mutuellement. Bien que nous pénétrions l'origine des fragments de cet ensemble chaotique, la confusion ne s'applanit presque pas.

Je n'espère aucunement que cette esquisse résoudra le problème d'une façon définitive; je ne fais que poser ce problème en essayant de l'éclaircir.

J'ai dit qu'il est difficile de supposer une origine mécanique de ces usages, car ils impliquent trop d'éléments émotionnels. Plusieurs cependant, suivant mon avis, trahissent une origine déterminée. Ce sont les usages de la prostitution rituelle. Nous savons très bien, grâce à des études antérieures, qu'il y en avait beaucoup dans l'Asie Mineure et sur les côtes orientales de la Méditerranée. Des femmes et des filles, riches ou de basse origine, célébraient la déesse „mère et nourrice" qui avait des noms différents dans diverses contrées, en se livrant à des étrangers dans le temple de la déesse: elles se livraient pour de l'argent, et elles sacrifiaient le salaire ainsi obtenu comme don dans le trésor de la déesse. [1]) Nous rencontrons ce fait à l'Orient à Ourouk, [2]) nous le rencontrons en Babylonie: ici toutes les femmes devaient subir, au moins une fois dans leur vie, la prostitution rituelle en honneur de la déesse Mélitte. Elles se vendaient aux étrangers et elles remettaient leur salaire dans le trésor de la déesse. [3]) De même en Syrie et à Héliopolis (Baalbek), les filles et les femmes se livraient aux étrangers dans le temple d'Astarte avec l'intention de lui rendre hommage [4]). Tel était le procédé des Phéniciennes qui obtenaient la grâce divine par la prostitution et rendaient l'argent obtenu dans les temples. [5]) A Babylone, au temps du deuil après la mort d'Adonis, les femmes coupaient les cheveux — et celle qui ne voulait pas se dépouiller de sa beauté, vendait ses charmes à des étrangers; elle le faisait pendant la fête d'Adonis et elle remettait l'argent obtenu à la déesse-mère. [6]) Nous rencontrons les mêmes usages en Arménie — la ville Akilessena, la déesse Anahita, des jeunes filles — en Asie Mineure au Ponte ou enfin en Lydie. [7]) Les Amoriens avaient également cet usage; avant leur mariage, les jeunes filles amoriennes devaient se livrer pendant plusieurs jours près du temple. [8]) Nous apprenons le même quant aux jeunes Juives, [9]) à Carthage et en Numidie. [10]) Enfin

[1]) Frazer J. G., Adonis, Paris 1921, 25; Gruppe O., Griech. Mythol. und Rel. Gesch. 1906, 915

[2]) Gruppe 915 adn. 2: Izdubar-Epos 2, 6.

[3]) Herod. I 199. Strabo XVI 1,20 p. 743. Vellay Ch., Le culte et les fêtes d'Adonis dans l'Orient antique, Paris 1904, 170.

[4]) Euseb., Vita Constant. III 58; Socrat, Hist. eccles. I 18,7—9, Frazer, Adonis 244,113.

[5]) Athanas. Or. contra Graec. (Migne SG XXV 52).

[6]) Lucian., De dea Syria 6.

[7]) Herodot. I 93; Strabo XI 14, 16 p. 532; XII 3, 32. 34—36 p. 557—559; XIII 4, 7 p. 627; Athen. 12, 11, 515 f—516 b; Gruppe 915, 6—7.

[8]) Frazer, Adonis 26, 244; Athanas. Or. contra gentes 26.

[9]) Frazer: o. c. 43, 249; A. Lefèvre, La religion, Paris 1921, 155.

[10]) Val. Max. II 6, 15: Vellay o. c. 170.

sur les territoires qui subissaient une influence grecque plus immédiate ou bien dans la Grèce même où nous rencontrons parfois des influences asianiques très marquées — sa culture religieuse et ses coutumes, surtout en Chypre, ce chaînon entre la Grèce et l'Asie. C'était l'île bien aimée d'Aphrodite; dans cette Aphrodite nous apercevons de nombreux éléments asianiques. Il y avait un usage en Chypre que, avant leur mariage, les jeunes filles devaient se vendre aux étrangers pour honorer la déesse.[1]) Ensuite en Sicile, la ville Eryx était célèbre par un culte d'Ahprodite Ἐρυκίνη, de provenance phénicienne et punique. Son surnom oriental *Erekhayim* correspond à *Astarte Erekhayim*, ce qui signifie *Astarte longae vitae auctor;* c'était donc aussi pour ainsi dire l'Aphrodide-Mère.[2]) Les femmes et les jeunes filles eryciennes qui voulaient honorer ou conjurer la déesse, se livraient aux hommes dans le temple d'Aphrodite. Après la conquête de la Sicile, les Romains ne firent aucune tentative pour extirper cette coutume. Les gouverneurs du peuple romain tenaient en respect les moeurs locales et ils avaient soin du temple de la déesse. Et *même le culte de la déesse Venus Erycine fut transféré à Rome.*[3]) Pendant la guerre avec Regium, les Locriens d'Italie firent voeu à Aphrodite que, si la victoire leur était accordée, leurs filles sacrifieraient leur virginité pour vénérer la déesse.[4]) On vénérait à Samos l'Aphrodite fleurie, la maîtresse de toute végétation, la deésse ἐν καλάμοις, ἐν ἕλει. Les hétaïres attiques qui accompagnaient l'armée de Périclès, vénérèrent le temple de la déesse dès leur arrivée. Les hétaïres d'Ephèse firent de même.[5]) On racontait à Athènes que jadis Solon avait acheté de belles jeunes filles en leur donnant l'ordre de se livrer aux jeunes Athéniens: pour l'argent gagné, il construisit un temple à Aphrodite[6]). Cette vénération d'Aphrodite par les hétaïres n'appartient pas cependant à la même catégorie d'usages où nous avons placé les rites précédants. Corinthe surtout s'est rendue célèbre par le culte des hétaïres rendu à Aphrodite. Il y avait un ancien usage que l'état adressait des prières à la déesse par l'entremise des hétaïres qui s'assemblaient en foule pour implorer Aphrodite. Pendant l'invasion perse les hétaïres de Corinthe imploraient le salut de toute la Grèce dans le temple d'Aphrodite αἱ

---

[1]) Herodot. I 199; Athen. XII 11 p. 516 a; Lactant. Div. instit. I 17; Iustin. XVIII 5, 4; Frazer, Adonis 29 sq.

[2]) V. Bérard, L'origine des cultes arcadiens, Paris 1894, 148. Cl Sem. 135.

[3]) Diod. IV 83; Strabo VI 272. Pausanias VIII 24, 6.; Cicero, In Quint. Caec. divin. 17; Tac. ann. IV 43.

[4]) Iustin XXI 3.

[5]) Athen. 572 f; 573 a (= FHGr IV 299, 406).

[6]) Harpocrat. s. v. πάνδημοι, teste Bérard 143.

Κορίνθιαι ἑταῖραι εὔξαντο ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων σωτηρίας εἰς τὸν τῆς Ἀφροδίτης ἐλθοῦσαι νεών.[1])

Les usages de prostitution rituelle, dont il a été question, ne forment pas une unité homogène; plusieurs diffèrent très nettement des autres. Les hétaïres de Samos honoraient Aphrodite. Cependant c'est un autre usage que celui des femmes et des filles syriennes qui se livraient aux étrangers dans les temples de la déesse-mère; ici, à Samos il y a une contrainte générale, c'est l'adoration de la patronne des relations d'amour: une différence qui concerne non seulemet le nombre, mais aussi le genre; il sera encore question de cet usage ci-dessous. De même la prostitution des jeunes filles et les supplications des hétaïres de Corinthe ne sont que des formes de prière et de conjuration, des moyens pour obtenir la bénédiction. On y devine la croyance que la divine amante exauce plutôt celles, dont la liaison est plus récente,que les autres. Les Locriens ne font que le voeu de sacrifier la virginité en honneur de la déesse, mais cela ne change pas le fait. On implore au moyen d'une rélation amoureuse; grâce à elle on est exaucé. Les usages dont il était question ci-dessus, syriens et autres, sont tout à fait différents; ce sont des formes de culte, pas absolument de supplication, mais des formes d'adorer la divinité. Malheureusement ce fait est commenté de différente manière. En analysant la prostitution dans son oeuvre „Adonis" [p. 42 s.] M. Frazer s'oppose absolument à l'opinion qui lui attribue une origine profane. Il indique le lien qui unit ces pratiques au temple. Il prétend que non seulement les jeunes filles, mais aussi les femmes mariées, se livraient à la prostitution; et même il soutient que les femmes seules le faisaient — ce qui est faux. Dans ce cas, M. Frazer est victime d'une illusion que nous pouvons parfois constater ailleurs. Les savants, doués d'une intelligence rectiligne, supposent que tous les phénomènes qu'ils étudient proviennent de la même source qui leur est particulièrement chère. M. Frazer ou M. Salomon Reinach peuvent servir d'exemple. La constatation de ce fait ne diminue aucunement la valeur ou l'importance de leur pensée et de leurs travaux; leur mérite est franchement inappréciable. Néanmoins on ne doit pas oublier que les phénomènes réligieux ne diffèrent aucunement de tous les autres et qu'ils sont le résultat de diverses et, souvent, de nombreuses causes, forces ou influences. Le savant envisage, en général, un phénomène, et son devoir est de découvrir les prémisses et les éléments dont il se compose. Une autre illusion de M. Frazer — que nous observons chez beaucoup de savants qui étudient les problèmes religieux — c'est qu'ils séparent les phéno-

[1]) Athen. XII p. 573 d., cf. Theopomp. ap. Sch. Pind. Ol. XIII 72. Plut. de Herod. malign. 39 p. 871 a et Sept. sap. conv. 2 p. 146 d; Strabo VIII p. 278. XII p. 559.

mènes religieux (suivant M. Frazer, des phénomènes magiques) de tout ce qui concerne la vie profane. Dans l'époque présente, une pareille division, sans doute, existe, mais, chez les primitifs, elle n'existait pas. On a beau leur attribuer cette division: il suffit de considérer les restes et les survivances des usages et des rites religieux: il suffit de se rendre compte de la manière de penser des anciens, notamment de coordonner tout ce que nous savons de la pensée primitive, ainsi que des croyances et des usages primitifs. Nous n'avons pas le droit de parler de la magie des peuples primitifs car elle n'est distincte que pour nous. C'est nous qui appliquons dans la vie profane la pensée discursive en abandonnant au domaine religieux tout ce qui est croyance, dogme, prémisse sentimentale; les primitifs procédaient d'une manière tout à fait différente; leur raisonnement était autre (cf. la note ci-dessous), leurs prémisses différentes. Je les appellerais volontiers *biologiques;* c'étaient des émotions, des mouvements instinctifs, des associations (qui ont attiré l'attention de M. Frazer, et dont il a déduit toute sa théorie de la magie) et toute une série de phénomènes qu'on appelle aujourd'hui „subconscients". Ils ne voyaient aucune différence entre les travaux champêtres, la chasse, l'amour, l'initiation religieuse, les imprécations, la prière ou la création d'une oeuvre d'art. Ce n'étaient que des fonctions de la nature humaine, nécessaires pour sa conservation, pour le prolongement de son existence; évidemment ils ne s'en rendaient pas compte. En accomplissant ces fonctions, ils avaient toujours la même manière de penser. Et cette manière de penser des primitifs forme une des sources des phénomènes religieux. Dans tous les domaines dont il a été question, les prémisses étaient les mêmes: le sentiment et l'émotion; la manière de penser était aussi la même: l'incapacité du raisonnement discursif (cf. Lévy-Bruhl). A mesure du développement de la culture matérielle et des formes de la vie sociale (peut-être justement à c a u s e de ce développement) l'homme conçoit d'autres prémisses, je dirais des prémisses cérébrales, c.-à-d. celles qui résultent de la pensée discursive. Il se forme une longue chaîne d'anneaux intermédiaires entre la cause et l'effet; la pensée humaine s'émancipe du sentiment et de l'émotion. La religion se détache des autres domaines. L'homme se dédouble, pour ainsi dire; une partie de son âme subsiste dans son état primitif — mais une partie seulement, car il conçoit l'existence du merveilleux, c.-à-d. de l'effet visible, issu d'une cause qui le précède immédiatement dans le temps. C'est ici que les éléments biologiques, les émotions, continuent d'agir. Le principe *post hoc ergo propter hoc* subsiste; on ne se rend pas compte de la série d'anneaux intermédiaires entre la cause et l'effet. C'est ici que la foi et le dogme trouvent leur origine indépendamment de la pensée quotidienne.

Pour cette raison, je ne le crois pas permis de réduire tout à la magie qui, d'ailleurs, n'est pas comprise par M. Frazer dans

sa totalité et je crois qu'il n'est pas permis de réduire uniquement à des causes dites „historiques", c'est à dire d'expliquer par l'emprunt ou par la dégénérescence en superstition religieuse, un phénomène issu du domaine de la culture matérielle. En réalité c'était une action simultanée: ni la dite magie ne put se passer de l'influence des phénomènes de la culture matérielle — ni ces derniers, à mesure qu'ils se transformaient en phénomènes uniquement religieux, ne furent exempts de la réaction des prémisses biologiques.

Cette action simultanée se laisse facilement apercevoir dans la prostitution rituelle.

C'est une forme de vénérer et d'implorer la divinité et ce qui la caractérise c'est que: 1. ce sont les jeunes filles qui la professent, 2. que la participation d'un étranger est souvent prescrite par le rite. Par conséquent, non selement la relation amoureuse, non seulement la συνουσία ἀφροδισίων est le trait fondamental de ces usages, mais la relation avec un étranger. Nous en pouvons conclure que la rituelle prostitution asianique est un usage non seulement religieux, mais aussi social. C'est le reste et la survivance des formes sociales qui défendaient l'amour dans les limites de la tribu — et ne le permettaient qu'avec les représentants d'une tribu étrangère: la tradition a conservé ce détail que chaque femme doit se livrer à un étranger, une fois par an ou une fois pendant se vie. Donc, le point de vue historique permet dans ce cas le plus facilement de tirer une conclusion au sujet de la génèse et de l'importance du rite: c'est une survivance de l'exogamie. Il est vrai que M. Durkheim suppose que l'exogamie doit son origine à la répugnance de verser du sang dans les limites de la tribu; donc, ici de même, la voie qui conduit à l'émotion et, par suite, à la magie serait possible; mais c'est un chemin bien long. La prostitution rituelle se laisse déduire le plus simplement et le plus immédiatement d'une forme primitive de la vie sociale: de l'exogamie. Cependant le chemin conduisant de l'exogamie à sa survivance, savoir l'usage de se livrer une fois à un étranger, — ce chemin porte aussi des marques dites „magiques". Pourquoi le rapport qui a eu lieu une seule fois avec un étranger remplace-t-il un commerce durable avec lui? Evidemment, suivant la loi du contact, la femme après avoir appartenu une fois à un étranger, et après lui avoir livré sa virginité, reste, pour ainsi dire, en contact avec lui, et toute fécondation qui peut avoir lieu plus tard, est attribuée à l'étranger, et non au mari, son successeur. C'est ainsi que les jeunes filles de la Troade se baignent avant leur mariage dans le Scamandre en invoquant la divinité de la rivière en ces mots: λαβέ μου, Σκάμανδρε, τὴν παρθενίαν. À Magnésie, au bord du Méandre, les jeunes fiancées faisaient de même en se baignant dans le Méandre.[1]) Dans d'autres contrées de la Grèce, les garçons et les filles se baignaient avant leur mariage dans

[1]) Ps.-Aeschin. Ep. X 3 p. 680. 682.

la rivière ou dans la fontaine voisine: on croyait que le bain fécondait les vierges et qu'il les aidait à la maternité. [1])

En citant ces rites, je relève non seulement la fécondation par l'eau, mais plutôt le sens de la prière adressée au Scamandre: après s'être baignées une seule fois, les filles étaient fécondées pour toujours. Les Romaines le faisaient d'une façon différente; pendant les fêtes nuptiales, elles s'asseyaient sur les membres virils, monstrueusement grands, des dieux-démons de la fécondation. [2]) C'étaient avant tout Priape, ensuite Tutunus ou Tutinus. [3]) Par cette συνουσία d'une fois avec le démon elles étaient fécondées par lui pour toujours.

Quel est le lien qui puisse unir les trois exemples (le bain dans le Scamandre et dans les rivières de la Grèce, à Rome, la coutume des jeunes mariées de s'assoir sur un membre viril) avec la survivance supposée de l'exogamie? Dans l'exogamie, le contact d'une fois produisait une fécondation durable, c.-à-d. la persistance du contact avec l'objet fécondant. La loi du contact est non seulement une loi magique, mais plutôt l'une des lois fondamentales de l'orgueil humain, là, où il agit non par la cervelle mais par l'émotion et le sentiment. Ou plutôt là, où notre orgueil n'est pas recouvert d'une couche épaisse de prémisses logiques modernes, mais où il conserve ses prémisses primitives, biologiques, de l'instinct, du mouvement réflexe, de l'émotion. Par conséquent, nous comprenons qu'un rapport d'une fois avec un étranger put être facilement considéré comme suffisant, car le contact, une fois établi, se conservait pour toujours. C'est ainsi qu'un usage social se transforme en usage religieux et qu'il se conserve comme survivance rituelle.

Cependant, la question n'est pas encore résolue d'une façon suffisante. Si la supposition, que cette prostitution avait un sens non seulement religieux et rituel, mais aussi social, était juste, alors ce côté social du problème peut et doit être, suivant mon avis, expliqué de la manière susdite. Quant à ce point je ne suis ni de l'avis de M. Westermarck ni de M. van Gennep. Le premier suppose qu'à l'origine de la prostitution rituelle la jeune fille se livrait aux étrangers pour gagner une fécondité plus grande; l'étranger paraît comme quelqu'un qui est plus fort et qui féconde mieux. Donc cet usage n'a pas pris une signification „magique" après l'accomplissement du rite, mais il était tel dès sa génèse. [4]) Je suppose qu'on voit trop de magie dans la société

---

[1]) Schol. Eurip. Phoeniss. 347. *cf.* λουτροφόρος Thuc. II 15, extr.; Pall. III 43 et d'autres.

[2]) August. De civ. dei VI 9.

[3]) Arnob. Adv. nat. IV 7. Lact. Inst. div. I 20, 36.

[4]) Westermarck, The origin and developpement of moral ideas, Londres 1908, II 445—446, teste van Gennep, Les rites de passage, Paris 1909, 242 s.

primitive c.-à-d. qu'on attribue, à tort, aux primitifs une direction consciente exercée par des règles qui sont formulées par des savants modernes. En vérité, il faut toujours constater, si la magie de l'usage est seulement un trait distinctif et une nuance, ou bien si elle est une cause. Si nous devons toujours la considérer comme cause, nous finirons par constater que le pouvoir royal, d'après M. Frazer, et l'état, et la guerre, d'après M. Sal. Reinach, et l'acte de manger et tout ce qu'il y a dans la vie humaine doit son origine à la religion et à la magie. Le caractère rectiligne d'une telle affirmation peut être fort agréable — malheureusement elle ne s'accorde pas avec la réelle évolution de l'humanité. M. van Gennep ajoute que cet usage peut être une manière d'admettre un étranger dans la commune ou dans le clan, que c'est un „rite d'agrégation". Je crois, cependant, que dans ce cas le caractère d'étranger serait plus fortement souligné. Nous savons p. ex. qu'en honneur de la déesse Mélitte chaque jeune fille devait se livrer à un étranger — mais nous n'entendons pas que chaque étranger dès son arrivée devait se rendre au temple pour y entrer *en relation d'amour avec une femme du lieu; il serait possible* qu'il ne fut point question de jeunes filles, ni de ce fait que chacune devait se livrer à l'étranger. Par suite, l'hypotèse de M. van Gennep ne tranche pas la question.

Néanmoins il y a encore une particularité rituelle. Car le caractère sacré ne consiste pas uniquement dans ce fait que les éléments sociologigues dont les survivances se sont conservées, sont motivées par une prémisse biologique, c.-à-d. par la loi du contact: le caractère sacré consistait aussi, et peut-être uniquement, dans le fait que la pratique était attachée au culte de la végétation et de la terre. Les divinités qu'on vénérait ainsi étaient: Ma, Anahita, Astarte, Aphrodite, Adonis — donc des divinités de la végétation et, par conséquent, de la fécondité. Nous envisageons la possibilité d'unir le culte de la terre et de la végétation avec les orgies sexuelles en un ensemble.

II.

Les „floralies" étaient une fête de printemps en honneur de la déesse Flore qui avait lieu vers la fin d'avril ou au commencement de mai: *dies natalis Florae,* 28 avril. Le culte de cette déesse était très ancien à Rome ainsi qu'en Italie. Il y avait un *flamen Floralis* spécial et nous savons que le flaminat caractérise les cultes les plus anciens. Nous rencontrons des solennités en honneur de Flore aussi dans d'autres lieux de l'Italie: Agnana, Pisaurum, Alba Fucens.[1]) Flore, dite aussi *Flora Mater*

[1]) Convay, Ital. Dial. no. 175. 420. CIL XI 6357 a. 3947; VIII 6958. Dessau 5057, 5646. Buecheler, Rhein. Mus. XLII 472; Wissowa, Religion und Kultus der Römer, 1912, 197.

(Wissowa 198 adn. 2) en grec Ἀφροδίτη ἀνθεία „l'Aphrodite fleurie", était adorée par les Latins, par les Osques et par les Sabins comme la souveraine des fleurs, des plantes et de la végétation printannière. On organisait des jeux en son honneur depuis le 28 avril jusqu'au 3 mai, les *Floralia*. On implorait la déesse que tout croisse et fleurisse abondamment: *ut omnia bene deflorescant* (Plin. n. h. XVIII 26). Pendant les jeux, on allumait un grand nombre de torches, à la lumière desquelles le cortège défilait jusque tard dans la nuit[1]); on dispersait des semences afin que la terre abonde en fruits et qu'elle soit bienfaisante.[2]) Mais ce qui nous intéresse surtout, ce sont les jeux obscènes, *obscaenitates,* qui avaient lieu pendant la fête. Les *Floralia* étaient célèbres par leur dissolution sexuelle; les femmes publiques y prenaient part en premier lieu. Au cirque avaient lieu des luttes de femmes nues, on se livrait à la débauche, à l'obscénité, à la dissolution; on ne s'en cachait pas — au contraire, c'était un usage antique et glorieux qui secondait la végétation abondante et la floraison, en causant la fécondité des fruits dans la nature: *Flora illa genetrix obscaenitate ludorum curat ut arva deflorescant.* La participation des femmes galantes à la solennité, le caractère dissolu de la fête autorise la conjecture, qu'il nous est parvenue là une forme très attenuée du rite. Puisque dans le temps où les fonctions sexuelles étaient disciplinées par l'évolution sociale et limitées par les exigeances de l'état, puisque dans ce temps là on cultivait certains usages, obscènes au point de vue d'une culture plus développée, en les confiant à des filles débauchées — nous pouvons supposer que c'est une forme rituelle plus tardive. Primitivement toutes les femmes et toutes les filles devaient se livrer, non à la débauche publique, car la conception de la débauche est un produit de civilisation et de culture — elles devaient faire usage de liberté prescrite par le rite du rapport d'amour pendant la solennité. Elles le faisaient en honneur de la déesse, elles déchargeaient de cette manière leurs sentiments religieux et satisfaisaient en même temps des exigeances biologiques. Ceci pouvait avoir lieu uniquement dans la société primitive. Quand l'évolution de la société et de l'état eut établi la famille en introduisant des rapports monogamiques et monoandriques — la liberté et la publicité du rapport d'amour dut subir certaines restrictions. Les rites religieux, non seulement le conservatisme, forçaient à continuer cette liberté et cette dissolution prétendue.

---

[1]) Ovid. Fast. V 361 s.; Anth. lat. 747, 3 Riese; Dio Cass. LVIII 19,2

[2]) Pers. V 177; Schol. in h. l.; Porph. ad Hor. carm. II 2, 182.

[3]) Arnob. Adv. nat. III 23. Schol. Cornut. ad Iuven. VI 249; Schol. Iuven. VI 250; Iuv. XI 162 s.; Val. Max. II 10,8; Mart. I 35,8; Seneca Ep. mor. XIII 2,97. Auson. De fer. 25; Tertull. de spect. 17. Arnob. VII 33 carm. c. p. 113; Lactant. Inst. I 206.

Donc, on confiait la direction de la solennité aux hétaïres qui n'étaient pas liées par l'obligation d'une vie conjugale. C'est ainsi qu'on put satisfaire la morale, assez formelle du reste, tout en sauvegardant le rite. Les sources prouvent que les Floralies étaient une fête non seulement romaine, mais qu'elle était célébrée également par les Sabins, les Latins, les Osques; que, depuis une époque très lointaine, Flore était vénérée par son flamine et que le roi Tite Tatius avait élévé un autel en honneur de la déesse (Varr. l. l. V 7. 4). Les sources nous renseignent aussi qu'à peine au sixième siècle après la fondation de la ville — en 238 — furent établis les *ludi florales*, à l'ordre des livres prophétiques. [1]) On pourrait croire que la fondation un peu tardive du culte ne s'accorde point avec son caractère archaïque, qu'il contredit mes suppositions. Cependant, il n'en est pas ainsi; on a établi la solennité en 238, à l'ordre de livres sibyllins, donc à l'ordre des prêtres *sacris faciundis*. Nous savons que ces prêtres et l' oracle de la Sibylle qui était sous leur protection et qu'ils interprétaient formaient cette fissure par laquelle l'influence de la religion grecque et surtout de l'oracle delphique d'Apollon s'introduisaient à Rome. Par conséquent, nous pouvons supposer que, sous leur influence, la fête dissolue des Floralies subit le même changement que la religion extatique de Dionysos avait subi en Grèce sous l'influence de Delphes. En 238, les *ludi Florales* ne furent pas fondés — mais ils furent établis d'une façon définitive et réformés. Apollon et ses prêtres interdisaient tous les cultes orgiaques et dissolus. Les prêtres delphiques soumirent les fêtes de Dionysos à la discipline, ils les prirent sous leur protection et, en échange, ils limitèrent tous les dérèglements. A l'exemple de leurs frères aînés à Delphes, les prêtres du même Apollon, près de l'oracle de la Sibylle à Rome, réprimèrent la dissolution qui existait depuis longtemps pendant les fêtes de la déesse Flore, en honneur de la végétation et de la floraison printannière: ils les prirent sous leur protection; ils ordonnèrent la célébration de la solennité dans un terme fixé d'avance — mais l'affranchirent de dérèglement, d'orgiasme dissolu. Ils modifièrent la fête et confièrent les pratiques sexuelles aux hétaïres en remédiant de cette manière au danger qui menaçait l'ordre publique.

Cependant non seulement les floralies se distinguaient par une licence effrénée. Nous savons la même chose d'une autre fête. Le 23 du mois d'avril on célébrait à Rome la fête *Vinalia*. C'étaient les *vinalia priora*, nommées ainsi pour les distinguer des *vinalia posteriora* qui avaient lieu en automne. La première fête était célébrée en honneur de Vénus et de Jupiter. C'est Vénus qui nous intéresse ici. Naturellement ce n'était pas celle qu'on a identifiée plus tard avec l'Aphrodite grecque, qu'on vénérait comme divinité des charmes féminins — mais la déesse pri-

[1]) Plin. n. h. XVIII 286; Vall. Pat. I 14, 8.

mitive qui était adorée per les paysans d'Italie comme démon féminin de tous les produits d'horticulture, la protectrice des vergers, des jardins, des vignes, la souveraine de la floraison, utile aux hommes, la déesse qui donne les légumes. Elle était adorée par les Latins, les Ardéates, les Laurentiens et aussi par les Romains.[1]) On célébrait sa fête quand on travaillait au champ et dans les jardins, quand on cultivait les légumes et les raisins. Et voici que nous avons un témoignage indiscutable que cette fête qui avait pour but la fertilité future des fruits, qui devait conjurer les divinités protectrices de la végétation — que cette fête était célébrée par des hétaïres, *meretrices*. Ovide l'affirme nettement, lorsqu'il invoque les jeunes filles vénales pour qu'elles adorent Vénus et qu'elles lui rendent hommage le jour des *Vinalia priora* (Fast. IV 865).

Nous retrouvons la même chose dans le calendrier de Praeneste (ad 25 IV). Ainsi nous connaissons un second fragment qui nous renseigne, qu'on célébrait, à Rome, les végetations printannières par la dissolution sexuelle et par des pratiques d'orgiasme érotique.

III.

Nous voyons non seulement à Rome un lien étroit entre la célébration de la végétation printannière et la vie érotique de l'homme, mais aussi en Grèce. Partout où Aphrodite foula la terre, des prés pittoresques surgissent: elle tient sous sa protection les jardins, les vergers de pommes et de grenades; elle est la distributrice de fruits et de fleurs. On rend honneur à Aphrodite sur les prairies et sur les champs; elle donne l'abondance de fruits, l'abondance de blé; elle est bienfaisante et la fête de la récolte des fruits était une fête d'Aphrodite. Nous lisons que les Grecs appellaient Aphrodite ζειδωρος — la donatrice de blé, εὔκαρπος — la distributrice de fruits, ἡπιόδωρος — la libérale, ὠρῖτις — la dispensatrice. Suivant les croyances orphiques, la fête d'Aphrodite est le meilleur moment pour les semailles: καιρὸς καθ'ὃν δεῖ σπείρειν. Ce fait s'accorde entièrement avec la fête d'Aphrodite à Amathonte en Chypre: Κάρπωσις — la récolte des fruits, car c'est elle qui est féconde, φλειά, à Idalion, sur la même île, un bois fleuri lui était consacré, ainsi qu'à Tamassos un verger de pommes. Elle était la déesse des fleurs, ἀνθεία; on la vénérait le mieux dans les jardins et sur les prés: ἱεροκηπίς, ἐν κήποις, ἐν ἕλει, ἐν καλάμοις.[2]) Dans le fragment des *Danaïdes* d'Eschyle, Aphro-

[1]) Strabo V p. 232; CIL VI 277 b (Pompei); Varro l. l. VI 20; id. r. r. I 1, 6; Cassius Hemina ap. Solin. II 14; Paul. s. v.: Frutinae; CIL VI 122, 32451, 32468. Wissowa o. c. 289 s.

[2]) O. Gruppe o. c. 341. 1353; Hesiod. Theog. 194; Pervig. Ven. 13; Soph., frgm. 763; Emped. frgm. 151 D. Orph. ap. Clem. Alex. Strom. 5, 8, 50 p.

dite raconte que, jadis, le ciel convoitait la terre; la terre voulut devenir son épouse, le ciel l'humecta et la féconda — alors la terre produisit tous les fruits dont l'homme a besoin pour se nourrir. Enfin la végétation et les plantes parurent — le don d'Aphrodite. (Nauck, Tr. Gr. Frg. 44; cf. Euripide, frg. 898).

Nous savons que cette Aphrodite-dispensatrice de fruits et de fleurs, était aussi la déesse de la passion et de l'amour. Les hétaïres l'adoraient d'une façon particulière, comme je l'ai déjà dit. Elles prenaient part aux fêtes en honneur d'Adonis et ces fêtes sont pénétrées jusqu'au fond du culte de la végétation et de l'amour. Je ne vais pas citer ici les détails de ce culte, car ils ne sont que trop bien connus; je ne nommerai que les travaux de M. v. Baudissin, de M. Vellay et de M. Frazer. Je rappelle seulement que, pendant ces fêtes, l'amour des divins amants, le ἱερὸς γάμος d'Aphrodite et d'Adonis — et la végétation abondante et fertile s'entrelacent et s'unissent en un tout inextricable.

Mais pourquoi? pourquoi — toujours et partout — l'orgiasme sexuel se joint-il à toute fécondité et végétation de la terre? Ce n'est pas vrai que le culte d'Aphrodite et d'Adonis soit venu de l'Orient: les Grecs connaissaient et célébraient Aphrodite auparavant encore, surtout comme déesse de végétation plantureuse. Voilà ensuite le culte de Déméter qui est si national, si foncièrement grec! Ils se sont conservés des souvenirs dans les mythes que la déesse enseignait les hommes d'unir en un tout l'amour et le souci de la végétation et de la fertilité. Ici nous entrons dans un domaine profondément empreint de la pulsation d'éléments biologiques qui pénètrent profondément et les usage et les croyances.

Les Grecs racontaient que Déméter s'était éprise du héros Jasion; qu'elle s'unit à lui par un lien d'amour sur le champ crétois, le champ trois fois labouré; mais Zeus, enviant le bonheur d'un autre — ce qui caractérise les dieux — priva Déméter de son amant et tua Jasion avec la foudre. Néanmoins, de cette union, la déesse mit au monde un fils, Ploutos — la richesse.

Ce mythe a été conservé par Homère, dans l'Odyssée (ε 125): „Comme la blonde Déméter, cédant à ses désirs, elle s'unit d'amour avec Jasion dans un guéret que la charrue avait sillonné trois fois, Jupiter les découvrit, et soudain il immola Jasion de sa foudre étincelante." Ce qu'Hésiode complète (Theog. 969 ss.): „Déméter, la grande déesse, a mis au monde le dieu Ploutos, lorsqu'elle s'est unie jadis dans l'amour avec le héros Jasion, dans la terre fertile de Crète, sur un champ trois fois labouré".

---

676 Po; Theocr. XV 100; Verg. Aen. I 692; Ovid. Met. X 645; Antiph. ap. Athen. III 27 p. 84; Horat. c. I 4, 5; Strabo VIII p. 343. Athen. XIII p. 572 f. Pausan. I 19, 2. Plin. n. h. XXXVI 16. Eurip. Hipp. 448; Orph. hymn. LV 5. Apul. Met. IV 29; Hesych. s. v. ἁρπωτός.

C'est pourtant cette Déméter qui, comme Θεσμοφόρος, enseignait aux hommes la culture de la terre et la manière de profiter de ses fruits; elle leur apprenait la décence des moeurs et leur donnait des lois. Elle instruit les mortels, de quelle manière ils peuvent fertiliser leurs champs, savoir, sur un champ fraîchement labouré, une liaison d'amour doit avoir lieu. Le culte de toute végétation ést le plus intense dans le temps de son renouveau, au printemps, lorsqu'elle s'éveille après le sommeil hibernal: un désir général de la vie surgit alors, car c'est le temps, où, dans les hommes et dans tout ce qui vit, s'éveille et vibre l'impulsion mutuelle du mâle et de la femelle. Le mythe de Déméter et de Jasion est une transposition du mythe d'Aphrodite et d'Adonis: elle prouve aussi que ces prémisses biologiques ont identifié la femme-mère avec la terre-nourricière, la fécondation de la femme avec la fécondation de la terre; c'est pourquoi la terre s'appelle universellement „mère". La terre nous donne des fruits: célébrez la terre-Mère — chantaient les Peleïades, les prophétesses de Dodone. [1])

Les hymnes homériques disent que la terre-souveraine donne l'abondance d'enfants et de toute récolte, qu'il est dans sa puissance de donner et de reprendre la vie [2]). Par conséquent, ceci ne nous surprendra pas que le Grec ne voyait pas de différence entre les semailles du grain et les semailles des hommes. [3]) Cette comparaison et cette identification de la femme avec la terre, et réciproquement, se rencontre souvent chez les Grecs. [4])

La fécondation de la femme s'identifie avec la fécondation de la terre, ce qui ne nous doit aucunement surprendre, car nous avons lu la même chose dans le fragment des Danaïdes d'Eschyle, cité ci-dessus: „A la terre le pur Ether brûle de faire l'amoureuse blessure." De cette union naissent tous les fruits, toute végétation, car la Terre est une mère, διὸ κλῄζετε ματέρα γαῖαν. Le Romain dit le même au sujet du ciel et de la terre [5]). C'est la croyance commune à tous les peuples indoeuropéens. Mais revenons à l'usage lui-même. Or, les Grecs ont conservé peu de survivances du rapport d'amour rituel. Nous ne les rencontrons que rarement, le plus souvent modifiées et transformées, souvent ennoblies et élevées au degré mystique d'une fusion avec le divin. Nous apprenons qu'à Athènes la prêtresse-reine, βασίλισσα, entrait en relation d'amour avec Dionysos, pour augmenter la fécondité et l'opulence du pays: c'était un ἱερὸς γάμος. [6]) Les femmes d'Elide le pratiquaient de même. Leur prière adressée à Dionysos le

[1]) Pausan. X 12, 10. — [2]) Hymni Hom. XXX 5.
[3]) Schol. in Lucian. Dial. meretr. II 1.
[4]) Dieterich, Mutter Erde, Leipzig 1913, 47 cite une série d'exemples.
[5]) August. De civ. Dei IV 11.
[6]) Aristot. Athen. polit. III 5; Ps.-Demosthen. LIX 75 s.

prouve: ἐλθεῖν ἥρω Διόνυσε. [1]) Le rapport d'amour et l'union conjugale avec un dieu apparaît encore dans d'autres usages et dans un autre but. Les prêtresses obtenaient par cette voie leur don prophétique. A ce qu'il paraît, la prophétesse de Delphes, assise sur le trépied, se laissait pénétrer par son organe sexuel de la fumée qui s'élevait de la fente. Fecondée par elle, elle tombait dans une fureur divine et elle dévoilait la volonté des dieux. [2]) Nous avons de semblables témoignages quant à d'autres devineresses d'Apollon. Nous savons par exemple qu'une prophétesse près de la fontaine castalienne s'empreignait du dieu par son organe sexuel et qu'elle prophétisait. [3]) De même que les simples mortelles, après avoir reçu la semence virile, deviennent enceintes — de même on supposait que les devineresses étaient grosses de l'esprit divin. [4]) Dans le rapport sexuel, non seulement les femmes reçoivent la semence virile, mais elles sont enlacées, subjuguées par leurs amants; c'est ainsi que — suivant l'opinion des Grecs — les prophétesses étaient enlacées, subjuguées par le dieu, [5]) et que, par conséquent, la Sibylle et ces prophétesses sont les amantes et les épouses du dieu — Apollon évidemment. [6])

Cependant, c'est une forme plus haute, mystique du rapport sexuel. Revenons à la forme primitive: Déméter se livrant à son amant et à son époux sur la terre labourée. C'est la fécondation rituelle de la femme sur le champ labouré, c'est la simultanéité de la fécondation de la terre et de la femme. Chez les Grecs, cet usage était très ancien et très primitif. Nous ne savons point du tout, si les Grecs historiques aidaient de cette manière la terre dans la production des fruits. Seulement le mythe ancien et revêtu d'une forme poétique a conservé le souvenir de la déesse qui seconde la végétation et suscite la fécondité et l'abondance, par un rite qui appartient aux pratiques de la magie noire.

IV.

Les Grecs créèrent la plus belle forme mythologique. La plus humble tradition de moeurs séculaires s'est conservée chez les peuples primitifs. [7]) A Tlascale p. ex., en Amérique, une image représentant l'acte de l'amour sexuel était un objet de culte et de piété. [8]) Les Pipiles, en Amérique centrale, se tiennent loin de leurs femmes pendant quatre jours avant les semailles; mais, pen-

---

[1]) Fehrle, Die kultische Keuschheit im Altertum, Giessen 1910, 12, 115; Rapp, Rhein. Mus. XXVII 1872, 10.

[2]) Schol. Aristoph. Plut. 39. — [3]) Origines c. Cels. VII 3 (vol. 20, 4 Lommatzsch). — [4]) Suidas: Πύθωνος, cf. Serv. Aen. VI 2. — [5]) E. Rohde, Psyche, Tübingen 1921, II 58 n. 1. — [6]) Fehrle o. c. p. 12.

[7]) Dieterich, Mutter Erde 1913, 97. T. H. Preuss dans Globus LXXXVI 1905, 138 s.; LXXXVII 356 s. 415 s.

[8]) A. Lefèvre, La religion, Paris 1921, 149.

dant la dernière nuit, ils peuvent et même ils doivent entrer en rapport sexuel avec leurs femmes; les prêtres commandent que l'acte d'amour ait lieu au moment où le grain doit être jeté dans la terre. [1]) A Java, lorsque le riz est au point de fleurir, le laboureur va avec sa femme au champ pour y passer la nuit. Il croit que cela aide parfaitement la végétation. Le habitants de la Nouvelle-Guinée croient que c'est le soleil qui féconde la terre, qu'il entre pour quelque temps dans un figuier et qu'alors précisément la fécondation a lieu. Lorsqu'ils supposent que le moment est arrivé, ils organisent des jeux et des fêtes solennelles, et ils offrent des sacrifices; tout près du figuier a lieu l'union rituelle d'amour, publiquement, au milieu de chants et de danses. Jadis, en Asie Mineure, lorsqu'il fallait greffer les arbres du verger, une jeune fille devait le faire; au moment du greffage, elle devait subir l'union d'amour rituelle. Le nombre de ces exemples pourrait facilement s'accroître. Je mentionnerai seulement ce fait que, si l'acte sexuel lui-même a une telle puissance — les instruments de cet acte, c.-à-d. les organes sexuels, ont une grande puissance rituelle. Réellement l'archéologie préhistorique nous fournit un grand nombre d'exemples qui témoignent de cette croyance. Nous avons un grand nombre de statuettes de femmes sur lesquelles les organes sexuels ou les seins sont très fortement indiqués et soulignés — ou enfin des réproductions de l'organe lui-même sans statuettes [2]). Je ne parlerai pas du sens religieux de l'organe mâle, du phallos, car, pour les Grecs, c'est un fait d'importance élémentaire. [3])

Revenons au problème de la fécondation simultanée de la terre, de la femme et de la végétation. Pourquoi est-ce ainsi? Est-ce une magie imitative *(Imitationszauber)*, comme nous le trouverons facilement chez M. Frazer, Dieterich, chez d'autres encore? Evidemment, le semblable produit le semblable; l'acte de la fécondation sur le champ produit la fécondation, la fécondité et la fertilité du champ, l'abondance de la végétation. Mais, c'est soumettre les usages et les croyances primitifs à une stricte formule, et c'est imposer à ces homme une conduite selon la formule succinte, redigée par M. Frazer. Cependant il est possible d'expliquer ce fait d'une autre manière: la magie des usages était un fait secondaire, et l'essence du phénomène biologique était la pulsation du rythme commun avec la nature et avec sa vie. Le culte de la végétation, le culte de tout ce qui produit les fruits est, pour la plupart, marqué d'un trait extatique. Ce n'est pas absolument une dissolution sexuelle. Il n'est pas nécessaire

---

[1]) Frazer, Le rameau d'or III 251: on y trouve beaucoup d'autres exemples.

[2]) Jacques de Morgan, L'humanité préhistorique 1924, 113. 205. 266.

[3]) On trouve quelques matériaux et la bibliographie dans: *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiter* IX 3, 1911, 56 s.

que la végétation et la nature soient l'objet d'une vénération personnifiée par la femme-mère. Cela peuvent être Adonis et Sabazios et Dionysos. Aujourd'hui, quand nous voyons la renaissance de la végétation ou la terre labourée — nous l'observons, et c'est tout. Nous conservons l'isolation de l'observateur, une isolation bienveillante, joyeuse parfois, mais tout de même une isolation. C'est que les liens qui nous unissent, qui nous unissaient plutôt, avec cette végétation et cette glèbe, se détachent, les uns après les autres. Cependant l'homme émergea de l'animalité et les hommes primitifs qui célébraient vivement ces usages — surtout si c'étaient des chasseurs ou des laboureurs — étaient si fortement liés à la végétation, qu'ils vivaient avec toute la nature dans chaque détail; ils s'enflaient avec les bourgeons et la glèbe; ils chantaient avec les oiseaux et criaient avec les bêtes; ils étaient pénétrés de soleil et d'air — car en quoi différaient-ils de tout cela? Notre culture matérielle était encore en germe, et ce qui suit la culture matérielle, les prémisses cérébrales pour ainsi dire, se formaient à peine. Par conséquent, pendant que les arbres, les buissons, la terre et les animaux enflaient, les hommes enflaient aussi et des jeux orgiaques se formaient; ce n'était pas toujours un orgiasme sexuel, comme p. ex. les orgies dionysiaques, mais c'était un état extatique. Les hommes jetaient leurs sentiments dans cet engrenage fou qui les entourait de toutes parts. Naturellement les jeunes gens et les femmes s'y adaptaient le mieux; les plus âgés étaient moins aptes à cette pulsation si franche et si pure. L'élément social avait aussi une importance primordiale. Un solitaire n'entrera pas si facilement dans l'engrenage de sentiments qui agitent la foule; donc la psychologie collective, l'âme de la foule allait dans ce cas de pair avec l'animalité du rite, avec son caractère élémentaire; de cette manière naît l'orgiasme extatique. Euripide présente dans les *Bacchantes* un tableau incomparable de la possession et de la fureur qui s'empare des adoratrices du dieu. Nous lisons de la douce volupté qui s'empare des femmes lorsqu'elles courent à travers les vallées et les ravins, nous lisons du désir du sang, des holocaustes, de la faim de viande crue, des danses et des sauts, à l'aide desquels les bacchantes tombent en fureur; enfin, nous lisons de la grande puissance de ces insensées; les ruisseaux de miel, de lait et de vin coulent pour elles. Les arbres se courbent lorsqu'elles le désirent, le dieu lui-même les conduit. Il y a différents moyens pour entrer dans la surexcitation des sentiments; cela peut être un enivrement narcotique produit par exemple par la boisson de sang chaud — ou bien le résultat de la danse, ou bien, le plus souvent, cela va de pair avec la passion et l'enivrement d'amour. Surgit l'orgiasme d'amour qui caractérise les solennités qui célèbrent la végétation, la terre, la production des fruits — ladite dissolution sexuelle pendant les fêtes en honneur de Mélitte, d'Astarte, d'Anahite, d'Adonis, de Flore et enfin de Vénus.

Le rythme commun avec la nature me semble la prémisse réelle de ces usages et de ces croyances: la magie ne paraît que plus tard, c.-à-d. le désir de seconder la nature, de l'aider dans sa vie. La conviction qu'il faut agir ainsi et non autrement ne vient que plus tard: primitivement, il était ainsi — et c'était tout.

De quelle manière, cependant, s'effectua une fusion entre la célébration de la nature par une dissolution orgiaque et la survivance exogamique des unions sexuelles? Je n'affirme rien, je propose une solution qui me semble la plus vraisemblable. Les groupes humains changèrent un peu, les formes conjugales et les formes d'amour changèrent aussi; les groupes humains perdirent quelque peu leur caractère élémentaire, ils changèrent leur rapports avec l'orgiasme végétatif. Les rites sociaux et végétatifs se conservèrent, mais non comme phénomène de la vie qui passe, mais comme un rite sacré. Dans l'une et l'autre catégorie de rites, les particularités formelles, c.-à-d. le rapport sexuel, sautaient aux yeux; la substance n'était qu'un supplément, comme dans chaque rite qui a perdu sa vitalité; elle cessa d'être l'essence, car la forme est devenu essence. Donc eut lieu une fusion de différents rites en un ensemble. Ils entrèrent dans l'époque de l'existence. On ne les oubliait pas; au contraire, ils étaient nécessaires et indispensables. On ne pouvait pas se dérober à ces fêtes et à ces usages — et pourtant c'étaient des monstruosités qui ne s'accordaient plus avec la vie transformée. Comme tels, ils étaient notés par les historiens et par d'autres écrivains — et précisément ces mentions *(admiranda)* se sont conservées jusqu'à nos temps.

V.

Il a été question d'usages dans lesquels l'amour est entouré d'une auréole de sainteté et de puissance. Mais il y a d'autres, où la même relation est un châtiment, une honte, une malédiction. Mon travail fut remarquablement facilité par l'étude déjà citée de M. Fehrle qui a amassé et comparé presque tous les exemples et tous les rites qui astreignaient à une pureté sexuelle. [1]) C'étaient avant tout les prêtres et les prêtresses d'Apollon et ces devineresses qui prophétisaient la volonté divine. Surtout la Pythie de Delphes (Fehrle p. 75 s.). C'était une femme mûre, appelée vierge — l'âge défleuri signifie qu'elle avait dépassé l'âge des fonctions sexuelles, donc qu'elle avait une parfaite pureté sexuelle. De même la prophétesse d'Apollon d'Argos devait s'abstenir des rapports amoureux. [2]) Aux prophétesses de Patara les relations avec l'homme étaient aussi défendues (Ferhle p. 77). Sibylle cuméenne était vierge, de même la Sibylle d' Erythrée et

[1]) Fehrle, Die kultische Keuschheit, (RGVV 1910 VI)
[2]) Pausan. II 24, 1. Fehrle p. 77.

de Samos (Fehrle p. 78), enfin la malheureuse prophétesse Cassandre était une vierge pure (Fehrle p. 78). Non seulement les prophétesses, mais aussi les prêtres et les prêtresses d'Apollon devaient conserver leur pureté p. ex. en Epire le prêtre ou la prêtresse d'Apollon Isménios à Thèbes (Fehrle p. 79). Non seulement les prophétesses d'Apollon devaient être pures; les Péléïades, devineresses de Zeus à Dodone devaient garder leur virginité. Artémis était une autre divinité qui exigeait la chasteté: Artemis *Kynegia* en Lacédémone, *Hymnie* à Orchomène, *Hecate* d'Arcadie, *Triclarie* à Patrai, enfin Artémis d'Ephèse, la nourricière aux seins nombreux (Fehrle p. 98—101). D'autres divinités qui exigeaient des prêtres la pureté sexuelle, sont Athène, Déméter, Gaïa: je renvoie à M. Fehrle pour des renseignements. Non seulement les prêtres et les prêtresses étaient obligés à ces prescriptions, mais aussi tous ceux qui s'approchaient de la divinité, qui l'imploraient ou qui exécutaient certaines fonctions en son honneur. Donc les choeurs de garçons et de filles qui prenaient part dans le culte d'Apollon et d'Artémis, qui chantaient, dansaient et exécutaient différentes autres fonctions en honneur de ces divinités. À Sparte, différentes solennités étaient célébrées ou bien par de jeunes garçons nus — c'étaient *gymnastopédies* [1]) — ou bien par de jeunes filles nues. [2]) En Epire il y avait un bois d'Apollon où les Epirotes adoraient un serpent qui vivait dans ce bois. La prêtresse du lieu, vierge, lui apportait, toute nue, de la nourriture le jour de la fête annuelle. [3]) Parmi les usages champêtres nous rencontrons le rite suivant: pour détruire la mauvaise herbe, une jeune fille, toute nue, devait traverser les champs pour les garantir de toute sorte de dommages. [4]) De jeunes filles adoraient aussi Athène: les *arrephores* et les *canéphores*. Pendant les *Thesmophories* et les *Scirophories*, celles qui participaient aux fêtes devaient s'abstenir auparavant de tout rapport sexuel. [5]) Nous rencontrons aussi dans les superstitions toute une série de prescriptions au sujet de la pureté sexuelle. [6])

Les Romains avaient aussi un grand nombre de coutumes pareilles, ou nationales ou bien empruntées: au premier lieu les

---

[1]) Paus. III 11,9. Bekker, Anecd. gr. I 234 s. γυμνοπαιδία; Suidas s. v. Hesych. s. v. Athen. XV 687, 8. Euripid. Alk. 445. Nilsson, Griechische Feste, Leipzig 1906, 140. Heckenbach, De nuditate sacra (= RGVV IX) p. 14.

[2]) Plut. Apophth. Lac. 13. Heckenbach o. c. 15. des cortèges de vierges nues dans les solennités, v. Perrot et Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité VII 181.

[3]) Aelian. nat. anim. XI 2. Heckebach o. c. 8.

[4]) Geopon. II 42, 3.

[5]) Paus. I 27, 3. Aristoph. Lysistr. 641—642 et Schol. ad h. l. Bekker, Anecd. gr. I 202. Philochoros ap. Harpocration. s. v. κανηφόροι; Fehrle p. 151.

[6]) Pap. Berol. II ed. Parthey 151 v. 55. Pap. Paris. v. 88. Kenyon, Graec. pap. I 108. 743. Dieterich, Abraxas p. 180 v. 5.

Vestales. Elles subissaient de cruels châtiments en cas de perte de leur virginité. On les enfouissait vivantes dans une crypte en leur lançant des malédictions et des imprécations: c'était un malheur pour tout le peuple et pour toute la république. Les Vestales devaient garder pendant trente ans une chasteté parfaite, et ce n'est qu'après ce délai qu'elles pouvaient contracter des liens conjugaux; et puisqu'elles étaient de toutes jeunes filles en entrant dans le saint collège, elles pouvaient penser au mariage à quarante ans à peine ce qui, d'ailleurs, arrivait assez rarement; habituellement elles restaient jusqu'à la fin de leur vie près du saint foyer de Vesta et on n'approuvait pas cette Vestale qui se mariait après avoir prononcé ses voeux.[1]) Nous avons beaucoup de témoignages que les anciens attribuaient aux Vestales une grande puissance, parfois magique: des miracles accomplis par les vierges de Veste, l'eau du Tibre apportée dans un crible, le feu mystérieusement allumé etc.[2]) Encore un détail à propos de Vestales. Elles avaient le droit ou plutôt le devoir de l'asile. Lorsqu'un malfaiteur était conduit au supplice et qu'il rencontrait une Vestale — ce jour-là l'exécution n'avait plus lieu. Mais un droit semblable était attribué aussi aux *flamines Diales* — ce n'était donc pas autant l'attribut de la virginité que du sacerdoce.[3])

Outre les vierges de Vesta, il y avait à Rome les vierges Saliennes, *virgines Saliae*; elles offraient des sacrifices avec les pontifes à Rhégium; elles étaient *paludatae et apicatae*: c'est le vêtement sacerdotal le plus solennel de couleur pourpre *(paludamentum)* et en laine *(apex)*. Mais nous savons des Saliennes ce détail seulement qu'elles devaient être vierges.[4])

Dans le culte de Cérès,[5]) nous trouvons non une virginité entière, mais seulement un ascétisme sexuel, obligatoire pour quelque temps. Pareillement la fête champêtre *Ambarvalia* exigeait auparavant une abstinence du rapport d'amour.[6]) Nous rencontrons la même défense dans le culte du dieu national Faunus.[7]) Nous savons à propos du même Faunus que tous ceux qui s'adressaient à lui avec la prière d'un oracle dans le rite des incubations devaient accomplir toute une série de pratiques magiques et purificatoires: laver la tête, couronner les tempes, jeûner, ôter

---

[1]) Dionys. Hal. Ant. R. II 672; Gell. N. Att. VII 7, 4. Ciszewski, Le Foyer p. 45. Wissowa o. c. 508. Popławski o. c. § 126; Fehrle o. c. 210. Śmiałek, De prisci Vestae cultus reliquiis, Eos XXIX 1926, 39 sq.

[2]) Cic. Font. 17. Plin. n. h. XXVIII 13. Dionys. Hal. Ant. R. II 69. Val. Max. VIII 1, 5. 7. Plin. XVIII 12; Propert. IV 11, 51.

[3]) Gell. N. Att. X 15. XVIII 10. Servius in Aen. III 607. Plut. Nume 10.

[4]) Fest. p. 435 Lindsay.

[5]) Ovid. Am. III 10. Met. X 431.

[6]) Tibull. II 1, 11.

[7]) Calpurn. Ecl. I 13 (teste Fehrle 130)

les bagues et, aussi, s'abstenir des actes d'amour. [1]) Nous connaissons encore les fêtes de Junon; nous savons qu'à Lanuvium, dans un bois consacré à Junon, il y avait un dragon qui était nourri par des vierges (Liv. XXVII 37). [2]) Il est question de jeunes filles dans les jeux séculaires, — dans le *carmen saeculare* d'Horace. Tite Live (XXIX 9, 4. 10, 1) mentionne qu'une pureté sexuelle de dix jours étaient commandée à ceux qui voulaient participer aux mystères bacchiques. La déesse Isis dont le culte était si répandu à Rome, exigeait l'abstinence de ses fidèles. [3]) Enfin, nous rencontrons aussi dans les superstitions romaines des prescriptions qui commandaient ou bien une abstinence temporaire de relations sexuelles ou bien pureté entière au participant ou à la participante. P. ex. on exigeait la chasteté du gardien des abeilles qui sont considerées pour des êtres saints et bénis par le folklore ancien et moderne. [4]) Dans la médecine superstitieuse des anciens, on exigeait la virginité de celles qui aidaient pendant l'accouchement. [5]) On guérissait un cheval malade de cette manière qu'une jeune fille nue frappait le cheval avec sa ceinture ce qui devait servir de remède. [6]) Pline rapporte la formule mystérieuse qu'une vierge nue prononçait pendant la guérison magique. [7])

C'est ainsi qu'en Grèce et à Rome nous avons assez d'exemples de pureté sexuelle obligatoire. C'était un phénomène par excellence rituel: nous le rencontrons dans un grand nombre de rites et de pratiques, dans les cérémonies magiques, dans les superstitions et dans les cultes de différentes divinités. Parfois c'était une virginité entière, une parfaite évitation des rapports sexuels — comme p. ex. dans ces cortèges de jeunes filles et de jeunes garçons pendant les fêtes d'Artémis, d'Apollon, d'Athène. Parfois c'est seulement une abstinence temporaire, durant un, deux, trois, sept jours, ou même pendant un an (Fehrle p. 155 s.), parfois durant toute ou presque toute la vie: les vierges de Vesta, les Sibylles, les prophétesses d'Apollon; parfois c'est une défense de contact depuis le commencement du service divin: comme chez la prophétesse delphique et les gardiennes mûres du feu éternel dans les prytanées grecs. [8])

---

[1]) Ovid. Fast. IV 655, cf. Deubner, De incubatione, Leipzig 1900, 17.
[2]) Aelian. nat. anim. XI 16. Propert. IV 8, 3.
[3]) Tibull. I 3, 23. Propert. II 33, 1. V 5, 33. Ovid. Am. I 8, 73. Iuven. Sat. VI 535; Apul. Met. XI 6, 19. 28. Plut. De Is. 2.
[4]) Columella r. r. IX 14, 3; cf. Verg. Georg. IV 228. Pallad. r. r. I. 37, 4. IV 15, 14.
[5]) Ps.-Apuleius 102, 2.
[6]) Codex Cantabrigiensis 133, cf. Oder, De Hippiatric. cod. Cantabrig. dans Rhein. Mus. LI 1894, 58, cf. Aelian. nat. anim. XI 18.
[7]) Plin. n. h. XXVI 93, cf. Marcell. Empir. De medic. IX 23. XXIV 94. XXVIII 74 Helmr.; Theod. Prisc. Eupor. I 12. Heim, Incantamenta Graeca et Latina, dans Fleckeisens Jahrb. Suppl. XIX 1893, 496.
[8]) Plut. Numa: γυναῖκες... παπαμένας γάμων; Ciszewski o. c. p. 53.

Dans tous ces exemples se dessine la conviction très nette d'une malédiction qui pèse sur tout rapport sexuel, sur l'amour; d'une malédiction qui corromp et qui souille l'homme. Evidemment, la conception d'une malédiction est une forme secondaire: primitivement il y avait la conviction que l'acte sexuel salit. Ce qui nous est apparu dans la première partie dans l'auréole d'un acte d vin — nous paraît ici, au contraire, comme un acte qu'il faut éviter.

VI.

Les peuples indoeuropéens se sont contentés d'une forme plus douce dans la défense du contact d'amour: c'est défendu, et rien de plus. L'Orient antique, cependant, a tiré des conséquences qui allaient beaucoup plus loin. Le rapport d'amour était non seulement défendu, mais aussi rendu impossible. Ce fait pourra expliquer le mieux le phénomène insolite dans les religions de la Syrie, de la Phrygie et de la Mésopotamie — phénomène profondément antipathique pour les indoeuropéens qu'ils ont accepté néanmoins: la castration rituelle des prêtres eunuques — des prêtres qui servent les divinités de la fécondité et de la fertilité. Avant tout c'est l'archiprêtre d'Artémis, la déesse d'Ephèse aux seins nombreux, d'après le nom une déesse grecque, mais d'après le culte et différentes pratiques, une divinité asiatique. Cet archiprêtre s'appelait Mégabyzos. [1]) L'es fouilles archéologiques nous ont même fait connaître une statue de ce prêtre eunuque. Grâce aux fouilles magnifiques de M. Hogarth à Ephèse, nous possédons une sculpture archaïque qui représente Mégabyzos, comme l'a supposé avec beaucoup de vraisemblance M. Smith dans l'édition de l'oeuvre de M. Hogarth. [2]) Le nom du prêtre a un son persan: Μαγάβυζος, Μαγάβαζος, Μεγάβυζος, [3]) mais ce fait ne prouve pas absolument l'origine persane du prêtre. A Pessinonte nous rencontrons les prêtres *Battakes:* nom persan, office sacerdotal autochthone. [4]) Malheureusement nous savons peu quant aux saints devoirs des Mégabyzos. Au cours du temps, ils devenaient des plus en plus une sorte de survivance, et le domaine de leurs fonctions se rétrécissait de plus en plus. Les archiprêtres castrats participaient aux processions et aux rites solennels, ils personnifiaient la sainteté la plus haute, la sainteté de la déesse; l'asile était sous leur protection. Il est caractéristique qu'ils accomplis-

---

[1]) Strabo XIV p. 614 a; Ch. Picard, Ephèse et Claros, Paris 1922, 163 s.

[2]) Hogarth, Excavations at Ephesus, London 1908, 160 tabl. 21, 2. 24, 7. 11. Fr. Poulsen, Der Orient und die frühgriechische Kunst, Leipzig 1912, 100 fig. 105; Picard o. c. 179.

[3]) Picard p. 167 — bibliographie et inscriptions ibd.

[4]) Plut. Marius 17; Polyb. XXII 20, 4. Diod. XXXVI 13; Graillot, Le culte de Cybèle, Paris 1912, 95, Picard p. 167.

saient le service divin avec des prêtresses-vierges qu'on nommait peut-être *abeilles:* c'est le nom des prêtresses que nous rencontrons par-ci, par-là dans le culte de Rhée, de Déméter, de Cybèle. [1])

En Asie Mineure, il y avait aussi ailleurs des prêtres-castrats, p. ex. en Carie, dans la ville de Lagine, nous rencontrons un ancien culte carien d'une déesse qu'on identifiait avec Hécate grecque; des prêtres-eunuques la servaient. Nous avons même des mentions qu'ils servaient non seulement Hécate, mais aussi Zeus Panamaros — en ayant à leur suite des cortèges de petits enfants. [2]) A Pessinonte, des prêtres-castrats adoraient la Mère de Dieux, à l'exemple de son premier prêtre et amant, Attis: c'étaient des Gaulois et des Bacélès. [3]) A Bambyce-Hiérapolis, la déesse Atargatis était entourée de castrats. [4]) Nous rencontrons en Chypre des prêtres-eunuques attachés au culte d'Astarte et de Tammûz-Adonis. [5]) Enfin, plus en Orient, nous trouvons des eunuques à Erech, dans le culte d'Ištar Nana. [6]) Nous rencontrons une espèce d'eunuchisme chez les Scythes: des prêtres touchés d'une sainte impuissance sexuelle. [7])

Ainsi nous voyons que toute l'Asie orientale abondait en phénomènes de castration religieuse. Les peuples indoeuropéens, — les Grecs, les Romains — avaient une franche répugnance à de semblables pratiques. En 205, à l'ordre des livres sibyllins, les Romains firent venir à Rome le culte de *Mater deum magna Idaea* qu'ils avaient confondu, d'ailleurs, avec la Mère de Pessinonte — mais ils défendirent aux citoyens romains de se mutiler d'une façon si répugnante: les prêtres castrats de Cybèle à Rome étaient des étrangers. [8]) — Les Grecs avaient la même aversion *pour l'eunuchisme, malgré des exemples mythiques de castration* [9]) et un exemple de castration autochtone dans les rites grecs. [10]) Si donc les Indoeuropéens avaient une répugnance si manifeste [11])

---

[1]) Strabo XIV 1, 23; Picard p. 174 s. 182 s.

[2]) Gruppe o. c. 263 n. 9, BC XLIV 1920, 84, 78; Le Bas-Waddington n. 519. Picard p. 226.

[3]) Graillot o. c. 288 s. Hepding, Attis RGVV I 1903.

[4]) Lucian. De Syria dea 17—27. Ganszyniec dans Pauly-Wissowa R.-E s. v. Kombabos. Picard p. 227.

[5]) Picard p. 226 n. 6.

[6]) Graillot 290. Picard p. 226.

[7]) Rostovtzeff, RHR LXXXI 1920, 100 s.

[8]) Wissowa o. c. 320. Val. Max. VII 7, 6. Jul. Obs. 44 (104). Dionys. Hal. II 18, 4.

[9]) La castration d'Ouranos par Zeus: Orph. fgm. 114; Schol. Apoll. Rhod. IV 984. Gruppe o. c. 1114.

[10]) P. Perdizet, Rev. Et. grecques 1899, 40: Labys, neocoros d'Apollon delphique.

[11]) Picard p. 223; Plut. Nicias 13. Stengel, Griechische Kultusaltert. p. 35.

pour la castration rituelle, il faut se poser la question: quelle est son origine? Plusieurs savants en appelaient aux Sémites et ils faisaient sortir de là, d'Uruk-Erech toute castration dans les pays anatoliens. [1]) Cependant on a constaté que le territoire, où ces usages avaient lieu, coïncide avec le territoire de l'ancien empire hittite; donc, c'est peut-être là qu'il en faut chercher l'origine — et ne pas supposer que l'usage date d'une époque assez tardive, du VIIe siècle à peine (Gruppe, Hepding). Dans ce cas, ce ne sera pas autant une origine sémite qu'une origine alarhodienne si la coutume provient des Hittites. C'est la supposition de Cumont et de Garstang — Farnell soupçonne même en Crète, dans la religion des Egéens la mutilation rituelle des prêtres. Enfin, Picard voit l'origine de la castration chez les Hittites. [2]) Il n'y a aucun doute que ces arguments sont tout à fait justes. Le caractère archaïque de l'usage, l'emploi d'un couteau en pierre pendant la mutilation rituelle prouvent une grande antiquité de cette pratique. Néanmoins elle pouvait être empruntée; puisqu'il s'est établi un nom de prêtre étranger et d'origine postérieure — le même fait pouvait concerner aussi un autre détail du rite.

Cependant, nous rencontrons la même chose sur un territoire étendu, dans beaucoup d'endroits; ceci nous suggère la pensée d'une génèse autochthone de l'usage. Cette supposition est affirmée par l'aspect autochthone des prêtres et des divinités sur les bas-reliefs hittites — comme p. ex. le bas-relief sur le rocher de Iasylicaïa. Puisque nous rencontrons des influences de l'art hittite sur l'art ionique ou éphésiaque [3]), nous supposons la même chose dans le domaine de la religion et des rites. À présent nous pouvons le constater non comme hypothèse, mais comme axiome — grâce aux fouilles de M. Hogarth à Karkhemiš: car nous y trouvons un bas-relief en basalte qui représente la castration rituelle d'un lion par Tešoub. [4]) En nous basant sur des faits géographiques, ethniques, enfin sur la découverte de ce lion rituel (nous savons de quel lien étroit les lions étaient attachés au culte de la *Magna mater deum*, la souveraine des lions et de tous les autres animaux), nous considérons comme tout à fait sûre l'origine hittite de la castration rituelle. Ou plutôt nous affirmons qu'en Asie Mineure et en Syrie c'était un usage autochthone: le rite est attaché plutôt au territoire qu'au peuple ou à un certain groupe éth-

---

[1]) Hepding, Attis p. 218. Gruppe o. c. 1542. Graillot p. 11.

[2]) Cumont, Pauly-Wissowa R.-E. s. v. Gallos. Farnell, The cults of the greek States, III 297; Garstang, The land of the Hittites, London 1910, 361; Picard o. c. 226.

[3]) Poulsen o. c. 103.

[4]) Hogarth, Karkhemish. Report on the excavation at Djerablis, Oxford 1914. Je ne me rappelle pas le numéro du tableau, mais la réproduction se trouve chez Weber, L'Arte degli Ittiti (Orbis Pictus; vol XI 21). Un autre bas-relief: Sendshirli un démon chatre une biche (n° 18)

nique; diverses nations cultivaient ce rite: les Sémites, les Hittites, et ceux qui occupaient les regions de l'ancien empire hittite: les peuples de la Lydie, de la Carie, de la Phrygie et, enfin, les Grecs de l'Asie Mineure. Par conséquent, M. Picard affirme avec justesse, dans sa monographie suggestive sur Ephèse et Claros (p. 556) que les prêtres-eunuques de Iasylicaïa (Boghazkeui) furent les ancêtres de l'archiprêtre d'Ephèse. Le prêtre-eunuque hittite, peut-être le roi-prêtre (si nous nous référons à la Phrygie, sans nul doute un roi-prêtre-eunuque), continuait d'exister à Ephèse après avoir adopté le nom persan de Mégabyzos. À Pessinonte et ailleurs, il conservait son nom primitif d'Atys ou de Kybabos; il servait la déesse Terre-Mère qu'on appelait de noms différents et que les Grecs, après leur arrivée en Anatolie, identifièrent avec Artémis, aussi „mère" et „nourricière."

Mais que signifiait la castration? Nous pourrions répondre avec pleine certitude à cette question seulement alors, si nous avions plus de renseignements sur les rites et les croyances hittites. Pour le moment nous devons nous contenter de suppositions. M. Cumont soutient que c'est une certaine forme de l'orgiasme, que ce n'est pas la pureté sexuelle, mais plutôt le contraire. La manière de la castration, pleine d'extase et de délire, le prouve. [1]) M. Graillot (p. 293) suit la thèse vieillie des „offrandes de substitution" et il suppose que c'est une substitution du sacrifice humain; il s'approche du problème de la circoncision.

La question est donc extrêmement compliquée. Dans ce rite la dénaturation biologique est allée si loin qu'elle touche aux phénomènes pathologiques. Je ne chercherai pas les stimulants qui ont poussé les fidèles à la mutilation: nous y pouvons deviner et des éléments orgiaques et, dans le même degré, des signes d'abstinence sexuelle — le tout avec une forte nuance d'une sorte de rage sadique. Nous savons p. ex. que des femmes, qui se sont consacrées à la déesse, les hiéradoules, se coupaient un ou deux seins, en honneur de la déesse. [2]) C'était le signe d'une certaine démence; dans la fureur de l'extase orgiaque, la prêtresse offre à la déesse mère la source de son lait maternel. Mais une pareille argumentation n'est qu'une conséquence; à l'origine il n'y avait qu'une excitation folle à une rage religieuse (je ne peux pas l'appeler autrement) de plus en plus intense: on se meurtrit dans l'endroit le plus sensible et par cette douleur, par cette infirmité, on sort de soi-même et on arrive au plus haut degré de la sainteté.

La même chose se passait avec les hommes qui se consacraient à la déesse: la mutilation devait être volontaire; les préparatifs correspondants excitaient les fidèles à une sainte et furieuse démence. Les mortifications, les pleurs, le deuil sur Attis mort, la

[1]) Fr. Cumont ap. Pauly-Wissowa R.-E. s. v. Gallos.

[2]) Graillot p. 295. Arnobius V 7. 13. Hepding, Attis p. 109. 164.

musique terrifiante — tout cela provoquait une sainte fureur.[1] Dans cette fureur ils se mutilaient avec un couteau en pierre, et ceci se nommait „moisson".[2] Les „moissonneurs" qui s'étaient mutilés étaient saints, parfaits et sages. Tout cela — ce sont des formes plus récentes du rite, de provenance romaine, mais elles conservent assez fidèlement la forme primitive; c'est possible que, dans les détails, il y a plus de raffinement, un mysticisme plus conscient; mais la substance de l'usage resta la même: une frénésie sanglante d'un caractère orgiaque et religieux. Je suppose que la même chose se passait dans la plus ancienne forme du rite, dans la forme hittite.

VII.

Il reste à constater encore une singularité, contradisant en réalité — la signification de la castration religieuse. La castration était caractérisée, non seulement par un orgiasme frénétique, mais aussi, parfois, par une entière pureté et abstinence sexuelle — résultat nécessaire du fait. D'ailleurs, les esprits disposés au mysticisme unissaient en un ensemble les éléments de l'orgiasme sexuel avec une entière chasteté — virginité même — d'après la loi fondamentale de toutes croyances religieuses développées: *credo et facio quia absurdum*. Il a été question des devineresses d'Apollon: par l'organe sexuel elles se laissaient pénétrer de l'esprit divin (πνεῦμα), elles étaient grosses du dieu, par le dieu — et pourtant elles étaient vierges et gardaient leur chasteté intacte. Ceci concerne dans le même degré les prophétesses et les Sibylles.[3] Les devineresses — des vierges pures — étaient les fiancées, ou plutôt les épouses du dieu: ainsi Mantho, la Sibylle d'Erythrée; les Sibylles de Cumes et de Troyes (Cassandre) furent cruellement châtiées par le dieu de leur résistance. Plus tard nous rencontrons la même chose chez les chrétiens: une vierge désire conserver sa pureté au nom de dieu et, par ce fait même, elle devient la fiancée, l'épouse de dieu. Non seulement les vierges, mais aussi les hommes, gardent — comme Athénagore le témoigne — la chasteté, pour mieux pouvoir s'unir à dieu, συνέσεσθαι τῷ θεῷ.[4] Combien d'exemples les anciennes sources chrétiennes nous fournissent de ce qu'une vierge pure devient précisément, grâce à cette pureté, la fiancée et l'épouse du Christ; plus tard il y avait la sainte Cathérine, la sainte Thérèse et d'autres.

---

[1]) Graillot p. 295. Lactant. Inst. div. V 9, 17.

[2]) Graillot p. 294 n. 8. Anth. Gr. VI 219; Min. Fel. XXIV 4. Arn. V 11. Lact. Inst. div. V 9, 17; Firm. Matern. De err. prof. relig. III 1. Prudent. Peristeph. X 1066.

[3]) Les sources plus haut: Schol. Arist. Plut. 39; Orig. c. Cels. 7, 3; Suidas s. v. Πύθωνος; Fehrle o. c. 12; adde: περὶ ὕψους 13, 2.

[4]) Fehrle o. c. 12. Athanas. Apol. ad Const. XXXIII 640. Athenagoras. Migne Patr. Graec. 6. 965.

Les chrétiennes, fiancées et épouses du Christ, sont en quelque façon des continuatrices des saintes vierges de Vesta, sur le territoire de Rome. Les Vestales, pures et inviolables, étaient considérées comme épouses divines. Il suffit d'examiner la manière dont une jeune vierge était admise dans le saint collège de prêtresse: le Grand Pontif s'adresse à la vierge élue (il faut nous rappeler que le Pontifex Maximus remplaçait dans ses fonctions le roi primitif) — en ces mots: „Voici que je te prends, bienaimée". [1]) Cette formule signifie la conclusion du mariage. Primitivement celui qui voulait se marier devait être remplacé par le Grand Pontif — le roi-prêtre, le roi-dieu. [2]) Beaucoup de légendes affirment ce fait; nous y lisons que les rois romains tiraient leur origine de Vestales: p. ex. Romulus, Servius Tullius [3]) et même Caeculus, le fondateur de Praeneste. [4]) La maternité virginale des prêtresses de Vesta s'accorde entièrement avec le caractère de la déesse elle-même. D'un côté Vesta est une vierge pure [5]) — de l'autre c'est *Vesta Mater* comme *Tellus Mater* ou même *Pales.* [6]) La croyance en une vierge-mère — très répandue chez les anciens — vit encore aujourd'hui. Fehrle (p. 20) dit naïvement: „la foi primitive ne connaît pas de logique" *(denn primitiver Glaube kennt keine Logik).* Pourtant il ne s'agit pas ici du manque de logique, mais de l'intellectualité primitive et de croyances religieuses; elles se distinguent non seulement par une manière diverse de raisonnement, mais aussi par la différence des prémisses; enfin la notion du monde et des lois est aussi différente, p. ex., les notions sur la conception et la grossesse. Quelques peuples primitifs, à ce qu'on prétend, ne savent pas que la conception a lieu au moment du rapport sexuel: ils croient que la conception est causée par la nourriture. C'est une croyance largement répandue — elle a laissé des traces nombreuses dans folklore. Nous rencontrons souvent des prescriptions qui défendent aux jeunes filles de manger certains mets, car elles pourraient devenir enceintes — et qui recommandent ces mets aux femmes infécondes; ce sont parfois des animaux ou des plantes qui se distinguent par une fécondité excessive, parfois l'eau de certaines fontaines. [7]) La mémoire des peuples put facilement conserver des restes de ces croyances ou plutôt de ces manques d'expérience. Et voici

---

[1]) Gell. N. Att. I 12. Wissowa o. c. 510.

[2]) Frazer, Les origines magigues de la royauté, Paris 1920, 241 ss.

[3]) Ibd. 242; Preller-Robert, Römische Mythologie, ed. 3 vol. II 344.

[4]) Frazer o. c. 244; Serv. in Aen. VII 678.

[5]) Fehrle o. c. 215. Preuner, Hestia-Vesta, Berlin 1864, 228, 7.

[6]) Wissowa o. c. 156 n. 9. Fehrle p. 214. Isidor. Orig. VIII 11, 61: Serv. in Georg. III 1.

[7]) Malinowski, Les croyances primitives, Cracovie 1915, 143. E. Sidney Hartland, Primitive Paternity, London 1909, I 4; 30 s. Frazer, Les origines de la famille et du clan, Paris 1922, 98.

que nous avons en Afrique la vierge-mère, *Virgo Caelestis*, autrement dite *Dea Magna Virgo Caelestis;* elle était *Sancta Sanctissima, Domina Aeterna;* elle était aussi mère et souveraine toute puissante; elle avait sur la tête un calathos, le signe de la fécondité chtonique. Les Romains la connaissaient comme vierge-Diane, comme mère-nourricière, ils l'identifiaient avec Junon. M. Toutain suppose que cette *Mater Virgo Caelestis* pourrait dire d'elle même ces mots qu'Apulée fait prononcer à Isis: *(sum) rerum natura parens.*[1]) Cette déesse, vénerée par les Carthaginois et les Phéniciens avait son origine en Asie Mineure. Là, il y avait aussi d'autres Vierges-Mères, comme Ištar des Babyloniens, et à Petra la déesse des Nabatéens, Allât.[2]) Mais surtout en Phrygie la *Mater deum,* la déesse de la fécondité et de la nature — et vierge en même temps: *Parthenos Pammetor,*[3]) la Vierge-mère du monde.

Si la déesse elle-même présentait ces contradictions au point de vue de la raison saine — il ne faut pas nous étonner de rencontrer les mêmes contradictions chez ses prêtres. Les castrats qui arrivaient par leur mutilation à l'orgiasme le plus intense — étaient purs et abstinents, même au moment de la plus grande frénésie sexuelle. L'extase sexuelle était aussi le signe visible de la virginité; c'étaient deux états différents qui se renforcèrent mutuellement. Il a été question plus haut de la sainte impotence des prêtres scythiques; les Gaulois phrygiens et d'autres castrats étaient aussi saints, grâce à leur impotence — impotence orgiaque; la Vierge-Mère leur servait d'exemple. La certitude avec laquelle j'affirme ce fait résulte plutôt de prémisses générales que d'un matériel donné; les témoignages que la castration était comprise comme ascèse parfaite, sont rares, secondaires et plus récents; ils ne concernent pas les prêtres asiatiques de la Déesse — mais des ascètes chrétiens, bien qu'asiatiques; seulement, il faut se rendre compte si les phénomènes sont réellement aussi différents. Un grand nombre d'hérésies asiatiques voyaient dans la mutilation la parfaite ascèse. On appelait les évêques locaux „des saints eunuques". Un hérétique, nommé Cassianus, écrivit un ouvrage sur l'ascèse et lui donna le titre: *De l'ascèse ou de l'eunuchisme* (περὶ ἐγκρατείας ἢ περὶ εὐνουχίας). Tout cela s'associe à un grand nombre d'autres fortes influences de la religion de la Déesse sur le christianisme.[4]) En nous basant sur le caractère général de la Déesse Vierge-Mère, grâce à ces pauvres et récents

---

[1]) Apul. Met XI 5. I. Toutain, Les cultes païens dans l'empire Romain I 3, 1920, 29 ss. 35 ss.

[2]) Graillot p. 203. Fehrle p. 20; ibd. une bibliographie sur les Vierges Vestales.

[3]) Graillot p. 203, 554. Julian. Or. V p. 166 A; Firm. Matern. De errore profan. rel. III 1.

[4]) Graillot p. 404. Clem. Alex. Strom. III 13.

renseignements, il nous est permis de supposer que non seulement au IIe siècle après J.-Ch., mais aussi au Xe siècle avant J.-Ch. l'eunuchisme était considéré comme parfaite ascèse et chasteté et que, par conséquent, il gagnait de plus en plus un caractère orgiaque.

Au fait que l'eunuchisme était compris comme ascèse sexuelle, s'associe ce détail que les castrats étaient entourés de vierges qui les assistaient dans le service divin. Surtout, il faut signaler le Mégabyzos d'Ephèse dont il a été question ci-dessus. Les eunuques cariens de Lagine célébraient les fêtes d'Hécate au milieu de cortèges de petits enfants. [1])

VIII.

C'est ainsi que se présente l'abstinence sexuelle chez les anciens. D'un côté elle est autochthone et existe dans sa forme pure — de l'autre elle est empruntée à l'Asie et s'allie à l'orgiasme. Il a été question du sens et de l'origine de l'orgiasme: maintenant il convient de tenter une explication de l'ascèse. Dans ce but il faut prendre en considération le caractère général des phénomènes religieux primitifs et avoir conscience du sens rituel des fonctions organiques et des états psychiques de l'homme. Pour ne pas répéter des choses dites, je citerai ici les paroles de M. Malinowski, avec cette restriction que là où il emploie le terme „volupté" en introduisant, par conséquent, un élément hédonique, moi, je le remplacerais volontiers par le terme „tension psychique" qui a un sens plus neutre: „... nous rencontrons très souvent dans les cérémonies religieuses et magiques l'action de manger à côté de l'acte sexuel comme parties constitutives des riter et des dogmes... le caractère surnaturel de la volupté physiologique s'exprime dans les religions inférieures par ce fait que ces actes sont l'objet d'une initiation religieuse qu'ils ont une immense importance sociale, qu'ils provoquent d'innombrables cérémonies magiques et de tabous, c.-à-d. de défenses au caractère surnaturel". [2]) En suivant ces arguments, nous comprendrons facilement le grand nombre de croyances attachées à différentes fonctions physiologiques. Remplies, elles introduisent dans l'organisme certains troubles ou plutôt certaines tensions de sensibilité; ceci produit tel ou autre rapport avec la fonction physiologique en question [dans le même degré l'action de manger que l'acte sexuel]. Suivant la circonstance, ce rapport peut avoir un caractère positif ou négatif, c.-à-d. que l'usage ou la croyance attachée à la fonction physiologique reçoit tel ou autre contenu. Pourtant non

[1]) Mégabyzos et les vierges — Strabo XIV 1 p. 23; les castrats et les enfants à Lagine — Picard p. 226.

[2]) Malinowski o. c. 106—110. Cf. Petrażycki, Les stimulants du progrès, Varsovie 1925, cet ouvrage peut servir de commentaire à la théorie émotive de M. Malinowski et la corriger sur certains points.

seulement le plaisir ou le déplaisir de la fonction causent tel ou autre rapport rituel avec cette fonction, car d'autres éléments agissent d'une manière non moins décisive. Mon étude *Les origines de la divination* (Eos XXVIII 1925, 25—36) a signalé un de ces éléments, dans un domaine différent d'ailleurs, le domaine de la divination: j'ai prouvé que c'est une association. Le même phénomène prend une signification tout à fait différente conformément aux pensées et aux représentations qui naissent dans l'homme au moment où ce phénomène a lieu; p. ex., la couleur rouge annonce le désastre et le malheur ou bien le pouvoir et le bonheur, selon les représentations qui s'éveillent au moment de la perception: le sang ou la pourpre royale. Combien d'éléments subconscients influent sur la formation de telle ou autre représentation, c.-à-d. combien restreint est notre pouvoir de comprendre tel ou autre phénomène religieux? Enfin il faut ajouter l'élément social, c.-à-d. 1° une manière différente de subir les phénomènes chez un groupe et chez l'individu — et 2° l'attitude différente du groupe et de l'individu vis-à-vis de ces phénomènes.

Il en résulte une grande fluidité des phénomènes religieux et, par conséquent, le fait que le rapport sexuel a dans les usages rituels ou bien une valeur négative ou bien une valeur positive. Cette dernière vient d'être analysée; il reste à expliquer la première: la valeur négative de l'acte sexuel. Non seulement l'acte de l'amour prend un sens nuisible; d'autres fonctions sexuelles et les troubles organiques qui en résultent sont compris de la même manière.

Surtout chez les femmes et les filles, le période des menstrues est considéré comme un temps de grande impureté chez tous les peuples et de tout temps. C'est un problème très souvent analysé dans la littérature.[1]) Pline raconte quelles influences funestes les menstrues exercent sur tout l'entourage: les semailles sont détruites, les semences se dessèchent, les fruits se fanent,[2]) les abeilles — êtres purs et sacrés — en témoignent de la répugnance.[3]) Par conséquent, les menstrues ont une puissance et une valeur exceptionnelles dans la magie superstitieuse.[4]) Dans la vie commune conforme aux lois divines, une femme ou une fille doit être purifiée après les menstrues, car elle souille tout son entourage et, d'autant plus, tous les lieux sacrés, les fêtes, les temples, les prêtres — de même que le ferait un cadavre. Sept jours plus tard a lieu la purification et elle retourne de nouveau dans la so-

---

[1]) Wächter, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult, Giessen 1910, 36 ss. A. van Gennep, Tabu et Totem p. 159.

[2]) Plin. n. h. VII 64.

[3]) Plin. n. h. XI 44. Cf. Geopon. XII 20, 5. 25, 2.

[4]) Plut. Qu. conv. VII 2, 2. Plin. n. h. XXVIII 77. 78. XVII 266. Geopon. I 15. XII 8, 5. Aelian. nat. anim. VI 36. Colum. X 357. XI 3, 64.

ciété humaine.[1]) Il en résulte que cette femme est considérée comme la plus pure qui n'est pas entrée encore dans le période de pleine puberté et qui ne subit pas ces troubles — ou bien celle qui a déjà dépassé ce période et qui est entrée dans l'âge défleuri. Ceci se rencontre très souvent en Grèce.[2]) Plutarque parle dans sa biographie de Numa de femmes-gardiennes des prytanées grecs qui soignaient le foyer éternel, p. ex. à Athènes: c'étaient des femmes qui étaient déjà sorties du période de la nubilité.[3]) De même la prophétesse de Delphes n'était plus une jeune fille mais précisément une femme plus âgée, au dessus de cinquante ans, bien que dans de vêtements de jeune fille. Eschyle appelle la Pythie „vieille femme".[4]) En Elide, une vieille femme remplissait le service divin en honneur du héros Sosipolis; l'accès était interdit aux femmes et aux jeunes filles.[5]) À Olympie, en Elide, de vieilles femmes, dans le nombre de seize, fabriquent tous les cinq ans un manteau à la déesse Héra; ce sont elles qui dirigent les jeux et qui fixent les prix pour les jeunes filles qui participent dans l'agone.[6]) Nous rencontrons aussi de vieilles femmes à Dodone[7]) et dans les solennités en honneur de Déméter *Chthonia* à Hermione, non loin de Corinthe.[8]) C'était donc un usage très répandu. Une femme qui est sortie du période des menstrues et du cours normal des fonctions sexuelles (πεπαυμένη γάμων) possédait une parfaite pureté et avait le droit et le pouvoir d'obtenir l'honneur du service divin.

L'accouchement excitait une répugnance plus grande encore. Ici de même, les Grecs et les Romains ne forment pas exception. Partout et toujours, dans le folklore, dans la tradition et dans les usages, nous voyons une croyance précise que l'accouchement et souvent la grossesse elle-même sont des phénomènes par excellence impurs. Ils répandent autour d'eux des émanations malsaines, non seulement les femmes qui le subissent, sont impures, mais aussi tout leur entourage.

Dans son livre cité plus haut, *(Reinheitsvorschriften im griechischen Kult* p. 135) M. Wächter présente la bibliographie con-

---

[1]) Ziehen, Leges Graecorum sacrae II 1 nº 49,5 p. 151; le temple de Mên Tyrannos à Sounion; Philo, Leg. alleg. I 4 p. 45 ed. Mangey; id., de mundi opif. 41 p. 29. Macrob. Somn. Scip. I 6, 62. Le temple d'Asclépios à Ptolemaïs: Arch.-epigr. Mitt. XX 1397, 83. Hesiod. Op. 753 ss. Porphyr. De abst. II 50.

[2]) Ciszewski o. c. 53 ss. Hild ap. Dict. Daremberg et Saglio s. v. Vestales p. 753; Fehrle o. c. 95. van Gennep, Arch. f. Rel.-Wiss. XI 1908, 5.

[3]) γυναῖκες δὲ παπαυμέναι γάμων: Plut. Numa 9.

[4]) Diod. XVI 26; Aisch. Eum. 38; schol. Eurip. Orest. 165.

[5]) πρεσβῦτις — Paus. VI 20, 2.

[6]) Paus. V 16, 2. 5—6.

[7]) Strabo VI 329.

[8]) Paus. II 35, 7; Aristocles ap. Ael. hist. an. XI 4 [= F H G IV p. 330].

cernant les Juifs, les Arabes, les Hindous, les Perses et d'autres peuples. Mais ce sont les Grecs et les Romains qui nous intéressent. À Rome, il y avait un *dies lustricus* spécial pendant lequel on purifiait l'accouchée et l'enfant des miasmes de l'accouchement [1]): ceci avait lieu huit jours après la naissance de l'enfant. Les sources grecques littéraires et les inscriptions fournissent beaucoup plus de renseignements. [2]) Donc, l'accouchée devait se purifier après l'enfantement: et l'exemple fut donné par Rhée elle-même lorsqu'elle eut mis au monde Zeus. [3])

Au *dies lustricus* chez les Romains correspondait en Grèce les ἀμφιδρόμια [4]) qui avaient lieu le cinquième jour après les couches; pendant le rite on purifiait l'enfant et ceux qui avaient assisté à l'accouchement. L'impureté de l'accouchée durait 40 jours. Ce n'est qu'après ce laps de temps qu'on pouvait la purifier et la restituer à la vie sociale. [5]) Mais on mentionne aussi d'autres termes: si la femme avait mis au monde une fille — 42 jour, si un garçon — 30 jours. Il y a parfois d'autres inexactitudes; pour les détails je renvoie au livre de M. Wächter p. 29 ss. Le fait lui-même est tout à fait indiscutable. Ils poussaient aussi loin leur répugnance pour l'accouchement qu'il identifiaient sa souillure avec celle de la mort; selon leur avis, l'accouchée est aussi impure qu'un cadavre; nous rencontrons souvent la comparaison de la naissance et de la mort comme sources d'émanations abjectes. Dans l'enceinte du temple il était défendu d'accoucher et de mourir; celui qui avait assisté à un accouchement ou à une mort ne pouvait pas participer au service divin; au sujet de l'île de Délos nous lisons les paroles suivantes: οὐκ ἐναποθνήσκειν ἐν τῇ νήσῳ μήτε ἐντίκτειν. [6]) Plus tard nous rencontrons en Grèce des croyances un peu différentes; l'accouchement et l'accoucheuse représentent non seulement une agglomération de miasmes pernicieux, mais tout simplement de certaines puissances nuisibles et individualisées: ce sont les intermédiaires entre l'homme et la divinité — les démons. Ce sont eux qui s'emparent de l'accouchée et qui la dominent; il faut s'en garder, il faut les chasser, et, si c'est possible, ne pas leur donner accès auprès de la malade.

---

[1]) Wissowa o. c. 392. Marquardt-Mau, Privatleben der Römer 83. Macrob. Sat. I 16. 36; sur la divinité Levana v. Dieterich, Mutter Erde p. 6.

[2]) Leges Graecorum sacrae e titulis collectae pars II ed. L. Ziehen. Il cite dans le commentaire les sources littéraires: nº 117 (p. 305) Lesbos; nº 49 (151) Sounion; aussi Wächter o. c. 25. 34.

[3]) Callim. I 15 ss. Paus. VIII 41, 2.

[4]) Schol. in Plat. Theaet. 160 e. Harpocr. s. v. ἐξόμενομένου; Stengel ap. Pauly-Wissowa R.-E. s. v. Amphidromia.

[5]) Leges sacrae nº 49 (Sounion), nº 148 v. 12 (Lindos). Rev. Arch. 1883, II 181 ss. (Ptolemaïs). Censor. De die nat. XI 7, 2. Wächter p. 30.

[6]) Thucyd. III 104, 1; le bois sacré d'Asclépios à Epidaure: Paus. II 27, 1; cf. Euripide, Iphig. Taur. 381 ss. Plut. De Stoic. repugn. XXII p. 1044 f.

Cette croyance à des démons funestes s'alliait à la croyance que la malade exhalait des émanations malsaines — qui ressemblaient en quelque sorte à nos bacilles et à nos microbes; ils se détachaient de la malade et s'accrochaient à tout le monde. [1]) Naturellement, ce sont des formes de croyances secondaires; nous y voyons l'influence de la science delphique sur la purification, et les démons ne témoignent point d'une forme primitive. Quelle était donc la signification réelle de ces phénomènes? Et surtout, a-t-on le droit de les comparer? de les unir en un ensemble?

Des exemples fournis par l'ethnologie prouvent que quelques tribus peu civilisées ne se rendent pas compte de la succession immédiate de la grossese après la fécondation. [2]) Peut-être, au bord de la Méditerranée, au moment où ces croyances se formaient, on ne se rendait pas compte du lien causal qui existe entre l'acte sexuel et la mise au monde de l'enfant? Mais, naturellement ceci ne nous regarde pas — s'ils le savaient ou non, néanmoins ces phénomènes appartiennent au domaine de fonctions sexuelles et il faut les considérer comme telles. Peut-être faut-il les isoler et chercher les causes séparément. On a fait beaucoup d'hypothèses sur l'origine et les causes de l'ascétisme sexuel. Nous rencontrons aussi la supposition suivante — exposée, d'ailleurs, d'une manière très sérieuse: la vie commune avec la femme communique au mari ses qualités physiques et psychiques — la faiblesse et la lâcheté. [3]) De là résulte non seulement la coutume de l'ascèse, mais aussi la séparation si souvent observée des hommes et des femmes. Nous le rencontrons p. ex. chez les Cariens (Herod. I 146) et chez beaucoup d'autres peuples. Les Grecs et les Romains ont conservé dans leurs religions toute une série d'obstacles qui s'opposent aux hommes et aux femmes. Certains usages, certaines solennités, cérémonies, certains bois sacrés et certains circuits n'étaient accesibles que pour les hommes ou pour les femmes [4]).

Je ne m'arrêterai pas aux détails qu'on retrouvera facilement dans l'oeuvre de M. Wächter. Cependant son hypothèse ne suffit pas pour expliquer l'ascèse: une certaine exclusion établie par l'usage qui n'admet pas aux rites l'un de deux sexes ne signifie pas encore l'ascèse et, d'autant moins, l'ascèse magique. Il faut relever ici l'influence d'un autre élément que M. Crawley a signalé tantôt — bien que M. Reinach qui cherche dans les *tabous* un mysticisme secret et qui attribue aux primitifs une

---

[1]) Phot. s. v. βαλανός; August. De civ. dei VI 9; Athen. IX p. 370 c; Diog. Laert. VIII 33.

[2]) Frazer, Les origines de la famille et du clan, Paris 1922, 98.

[3]) Crawley E., The mystic Rose. A study of primitive mariage, London 1902, 207; cf. S. Reinach, Cultes Mythes et religions I 1922, 115.

[4]) Wächter o. c. 125 ss. 130 ss.

tension de sentiments religieux pleine d'un caractère mystérieux et élevé — telle que nous la trouvons pendant les mystères d'Eleusis — rejette d'avance cette supposition, car elle prive ce *tabou* de signification religieuse.[1]) M. Crawley suppose que la force virile est contenue dans le sperme; la perte de ce sperme dans le rapport sexuel indique un affaiblissement de l'homme; par conséquent, dans l'antiquité l'homme primitif qui allait à la guerre ou à la chasse devait conserver une certaine chasteté pour ne pas perdre sa force virile. Nous rencontrons des exemples de croyance (pas chez les Grecs, cependant) que la pollution pendant la nuit souille ou plutôt affaiblit le prêtre, qu'elle le prive de son caractère sacré et qu'il faut une séparation.[2]) Je ne doute point qu'une explication de l'acte sexuel par la perte du sperme touche au domaine des hypothèses. Mais il nous sera impossible d'en sortir d'autant plus que cette supposition s'accorde entièrement avec le sens négatif des menstrues. Nous savons bien quel était le rapport des anciens vis-à-vis du sang: il contenait la vie et la force, il renfermait l'énergie humaine et son âme; la boisson de sang ou l'onction avec du sang était un moyen des plus efficaces pour augmenter les forces et pour conserver la vie: à cause de cela on signait les prêtres avec du sang, aux morts et aux malades on donnait du sang à boire.[3]) Or la perte de sang chez la femme pendant les menstrues et au moment de la perte de la virginité était un signe visible de sa chute physiologique, de la perte de ses forces, de sa souillure: c'était comme un rapprochement momentané de la mort chez l'homme qui a perdu son sperme, chez la femme qui vient d'accoucher dans le sang. Lorsque le sang coule — la vie s'en va; l'homme devient semblable à un cadavre; comme un cadavre souille les choses sacrées, de même la femme pendant les menstrues, ou l'accouchée, ou l'homme immédiatement après l'acte sexuel souillent et corrompent le prêtre, la cérémonie religieuse, le service divin, le temple, le bois, et toute enceinte sacrée. Le service divin exclue la mort; il est défendu de mourir sur l'île de Délos; les prêtres doivent éviter non seulement la mort, mais aussi tout ce qui est en contact avec elle. On relira les détails dans les travaux qui s'y rapportent: je me contente de mentionner ici le *feralia attrahere* dont il a été question ci-dessus, les vierges de Vesta, les flamines de Dialis et les prescriptions des pythagoriciens et, enfin, toutes les prescriptions sacrées (il suffit de feuilleter les matériaux assemblés par M. Ziehen et M. Wächter). Partout et toujours on rencontre une juxtaposition de phénomènes différents, tels que la mort, l'accouche-

[1]) S. Reinach o. c. (L'origine du mariage) p. 115.

[2]) Loisy, Le sacrifice, Paris 1920, p. 40.

[3]) Durkheim, Les formes élementaires de la vie religieuse, Paris 1925, p. 194; ibd., Année Sociologique, Paris I 1898, 51 (au point de vue du *totem*); Popławski, Bellum Romanum p. 43 s.

ment, les menstrues. J'ai cité plus haut plusieurs exemples qui concernent l'accouchement et la mort. Sur l'île de Délos, il était défendu non seulement de mourir, mais aussi de mettre au monde un enfant. Mais l'île de Délos est gouvernée par Apollon, consacrée à Apollon — et nous savons quelle pureté et quelle abstinence sexuelle ce dieu exigeait de ses fidèles — de ses prêtres et de ses prêtresses: des prophétesses vierges — les Sibylles, des garçons purs; les ἀμφιθαλεῖς étaient de jeunes garçons qui n'avaient pas encore contracté de liens conjugaux: ils étaient jeunes et bien portants et ils n'étaient pas entrés encore en contact avec la mort; leurs parents étaient vivants et à cause de cela ils s'appelaient ἀμφιθαλεῖς, c.-à-d. „des deux côtés florissants"; à Rome, ils se nommaient *patrimi et matrimi ingenui;* tout cela: la pureté, la santé, la beauté, le manque de contact avec la mort — ce sont des qualités de la même catégorie.

Cependant, une telle conception contient un détail obscur; nous devons admettre l'opération d'analogie et de la généralisation; nous comprenons que les femmes qui ont accouché, ou celles qui subissent les menstrues, ou celles qui ont perdu leur virginité — que toutes ces femmes ont perdu quelque chose de leur force vitale, de leur être physique; donc elles sont souillées. Nous pouvons dire la même chose de l'homme après le contact sexuel ou après la pollution nocturne.

Toutes ces fonctions organiques mettent le participant dans un état de tension psychique et physique. Ce sont — pour ainsi dire — des troubles organiques. Dans certaines conditions des rites orgiaques se forment; ceci a lieu alors quand ces troubles et les tensions psychiques qui en résultent sont de caractère positif; par conséquent, le sens rituel devient aussi positif. Dans d'autres circonstances, sur le rapport du rite avec l'acte sexuel influent des croyances qui se rattachent à la perte de la virginité, aux menstrues, peut-être à la grossesse[1]) et pour sur, chez l'homme à la perte du sperme dans le rapport sexuel.

De là résulte une certaine généralisation: la conception négative de certains phénomènes s'étend sur tous les ἀφροδίσια et conduit à des formes différentes de l'ascèse qui obligent dans le même degré l'homme et la femme.

---

[1]) J'ai mentionné plus haut les croyances qui considéraient la grossesse comme phénomène positif; les dimensions de mon travail ne m'ont pas permis de consacrer plus de place à ce problème — que j'ai signalé, d'ailleurs, dans mon étude sur *l'origine de la divination* (Eos XXVIII 1925, 25—36).

DE HORATII CARMINE I 15 EIUSQUE EXEMPLARI GRAECO

scripsit

THADDAEUS SINKO.

Quae Porphyrio [1]) ad Hor. c. I 15, 1 adnotavit: *hac ode Bacchylidem imitatur; nam ut ille Cassandram facit vaticinari futura belli Troiani, ita hic Proteum,* ita nuper accepta sunt a Georgio Pasqualio,[2]) ut eis non ipsa imitatio indicari diceretur, sed certum artificium iam a poeta Graeco adhibitum, scilicet vaticinium de excidio Troiae in os cuiusdam personae impositum, quae quidem apud utrumque scriptorem diversa fuisset. Coniunctione enim causali *nam* aperte tertium comparationis definiri in ipso vaticinio consistens. — Ceterae opiniones Pasqualii interim nobis omittendae videntur, hac ipsa excepta, qua minime certum esse declaratur Bacchylidem ab Horatio lectum esse.[3]) Nam si hoc loco Porphyrionis fides neganda esset, etiam reliquae eius adnotationes de Horatii exemplaribus in dubio essent ponendae. Attamen ea quae ad c. I 10 de Alcaeo, ad c. I 12 de Pindaro, ad c. I 27 de Anacreonte scripsit, quin vera sint dubitari nequit. Quid quod quartum testimonium, a cunctis addubitatum, de Neoptolemo Pariano in arte poetica Horatii auctore fidem accepit, ex quo Christianus Jensenus[4]) Philodemi de poematibus fragmentis usus, et in dispositione et in praestantissimis praeceptis Epistolae ad Pisones Neoptolemiana ostendit? Sed cum papyri Herculanenses aliquot saltem sententias Neoptolemi servaverint, ad quas singulae sententiae illius epistulae referri possent, carta Aegyptiaca, Bacchylidis conservatrix, nihil fere ex Horatii exemplari in medium protulit. Nam quae a Friderico Blassio[5]) dithyrambo de Cassandra vindicatae sunt litterarum potius quam versuum reliquiae, cum Horatii carmine nihil commune exhibent. Itaque alia quaerenda sunt nobis adminicula, quibus fulti vel umbram illius dithyrambi capere possimus.

Prius tamen interpretatio Pasqualiana testimonii Porphyrionis e medio tollenda est. Quae si vera esset, sententia causalis hoc

---

[1]) Cui debet sua Lactantius Placidus in Commentario ad Stat. Theb. VII 330: Hic Bacchylides Graecus poeta est, quem imitatus est Horatius in illa ode, in qua Proteus Troiae futurum narravit excidium.

[2]) Orazio lirico, Firenze 1920, 298 sq. — [3]) ibd. p. 286.

[4]) Neoptolemos und Horaz, Abh. d. preuss. Akad. d. Wiss. 1918, phil.-hist. Klasse nr. 14 (seors. impress. Berolini 1919).

[5]) Bacchylidis carmina cum fragmentis, Lipsiae 1898, p. VI. LXII. 147, fgm. 8 et 32.

modo esset explicanda: *nam (uterque poeta aliquem) facit vaticinari futura belli Troiani: ille Cassandram, hic Proteum.* Iam videmus tali sententiae conformatione non solum vaticinium commune designari, sed etiam differentiam extolli ita, ut coniunctio causalis, qua imitationis ratio redditur, aliqua ex parte debilitetur. Quod ne fiat, in memoriam revocandum est coniunctione *nam* non tam causam aliquando reddi, quam ingressum seu initium rei significari, et posse ei interdum *nempe* substitui, interdum *porro* aut continuativam aliam particulam; quales sunt etiam adversativae: *sed, autem.* Non ideo dixerim simpliciter *nam* idem esse quod *sed,* tamen ad continuandam novo velut initio orationem non minus adhiberi quam *sed,* praesertim cum ea, quae sententia ab illo *nam* incipiente continentur, re vera eis quae praecesserunt opponantur. Itaque putandum est Porphyrionem, postquam, ut alibi aliorum auctorum, ita hic imitationem Bacchylidis statuerit, eius imitationis modum terminavisse, cum adderet, quae ratio inter utrumque poetam intercederet. Ut in adnotationibus ad c. I 10. 12 27 factis Horatii exemplar Graecum initio commentarii indicatur, utpote quod cum carminum initiis maxime coniungatur, ita et in c. I 15 illustrando Porphyrio statim initio Bacchylidem Horatii auctorem nominavit. Differentiae significatio in v. 5 explicando locum suum haberet, nisi commentator maluisset eam cum ipsius imitationis memoria coniungere. His commotus scripsit: *Hac ode Bacchylidem imitatur; nam (= sed) ut ille* etc.

Bacchylidis vestigia a Porphyrione indicata ut persequi possimus, pro face vel lanterna sumenda est nobis E. Nordeni[1]) observatio, a Wilamowitzio[2]) et Reitzensteinio[3]) probata, a Pasqualio[4]) non obscurata, secundum quam ab Horatio ex exemplaribus Graecis nisi aliquot verba in initio carminum Latine non afferantur, quae mox cum propriis poetae Latini imaginibus et sensibus ita coniungantur, ut novum aliquod et ex se ipso aptum inque se positum poema efficiatur. — Sed ea lux ipso Porphyrionis testimonio statim exstingui videtur. Nam si Bacchylides Cassandram Paridi vaticinari iussit,Helenae raptor in medio mari, ut apud Horatium, commorari non potuit, sed debuit iam ad Troiae litora appropinquare ita, ut a Cassandra e litore conspici pos-

---

[1]) Einleitung in die Altertumswissenschaft I[1] 1910, 504: „Er wollte nicht zu den sklavischen *imitatores* gehören, denn dank dem *spiritus* und der *ars,* die ihm Phoebus gab, konnte er μιμεῖσθαι im produktiven Sinne. Dass von ihm öfters so genau ein ganzes Gedicht paraphrasiert worden wäre, wie vermutlich *miserarumst* (Alkaios ἔμε δείλαν), ist nicht wahrscheinlich. Seine übliche Praxis war (wie schon die der Alexandriner, z. B. *Theokr. 29* und nach solchen Mustern *Catull. 51. 56).* Motive zu entlehnen, die mottoartig an den Anfang gestellt und dann mehr oder minder selbständig ausgeführt wurden (z. B. *I 9. 18)*".

[2]) Sappho und Simonides, Berlin 1913, 307. 309 sq.

[3]) Horaz und die hellenistische Lyrik (Neue Jahrb. 1908).

[4]) l. c. p. 9 cum adn. 1.

set. Quae si vera sunt (et vera esse quis negabit?), ipsum initium actionis apud utrumque poetam diversum fuisse accipiendum nobis est et prima Bacchylidei dithyrambi verba minime apta fuisse, quibus carminis Latini velut frons ornaretur.

Ne celerius quam oportet ab investigatione Bacchylidis secedamus, omnia nobis vaticinia perlustranda videntur, quibus Helenae raptori exitium praedicabatur,[1] ut in ea fabulae quasi evolutione Bacchylidi locum assignare possimus. Perlustrationem ab eo auctore incipere nobis placet, cuius opus inferiore aetate imperatorum e Graeco exemplari expressum quamquam vaniloquentiae nota designatum est, tamen plurimas de bello Troiano narrationes antiquitus traditas quasi in uno mendaciorum mari collegit. Itaque Dares personatus (De excidio Troiae) quattuor vaticiniorum memoriam servavit, quorum primum (c. 7 sub fine) ab Heleno editum est in concilio senatus Troiani de expeditione Alexandri in Graeciam deliberantis; alterum (c. 8 med.) a Pantho, Euphorbi filio, ex ore patris in contione populi prolatum est; tertium (c. 8 extr.) a Cassandra venit, postquam ea quidem audivit a Priamo in Idam silvam missos esse, qui materiam succiderent et naves aedificarent; quartum (c. 11 post in.) ab eadem Cassandra iteratum est, ubi Helenam ab Alexandro ad Priamum adductam aspexit. — De Cassandra Paridem cum Helena in Troiam venientem diris excipiente narrat etiam Colluthus (Raptus Hel. extr.): δέξατο νοστήσαντα τὸν ἀρχέκακον πολίτην.

Colluthus Paridem epitheto ornavit, quo ab Homero (Il. V 62) naves a Phereclo Alexandro aedificatae designatae sunt:

ὃς καὶ Ἀλεξάνδρῳ τεκτήνατο νῆας ἐίσας
ἀρχεκάκους.

Earum navium fabricationem iam Cypriorum auctor funestam Troiae fuisse putavit et vaticinio Heleni amplificavit. Ad id enim temporis momentum referuntur verba Procli[2] (Chrestom. l. I): ἔπειτα δὲ Ἀφροδίτης ὑποθεμένης ναυπηγεῖται καὶ Ἕλενος περὶ τῶν μελλόντων αὐτῷ προθεσπίζει. Si in eis, quae mox a Proclo adduntur, Aeneas a Venere una cum Paride proficisci iubetur (καὶ ἡ Ἀφροδίτη Αἰνείαν συμπλεῖν αὐτῷ κελεύει), iam posterius tempus respicitur, scilicet ipse discessus navium a Troia. Et eo quidem temporis momento Cassandra vaticinans in Cypriis inducitur (καὶ Κασσάνδρα περὶ τῶν μελλόντων προδηλοῖ), ut postea a Lycophrone (Alex. 20 sq.) et Ovidio (Epist. V 113 sq. XV 117 sq.). Sed saeculo V a. Chr. n. ipsam navium in silva Idae fabricationem poetis maxime fatalem apparuisse, vel ex his Euripidis locis patet. Helena (v. 229 sq.) ei infortunium suum adscribit, qui pinum Ilio funestam succidit, cum dicit:

---

[1]) Multa, quae huc pertinent, collegit E. Bethe in Pauly-Wissowa RE s. v. Kassandra.

[2]) G. Kinkel, Epicorum Graecorum fragmenta, Lipsiae 1877, 17.

Φεῦ, φεῦ, τίς ἢ Φρυγῶν
ἢ τίς Ἑλλανίας ἐπὶ χθονὸς
ἔτεμε τὰν δακρυόεσσαν
Ἴλιῳ πεύκαν;
ἔνθεν ἁλόμενον σκάφος
συναρμόσας ὁ Πριαμίδας
ἔπλευσε βαρβάρῳ πλάτᾳ
τὰν ἁμὰν ἐφ' ἑστίαν
ἐπὶ τὸ δυστυχέστατον
κάλλος, ὡς ἕλοι γάμον
ἀμῶν κτλ.

Ad idem temporis momentum captivae Troianae (Hec. 625 sq.) causam malorum suorum referunt:

ἐμοὶ χρῆν συμφορᾶν,
ἐμοὶ πημονὰν γενέσθαι,
Ἰδαίαν ὅτε πρῶτον ὅλαν
Ἀλέξανδρος εἰλατίναν
ἐσάμιεφ' ἅλιον ἐπ' οἴδμα ναυστολήσων
Ἑλένας ἐπὶ λέκτρα.

Mox tamen addunt iudicio Paridis omnia mala ducta esse (v. 638 sq.) eiusdemque sententiae sunt mulieres Phthiotides (Andr. 274 sq.), quae pastorem a Venere corruptum, priusquam Idae saltus occupavisset, perire oportuisse dicunt, cum sub lauro fatidica Cassandra eum interfici iusserit multosque ad parvulum puerum occidendum invitaverit.

Eadem, quae pueruli trucidandi consilium dedit Cassandra, iuvenem, taurum, delicias suas, a Priami servis defendentem e morte eripuit, cum eum regis filium olim expositum esse agnovit. Has enim partes Hyginus (fab. 91) ei attribuit. Quam fabulam ab Euripide (praeeunte Sophocle) in tragoedia de Alexandro tractatam esse *consentiunt viri docti.* [1]) *Minime tamen curant* Hygini verba de Cassandra corrupta esse. Ipsa enim fratris agnitio vaticinio adscribitur: *quod cum Cassandra vaticinaretur eum fratrem esse, Priamus eum agnovit regiaque recepit.* Attamen ad Paridem agnoscendum minime vatis dono opus erat; suffecit ipse sensus quidam internus sororis, quae iam olim infantis funesti occidendi consilium dedit. Itaque Hyginus hac in parte fabulae argumentum abbrevjando confudisse videtur. Probabile enim est in tragoedia post Paridis agnitionem eiusque in familiam regiam receptionem Cassandrae vaticinium de futuris malis a Paride in Troiam contrahendis collocatum esse eoque vaticinio tragoediae culmen esse impositum.

Eius quidem vaticinii vestigia quaedam apud Ovidium detegi possunt. Qui postquam in Epist. V *(Oenone Paridi)* iudicium Paridis, abietes in Ida caesas classemque paratam et in mare detrusam commemoravit, Oenonem ultimum vale Paridi dicentem

---

[1]) A. Nauck, Tragicorum Graec. fragmenta [2], Lipsiae 1889, 373 sq.

descripsit. Cassandram tum in litore adstitisse et vaticinia dedisse ex his Oenonae verbis comperimus (v. 113 sq.):

Hoc tua (nam recolo) quondam germana canebat
sic mihi diffusis vaticinata comis:
„Quid facis, Oenone? quid harenae semina mandas?
Non profecturis litora bubus aras!
Graia iuvenca venit, quae te patriamque domumque
perdat! io prohibe! Graia iuvenca venit!
Dum licet, obscaenam ponto demergite puppim!
Heu, quantum Phrygii sanguinis illa vehit!

Singularis designatio Helenae per *Graiam iuvencam* optime convenit cum fabula ab Hygino narrata, in qua bovis Paridis tantae partes sunt. Post bovem enim una cum Paride servatum aptissime Cassandra de iuvenca ad bovem veniente vaticinata est. Iam si respicimus apud Cononem (fab. 23) et Parthenium (fab. 4), a quibus Paridis Oenonesque amores narrati sunt, nullum esse Cassandrae locum, facile conici potest Oenones Ovidianae recordationem satis tardam (nam post v. 58 colloçanda erat) e diverso fonte fluxisse. Quem in Euripidis fabula de Alexandro quaerendum esse vix est, cur negemus.

Sed etiam alius poeta Romanus eiusdem vaticinii memoriam servavisse videtur. Seneca enim (Ag. 730 sq.) Cassandram in aula Agamemnonis commorantem haec vaticinari iubet:

Idaea cerno nemora: fatalis sedet
inter potentes arbiter pastor deas.
timete reges, moneo, furtivum genus:
agrestis ille alumnus evertet domum.

Sequitur visio Clytaemestrae Agamemnonem trucidantis, quae quidem ex Aeschyli exemplari expressa unice cum tragoediae argumento cohaeret, cum prior imago de fatali Paridis iudicio Cassandram contra morem praeteritorum vatem faciat. Itaque rectissime Fridericus Leo illos de Paride versus spurios suspicatus est. Si tamen in Paridis appellationes animum advertimus, quae sunt *furtivum genus* et *agrestis alumnus* adducimur ut credamus, vaticinium Cassandrae ex ea tragoedia huc translatum esse, in qua Paris infantis clam expositi et agrestis alumni partes ageret, nimirum ex eodem *Alexandro* Euripidis, cui Oenone Ovidiana vaticinium Cassandrae de Graeca iuvenca debet.

Quod nunc coniectando assecuti sumus, ut credamus, versus in Senecae *Agamemnone* quodammodo cum memoria apud Ovidium (Ep. V) servata cohaerere, iam a. 1578 celeberrimus poeta Polonus, Iohannes Cochanovius, instinctu quodam ductus cognovisse videtur, cum in tragoedia Polonice scripta de legatis Graecorum a Troianis repudiatis *(Odprawa posłów greckich)* Cassandrae verbis, ex Senecae *Agamemnone* expressis, haec Ovidiana addiderit (v. 515 sq.):

Otóż i łani morzem głębokiem płynie,
nieszczęśliwa to łani, złej wróżki łani.
Brońcie brzegów, pasterze, nie dopuszczajcie
tej niezdarzonej goście nigdziej do ziemie...

De Cassandrae vaticinio plane diversa ipse Paris narrat (Ep. XV 117 sq.), cum Oenonae respondens haec dicit:

Impositast factae postquam manus ultima classi,
protinus Aegaeis ire iubebat aquis.
At pater et genetrix inhibent mea vota rogando
propositumque pia voce morantur iter;
et soror, effusis ut erat Cassandra capillis,
cum vellent nostrae iam dare vela rates,
„Quo ruis", exclamat, „referes incendia tecum:
quanta per has nescis flamma petatur aquas!"

Ipsam interpretationem Paridis omittere liceat. Sufficit enim commemorare imaginem incendiorum et flammae ductam esse illo somnio Hecubae de face a se pro puero edita, quam ipse Ovidius antea memoraverat. Utrum haec ex eodem vaticinio deprompta sint, ex quo *Troia iuvenca* originem duxerit, an ex alio, quaerere supervacaneum est. Praestat aliud vaticinium laudare, in quo facis imago cum adventu Helenae coniungitur. Statius (Achill. I 20 sq.) quidem Thetidem classe Paridis *culpatum relegentis iter* in Hellesponto conspecta e mari emergere iubet et periculis, quae inde Achilli imminerent, cognitis hiemem a Neptuno petere, qua Paridis classis destruatur. Thetidis verba vaticinii formam vel in his prae se ferunt (v. 33 sq.):

Ecce novam Priamo facibus de puppe levatis
fert Bellona nurum. Video iam mille carinis
Ionium Aegaeumque premi, nec sufficit, omnis
quod plaga Graiugenum tumidis conturat Atridis...

Thetidem cum futuri praesciam non novissent antiqui, Statius vaticinium a Proteo auditum et tum repetitum finxit: *agnosco monitus et Protea vera locutum* (v. 32). Qua autem data occasione Proteus de Graecis poenas raptae Helenae a Troianis expetituris vaticinatus esset, ignoraremus,[1]) nisi Statii narratio ab Horatio firmata esset. Minime enim credimus O. Kellero[2]) affirmanti Statii narrationem ex Horatii carmine expressam esse. Poetae quidem epici nonnulla a tragicis mutua sumebant, qui et ipsi traditionis epicae debitores erant, sed apud lyricos praeter singulos colores nihil occupabant. Itaque Horatii et Statii congruentia e fonte communi repetenda est, quem aetate, quae dicitur Alexandrina, prorupisse e vatis persona conicere possumus.

Proteum Aegyptium fatis Helenae et Paridis se interposuisse iam a Stesichoro in *Palinodia* narratum esse videtur. Quas autem partes egerit in Menelai uxore raptori adimenda et in Aegypto servanda ex Herodoti (II 112 sq.) narratione comperimus nec non ex Gorgiae *Helena* et Euripidis tragoedia

---

[1]) nam apud Ovidium Met. XI 221 sq. Thetidi filium non nisi patre maiorem futurum vaticinatur.

[2]) Epilegomena zu Horaz, Lipz. 1879, I 60: „Unser horazisches Lied selbst wieder ist von Statius in der Achilleis I 20 sq. nachgeahmt worden".

de Helena. Apud eos quidem auctores Proteus vatis personam nunquam induit. Ipse Euripides (Hel. 13 sq.) filiam eius ex Nereide natam ab avo Nereo vaticinandi munus hereditate accepisse testatur. E terra in mare Protea transtulit Lycophron, apud quem in ipso itinere per mare Aegaeum Helena Paridi a daemone illo marino aufertur, qui hoc modo moechum increpitat (v. 139 sq.):

τοιγὰρ γαλάξεις εἰς κενὸν νεηρὰς κτύπον
ἄσιτα καδώρητα φορμίζων μέλη.

Quae verba si cum Paridis obiurgatione Hectorea (Il. III 54 sq.) comparamus quae est:

οὐκ ἄν τοι χραίσμῃ κίθαρις, τά τε δῶρ' Ἀφροδίτης,
ἥ τε κόμη, τό τε εἶδος, ὅτ' ἐν κονίῃσι μιγείης,

in Lycophronis versibus laudatis vestigium quoddam vaticinii a Proteo Paridi in itinere marino dati agnoscendum nobis erit. Quod vaticinium cum eodem temporis momento coniunctum apud Statium servatum esse supra vidimus.

Hic Proteus Paridis iter impediens magnopere distat ab illo Homerico (Od. IV 384 sq.) phocarum custode, qui nisi vi coactus futura non enuntiat. Mores eius retinuit quidem Proteus Vergilianus (Georg. IV 387 sq.), attamen iam Aegypto relicta

magnum . . . piscibus aequor
et iuncto bipedum curru metitur equorum.

En habes imaginem aetatis Alexandrinae propriam: senex marinus invehitur mare curru ab equis marinis tracto! Vaticinandi indoles hoc modo a Vergilio describitur (ibd. v. 392 sq.):

novit namque omnia vates,
quae sint, quae fuerint, quae mox ventura trahantur,

cum ab Homero (Od. IV 384 sq.) non nisi haec de eo praedicentur:

γέρων ἅλιος νημερτὴς,
ἀθάνατος Πρωτεὺς Αἰγύπτιος, ὅς τε θαλάσσης
πάσης βένθεα οἶδε.

Vergilii verba (Georg. IV 387): *Est in Carpathio Neptuni gurgite vates* in usum suum traxit Ovidius (Met. XI 249), cum Peleo Thetidem frustra captanti Proteum dedit adiutorem:

Donec Carpathius medio de gurgite vates eqs.
Dixerat haec Proteus et condidit aequore vultum.

Hic vates marinus inducitur a Silio Italico (Pun. VII 409 sq.) futura belli Punici secundi vaticinans: Classis Poenorum apparet in mari Hadriatico. Perterritae Nereides confugiunt in antrum vatis Protei, qui postquam per varias lusit formas, propria tandem figura accepta et desiderio Nereidum cognito futura praedicavit ita, ut a — Paridis iudicio dearum in Ida facto inciperet:

Laomedonteus Phrygia cum sedit in Ida
pastor etc.

Repetita exordia (v. 435) Protei nisi ea re non explicantur, quod eius vaticinia cum Paridis persona quodammodo iam coaluerunt. Ad nos quidem singulae tantum voces repercussae a Lycophrone,

Silio Italico, Statio ex epyllio quodam Alexandrino pervenerunt, in quo Paris cum rapta Helena per mare Aegaeum navigans a Proteo detentus et vaticinio perterritus descriptus est; at tale epyllion quondam exstitisse — vestigia docent.

Epyllii Alexandrini vestigiis Horatium in c. I 15 componendo incessisse Pasqualius (l. c. 278 sq.) probare studuit, cum omnia compositionis et narrationis artificia Horatio cum eis, quae servata sunt, epylliis communia esse ostendit. Sed si in epyllio Graeco, cuius vestigia supra ostendimus, Proteus Paridi vaticinia dans prodiit, danda est fides Porphyrioni scribenti etiam apud Horatium Proteum vatis partes egisse. Unicus testis,[1]) traditione poetarum comprobatus, superat hoc loco ceterorum testium (scil. Prisciani, Victorini) omniumque librorum manu scriptorum fidem, qui una voce Nereum fata Paridi cecinisse tradunt. Ad Nerei partes defendendas commentatores nisi Hesiodi (Theog. 233.) et Euripidis (Hel. 15) nullas mentiones de eius indole prophetica afferre possunt nec non ipsorum considerationes de Nereo maris Aegaei domino et de apto usu talis vatis in actione, qua nepotis eius, Achillis exitium pararetur. At vero nemo poema quoddam nominavit, in quo Nereus Paridi futura vaticinaretur. Hae enim partes nisi Proteo ab antiquis nemini attribuuntur. Auctoritate Lycophronis (Alex. 115 sq.) et Statii (Achill. I 32) permotus R. Heinze in editione quinta (a. 1908) operis Kiesslingiani suffragio suo Proteum Porphyrionis a Kiesslingio a. 1884 in contextum inductum adiuvit[2]); ad in editione sexta (a. 1917) sententiam mutavit et Proteum ex Homeri Odyssea, Vergilii Georgicis nec non ex Euripidis tragoedia vulgo cognitum in locum genuini Nerei irrepsisse contendit. Nos quidem tota traditione de Protei partibus in historia Paridis respecta hunc pro Nereo in Horatii contextum inducere cogeremur, etiamsi testimonio Porphyrionis destituti essemus.

Quid? Si Porphyrio veram memoriam Protei servavit, is autem epyllio cuidam Alexandrino debetur, nonne eadem re subvertitur eius testimonium de exemplari Bacchylideo? Quae conclusio reapse a Pasqualio (l. c. 286) facta est. At nos cum aliis notitiis, quibus a Porphyrione exemplaria Graeca Horatii designantur, initium commentarii ad c. I 15 firmaverimus, nunc ad observationem Nordeni de terminis imitationis Horatianae revertimur et in initio c. I 15 vestigia Bacchylidis indagare instituimus.

Bacchylidis Cassandram *Cypriorum* exemplo in discessu Paridis a Troia vaticinatam esse facile concederemus, nisi e traditione Euripidis didicissemus ipsam navium in Ida fabricationem s.

---

[1]) Nam Lactantii Placidi adnotationem ad Stat. Theb. VII 330 e Porphyrione fluxisse supra p. 1. adn. 1 indicavimus.

[2]) Etiam Fr. Vollmer in editione maiore (²1912) haec adnotavit: „Proteus *Porph. (inde schol. Stat. Theb. VII 330), fortasse recte,* cf. Stat. Ach. I 32."

V a. Chr. n. a poetis celebratam esse, quacum vaticinium futurorum malorum, ut in *Cypriis*, coniungi potuerit. Sed si Paridis discessum Bacchylides initio dithyrambi descripsisset, imitatori Latino haec fere scribenda fuissent:

> Pastor cum p e t e r e t per freta navibus
> Idaeis — L a c e d a e m o n a,

scilicet rapturus Helenam. At aliter scripsit, cum diversa apud Bacchylidem invenisset. Is enim a navium fabricatione narrationem incepisse videtur. Quod temporis momentum cum Horatio, proprium consilium carminis agitanti, minime aptum videretur, et tamen more suo carmen ad Graecum dithyrambum quodammodo alligare sibi proposuisset, verba Bacchylidis ita ei Latine immutanda erant, ut ipso sonitu exemplar in memoriam revocarent, sed aliam actionem significarent eandemque ad Protei vaticinium inducendum aptam. Et revera invenimus initio carminis Horatii verbum, quo raptus Helenae nisi artificiose non exponitur, cum pristina eius notio potius cum alia actione congruat.

Amata Vergilii (Aen. VII 363 sq.) hoc modo Paridis crimen commemorat:

> At non sic Phrygius penetrat Lacedaemona pastor
> Ledaeamque Helenam Troianas v e x i t ad urbes.[1])

Horatio de eadem re narranti idem verbum ultro sese offerebat ita, ut scribere posset:

> Pastor cum v e h e r e t per freta navibus
> Idaeis Helenen . . .

Fabula ipsa ita pervulgata erat, ut vix necesse esset ipsum raptum nominatim exprimere. Potuit tamen etiam eam rem effingere scribendo:

> Pastor cum r a p e r e t per freta navibus
> Idaeis Helenen . . .

qua in imagine verbum *rapiendi* propter naves nominatas *auferendi* si non vim, at certe velut saporem haberet. Commentatores quidem Horatianum *traheret* pro synonymo *rapiendi* vel *avehendi* accipiunt adduntque Helenam violenter atque invitam a Paride raptam esse. De ea quidem re M. Ch. D a v i d I a n i u s[2]) peculiarem excursum scripsit, quo recentiores in Helenam iniustiores esse contendit, cum antiqui verecundiam eius praedicarent et invito potius attonitoque quam laeto animo a Paride abductam esse traderent. — Sed nobis virtute pudicitiaque Helenae usus verbi *trahendi* antiquior videtur. Itaque hoc primum statuimus apud nullum antiquorum Helenae a Paride t r a c t a e imaginem exstare, ut apud Vergilium (Aen. II 403) trahi Cassandram crinibus passis vel *manus iuvenem post terga revinctum* (Aen. II 58). Quid quod ipsa trahendi actio manibus efficitur, cum apud Hora-

---

[1]) Cf. Il. III 443: ὅτε σε πρῶτον Δαιδαίμονος ἐξ ἐρατεινῆς | ἔπλεον ἁρπάξας ἐν ποντοπόροισιν νέεσσιν.

[2]) Horatii Opera, Lipsiae 1778—1782, 2 vol.

tium pastor navibus Helenam trahat? Et propter eam navium mentionem David Ianius (adn. ad I 15, 1) de erroribus per diversa maria a Paride susceptis, ne investigaretur, cogitavit. Sed haec explicatio ne auctori quidem ipsi valde placuit, nedum ut a posterioribus probaretur.

Nobis quidem naves Idaeae firmiorem quam Helena ansam praebere videntur, qua arrepta significationem *trahendi* hoc loco illustrare possimus. Proprie enim naves e navali in mare trahuntur, ut in Horatii c. I 4: *trahuntque siccas machinae carinas.* Graeci eandem actionem verbo ἕλκειν describebant. Si igitur Bacchylides navium fabricationem, a poetis eius aetatis celebratam, cum ipso discessu Paridis coniungere voluit, ut eo temporis momento Cassandram vaticinantem induceret, imago Paridis, qui naves recenter in Ida fabricatas in mare trahebat, initio dithyrambi ei collocanda erat hoc fere sensu: Βούτας ὅτε πρῶτον νῆας Ἴδηθεν εἵλκεν ἅλιον ἐπ' οἶδμα, ναυστολήσων Ἑλένας ἐπὶ λέκτρα... τότε δὴ Κασσάνδρα κτλ. Simili modo in medias res inducimur in dithyrambo de Antenoridis (c. 14):

Ἀντήνορος] ἀντιθέου
[δάμας κυα]νώπις, Ἀθάνας πρόπολος
[ὦ]ξεν ἀγυιὰ] Παλλάδος ὁρτιμάχου
[ναὸν πόλας τε χ]ρυσέας

vel in dithyrambo de Theseo (c. 16): Κυανόπρωρα μὲν ναῦς μενέκτυπον Θησία... ἄγουσα... Κρητικὸν τέρμνε πέλαγος... ἀνῖσεν τε Μίνωι κέαρ κτλ. Ad Antenoridas fragmentum illud (fgm. 29 Bergk[4]) pertinuisse, quod prius Cassandrae falso attribuebatur, ostendit papyrus Oxyrrhynchea.[1]) Quod quamquam ab Horatii exemplari alienum est, tamen in dithyrambo de Cassandra cognoscendo nonnihil nos iuvat, cum ostendit considerationes de moribus in hoc genere poematum Bacchylidi adamatas fuisse. Quid autem de Paridis crimine eiusque exitu antiqui cogitaverint, vel ex Aeschyli *Agamemnone* cognoscimus (v. 55 sq. 362 sq. 681 sq.): Serae enim, sed inevitabilis numinis vindictae exemplum fata eius proponuntur.

Sed nobis ipsum tantum initium dithyrambi Bacchylidis respiciendum est. In quo cum Horatius de pastore naves Idaeas in mare trahente legisset, quibus Helenam e Graecia asportaturus esset, tribus exemplaris Graeci verbis Latine redditis reliqua ita detorsit, ut aliam imaginem, scil. Paridis cum Helena per mare domum redeuntis, fingere posset. In hac nova compositione verbum *trahendi*, ex exemplari perceptum, a navibus in Helenam raptam et navibus avectam translatum est, ita tamen, ut alienam velut speciem retineret. Iter Paridis quamquam in contrariam partem ab Horatio directum est, tamen et prima carminis verba et eadem fabula et vaticinium Paridi datum ita Bacchylidis dithy-

[1]) Bacchylidis carmina ed. F. Blass, c. XIV *(Antenoridae)* v. 50—56.

rambum in memoriam revocabant, ut Porphyrio (alio quodam commentatore praeeunte) iure meritoque adnotare posset: *Hac ode Bacchylidem imitatur.*

Quicumque fuerit ille poeta Alexandrinus, ex quo Horatius vaticinium Protei mutuatus est, hoc certum est eum in prima vaticinii parte (5—20) contumelias Hectoris in Paridem dictas Il. III 39—55 ante oculos habuisse. Hector enim, postquam Alexander fuga pugnam cum Menelao evitavit, exsecratur eius ortum et matrimonium, opprobrat formositatem vigore virtuteque destitutam, revocat in memoriam expeditionem mulieris rapiendae causa susceptam, initium malorum patriae, crimini dat fugam e proelio, increpitat nihil ei profuturam citharam, Veneris dona, pulchram caesariem, formositatem, cum futurum sit, ut humi prostratus in pulvere iaceat. — Similiter Proteus expeditione Graecorum Troianis fatali breviter adumbrata duabusque deabus commemoratis, quarum Pallas Graecis, Troianis Venus favet, ignavam Paridis luxuriam ita describit, ut nihil ei ex pugna in thalamum fugienti Veneris praesidium, caesariem, cantum, citharam profuturam esse dicat seramque mortem adultero, crines pulvere collinenti, minetur.

In fuga Paridis commemorânda exspectamus mentionem Menelai. At Proteus Aiacem *celerem sequi* pro Menelao nominat, cum dicit:

> Nequidquam thalamo graves
> hastas et calami spicula Gnosii
> vitabis strepitumque et celerem sequi
> Aiacem . . .

Pro duello Homerico pugna communis describitur, quae ornatur enumeratione hastarum calamorumque Gnosiorum i. e. sagittarum. Aiacis nomen vulgo ad filium Oïlei refertur propter epitheton *celer sequi*, cum is quidem soli Achilli pedum pernicitate cessisse dicatur (Il. XXIII 793). At ταχεῖς vel πόδας ὠκεῖς etiam alii Graeci praeter illum Aiacem ab Homero vocantur, ita ut epitheto tritissimo vix differentia quaedam specifica viro forti attribuatur. Itaque perpendendum est, debeatne in imagine pugnae quasi typica alius potius heros prodire. Exspectaremus in primis — Achillem, sed cum is quidem propter certum poetae consilium ad finem carminis reservatus esset, vice eius eum fungi oportet, qui re vera Achillis vicarius est, Aiacem Telamonium. Is enim omnes Graecos robore, forma atque fortitudine superabat, et in omnibus ipsi Achilli proximus erat (Il. II 768. III 226. XVII 279. Od. XI 550. XXIV 17). Frater eius, Salaminius Teucer, separatim a Proteo nominatur (v. 23), sed non desunt rationes, quibus id explicari potest.

Aiacis, quem Telamonium esse probare studuimus, mentio — quamquam cum imagine pugnae versibus 16—20 descriptae arctissime cohaeret, tamen iam quasi tramitem efficit ad alteram vaticinii partem (21—36), qua catalogus quidam futurorum Paridis adversariorum profertur. In quo fortissimum Graecorum par viro-

rum sapientium excipit, quorum alter (Ulixes) aetate media praeter prudentiam etiamtum corporis virtutes exhibebat, alter (Nestor) senio confectus ad pugnam minus erat aptus. Post sapientium par (quod tamen cum Aiace triada complet) tres singularum artium bellicarum quasi principes, certe antistites, prodeunt: Teucer enim optimi inter Graecos sagittarii laudem meruit (Il. VI 31. VIII 281. XIII 170); Sthenelus, Diomedis comes, non nisi aurigae officio optime fungitur (Il. V 108. 319. 835. VIII 113); Meriones, Idomenei Cretensis socius, in ludis in honorem Patrocli institutis, postquam Teucrum ipsum sagittarum scientia superavit, cum Agamemnone hastae coniectu de praemio proposito concertare vult, sed sine certamine praemio secundo donatur (Il. XXIII 886). Diomedis Achillisque partes interim relinquimus.

Iam vides Horatii catalogum, tametsi primo obtutu ab ea imagine, quam nobis Iliade perlecta finximus, satis differat, ratione quadam non carere minusque ineptum esse, quam olim Lehrsius[1]) contenderet. Sed si eis, quae in eo continentur, recte explicatis contenti esse possumus, nonnullis quae desunt, vehementer offendimur. Etenim inter belli Troiani duces Agamemnon et Menelaus absentia nitent. Menelai autem absentia eo magis mira apparet, quod Horatius, cum de Graeco scripsit, qui *furit reperire atrox* Paridem, qui eum fugit *cervus uti vallis in altera — visum parte lupum,* ante oculos habuit narrationem Homeri de Menelao (Il. III 21 sq.):

τὸν δ' ὡς οὖν ἐνόησεν Ἀρηΐφιλος Μενέλαος...
ὥστε λέων ἐχάρη...
τὸν δ'ὡς οὖν ἐνόησεν Ἀλέξανδρος θεοειδὴς
ἦν προμάχοισι φανέντα, κατεπλήγη φίλον ἦτορ·
αὖψ δ'ἑτάρων εἰς ἔθνος ἐχάζετο κῆρ' ἀλεείνων·
ὡς δ'ὅτε τίς τε δράκοντα ἰδὼν παλίνορσος ἀπέστη
οὔρεος ἐν βήσσῃς...

Investigatio ipsa Paridis facta est ad exemplum Il. III 449 sq.:

Ἀτρεΐδης δ'ἂν ὅμιλον ἐφοίτα, θηρὶ ἐοικώς,
εἴ που ἐσαθρήσειεν Ἀλέξανδρον θεοειδέα;

promissum Helenae datum *(non hoc pollicitus tuae)* pertinet ad verba Helenae Homericae (Il. III 430 sq.):

ἦ μὲν δὴ πρίν γ'εὔχε' Ἀρηϊφίλου Μενελάου
σῇ τε βίῃ καὶ χερσὶ καὶ ἐγχεῖ φίρτερος εἶναι...

Narratio Horatii de Paride et Diomede tam accurate respondet narrationi Homeri de fuga Paridis e duello cum Menelao committendo, ut v. 28 non *Tydides,* sed *Atrides* exspectetur, praesertim cum etiam prior vaticinii pars (v. 5—20) ex eodem Homeri libro expressa sit. Sed Horatio *Tydides* relinquendus est idque ipsum adnotandum in exemplari Graeco hoc loco *Atridem* prodisse vi-

[1]) Q. Horatius Flaccus, mit vorzugsweiserer Rücksicht auf die unechten Stellen und Gedichte, 1869 p. XLIX sq.

deri. Cui cur Horatius Tydidem substituerit, postea videbimus. Nunc ipsius Agamemnonis absentia excusanda videtur.

Catalogi Horatiani ratio e mentione Graeciae coniuratae (v. 7) petenda nobis videtur. Ad quam explicandam commentatores (e. g. Orellius et Baiterus) ad Euripidis (Iphig. Aul. 50 sq.) descriptionem lectores relegant, ex qua comperimus Helenae patrem, Tyndareum, cum multos filiae procos domi vidisset et ex iis, qui repudiati essent, periculum electo marito timuisset, omnes iureiurando obligavisse ad opem marito ferendam contra quemlibet Helenae raptorem. De eadem coniuratione narrant Apollodorus (III 129), Scholiasta Venetus (ad Il. II 339), Hyginus (fab. 78), apud quos quidem Ulixes coniurationis auctor nominatur. Alteram coniurationem significat Dido Vergiliana (Aen. IV 425), cum dicit:

> *Non ego cum Danais Troianam excindere gentem*
> *Aulide iuravi.*

Quae coniuratio Aulidica facta esse videtur, postquam legati Graecorum de Helena reddenda Troiam missi vacuis manibus Aulidem reverterunt. At Dictys Cretensis (De bello Troiano I 12) narrat iam ipsa fama de legatorum repulsa per universam Graeciam disseminata omnes Pelopidas in unum convenisse (scil. domum Menelai) atque interposita iurisiurandi religione, nisi Helena cum abreptis redderetur, bellum se Priamo illaturos confirmavisse. Quod iusiurandum forma sollemni repetitum esse, idem Dictys I 15 auctor est, postquam legatis domum reversis heroes Argos ad Diomedem convenissent. Iurisiurandi formula haec est: *inimicitias sibi cum Priamo per religionem confirmant neque prius se bellum deserturos, quam Ilium atque omne regnum eruissent.*

Sed his testimoniis nil nisi *Graecia coniurata* illustratur eademque iureiurando obligata ad nuptias Paridis rumpendas et regnum Priami evertendum. De coniuratorum catalogo nihil adhuc comperimus. Talem vero catalogum Apollodorus III 129 servavit, qui inter procos (triginta unum numero) Helenae Ulixem, Diomedem... Sthenelum... Menestheum... Menelaum... Aiacem Telamonium Teucrumque nominat. Ubi puncta posuimus, alii enumerantur, quorum Horatius non meminerat. Agamemnon in hoc catalogo non apparet, quippe qui iam uxore ducta Helenam in matrimonium non peteret. Qui autem in procorum numero non ponebatur, ad eum ne iusiurandum quidem pertinebat. Si igitur Horatius in exemplari Graeco c. I 15 eiusmodi catalogum atque is, cuius memoriam Apollodorus servavit, invenit, eis quas antea protulimus rationibus ductus sex heroes ex eo elegisse videtur (scil. Aiacem, Ulixem, Teucrum, Sthenelum, Merionem, Diomedem) eisque Nestora adiunxisse, ut sapientia praeter Ulixem alium actore n haberet. Cur Menelaum silentio praeterierit, separatim explicabimus, nunc ipsa Agamemnonis absentiae excusatione contenti.

At praeter Nestorem etiam Achilles inter procos Helenae supervacaneus est! Utrumque ut commendemus, alium catalogum

proferemus, in quo uterque inter coniuratos nominatur. En quomodo Dictys I 13 Graecos Argos ad Diomedem convenientes enumeret: *Ita ubi tempus visum est, primus omnium ingenti nomine virtutis atque corporis Aiax Telamonius advenit et cum eo Teucer frater. Dein haud multo post Idomeneus et Meriones summa inter se iuncti concordia. Eorum ego secutus comitatum, ea quidem, quae antea apud Troiam gesta sunt, ab Ulisse cognita quam diligentissime rettuli.. post eos, quos supra memoravimus, Nestor cum Antilocho et Thrasymede (quos ex Anaxibia susceperat) supervenit.* Sequuntur XV heroes minimarum, ut ita dicam, gentium, deinde c. 14 Achilles nominatur cum Patroclo et Phoenice; tum XI alii duces, denique *ex Athenis Menestheus et Aiax Oïlei ex Locride; ex Argis Amphilochus Amphiarai et Sthenelus Capanei et cum his Eurya-lus Mecistei. Deinde ex Aetolia Thessandrus Polynicis; postremo omnium Demophoon atque Acamas fuere, cuncti ex origine Pelopis.* Reliquos ipse Dictys consulto silentio praeterit, utpote qui minoris fuerint momenti. Quos omnes iureiurando iam supra laudato ad bellum contra Priamum gerendum se obstrinxisse Dictys narrat (c. 15) eaque occasione data etiam Diomedem ut hospitem et Agamemnonem ut auri dispensorem nominat. Sed cum id iusiurandum Argivum non nisi repetitio sit iurisiurandi Lacedaemone facti, etiam ab eo Agamemnon excludendus videtur, quippe qui procis Helenae non adnumeraretur, nec non ipse Menelaus, ad cuius iniuriam ulciscendam reliqui proci sese obligaverint. Quae cum ita sint, catalogus Horatii, cuius ratio coniuratione Graecorum memorata optime illustratur, ex catalogo quodam Helenae procorum coniuratorum pendere videtur, cuius memoria apud Apollodorum et Dictym servata est, ita tamen, ut apud hunc solum Aiax (Telamonius) eodem atque apud Horatium modo primus omnium nominaretur. Praeter Aiacis principatum etiam Nestoris memoria cum hac quidem traditione cohaeret.

Auctor igitur Graecus, quem Horatius in Protei vaticinio exornando secutus est, Helenae raptori vindictam indicavisse videtur, cui exposuerit meliores eo procos iureiurando se obstrinxisse ad perfidum hospitem persequendum; itaque imbellem eius elegantiam nihil profecturam esse contra Aiacis Telamonii fortitudinem et celeritatem, Ulixis calliditatem, Nestoris sapientiam, contra artem sagittariam Teucri vel Merionis artem aurigae vel etiam Stheneli artem hasta pugnandi, nedum ut Menelai impetum sustinere posset. Ira quidem Achillis vindictam retardatum iri, sed nihilominus futurum esse, ut post certum tempus iura hospitii violati vindicentur.

Hoc modo quasi umbra exemplarium Graecorum recuperata, scilicet Bacchylidis, quem Horatius initio carminis imitatus est, et ignoti poetae Alexandrini, cui vaticinium Protei debet, quaerendum nobis videtur, verane sit Ottonis Jahnii,[1]) Luciani

[1]) Hermes III 1869, 184 sq.

Muelleri,[1]) Udalrici Wilamowitzii,[2]) Georgii Pasqualii (l. c. 300) aliorumque sententia, qua contenditur c. I 15 purum exercitamentum esse in materia epica ad metra Aeolica deducenda, ut etiam c. III 11 et III 27. — Iam in ipsa comparatione cum c. III 11 et III 27 pars responsi continetur. Carmine enim III 11 fabula de Danaidibus puellae asperae et feroci a poeta narratur, cui Hypermestrae exemplum imitandum proponitur; carmine autem III 27 amicae iter in Graeciam facienti fabula de raptu Europae in memoriam revocatur, tamquam iocosus monitus, ne quid simile ipsi Galateae per mare naviganti accidat.

His duobus et fortasse etiam aliis exemplis respectis R. Heinzeus[3]) haec observavit: fabulas ab Horatio lyrico tractatas semper quodammodo cum ipsius vita et animi motibus coniungi. — Ne igitur contra hanc poetae consuetudinem solum c. I 15 pro mero exercitamento et quasi abstracta a vita phantasia lyrica habeatur, quaerenda sunt indicia quaedam, quibus ille nexus cum vita ostendi possit. Talia indicia eis potissimum locis contineri, quibus Horatius exemplaris Graeci vestigia deseruissse videtur, facile probatu est.

Itaque id primum in memoriam revocandum est, quod catalogus Graecus mentione Atridae (scil. Menelai) conclusus fuisse videtur, quem Paris fugisse dicitur. In Menelai locum cur Tydides ab Horatio illatus sit, si quaerimus, nullam aliam explicationem inveninus, quam quod Diomedes, unicus e Graecis qui apud Troiam pugnaverunt, pro heroe — Italico haberi potuit.[4]) Eum enim post Troiam expugnatam Argis expulsum in Apulia regnavisse et in variis Italiae meridionalis oppidis (etiam Venusiae, quae ab eo condita esse credebatur, Schol. Verg. Aen. XI 246) divinis honoribus cultum esse vel ex eis auctoribus sciebant Horatii coaevi, quorum memoriam Vergilius Aen. XI 246 sq. et Ovidius Met. XIV 437 sq. servavit. Si igitur Horatius pro Atrida Tydidem Paridis adversarium nominavit, ceteris, quae ad Menelaum pertinebant, ex Iliadis l. III retentis ita, ut legentes facile animadvertere possent alienas partes a Diomede agi, consilium quoddam hac in re agnoscendum est, quod non aliud esse potuit, quam ut etiam sub Paridis persona adversarium quendam Italorum latere suspicarentur.

Sed quod carminis stropha paenultima obscure significatum est, id stropha ultima clarius indicandum erat, si omnino consilium poetae a legentibus percipi atque explicari debuit. In ipso vaticinii fine *iracunda classis... Achillei* diem exitii Ilio pro-

---

[1]) Prolegg. Horat., ed. mai.

[2]) Sappho und Simonides p. 314.

[3]) Q. Horatius' Oden und Epoden, erklärt von A. Kiessling, sechste Auflage von R. Heinze, Berlin 1917,98.

[4]) E. Bethe in Pauly-Wissowa RE s. v. Diomedes.

latura esse declaratur. Commentatores quidem eam locutionem inusitatam, velut pro *iracundo Achille* positam, facile concoquunt, postquam eius indecentiam quasi folio ficulneo involverunt, cum dicerent: „satis poetice dicitur, quasi eius omnes milites eadem ducis ira incensi fuissent" (Orellius-Baiter); sed tali interpretatione difficultatem potius velari quam enodari quis est quin videat? Sincerius P. Hofman-Peerlkampius[1]) observavit contraria ea esse historiae Homericae. Classem enim Achillis in litore subductam stetisse neque eius in bello iam ullum usum fuisse. Pugnatum esse in terra et tum solum Achillem ira fervuisse solumque effecisse, ne sui in proelium irent, idque Myrmidonibus valde invitis et eum propterea culpantibus. Eos, qui ira ducis indignarentur, non potuisse cum eo dici iratos. — Ad quas obiectiones iustissimas adiungimus ea, quae idem vir doctus de duobus extremis carminis versibus scripsit: „At quamdiu ira Achillis diem protulit Ilio?... *Troia post certas hiemes cremabitur*, poeta Proteum fecit dicentem. Sed tota Ilias complectitur modo dies quinquaginta et unum anni postremi, quo Troia obsidebatur. Decimo die Achilles iram concipit, vigesimo septimo deposuit. Sunt igitur pauci admodum dies, qui valde exiguam moram interitus Troiani fecerunt. Atque omnes poetae diuturnitatem belli non irae Achillis, sed deorum discordiis et virtuti Hectoris tribuerunt". His (et violata lege versus Glyconei posito *ignis* trochaeo pro spondeo) Peerlkampius ultimam carminis stropham ab Horatio abiudicavit et famoso illi interpolatori attribuit. Nos cum omnes observationes viri docti iustissimas esse putemus et veritatam ab eo proclamatam non minus Horatio quam eis, qui carmen legebant, fuisse notam, in ipsis differentiis, quas consulto cogitateque inductas esse putamus, solutionem difficultatum quaerimus.

Putamus igitur Horatio in primis curae fuisse, ut moram in herois Italici adversario puniendo eiusque regno evertendo extolleret culpamque eius morae classi cuidam attribueret; tum ut indicaret eiusdem classis ope post temporis spatium, quod *certarum hiemum* mentione non ita definire quam significare voluit, domos adversarii incensum iri. — Si autem eo modo ambiguo de Paridis poena Troiaeque excidio loquitur, alium vero hostem aliudque regnum evertendum in animo habet, allegoriae artificio eum saltem sub finem carminis usum esse agnoscendum est. Ad quam interpretationis rationem non confugeremus, nisi eis, quae ultima stropha carminis continentur, ab ipso poeta cogeremur ab historia Homerica alio oculos convertere.

Allegoriae vox postquam semel cecidit, statim in ea parte historiae Paridis et Helenae, quae c. I 15 narratur, similitudo quaedam cum fatis Antonii et Cleopatrae post pugnam Actiacam

---

[1]) Horatii Carmina², Amstelodami 1862, in adnotatione ad ultimam stropham c. I 15.

sese offert. Cuius similitudinis fines vario modo ab allegoriae defensoribus scribebantur. Ne in glossatoris antiqui a Vanderbourgio[1]) e codice Parisino protracti, tum Landini,[2]) Sanadoni,[3]) Düntzeri,[4]) Weberi,[5]) Friedrichi[6]) argumentis diutius moremur, solius Heinzei[7]) opinionem exempli gratia proferemus, cui is honor propter efficacissimas curas in Horatio explicando adhibitas iure meritoque debetur.

Heinzeus quidem in sexta editione notissimi libri Kiesslingiani a. 1917 typis expressa haec fere ea de re scripsit: Fabulas ab Horatio lyrico tractatas aliqua necessitudine casibus eius vitae animique sensibus semper adiungi. Quae ratio si c. I 15 clare non sit expressa, minime inde sequi eam prorsus abesse, sed potius ipsis hominibus eiusdem aetatis immediate conspicuam fuisse. Ut enim c. III 3 poetam de muliere peregrina et famoso hospite, qui Troiam perdiderint, loquentem — Cleopatram et Antonium in animo habuisse, ita etiam in c. I 15 legendo eandem relationem a legentibus certe fuisse constituendam. Qua re allegoriam non magis effici, quam Teucro c. I 7 vel Danaidibus c. III 11 inductis, quibus in carminibus singulae imaginum partes cum re significata non plane conveniant; satis enim esse, si similitudo quaedam generalis (analogia) in characteribus et fortunis appareat: Itaque commorationem Paridis in thalamo Helenae facile comparari posse cum Antonii vita luxuriosa in aula Cleopatrae; fugam Paridis pugnam cum Diomede evitantis respondere fugae Antonii e pugna Actiaca; prolationem ultimi discriminis apud Troiam intermissioni illi similem esse, quam Octavianus ab actione fecerit, antequam Aegyptum aggressus esset. — Quibus omnibus perpensis Heinzeus carminis compositionem hieme anni 31/30 a. Chr. n. definiendam esse putat, quo tempore poeta dei marini ore Antonii exitium nec non victoriam Occidentis de barbaro Oriente reportandam vaticinatus sit.

Heinzeus cum allegoriae nomine contempto in eius locum analogiam posuisset generalem, cavit, ne singulas imaginis partes curiose rimantes similitudinem nimis urgeremus. Quo factum est, ut iudicium eius circumspectum potius sensu quodam interno sustineretur, quam argumentis scientiae probaretur. Quae argumen-

[1]) Horatii Carminum l. V, Parisiis 1812, I 334

[2]) De Christophoro Landino, Horatii in Studio Florentino s. XV eminentissimo interprete, consulendus est Gaetano Curcio, Q. Orazio Flacco studiato in Italia dal s. XIII al XVIII, Catania 1913. — Commentarius Landini ad carmina Horatii primum prodiit a. 1482.

[3]) Les poésies d'Horace, Paris 1728.

[4]) Hor. Opera 1849, cf. eiusdem Kritik und Erklärung der Oden des Horaz, 1840, 73 sq.

[5]) W. E. Weber, Q. Hor. Flacc., Jena 1844.

[6]) A. Horatius Flaccus. Philologische Untersuchungen, Leipzig 1894, 20 sq.

[7]) Kiessling-Heinze[6] p. 98.

ta ex vaticinii fine in primis petenda esse cum iam supra monuerimus, nunc accuratius ea explicabimus, quae illo vaticinio legendo ultro in memoriam Horatii coaevorum veniebant.

Victoria Actiaca a. d. IV Non. Sept. reportata talis fuit, ut qui eam eodem die celebraret Horatius (Epod. 9) curas de futuro deponere nondum auderet et Triumphum personatum satis dubitanter ad victorem illustrandum invitaret. Interrogatio: *Io Triumphe, tu moraris aureos currus?* quasi hora nefasta facta esset, totum fere annum exspectatione explevit. Qui annus Octaviano multas molestias paravit.[1]) Graecia quidem et Asia mox victoris partes secutae sunt, sed veterani, ab Agrippa et Maecenate ex Actio in Italiam reducti et sine stipendio dimissi seditionem fecerunt. Ad quorum animos saltem promissis sedandos Octavianus media hieme e Graecia in Italiam venit, ubi mox cognovit sibi celeriter Aegyptum expugnandam esse, ut Lagidarum thesauris occupatis et militibus et plebi urbanae satisfacere posset. Ad quod consilium perficiendum multa ei opportuna acciderunt: quattuor enim legiones Antonii in Cyrenaica relictae ad eum transierunt, Syria ab eius partibus stetit, naves Antonii, quibus classis apud Actium ab Octaviano combusta repararetur, prope Canopum ab Arabibus incendio destructae sunt. Interea Antonius Alexandria relicta primum in eremum secessit et in casa in scopulo quodam exstructa Timonis vitam egit (Plut. Ant. 69), postea in Cleopatrae aulam rediit ibique inter epulas genio indulgebat. Qua vitae luxuria respecta Plutarchus (Comp. Demetr. et Ant. 3 extr.) cum Hercule Omphalae servienti eum comparavit, sed etiam Paridi eum similem fuisse contendit: τέλος δέ, ὡς ὁ Πάρις ἐκ τῆς μάχης ἀποδρὰς εἰς τοὺς ἐκείνης κατεδύετο κόλπους· μᾶλλον δὲ ὁ μὲν Πάρις ἡττηθεὶς ἔφυγεν εἰς τὸν θάλαμον Ἀντώνιος δὲ Κλεοπάτραν διώκων ἔφυγε καὶ προήκατο τὴν νίκην. Plutarchi comparatio ut plena sit, Cleopatra cum Helena nominatim componenda erat. Quam collationem Chaeronensis propterea non exsecutus esse videtur, quod antea (Ant. 6) ipsum Antonium cum Helena comparavit, usus acumine Ciceronis ex Or. Phil. II 55, quod est: *Ut Helena Troianis, sic iste* (scil. Antonius) *huic rei publicae causa belli, causa pestis atque exitii fuit.* Ciceronis verba pertinent ad bellum civile inter Caesarem et Pompeium gestum, in quo cum feminarum nullae essent partes, ipse Antonius tamquam ἀρχέκακος cum Helena comparari potuit. At in bello Actiaco Cleopatrae haec appellatio potius convenit, cum ἀρχέκακος Antonius Paridis cognomentum meritus sit. Cognomina autem e fabulis petita libenter ab eo usurpata esse, ex Plutarcho (Ant. 60) comperimus, qui eum ad Herculem initia gentis rettulisse et vitae ratione cum Baccho certasse tradidit. Quid quod ipsa Cleopatra Veneris persona induta novum Bacchum splendidissime in navigio accepit (Plut. Ant. 26)? Sed haec de fabulis.

[1]) G. Ferrero, Grandezza e decadenza di Roma, IV c. 10.

Ad res gestas nobis redeuntibus concedendum est media hieme a. 31/30, cum populus Italicus dilatione belli contra Cleopatram indignaretur et aurum Aegyptium appeteret (v. Ferrero l. l.), exoptabilem fuisse Octaviano vocem poetae, qui seram quidem, sed certam vindictam Antonio praedicaret. Ad eiusmodi consilium exsequendum aptam apparuisse Horatio putamus fabulam de Paride cum Helena e Graecia aufugiente. Bellum enim Troianum unum episodium fuisse e longa serie bellorum inter Occidentem et Orientem gestorum vel ex Herodoto vel Lycophrone poeta scivit ita, ut bellum Actiacum novissimum eiusdem seriei membrum ei appareret. Quod Dio Cassius L 5 extr. de Cleopatra narravit dominationem imperii Romani appetente et de tribunali suo in Capitolio somniante, idem Horatius postea (c. I 37) testatus est. Et re vera dominatio illa ab Antonio praeparabatur, cuius charactera orientalem (Alexandrinum vel Aegyptium) vel Octavianus in oratione ante pugnam Actiacam ad milites habita notavit (Dio Cass. L 24 sq.)

Epodo nona cum Horatius victoriam Actiacam celebraret, nondum sciebat, quo Antonius cursum dirigeret: an Cretam iturus esset an in Africam. Hoc certum erat partem classis Octaviani eius persequendi causa missam re infecta redisse (Dio LI l med.). Horatius cum ad c. I 15 componendum se accinxisset, eis quae iam novimus exemplaribus Graecis usus, illud navigationis momentum e Graecia versus Orientem retinuit, et Protei vaticinio repelito ita Troiae excidium exornavit, ut eius imago cum Alexandriae excidio potius conveniret. Itaque talibus usus est verbis, quibus audientium phantasia perculsa Antonii interitum sibi effingeret. Inde classis mentio ducta est, cuius imago victricem Octaviani classem in memoriam revocaret, quam in Aegyptum profecturam esse omnes sperabant et nondum esse profectam indignabantur. Moram dilationemque vindictae ipse poeta confitetur, sed terminum eius nominatione *certarum hiemum* describit, ut audientium animos promisso confirmaret, hieme absoluta, cum mare navigationi rursus apertum foret, classem Octaviani in Aegyptum navigaturam et regno Antonii orientali finem impositurum esse.

Hoc modo omnes difficultates, quibus interpretatio historiae Homericae laborat, removentur, postquam ad res in Italia hieme anni 31/30 gestas vel praeparatas relatae sunt. Quem transitum a fabula ad veritatem ut sibi praepararet, poeta in iis, quae praecedunt, pro Menelao, legitimo Paridis adversario, Diomedem posuit, ut heroa Italicum, qui Paridem in fugam coniciens victoris Actiaci partes agit.

Ad eundem victorem etiam mentio quaedam initio posita pertinet, scilicet mentio *Graeciae coniuratae*. Nam ei qui eiusdem atque Horatius aetatis erant, coniurationis voce audita nisi de ea coniuratione cogitare non poterant, cuius ipse Octavianus

(Mon. Ancyr. V 3—4) his verbis meminerat: *iuravit in mea verba tota Italia sponte sua et me bello quo vici ad Actium ducem depoposcit.* De ea coniuratione, quam Guilelmus Ferrerus (l. l. c. 9) „obscurissimum episodium historiae eius revolutionis" appellat, cum paucissima e fontibus (praeter Mon. Ancyr. exstant brevissimae mentiones apud Suetonium et Dionem Cassium) cognita habeamus, ad coniecturas confugere nos oportet, quibus nisi haec fere cum Ferrero colligere non audemus: Cum post Octaviam ab Antonio repudiatam bellum contra Cleopatrae maritum, qui omnes copias in Graeciam traiecisset, evitari iam non potuisset, Octavianum, qui post Antonii epistolam, anno 33 exeunte ad senatum populumque Romanum de summa rerum ab ipso deponenda missam, si idem Octavianus fecisset, pridie Kal. Ian. a. 32 Romam reliquisse, ut post decem fere dies cum militum manu in urbem rediret. Tum rerum evertendarum cupidinem ut velaret atque fundamentum quoddam legitimum nancisceretur, ad coniurationem eum confugisse. Itaque in oppida municipiaque Italiae ab eo missos esse, qui civibus persuaderent, ut Octaviano idem iusiurandum darent, quo ceterum, periculo imminente, urbis praefecti senatus auctoritate cives obligarent ad incolumitatem civitatis defendendam. Quo iureiurando omnes cives legibus militaribus subditos esse, magistratibus autem liberum fere arbitrium datum, ut veluti bellum haberent, sic civitatem pacis tempore custodirent. Hac dictatura populi consensu instructum Octavianum iam imperio Italiae potitum senatui persuasisse (mense Iulio a. 32 a. Chr. n.), ut bellum Cleopatrae indiceret.

Horatius cum mentione *Graeciae coniuratae* facta civibus coniurationem Italiae in memoriam revocaret, imperium legitimum Octaviani bellum contra perfidum hospitem, contra raptorem potestatis gerentis extollere voluit. Historia Paridis eo magis ei apta videbatur, qua ultimus Occidentis et Orientis conflictus illustraretur, quo magis notum erat bellum Troianum inter priora episodia belli per saecula gesti numerari. Eius eventus Troianis infestus fidem civibus dabat de simili eventu belli Actiaci, cuius ducem Italicum (Tydidem) raptor Orientalis iam fugerat. Analogia cum se ipsa offerret, poeta tribus tantum momentis eam innuit: coniuratione Graeciae commemoranda, partibus Atridae Homerici in Tydidem translatis, classis vindicis mentione facta. His tribus indiciis historia fabulosa cum rebus anno 31/30 gestis coniuncta est. Cum autem vaticinium Protei iam vero eventu comprobatum esset et poeta carmini locum quaereret in lyricorum libris in publicum edendis, nullus ei aptior visus est, quam post carmen allegoricum de nave reipublicae procellis quassata et in nova pericula ruente.[1]) Ae-

[1]) Scholiasta cod. V apud Düntzerum (Kritik und Erklärung der Oden des Horaz, 1840, 73) utrumque carmen arctiore vinculo coniunctum esse putavit, cum scripsit (ad I 14, 16): *Moneo te, ut caveas: nam prophetia ista ita erat vera, sicut illa, quam Neptunus* (!) *Paridi cecinit, dum duceret secum raptam Helenam.*

quora *interfusa nitentis Cycladas,* quibus c. I 14 clauditur, apparent initio c. I 15 tamquam freta, per quae pastor perfidus cum Helena vehitur. Vindex c. I 15 adhuc moratur. Impetum eius poeta post Antonii interitum c. I 37 his descripsit:

> mentem... lymphatam Mareotico
> redegit in veros timores
> Caesar, ab Italia volantem
> remis adurgens — accipiter velut
> mollis columbas, aut leporem citus
> venator in campis nivalis
> Haemoniae . . .

In c. I 15 Tydides cum lupo comparatus est, Paris cum cervo fugiente. *Regnum Priami vetus,* cuius incendium et ruina c. I 15 praedicatur, commemoratur etiam c. III 3, quo Antonii victori apotheosis promittitur, Romae imperium aeternum, dummodo ne Troia e cineribus excitetur:

> dum Priami Paridisque busto
> insultet armentum et catulos ferae
> celent inultae . . .

Paridis bustum introductum esse videtur propter magnas partes, quas Iuno *incesto iudici* et *famoso hospiti* in minis attribuit, in quibus vaticinium Protei si non repetitur, at certe repercutitur. Ita etiam Iunonis oratione c. III 3 collocata interpretatio allegorica carminis I 15 commendatur.

Cracoviae.

EURIP. HYPS. 3 COL. III 11

(A. Hunt, Tragic. graec. fragm. papyr.)

> μέσῳ δὲ πάρ' ἱστῷ
> Ἀσιὰς ἔλεγον ἰήιον
> Θρῄσσ' ἐβόα κίθαρις Ὀρφέως
> μακροπόλων πιτύλων ἐρέτῃσι κε-
> λεύσματα μελπομένα,

pro μακροπόλων Wilamowitz coniecit μακροπόδων, Wecklein μακρορρύθων vel μακροπόνων. Ego μακροπόρων conicio: remigatio, quae longae viae est, longam viam perficiens, longe petens. Cf. Strab. 14 p. 636 τοσαύτην ἔχει μακροπορίαν ὁ παρὰ γῆν πλοῦς. Eur. Hel. 1272 φοίνισσα κώπη ταχύπορος γενήσεται. Aristoph. Nub. 964 simillimum nostri τηλέπορον βάρμα. Homerica vox ὠκύπορος, ποντοπόρος frequentissime de navibus usurpatur.

Cracoviae. IACOBUS MULBEGAT-HOLLER.

DE ROMANIS TRIUMPHORUM CAPTATORIBUS.

Romani gloriam triumphorum ac pompam propenso captavisse animo optime edocemur iis quae Ciceroni ipsi evenerunt (cf. Cas. Morawski, M. Tullius Cicero, Kraków 1911, 86 sq.). Atque idem disertissimus Romuli nepotum triumphatorque parum fortunatus, cum antea legem Manilliam populo suaderet, alios quoque imperatores ambitiosos carpere non dubitavit, De imp. Cn. Pompei 8: *Etenim adhuc ita nostri cum illo* (sc. Mithridate) *contenderunt imperatores, ut ab illo insignia victoriae, non victoriam reportarent. Triumphavit L. Sulla, triumphavit L. Murena de Mithridate... sed ita triumpharunt, ut ille pulsus superatusque regnaret.*

Quae triumphorum captatio non ea demum aetate Romae nata esse videtur. Rem altius repetere placet: Livio auctore (VII 11, 2 sq.) anno a. Chr. n. 360 M. Fabius Ambustus, cui Hernici provincia evenit, *una insigni pugna* hostes devicit. Collega autem eius Poetelius Balbus iussu populi exercitum duxit adversus Tiburtinos, quos crescenti tum rei Romanae infensos fuisse scimus. Gallos quosdam post cladem ad portam Collinam fuga Tibur petentes haudque procul oppido palatos Poetelius excepit Tiburtinosque ad opem ferendam egressos una cum iis intra portas compulit. Quae postea acciderunt, his verbis Livius (ibd. 9) narrat: *Poetelius de Gallis Tiburtibusque geminum triumphum egit; Fabio satis visum, ut ovans urbem iniret. Inridere Poeteli triumphum Tiburtes: ubi enim eum secum acie conflixisse? spectatores paucos fugae... Gallorum extra portas egressos, postquam in se quoque fieri impetum viderint... recepisse se intra urbem: eam rem triumpho dignam visam Romanis.* Adeptus est igitur Poetelius gloriam, quam Cilicum victor infaustus et infelix frustra venabatur.

Cui nimio triumphorum celebrandorum studio, quod Tiburtini malevoli verbis carpebant, aliquot saeculis post Parthi multo mordaciorem ignominiae notam inusserunt. Pompam enim Crasso devicto institutam nuncupaverunt malitiose triumphum — quando quidem erat triumphi Romani species in risum et iocum detorta (cf. Plutarch. Crass. 32). Servus quidam Crassi simillimus muliebri veste barbara indutus imperator salutabatur equoque insidens ducebatur. Hunc cornicines et lictores camelis vecti praecedebant, quorum ex securibus capita Romanorum nuper caesa dependebant. Sequebantur vero tibicines, Seleuciae scorta carmina canentes scurrilia, quibus mollities Crassi et ignavia ridebatur.

En habes tanquam comoediae fragmentum a Parthis in scaenam missae, postquam Crassi expeditio in tragoediam tristem abiit.

Cracoviae. GEORGIUS SCHNAYDER.

L'IRÉSIONE GRECQUE ET SES TRANSFORMATIONS POSTÉRIEURES

par

WITOLD KLINGER

Chaque philologue, même le débutant, connaît le beau et pittoresque usage attique: pendant certains jours de l'année on apporte solennellement dans les maisons une branche richement ornée, dite *irésione* (εἰρεσιώνη). Par une coïncidence heureuse nous disposons de plusieurs détails intéressants à son sujet. Rattaché aux anciennes fêtes des Thargélies et des Pyanepsies et aussi à celle des Panathénées, instituée plus tard, il est amplement interprété par les historiens locaux et antiquaires attiques [1]; mentionné plusieurs fois par les auteurs des comédies (Aristoph. Equ. 729. Plut. 1054. Timocles fgm. 36 Kock) et les orateurs [2], il ne put être oublié par les atticistes [3] qui, pendant la deuxième sophistique, alors qu'on rêvait à une restitution de l'ancienne splendeur et pureté de langue, donnèrent des vocabulaires renfermants toute la richesse de la langue attique, considérés bientôt comme l'unique manuel indispensable, de sorte que, aujourd'hui, nous

---

[1]) Schol. Aristoph. Equ. 729: Πυανεψίοις καὶ Θαργηλίοις ἑορτάζουσιν οἱ Ἀθηναῖοι... cf. Schol. Aristoph. Plut. 1054.

[2]) Harpocration s. Πυανέψια·... Ἀπολλώνιος καὶ σχεδὸν πάντες οἱ περὶ τῶν Ἀθήνησιν ἑορτῶν γεγραφότες Πυανεψιῶνος ἐβδόμῃ τὰ Πυανέψια Ἀπόλλωνι ἄγεσθαί φησιν. Apollonios ici mentionné c'est Apollonios d'Athènes, orateur et savant de la fin du IIe siècle après J.-C. (Schmid dans Pauly-Wiss. RE II 144 no. 87, cf. p. 121 no. 1, 122 no. 9). Il faut ajouter au nombre des auteurs décrivants les fêtes athéniennes aussi l'auteur beaucoup plus ancien d'un περὶ τῶν Ἀθήνησι θυσιῶν, Kratès l'Athénien (Photios s. Κράνειος, cf. F. Jacoby dans RE XI 1663 s.), dont nous lisons une citation chez Eustathios Il. XXII p. 1283: Κράτης δέ φησι ἀφορίας ποτὲ καταστρεψούσης Ἀθήνας, θαλλοὺς καταστέψαντας εἰρίοις ἱκετηρίαν θεῖναι Ἀπόλλωνι (cf. Suidas s. v.). Puisque nous rencontrons entre les écrits de Philochoros des traités Περὶ τῶν ἑορτῶν, Περὶ θυσιῶν, Περὶ ἡμερῶν, il est difficile de supposer qu'il ait oublié de mentionner l'irésione jointe à plusieurs fêtes — je suis même porté à croire que l'oeuvre du plus célèbre et du plus ancien attidographe, du IIIe siècle av. J.-C., constitue la source principale d'information pour les héortologues postérieurs, qui y ajoutaient de nouveaux détails.

[3]) Harpocration s. Πυανέψια· Λυκοῦργος ἐν τῷ κατὰ Μενεσαίχμου; cf. Etym. M. 303, 18 s.: Λυκοῦργος δέ φησιν ἀφορίας γενομένης Ἀθήνησι τοῦτο ἐπιτελεσθῆναι κατὰ χρησμὸν οἷον ἱκετηρίαν. C'est donc Lycourgue qui est cité par Kratès qui, à son tour, devint déjà au Ier siècle apr. J.-C. la source du savant interprète d'Homère Séleucos dans l'ouvrage Περὶ Ἑλληνισμοῦ (IX 366 D.) — Outre Harpocration, il faut nommer ici encore Pausanias qui, avec Aelios Dionysios, devint la source principale des atticistes postérieurs, cité aussi par Eustathios Il. XXII p. 1283: ἐν δὲ τοῖς Παυσανίου κεῖται ταῦτα· εἰρεσιώνη θαλλὸς ἐλαίας ἐστεμμένος ἐρίῳ, προσκρεμαμένους ἔχων διαφόρους ἐκ γῆς καρπούς. Τοῦτον ἀφεῖρει παῖς ἀμφιθαλὴς καὶ τίθησι πρὸ θυρῶν τοῦ Ἀπόλλωνος ἱεροῦ ἐν τοῖς Πυανεψίοις.

possédons un considérable résidu de renseignements et antiquaires et grammaticaux relatifs à l'irésione, conservés tantôt chez les historiens postérieurs (Plut. Thes. c. 18), tantôt chez les lexicographes (Suidas s. v. Πυανεψιῶνος, Εἰρεσιώνη, Διακόνιον; Etymol. Magnum et Gudianum s. v. εἰρεσιώνη) et les scholiastes (Schol. in Aristoph. Equ. 729. Plut. 1054. Eustath. Il. XXII 496 p. 1283). Grâce à ce fait, il nous est facile à reconstruire assez exactement l'ensemble du rituel et essayer une interprétation de sa signification primitive.

Ce rituel se concentrait, comme nous l'avons dit, autour d'une grande branche, nommée, par l'Etym. M. et Gud., εὐμεγέθης κλάδος — une branche d'olivier, parfois de laurier (Schol. Aristoph. Plut. 1054 θαλλὸς ἐλαίας ἢ δάφνης), donc en tout cas d'un arbre aux feuilles durables. On ornait cette branche de touffes de laine (tous les témoignages en parlent), parfois de rubans blancs et rouges:[1]) puis on y suspendait des figues, des gâteaux, des vases remplis de miel, d'huile et de vin, comme il résulte d'un fragment conservé d'une chanson qui accompagnait son importation:

εἰρεσιώνη σῦκα φέρει καὶ πίονας ἄρτους
καὶ μέθυ ἐν κοτύλῃ καὶ ἔλαιον ἀποψήσασθαι
καὶ κύλικ' εὐζωρόν, ὡς ἂν μεθύουσα καθεύδῃ.

Une variante de ce chant donne μῆλα καὶ ἄρτους au lieu de καὶ πίονας ἄρτους, ainsi que le vers 1 paraît parfois sous la forme suivante: „L'irésione apporte des figues, du pain et des pommes." Nous avons, par conséquent, le droit de supposer que les pommes faisaient aussi part de l'ornement de la branche rituelle. D'ailleurs, nous savons par d'autres témoignages qu'on y mettait tous les fruits possibles[2]) ou bien même toutes les „bonnes choses" (Schol. Aristoph. Plut. 1054: θαλλὸς... ἐχων ἄρτον καὶ κοτύλην καὶ σῦκα καὶ πάντα τὰ ἀγαθά). Aux gâteaux qui étaient indispensables, on donnait parfois des formes inusitées et recherchées, comme celle d'une lyre ou d'une bouteille etc.[3]) Selon Pausanias (chez

[1]) Eustathios l. l.: ἀλλαχοῦ δὲ λέγεται καὶ ὅτι στέμμα λευκὸν καὶ φοινικοῦν ἀπήρτηται τοῦ θαλλοῦ; cf. Etym. M. s. εἰρεσιώνη·... ἢ θαλλός ἐστιν ἐλαίας, πάντας τοὺς καρποὺς ἔχων ἀπηρτημένους καὶ στέμμα λευκὸν καὶ πορφυροῦν.

[2]) Eustathios (d'après Pausanias) l. l.: θαλλὸς... προσκρεμαμένους ἔχων διαφόρους ἐκ γῆς καρποὺς· Etym. M. θαλλὸς... πάντας τοὺς καρποὺς ἔχων ἀπηρτημένους.

[3]) Suidas s. διακόνιον· οἱ μὲν τοῦ πλακοῦντος κρηπίδα, Μενεκλῆς δὲ ἐν τῷ Γλωσσοκόμῳ ταῦτα εἴρηκε· Ἀθηναῖοι τῷ Ἀπόλλωνι τὴν καλουμένην εἰρεσιώνην ὅταν ποιῶσι, πλάττοντες λύραν τε καὶ κοτύλην καὶ κλήματα καὶ ἄλλα ἄττα κυκλοτερῆ πέμματα. ταῦτα καλοῦσιν διακόνιον. Ménéclès ici mentionné est sans doute identique avec Ménéclès cité par Harpocration (s. Ἑκατόμπεδον, Ἑρμαῖ) et auteur du Περὶ Ἀθηνῶν; c'est un personage énigmatique de la littérature antique — personne n'a réussi, jusqu'à maintenant, d'en donner la chronologie exacte ou encore de le placer dans une série d'évolution littéraire; pour cette raison je ne l'ai pas mentionné ci-dessus. — Etym. M. l. l.... καταχύσματα δὲ καὶ κύλικα οἴνου κεκραμένην καταχέοντες αὐτῆς, ἐπιλέγουσι· Εἰρεσιώνη κτλ.

Eustath. l. l.) la branche ainsi décorée était portée pendant la fête des Pyanepsies par „un garçon fleurissant des deux côtés", c.-à-d. dont le père et la mère étaient encore vivants, devant la porte du temple d'Apollon. Selon d'autres auteurs [1]) cet usage, connu aussi dans les temps postérieurs, a une portée beaucoup plus étendue. Durant les jours de la fête des Thargélies et des Pyanepsies, il a lieu dans chaque maison où un ou bien plusieurs garçons amphithalès remplaçaient l'ancienne irésione par une nouvelle. Nous ne savons pas exactement ce qu'on faisait avec l'ancienne irésione. Toutefois, d'un passage d'Aristophane [2]), il est permis de conclure qu'on la brûlait. Puisqu'on ornait avec cette branche rituelle les maisons de tous les citoyens athéniens et qu'on ne pouvait pas naturellement oublier la maison de la patronne, la déesse Athéna, nous apprenons que pendant la fête des Pyanepsies on portait l'irésione comme don sacrificatoire à Athéna Polias à l'Acropole en récitant la formule connue. [3])

Outre la forme principale el la plus fréquente de cet usage dont nous avons parlé, nous rencontrons parfois une forme plus rare et dérivée: savoir on n'attachait pas la bouteille de vin et d'autres comestibles à la branche rituelle, mais en prononçant les mêmes paroles, on l'arrosait tout simplement avec du vin et l'on la parsemait d'un mélange de différentes friandises (καταχύσματα) [4]) qu'on employait à Athènes pour les jeter sur les jeunes époux ou bien sur les esclaves récemment achetés, lorsqu'ils entraient pour la première fois dans la maison, ainsi que sur les participants des saintes légations (θεωροί) au moment où, pour la première fois, ils remplissaient leurs fonctions, pour obtenir un bon augure. C'est probablement le résultat de l'influence créée par les usages en question, rendue possible par la parenté étroite de ces rites. Il est donc intéressant que le contenu de ce mélange employé était à peu près identique avec les ornements de l'irésione,

---

[1]) Schol. Aristoph. Equ. 729: Πυανεψίοις καὶ Θαργηλίοις Πλίῳ καὶ Ὥραις ἑορτάζουσι οἱ Ἀθηναῖοι. Φέρουσι δὲ οἱ παῖδες τοὺς τε θαλλοὺς ἐρίοις περιειλημμένους, ὅθεν εἰρεσιῶναι λέγονται, καὶ τούτους πρὸ τῶν θυρῶν κρεμῶσιν. Ἐξήρτηντο δὲ τῶν θαλλῶν αἱ ὧραι. Πρὸ δὲ τῶν θυρῶν ἱστᾶσιν αὐτὴν εἰσέτι καὶ νῦν. Cf. Schol. Aristoph. Plut. 1054: ...ταύτην δὲ τὴν εἰρεσιώνην πρὸ τῶν οἰκημάτων ἐπετίθεντο οἱ Ἀθηναῖοι καὶ κατ' ἔτος αὐτὴν ἤλαττον. Ἄλλως· κλάδος ἦν ἐλαίας... ἐξήρτητο δ' αὐτοῦ τὰ ὡραῖα πάντα. Il résulte de la comparaison des deux témoignages que αἱ ὧραι dont il est question dans le premier, sont la même chose que τὰ ὡραῖα πάντα du témoignage second qui, à leur tour, sont bien identiques avec πάντα τὰ ἀγαθά et πάντες ou διάφοροι καρποί des citations précédentes.

[2]) Aristoph. Plut. 1053 s.: ἐὰν γὰρ αὐτὴν εἷς μόνος σπινθὴρ λάβῃ,
ὥσπερ παλαιὰν εἰρεσιώνην καύσεται.

[3]) Schol. in Clem. Alex. p. 9, 33 Pott.: εἰρεσιώνην... ἀνῆγον εἰς ἀκρόπολιν τῇ Πολιάδι Ἀθηναῖοι οὕτως εὑρημοῦντες· Εἰρεσιώνη κτλ.

[4]) Samter dans RE s. v. Etym. M. l. l. (v. p. 160 n. 1), Suidas s. καταχύσματα, cite Aristophane Plut. 768 s. et Théopompe. Harpocration s. καταχύσματα, cite Démosthène De corona.

car nous y voyons des dattes, des figues, des noix, du grain cuit et des friandises qu'on ne peut pas décrire plus exactement. [1])

Outre Athènes, cet usage nous est encore attesté pour l'île de Samos sous la même désignation d'irésione. Il résulte de la Vie d'Homère, comme de la chanson accompagnant le rite qui passait pour l'oeuvre d'Homère qui, au dire de l'auteur, visitait, accompagné des enfants, les maisons des riches pour recevoir de l'aumône [2]) — que l'irésione n'est pas ici apportée par un seul garçon amphithalès, mais par une foule plus nombreuse de jeunes qui implorait toutes les bénédictions des cieux sur les maisons hospitalières et en recevait la récompense en forme de dons en nature. Nous sommes portés à supposer que cela se passait de même à Athènes et que les témoignages mentionnés ci-dessus mettent le garçon amphithalès au premier plan seulement en caractère de celui qui dirige le choeur des jeunes. Ce chant pseudo-homérique, je le cite en entier, car nous allons le voir, il possède une valeur tout-à-fait exceptionnelle pour l'interprétation scientifique de cette oeuvre:

Δῶμα προσετραπόμεσθα ἀνδρὸς μέγα δυναμένοιο,
ὃς μέγα μὲν δύναται, μέγα δὲ βρέμει ὄλβιος αἰεί.
αὐταὶ ἀναπλήσεσθε, θύραι· πλοῦτος γὰρ ἔσεισιν,
πολλός, σὺν πλούτῳ δὲ καὶ εὐφροσύνη τεθαλυῖα,
εἰρήνη τ' ἀγαθή. ὅσα δ' ἄγγεα, μεστὰ μὲν εἴη,
κυρβαίη δ' αἰεὶ κατὰ καρδόπου ἕρποι μάζα.
τοῦ παιδὸς δὲ γυνὴ κατὰ δίφρακα βήσεται ὄμφιν,
ἡμίονοι δ' ἄξουσι κραταίποδες ἐς τόδε δῶμα.
αὐτὴ δ' ἱστὸν ὑφαίνοι ἐπ' ἠλέκτρῳ βεβαυῖα.
νεῦμαί τοι, νεῦμαι ἐνιαύσιος, ὥστε χελιδών.
ἔστηκ' ἐν προθύροις, φιλὴ πόδας· ἀλλὰ φέρ' αἶψα...
εἰ μέν τι δώσεις· εἰ δὲ μή, οὐχ ἑστήξομεν·
οὐ γὰρ συνοικήσοντες ἐνθάδ' ἥλθομεν.

Nous l'avons déjà vu que ce rite, attesté pour la fête des Panathénées et surtout des Thargélies et Pyanepsies, se rattache au culte d'Athéna et surtout d'Apollon et d'Hélios avec lequel la plupart des témoignages l'unissent: bientôt nous verrons plusieurs témoignages qui le rapprochent du culte de Déméter. Nous savons aussi que sous le nom d'irésione il est attesté pour l'Attique et l'île de Samos. Néanmoins ne nous hâtons pas de conclure qu'il

---

[1]) Etym. M. l. l.: σύγκειται δὲ καὶ καταχύσματα ἀπὸ φοινίκων, κολύβων, τραγαλίων καὶ ἰσχάδων καὶ καρύων, ἅπερ ἤσπαζον οἱ σύνδουλοι. Puisque Hésychios déclare les κόλλυβα (avec deux λ) pour identique avec τραγάλια (s. v. κόλλυβα· τραγάλια), il faut bien écrire, pour éviter une tautologie, κολύβων avec un seul λ et l'interpréter, avec Suidas (κόλυβα· σῖτος ἑψητός), comme „grain cuit".

[2]) Ps.-Herodot. Βίος Ὁμήρου p. 17 s.: Προσπορευόμενος πρὸς τὰς οἰκίας τὰς εὐδαίμονας ἐλάμβανέ τι, ἀείδων τὰ ἔπεα τάδε ἃ καλεῖται εἰρεσιώνη· ᾠδήγουν δ' αὐτὸν... ἀεὶ τῶν παίδων τινὲς τῶν ἐγχωρίων... ᾖδετο δὲ τὰ ἔπεα τάδ' ἐν τῇ Σάμῳ ὑπὸ τῶν παίδων, ὅτε ἀγείροιεν ἐν τῇ ἑορτῇ τοῦ Ἀπόλλωνος.

est un trait caractéristique du rite populaire propre aux Ioniens et Athéniens. Au contraire, sous un autre nom, κορυθαλή ou bien κορυθάλεια, identifié par les lexicographes avec l'irésione, il est connu aussi dans les pays doriques, la Laconie, l'Italie du sud etc., de sorte qu'il embrasse une partie remarquable du monde grec (cf. Nilsson, Griech. Feste p. 182 s.).

L'exégèse du rite, dirigée sur la vraie route par W. Mannhardt et, un peu plus tard, par A. Dieterich, est maintenant, comme je pense, établie d'une manière définitive. Dans son étude *Le Jour d'été* [1]) M. Dieterich parvient, en comparant l'irésione grecque avec d'autres usages contemporains analogues, à la conclusion, que dans l'irésione nous avons tout simplement une conjuration de fertilité *(Fruchtbarkeitszauber)* — qui est la source et la base de toute richesse, si clairement exprimée par l'ornement extérieur de la branche rituelle. Pourtant, ce n'est pas sans raison que la chanson samique accompagnant l'importation de l'irésione, contient les paroles suivantes (v. 3—5): „Ouvre-toi, ô porte, car la richesse entre en abondance, et avec la richesse la joie en fleur et la paix bienfaisante." Ce n'est pas sans raison non plus, que le rite lui-même passait pour être institué par l'oracle delphique ou par suite d'une mauvaise récolte [2]) ou bien encore d'une famine. [3]) Si certains témoignages prouvent qu'on a établi ce rite par suite des maladies contagieuses, [4]) la thèse ne subit aucune modification, car — comme les anciens le croyaient — les rayons d'Hélios sévissant causaient et des maladies contagieuses et la calamité des mauvaises récoltes. Ce rite appartient donc au domaine de la magie imitative, sympathique, non à la religion: il est donc plus ancien que les cultes religieux postérieurs de la Grèce historique; mais on comprendra parfaitement qu'après la naissance de ces cultes il s'y adapta d'une certaine manière. C'est de là que résultent ces oscillations d'attribution entre Apollon-Hélios, Athéna et Déméter. Ce sont des faits bien établis et généralement connus; mais ils n'épuisent pas tout ce que nous savons au sujet de ce rite — ils ne profitent pas de tous les matériaux historiques que la tradition nous a conservés. En analysant l'origine et la signification de cet usage, pas un seul savant n'a remarqué que plus d'une fois il paraît lié étroitement avec le culte des morts.

Jadis j'ai déjà eu l'occasion (Eos XIV 1908, 179—182) de citer et d'interpréter une intéressante inscription sépulcrale où un

[1]) Dieterich, Sommertag (Beiheft zum Archiv f. Religionswiss. VII 1905 = Kleinere Schriften p. 322—352)

[2]) ἀφορία, v. Plutarch. Thes. 18. Eustath. l. c. (cite Kratès). Etym. M. l. c. (cite Lycourgue).

[3]) Eustath. l. c.: ἦγον δὲ ἐσθ' ὅτε ταῦτα καὶ ἐπὶ ἀποτροπῇ λιμοῦ.

[4]) Schol. Aristoph. Plut. 1054: . . . ἵστασαν δὲ αὐτὸν (scil. κλάδον ἐλαίας) πρὸ θυρῶν κατὰ παλαιὸν χρηστήριον. οἱ μὲν γάρ φασιν, ὅτε λιμοῦ, οἱ δὲ καὶ λοιμοῦ πᾶσαν τὴν γῆν κατασχόντος ὁ θεὸς εἶπε Δηοῖ ὑπὲρ ἁπάντων θῦσαι θυσίαν Ἀθηναίους.

garçon mort mineur remercie son père d'avoir rempli avec conscience les devoirs traditionnels du culte funéraire. Parmi les rites cités là nous trouvons aussi celui de l'irésione: „Car les serviteurs d'Eumolpe, en arrangeant l'irésione, m'ont fait une grande gloire". [1]) Donc, l'arrangement de l'irésione est un don agréable aux morts, car il célèbre, pour ainsi dire, leur mémoire. Actuellement je dispose de quelques exemples nouveaux qui éclaircissent le même fait. Chez Eupolis, l'éminent représentant de la comédie ancienne et auteur du *Démoi* où les anciens héros athéniens sont représentés comme évoqués d'outre-tombe pour aider leur patrie en danger, le coryphée s'adresse dans un passage final au choeur avec l'invocation suivante: „Donnons-leur comme offrande les irésiones et rendons-leur honneur en nous approchant d'eux. Adieu!" — et les âmes répondent: „Nous l'acceptons". [2]) Enfin dans une lettre du rhéteur Alciphron une certaine Epiphyllis se plaint à son amie d'un viol qu'elle a subi „après avoir perdu son regretté mari" quand „après avoir tressé des fleurs pour l'irésione, elle était allée au tombeau de Phaidrias d'Alopèque pour les y déposer." [3]) J'attire l'attention sur le verbe ἀνατιθέναι dans les deux derniers exemples, appliqué ordinairement aux dons sacrés, aux ex-voto. Ces trois témoignages cités permettent d'affirmer que l'irésione, placée sur le tombeau, était une sorte d'hommage rendu aux morts, sanctifié par la tradition et surtout par le culte de Déméter. Je rappelle que „les serviteurs d' Eumolpe" mentionnés dans l'inscription, qui tressent l'irésione, sont liés étroitement avec le culte d'Eleusis. Cette signification funéraire, ou plutôt cette destination de l'irésione à la commémoration des morts, peut s'accorder sans difficulté avec le sens magique dont il fut question ci-dessus et que je considère, avec M. Dieterich, comme le fondamental. Car si l'irésione est en vérité une „conjuration de fertilité", on ne lui trouvera pas une place plus conforme que précisement le culte des êtres chthoniques (οἱ χθόνιοι) qui suivant la croyance grecque sont les donateurs naturels de la fertilité, de la fécondité, des richesses. Mais ce sont non seulement les dieux chthoniques, mais aussi les morts en général qui, déposés dans le tombeau, descendent dans la même terre dont la surface fournit le blé et l'herbe indispensable pour la nourriture du bétail. De là résulte le lien déjà mentionné qui rattache l'irésione au culte de Déméter et au culte des morts.

---

[1]) Kaibel, Epigr. lapid. no. 153, 9 s.:
καὶ γὰρ μ' Εὐμ[όλποιο] θυηπόλοι εἰρεσιώνην
τεύξαντες μεγάλην ὤπασαν εὐκλείην.

[2]) Eupolis fgm. 119 Kock:
ἀναθῶμεν νῦν ἡμεῖς τοῦτοις ταισδὶ εἰρεσιώνας
καὶ προσαγήλομεν ἐπελθόντες· χαίρετε πάντες. — Δεχόμεσθα.

[3]) Alciphron II 35,1 Schepers: ἐπεὶ γὰρ τὸν μακαρίτην ἀπέβαλον... εἰρεσιώνην ἐξ ἀνθῶν πλέξασα, ἦειν ἐς ἕρμα Φαιδρίου τοῦ Ἀλωπηκήθεν, ταύτην ἀναθήσασα.

Puisque l'irésione appartenant réellement et primitivement au domaine de la magie, n'était liée aux cultes officiels de la Grèce historique que très lâchement par des associations secondaires, elle pouvait endurer facilement la catastrophe de la religion antique, causée par la victoire finale du christianisme, et pouvait donc passer dans la tradition des peuples postérieurs où les rites de la magie imitative sont encore aujord'hui représentés abondamment. Cette supposition est-elle fondée, l'irésione a-t-elle laissé des traces quelconques dans les cérémonies populaires des siècles postérieurs? Voici les questions que je me suis posées dès le commencement de mon étude et auxquelles répondra la fin. M. Dieterich n'admettait la même possibilité d'une influence: il suppose uniquement une sorte d'analogie entre les rites populaires de l'antiquité et ceux d'aujourd'hui: une convergence d'évolution donc, et non une descendance. En comparant les rites agricoles grecs et allemands, il y voit seulement „des documents dignes d'attention qui expliquent de quelle manière des usages et des chansons semblables résultent de semblables croyances fondamentales". [1]) Cette conclusion, me semble-t-il, ne peut être expliquée que par le fait que M. Dieterich ignora d'abord l'existence de l'irésione funéraire; ensuite il ne connaissait pas exactement les rites populaires de l'Europe du sud-est et, en grande partie, il n'a fait compte que du matériel comparatif allemand. Comme je dispose des matériaux beaucoup plus abondants, non seulement dans le domaine des cérémonies antiques, mais — ce qui n'est pas moins important — aussi dans celui des rites modernes, personne ne devrait s'étonner que la conclusion finale de mes études divergera considérablement de celle proposée par M. Dieterich.

Sur les confins de l'Europe et de l'Asie,terrain classique de pétrifications ethnographiques où l'influence de la civilisation grecque se laisse ressentir depuis des siècles, surtout chez les peuples du Caucase, nous trouvons de nombreux rites qui accusent une grande ressemblance avec l'irésione antique. Cet ensemble de rites y forme une partie intégrale des rites du nouvel an comme les descriptions suivantes nous le montreront, dont les plus importantes se rapportent au peuple le plus nombreux des Karthvélis. En Géorgie, comme le témoigne M. Khakhanoff [2]), on engraisse pour le nouvel an, nommé *kalondoba*, de la volaille et surtout des porcs dont la viande forme une partie indispensable de cette cérémonie. La veille on cuit autant de galettes qu'il y a de personnes dans la famille. Le plus caractéristique des rites du jour de l'an est l'usage de parer une branche de noyer de fruits et d'autres orne-

---

[1]) Dieterich, Klein. Schriften p. 341: „Es sind denkwürdige Dokumente, wie aus gleichen Grundanschauungen gleicher Brauch und gleiche... Formen des Liedes erwachsen."

[2]) Khakhanoff, Le jour de l'an [Nowyj god] dans la revue: Etnograficzeskoje Obozrienje 1889, 3 p. 29—40.

ments. „Après avoir fait des trous dans le corps de la branche, on y fait passer de minces bâtons aux bouts desquels on suspend des citrons, des oranges, des grenades. A l'autre bout (?) on attache de la soie, une bourse avec monnaie d'argent, une grappe de raisins et du pain, nommé „pain-mère" *(deda-pouri)*. Puis on prépare le *tabła*, c.-à-d. une offrande dont une tête de porc et une cruche de vin forment la partie de fond. Le jour de l'an, l'aîné et le cadet de la famille emportent à la lumière d'une bougie ce *tabła* de la grange, où l'on l'avait laissé pendant la nuit, et le portent successivement dans la cave, les étables etc. A leur retour à la maison ils trouvent la porte fermée. Après qu'ils ont frappé, on demande de l'intérieur: „Qu'est-ce que vous apportez?" Ils répondent qu'ils viennent avec du pain, du vin, de la soie et avec du bonheur. Alors la porte s'ouvre et les porteurs du *tabła* entrent dans le salon *(izba)* et saluent toutes les personnes". M. Khakhanoff ne dit pas clairement ce qui se passe avec cette branche du jour de l'an, mais le fait que ceux qui entrent dans l'*izba* nomment les objets qui n'appartiennent pas au *tabła*, mais qui se trouvent sur la branche ornée (le pain, la soie) permet de supposer qu'on ajoute cette branche au *tabła* et qu'on la porte ensemble à la maison. Cette supposition est du reste pleinement confirmée par une autre description du même rite géorgien.

Selon M. Mamaładze,[1]) la veille du jour de l'an, nommé ici *Kalanda*, à l'apparition de la première étoile, commence la *poursuite des démons* à l'aide des coups de fusil. Au surplus on pare le *czicziłughi*, c.-à-d. une imitation de la barbe blanche du patron du jour, saint Basile de Césarée. C'est une perche assez longue dont le bord inférieur est fendu en longs et fins copeaux qui forment une sorte de barbe blanche. Le bord supérieur est muni d'un cercle à l'aide d'une croix. Au millieu de la perche on attache un grand gâteau; on pare les bras de la croix qui ressortent du cercle, en y suspendant des fruits, comme des pommes, des poires, des grenades, des noix et des petits pains blancs ronds et l'on pare le cercle lui-même de lierre, de rameaux de noyer alors florissant et d'un buisson épineux durable aux baies rouges et aux feuilles vert-foncées qui ne tombent pas en hiver (probablement *ilex aquifolia*, connu aussi dans l'Europe centrale). A l'aube du jour de l'an, on tue un porc engraissé et l'on apporte les *czicziłughi* à la maison d'une façon très solennelle. On allume des cierges dans la chambre; au milieu on place une corbeille avec une cruche remplie de vin et de mets de fête. Le chef de la famille s'approche, le *czicziłughi* dans la main, du dehors vers la porte de la maison où seules les femmes sont assemblées et il

[1]) Mamaładze, Les cérémonies et superstitions populaires des Géorgiens [Narodnyje obriady i powierija Gruzijcew] dans la revue: Sbornik matieriałow dla opisanja miestnostiej i plemion Kawkaza, t. XVII part. 2 p. 13—18, cf. t. XXII part. 2 p. 236 s.

dit: „Ouvrez!“ La maîtresse de la maison demande: „Qu'apportez-vous?“ — et elle entend la réponse: „Saint Basile arrive et apporte à tout le monde la santé, l'argent et un nombre infini de tous les biens!“ Puis on ouvre la porte, les hommes entrent dans l'*izba*, le chef de la maison porte la tête de porc avec le *czicziłughi* et fait trois fois le tour de l'*izba*. Il met ensuite la tête du porc à côté d'autres mets et suspend le *czicziłughi* à la place d'honneur, ce qui est une preuve d'un grand respect. Les enfants l'appellent *grand-père* et l'on ne peut ni filer ni coudre là où il est suspendu. Ensuite le chef de famille récite une prière, encense la chambre et verse par terre quelques gouttes de vin d'une cruche qu'on avait préparée. La cérémonie se termine par quelques coups de fusil, après quoi la famille se rend à l'église. Pendant la fête de l'Epiphanie, on enlève du *czicziłughi* les fruits et les autres ornements, et après avoir fait trois fois le tour de l'*izba* avec la branche nue, on l'emporte de la maison pour la suspendre à l'endroit nommé *mouzani* où sont enterrés les vases de vin. Elle y reste plusieurs années et les enfants ne peuvent pas la toucher. L'ethnographe à qui nous devons cette description intéressante, mentionne à la fin que la coutume de l'arbre de Noël, si répandue en Europe, est entièrement inconnue au Caucase.

Nous rencontrons, du reste, la même branche rituelle, richement décorée le jour de l'an, en Mingrélie où elle porte un nom presque identique, *czicziłoki*. Selon M. Kordzachia, [1]) le maître de la maison lui-même l'apprête en y employant une branche verte dont un bout est fendu en menus copeaux qui forment une sorte de quenouille; de l'autre côté il attache une petite croix. Ensuite il orne l'ensemble avec des pommes, des noix, des bonbons, des tissus en soie, des grains d'ambre, et de monnaies d'or et d'argent. Le matin du nouvel an, le chef de famille prend le *czicziłoki* qui est enluminé avec des bougies, donne à son fils une écuelle qui contient un pourceau et une poule rôtis, et le *basita*, c.-à-d. un petit pain de seigle ou de froment qui renferme un morceau de lard et qui est entouré de quatre bougies. Puis il donne au second fils une assiette pleine de grains de *gomi* (sorte de millet) et tous les trois font le tour de la cour, des étables, des écuries, en semant du grain et priant dieu qu'il donne autant de pièces de bétail qu'ils ont semé de grains. Ensuite ils s'approchent de la porte fermée de la maison. Le maître de la maison s'écrie: „Ouvrez!“ Suit la réponse de la maîtresse de maison: „Qu'apportez-vous?“ Il répond: „La grâce de dieu et du seigneur, la richesse pour le maître de la maison et pour la maison les biens de toutes sortes. Ouvrez!“ — „Qu'est-ce que vous appor-

[1]) Kordzachia, Le rencontre et le fêtement du nouvel an en Mingrélie [Wstriecza i prozdnowanje Nowago goda u Mingrelcew] dans la revue: Matieriały dla opisanja miestnostiej i plemion Kawkaza, t. XXXII part. 3 p. 153–155.

tez?" répète la maîtresse de la maison; et l'on répond: „De la soie. J'amène de jeunes gars, saint Basile, le patron de cette maison, et des biens de toutes sortes. Ouvrez!" Cette fois la porte s'ouvre et le maître de la maison, une fois entrée, fait trois fois le tour de l'*izba* et donne à chacun une poignée de grains; puis il les jette par terre à travers la chambre en priant dieu en même temps afin qu'il augmente la famille (comp. là-dessus p. 168). Enfin il dépose le *czicziłoki* sur la table, sort de la maison et tire des coups de fusil, tandis que les fils suivent son exemple.

En Imérétie, on fête le nouvel an de la même manière. Selon M. Sagaradze l'arbre de Noël n'y est pas connu, mais la veille du jour de l'an chaque père de famille „prépare un bâton de forme spéciale, garni de petits copeaux, de grandes pommes dans lesquelles sont enchâssées des pièces d'argent; en outre il apporte à la maison des baies sauvages et de la verdure qui se conserve en Imérétie durant l'hiver (peut-être est-ce l'*ilex aquifolia*). Il range tout cela dans une large écuelle. Un membre de famille passe la nuit hors de la maison pour pouvoir venir le lendemain avec les souhaits. Lorsque la nuit dont le repos est sans cesse troublé par des coups de fusil, est passée, celui-ci s'approche à l'aube de la maison en tenant l'écuelle et les grains de *gomi* et frappe à la porte fermée. En même temps le dialogue suivant s'engage entre lui et sa famille restée à la maison: „Qu'apportez-vous?" demande-t-on de l'intérieur; il répond d'abord: „La joie aux hommes, le bonheur aux hommes, la santé aux hommes: ouvrez!" Alors on répète la question identique; et voici la réponse: „De l'or, de l'argent, des perles, des diamants. Ouvrez!" Mais on pose la même demande encore une troisième fois, et l'on répond une troisième fois: „De belles récoltes de grains, du bien et de la prospérité. Ouvrez!" Alors la porte s'ouvre et celui qui souhaite, jette des grains de *gomi* en visitant tous les coins de la maison et en faisant des voeux de toutes sortes de prospérités."

D'après une description plus détaillée de Zominadze[2]) le chef de famille, avant le jour de l'an — fête réservée ici aux enfants qui reçoivent alors de différents cadeaux, comme des fruits, des friandises et des gâteaux, comme ailleurs à la fête de Noël — marche à la forêt et prépare le *czicziłughi*, c.-à-d. des baguettes taillées de noyer, mises en forme de croix et entourées d'épines, ce qui est censé indiquer Jésus-Christ cloué à la croix avec une couronne d'épines sur la tête. On suspend une de ces croix au-dessus de la porte de la maison, une autre au-dessus de la cave où l'on conserve le vin, une troisième au-des-

[1]) Sagaradze, Usages et croyances imérétiennes [Obyczai i wierowanja w Imeretji] I. I. t. XX part. 1 p. 20—22.

[2]) Zominadze, A l'encontre du jour de l'an en Imérétie [Wstriecza Nowago goda u Imeretin] I. I. t. XIII part. 2 p. 3—8.

sus de la maisonnette où l'on presse les raisins etc. Ensuite on place les mets qu'on a apprêtés pour le nouvel an sur un large plateau et l'on met au-dessus une tête de porc, le *czicziłughi* et différents objets précieux comme des monnaies d'or et d'argent. Le lendemain le maître de la maison se lève le premier; il allume, en silence, une bougie, sort dans la cour en emportant le plateau avec son contenu et une cruche de vin. Après avoir fait trois fois le tour de la maison, il s'approche de la porte fermée du dedans et s'écrie: „Ouvrez!" — „Qu'apportez-vous?" demande-t-on de l'intérieur. „Je vous apporte la paix, le bonheur, la prospérité!" La porte reste fermée et l'on répète la question: „Qu'apportez-vous?" — „Je vous apporte de l'or, de l'argent, des pierres précieuses et des perles." Toutefois on n'ouvre pas encore, mais l'on demande une troisième fois: „Qu'apportez-vous?" — „J'apporte la grâce de dieu et du roi." Ce n'est qu'après cette réponse qu'on ouvre la porte et le maître de la maison entre dans l'*izba*. Il pose le plateau sur la table, et en prenant une assiette avec des *gomi*, il jette de pleines poignées tout-autour en disant: „Voici autant d'argent, voici autant d'or!" Alors il s'approche de chaque membre de la famille, lui souhaite une bonne année et lui offre un morceau de sucre que celui-ci mange aussitôt. Ce sucre est un symbole de la douceur de l'année qui commence.

Malgré quelques traits archaïques qu'on ne rencontre pas ailleurs, comme p. ex. l'ordre de garder le silence au moment de la récitation de la formule traditionnelle, le rite lui-même paraît ici dans une forme quelque peu effacée. Le *czicziłughi* que nous avons vu au singulier, comme centre naturel du céremoniel, se multiplie ici pour la première fois et perd, par conséquent, son sens originaire, tandis que d'autres éléments du rite paraissent au premier plan et l'effacent de plus en plus. On le remarquera clairement par comparaison avec d'autres formes du cérémoniel que nous allons analyser.

Chez les Inghilois de Géorgie, selon le témoignage de M. Khakhanoff (l. c. p. 32), toute la famille, à l'exception du maître de la maison quitte l'*izba*, s'assemble à l'aube du jour de l'an autour du foyer qu'on a laissé allumé pendant toute la nuit. On frappe à la porte: c'est le chef de famille qui demande qu'on le laisse entrer. Tout le monde demande trois fois: „Qui êtes-vous? Qu'apportez-vous?" Ils entendent la réponse trois fois répétée: „J'apporte le bonheur et le bien-être à ma famille." On ouvre la porte, le chef de famille apparaît à l'entrée portant une cruche d'eau et des sacs dont une moitié contient des branches de noyer, l'autre du fourrage pour le bétail (c.-à-d. sûrement du grain). Il dépose la cruche sur un rayon et sème le fourrage dans les coins de la maison: puis il place une branche dans le *sokane* où l'on garde la farine et le grain. Après avoir récité une prière pour la prospérité de toute la famille, il s'assied au coin du foyer

et tout le monde l'imite. Il offre là à chacun une branche qu'il a apportée: chacun met la branche dans le feu et à chaque crépitement du bois allumé le père dit: „Seigneur, augmente-nous et envoie de l'abondance à notre maison!" Puis on prépare le *tabla:* on met sur le plateau un pain, des gâteaux, une assiette pleine de miel, un peu de beurre, une cruche de vin, des fils blancs et rouges et tous se rendent au verger comme pour lui souhaiter le nouvel an. Ils s'arrêtent devant un pied de vigne qui donne une récolte abondante, et arrosent la terre avec du vin et égorgent un coq qu'ils attachent ensuite à un cep. Suit une prière qui finit par les paroles: „Seigneur, ne laisse pas nos cruches sans vin!" Ensuite le chef de famille donne à chacun un morceau de pain avec du miel et une gorgée de vin.

Nous y voyons donc que la branche rituelle multipliée perd le lien ancien avec ses attributs ordinaires. Il est vrai que la tradition la conserve grâce à l'inertie, mais comme nous le voyons, elle la lie facilement et volontiers à un groupe très différent de cérémonies à l'aide desquelles le peuple croît se procurer, par des moyens magiques, des récoltes abondantes des arbres fruitiers. [1]) Ainsi ces survivances rituelles sont fidèles à leur tendance primitive, mais elles obtiennent une adaptation plus spéciale. car d'une conjuration de fertilité universelle elles se transforment simplement en conjuration de vendanges abondantes.

La branche qui est ici un détail secondaire, disparaît tout-à-fait dans des modifications postérieures. Chez les Karthvélis de la Géorgie, selon M. Khakhanoff (l. l. p. 34 s.), on pétrit la veille du jour de l'an des gâteaux du bonheur pour le bétail, et un pain nommé *basıla* avec une croix au milieu pour toute la famille. On range tout cela sur un plateau autour d'une tête de porc qui constitue une partie indispensable du banquet du nouvel an. Ce plateau avec tout son contenu et les bougies allumées est nommé *Abramani,* c.-à-d. offrande en honneur d'Abraham (?). L'aîné de la famille a le devoir de faire avec ce plateau trois fois le tour de la maison et d'entrer dans l'étable pour saluer le bétail. Après le retour à la maison, il doit avant tout s'approcher du foyer domestique et le frapper avec un tison jusqu'à ce que les étincelles jaillissent en abondance, en disant: „Autant de vaches, autant de boeufs, autant de porcs, autant d'années de vie, autant d'argent!" A la fin il doit servir à tout le monde du miel et souhaiter en même temps que la nouvelle année soit aussi douce que le miel.

Enfin chez les Djewoukhes de la Géorgie, peuple apparenté avec la tribu des Karthvélis, mais confessant l'Islam, la tête du

---

[1]) Comp. p. ex. J. Bystroń, Le forcement des récoltes des arbres fruitiers [Wymuszanie urodzaju na drzewach owocowych] dans la revue: Lud XVIII 1920, 92—111.

porc qu'on rencontre si souvent dans le cérémoniel caucasien, disparaît tout-à-fait des cérémonies du jour de l'an — sans doute sous l'influence du Coran qui défend de manger du porc — et le rite consiste seulement dans la forme d'une survivance, conservant d'ailleurs certaines ressemblances génétiques avec le groupe dont il a été question. Ici, la veille du jour de l'an, les riches et les pauvres cuisent beaucoup de gâteaux de différentes formes et de différents noms, p. ex. *le pain du bonheur, la poule, le poussin, le cou du bœuf, saint Basile* etc. On met tout cela sur un plateau en posant d'abord *le pain du bonheur*, mais le *basila* reçoit la place d'honneur au milieu du plateau. On conserve tout cela jusqu'à l'Epiphanie. La veille du nouvel an on *chasse les démons et les forces immondes* à l'aide des conjurations et en faisant le tour de tous les coins de la maison (Khakhanoff p. 37 s.).

Dans ce riche complexe de formes rituelles qui passaient sous nos yeux dans leurs différentes variations, les emprunts, du reste peu considérables, du christianisme, comme p. ex. l'ornementation de la branche d'une croix ou la même branche qui désigne *la barbe de saint Basile, la tête du Christ en couronne d'épines* ou l'*offrande en honneur d'Abraham*, ne peuvent pas effacer la signification du cérémoniel qui consiste dans la conjuration de la fertilité, de l'abondance et, indirectement, de la richesse, ce qui nous mène bien loin du christianisme historique dans le domaine de la magie imitative qui est l'origine de l'irésione grecque. D'une manière tout extérieure on ajoute parfois au rite des allusions au dieu chrétien qui probablement remplaça ici les âmes des morts.

Toutefois il est vrai que chez les peuples mentionnés ci-dessus le jour de l'an ne possède point actuellement la signification d'une fête des morts, d'un jour où les morts sont censés revenir au monde. Mais chez d'autres tribus du Caucase ce sens s'est conservé jusqu'aujourd'hui, p. ex. chez les Ossètes [1]) et enfin, aussi dans le cérémoniel du jour de l'an des peuples qui nous intéressent ici, nous rencontrons parfois des détails qui nous indiquent le lien primitif avec le culte des morts. La défense de filer et de coudre dans la chambre où se trouve la branche rituelle (p. 165), d'entretenir le feu pendant toute la nuit qui précède la cérémonie (p. 167), de garder le silence jusqu'au moment où l'on récite la formule traditionnelle — ce sont, comme je l'ai déjà prouvé ailleurs, des indices typiques des rites funéraires.

Mais quel est le rapport entre la branche du Caucase et l'irésione grecque? Est-ce une formation analogue, dérivée des mêmes prémisses psychologiques et usuelles, ou bien est-ce tout simplement une formation imitative en filiation étroite avec l'irésione grecque? Pour répondre nettement à cette question, nous devons considérer l'ensemble de ces descriptions, et si la branche du

[1]) Wł. Miller, Osietinskije Etiudy II 268.

jour de l'an richement ornée nous intéresse avant tout, les cérémonies secondaires, comme celui de manger du miel à l'aube, d'apporter dans l'*izba* une tête de porc ou bien un grand *pain du bonheur* qui porte différents noms chez les différentes tribus, ne sont pas sans importance pour la solution définitive de notre problème. C'est en tout cas une chose assez singulière que les rites secondaires qui concernent la branche du jour de l'an sont sans nul doute de provenance gréco-romaine. P. ex., le rite de manger à l'aube du jour de l'an des friandises pour que toute l'année soit douce aux hommes;[1]) ensuite la tête de porc qui se rattache au rite romain de tuer un porc aux Saturnales qui, dans les temps postérieurs, se confondirent avec la fête du nouvel an; tel est aussi le pain du bonheur que nous rencontrons souvent chez les peuples du Caucase et parfois aussi au sud-est de l'Europe ce qui est en même temps, comme je l'ai prouvé dans une récente étude (Eos XXVIII 1925, 125 — 134) un reflet des gâteaux rituels grecs nommés *santé* (ὑγίεια). Dans ces conditions, il est permis de supposer d'emblée que la branche rituelle des Caucasiens appartient à la catégorie des emprunts populaires faits à l'antiquité, et une analyse plus exacte prouve que non seulement rien ne s'oppose à cette supposition, mais qu'au contraire, elle apporte un grand nombre d'arguments qui la rendent presque certaine. Je ne veux m'arrêter longtemps à la ressemblance frappante, si non l'identité, de la branche du jour de l'an des Caucasiens avec l'irésione grecque: je mentionnerai seulement que si la première n'est point cueillie, comme l'irésione grecque, d'un arbre aux feuilles vertes durables, elle est au moins ornée de verdure durable (lierre, *ilex aquifolia*); en outre, elle est chargée, comme l'iresione, de gâteaux et de fruits. Elle est aussi parée de rubans en soie comme l'autre de touffes de laine: parfois même on y ajoute de fils blancs et rouges auxquels correspondent les rubans blancs et rouges de l'irésione. Le vin et le miel qui y manquent, sont souvent apportés avec la branche et, en outre, elle porte des ornements supplémentaires, comme perles, monnaies d'or et d'argent qui soulignent encore mieux la même signification fondamentale comme conjuration de fertilité et de richesse.

Toutefois beaucoup plus important est, selon mon avis, le fait d'une ressemblance extrême et frappante de la formule rituelle qu'on récite en apportant la branche de nouvel an à la maison, avec la chanson grecque dont il a été question ci-dessus. À l'invocation antique: „Porte, ouvre-toi toi-même!" correspond aujourd'hui la demande trois fois répétée: „Ouvrez!" Aux paroles de la chanson grecque: „La richesse arrive, la joie florissante et la paix bienfaisante," correspondent aujourd'hui les formules suivantes:

---

[1]) W. Klinger, Le rituel du Noël, son origine et sa signification primitive [Obrzędowość Bożego Narodzenia, jej pochodzenie i znaczenie pierwotne], Poznań 1925, 10; Saturnales p. 13 s. 21. 49.

„Qu'apportez-vous?" — „Saint Basile vient — il apporte à tout le monde de la santé, de l'argent et des biens de toutes sortes" (Géorgie), ou bien: „Qu'apportez-vous?" — „Au maître de la maison de la richesse et à la maison des biens de toute sorte" (Mingrélie), ou encore: „Qu'apportez-vous?" — „La joie aux hommes, le bonheur aux hommes, la santé aux hommes" (Imérétie) ou enfin: „Qu'apportez-vous?" — „Je vous apporte la paix, le bonheur, la prospérité" (Imérétie).

Les différences qui existent, peuvent s'expliquer suffisamment d'un côté par l'influence du christianisme, une sorte donc de christianisation des cérémonies antiques (saint Basile), de l'autre par l'influence de la formule grecque qui accompagne l'importation du *pain de santé* (ὑγίεια) qui survit jusqu'aujourd'hui dans le pain du jour de l'an au Caucase (v. mon étude dans E o s XXVIII 1925, 125 — 134): le pain qu'on apporte en même temps que la branche du jour de l'an, a été la cause d'une amplification de la formule par des mentions fréquentes de la santé. L'identité complète de la cérémonie, soulignée par l'identité de la formule qui l'accompagne, démontrent nettement une filiation immédiate. Je réserve encore un argument pour ceux qui ne seraient pas encore convaincus: je pense à la terminologie rituelle qui, en grande partie, semble avoir aussi une provenance gréco-romaine; p. ex. les noms du jour de l'an *kalanda* (Karthvélis) et *kalondoba* (Géorgie) qui se rattachent aux nom latin *kalendae* (abréviation de *kalendae Ianuariae*) par l'intermédiaire du byzantin καλάνδαι; de même le terme *tabla,* c.-à-d. les mets du nouvel an qu'on apporte avec la branche, est sans doute identique avec le terme byzantin τάβλα, désignant la table, une planche, emprunté du reste aussi au latin *(tabula).* Cette conclusion me semble donc inévitable que la branche du Caucase est d'une provenance grecque et se lie étroitement avec cette forme de l'irésione qui conserve encore fidèlement les vestiges de la conjuration primitive de la fertilité et de la richesse.

Mais les cérémonies apparentées à l'irésione grecque ne se rencontrent pas seulement au Caucase: nous les pouvons observer, quoique dans des formes moins précises et plus effacées, et sans la formule de conjuration qui l'accompagne ordinairement, aux Balkans et, en général, au sud-est de l'Europe. Nous y voyons surtout une correspondance exacte de l'irésione funéraire chez les Moldaviens (Roumains de Bessarabie): là on porte à la tête du cortège funéraire un arbre artificiel orné de raisins, de pommes, de noix et d'autres fruits. On explique cet usage par la légende étiologique suivante: Lorsque la sainte Vierge eut rendu son dernier soupir, la tristesse de la nature était si grande que les arbres portants les plus beaux fruits se réunirent pour former un seul arbre immense qui se mit à la tête du cortège funéraire.[1]) Nous

[1]) C i o b a n, Légendes roumaines relatives à Notre-Dame [Rumynskije legendy o Bogarodice] dans la revue: Etnograficzeskoje Obozrienje, 1911 livr.

n'avons pas le droit de ne pas croire à cette information, car un ethnographe russe [1]) avait observé encore auparavant la même cérémonie chez les Moldaviens: pendant la procession funéraire on porte un petit baquet plein de petits pains blancs. Dans l'un d'eux on met une branche ornée de fruits et de baies. Il faut signaler les gâteaux que nous n'avons pas rencontrés dans la description précédente et qui correspondent aux gâteaux de l'irésione grecque. Et lorsque cette branche rituelle fut introduite dans les cérémonies funéraires d'aujourd'hui, elle devait aussi être appliquée aux cérémonies du jour des morts qui imitent servilement le rituel précédent: ce que nous démontrent précisement de nombreux exemples que nous allons citer.

Les Néohellènes des Sporades suspendent le premier septembre dans leurs maisons des branches ornées de grappes de raisins, de grenades et de touffes de laines. L'ethnographe anglais auquel nous empruntons ce renseignement, voit dans ce rite l'offrande de la dîme des récoltes automnales (*a kind of tithe-offering*). Si nous prenons en considération le fait que cette cérémonie a lieu le 1 septembre, jour où, selon le témoignage du même savant, les habitants des Sporades célèbrent leur fête des morts [2]), je ne me trompe pas en rapprochant à l'irésione ce sacrifice automnale.

A Naples, on ouvre le 2 novembre (le jour des morts) l'ancien cimetière *(Campo Santo)* pour que tout le monde puisse prier pour le repos des âmes: dans les rues qui conduisent au cimetière, les marchands vendent des branches ornées de fruits qui s'appellent „arbre saint" *(legno santo)*. [3])

Il y a des usages semblables le dimanche des Rameaux qui, dans plusieurs pays de l'Europe, a avec le période des Pâques le sens d'une fête printanière des morts. Dans la France de l'ouest, ce jour-là (le jour de Rameaux) les enfants portent à l'église une branche de laurier dont les surjoints sont ornés au bout de fruits (ordinairement d'oranges) et de gâteaux: au sommet on attache un pain blanc d'une forme spéciale qu'on appelle *la pine*. L'ethnographe français qui donne ce renseignement, [4]) rappelle le témoignage de M. Chalumel, [5]) à savoir que, à Var, le même jour les enfants attachent des fruits aux *palmes*, c.-à-d. à des branches

---

3—4 p. 41 note 2, suivant M. Marianu, Légendes de N.-D. [Legendele Mair Domnului] 1904, 31—33.

[1]) Barsow, Les pleureuses des pays du nord [Priczitanjce Siewiernago Kraja] I 309.

[2])W. H. Rouse, dans la revue: Folk-Lore 1889, 179 s.

[3]) Meyer, Neapel und Neapolitaner II 127 = Scheible, Das Kloster t. VII 669 n. 1.

[4]) Revue des Traditions Populaires III 107.

[5]) Chalumel, La France à vol d'oiseau au moyen âge p. 271.

de laurier qu'on bénit à l'église. Nous y voyons donc la liaison des fruits avec les gâteaux fraîchement cuits, si caractéristique pour l'iresione, et le procédé non moins significatif d'employer une branche de laurier pour l'accomplissement de la cérémonie.

En Suisse, aux environs de Bâle, les rameaux qu'on porte ce jour-là à l'église représentent de petits pains dont les branches supérieures sont tressées en forme de couronne, et ornées de verdure fraîche, de rubans et de pommes. [1])

Ce n'est pas sans étonnement que nous rencontrons le même usage à l'autre bout de l'Europe et à une époque assez différente. Avant les réformes introduites par Pierre le Grand, *la Saule* jouait un rôle prépondérant, dans l'ancien Moscou, pendant les cérémonies du dimanche des Rameaux *(wierbnoje woskresenje,* dimanche des saules). C'était un arbre magnifique, orné de fleurs de toutes couleurs, faites en velours et en soie, et couvert de pommes, de poires, de noix, de pain de saint Jean: l'on plaçait cet arbre sur la place du Kreml, sur un char capitonné de drap rouge. Après le service dans l'église de la Dormition de la sainte Vierge *(Sobór Uspienski)* le patriache allait vers le char avec la saule, et la bénissait; puis les gardiens de cette église en coupaient une forte branche et la portaient dans le temple: là on détachait des rameaux plus petits qu'on portait au palais royal. Ensuite on distribuait une partie des rameaux au clergé et aux boïars, le reste appartenait au peuple. [2]) C'est naturellement le même rite populaire qui paraît ici dans une forme plus riche et plus somptueuse selon les moyens inépuisables du monarque russe.

Puisque, enfin, Noël était originairement dans toute l'Europe une sorte de fête des morts d'hiver — ce que j'ai démontré dans une étude spéciale récemment publiée [3]) — nous avons le droit d'attendre des usages analogues dans le rituel de la veille. Nous savons que chez les Serbes de Monténégro le jour de la veille, nommé *badni dan (veille)*, on place sur la table dans la salle de réception trois pains et qu'on enfonce dans l'un d'eux une branche de laurier avec des pommes et des oranges. [4]) Il ne faut pas ajouter que par l'intermédiaire du rituel funéraire ces cérémonies se rattachent à l'irésione funéraire grecque avec laquelle ils ont une ressemblance si grande (présence du pain, du laurier).

Et notre arbre de Noël, le *sapin (choinka)* ou l'*étoile (gwiazdka)* comme on l'appelle ailleurs? Au premier coup d'oeil son origine est tout différente. Notre ancien ethnographe, M. Gołębiowski, dit expressément, en 1830, que les Polonais ont

---

[1]) M. Nilsson, Volksthümliche Feste des Jahres p. 14.

[2]) Korinfskij, La Russie populaire [Narodnaja Ruś] p. 215—217.

[3]) cf. p. 170 n. 1.

[4]) Afanasjew, Les croyances poétiques des Slaves [Poeticzeskaja wozzrenja Sławian] III 736.

emprunté cet arbre des Prussiens aux temps de leur premier règne dans le duché de Varsovie (1795—1807): M. Afanasjew s'exprime non moins catégoriquement sur l'origine allemande de l'arbre de Noël russe: le même est attesté pour la Bohême et la France, la Suède, le Danemark, l'Italie.[1]) Il faut se familiariser avec la pensée que par suite d'un caprice inexplicable de la mode cette cérémonie allemande fit une marche triomphale à travers presque tous les pays de l'Europe. Mais ce problème paraît sous une lumière un peu différente, si nous considérons l'origine du Noël allemand. Le fait lui-même n'est pas encore entièrement éclairci: mais déjà maintenant il n'y a aucun doute que les renseignements sur l'arbre de Noël — qui ne dépassent pas le commencement du XVIIe siècle — nous conduisent dans l'Allemagne méridionale, à Strasbourg, cet *Argentoratum* des Romains, où les ruines romaines dispersées aux environs de cette ville témoignent éloquemment des plus intenses influences de la civilisation antique. Je ne saurais dire précisément quand et par quel chemin l'irésione grecque fut introduite en Italie: je ne connais pas de témoignages romains qui prouveraient l'existence de ces cérémonies parmi la population de ce pays: c'est pourquoi j'affirme uniquement l'existence de l'irésione italique d'après les traces dans la tradition des peuples qui se sont empreignés de la civilisation romaine. Ce manque de témoignages littéraires nous autorise de supposer que ce n'est pas un emprunt primitif, fait par l'intermédiaire de la κορυθαλή dorique, mais plutôt tardif et de basse époque. La pensée s'arrête presque involontairement aux temps de la chute de l'empire romain, lorsque l'Italie cède pour la première fois à la Grèce l'hégémonie civilisatoire et politique, c.-à-d. à l'époque de l'exarchat de Ravenne. Il est donc vraisemblable que les Allemands étaient non les inventeurs, mais seulement les intermédiaires et que, grâce à leur collaboration, cet usage antique importé du sud obtint une importance européenne, en écartant au même temps l'irésione grecque qui tomba dans un complet oubli. Ce n'est que rarement et d'une manière sporadique que l'arbre de Noël se rattache à d'autres fêtes: peut-être faut-il souligner que l'église catholique fête le 24 décembre la commémoration de nos protoplastes Adam et Eve, ce qui pouvait suggérer l'idée de voir dans l'arbre de Noël un symbole de l'arbre du paradis et de la félicité humaine perdue, et de l'adapter de cette manière aux sentiments et aux croyances de la chrétienté.

---

[1]) Z. Gołębiowski, Le peuple polonais [Lud Polski], 1830, 318. — Afanasjew l. c. III 752. — Bohême: Reinsberg-Düringsfeld, Festkalender aus Böhmen. — France: Beauquier, dans: Mélusine XVI 659. — Suède etc.: Nilsson l. c. 19—21.

ARISTOPHANIS AVES QUATENUS SEDUNDUM POPULI OPINIONES CONFORMATAE SINT II

scripsit

CH. ROSENTHAL.

VIII. De Mari Rubro.

v. 127 sq. ΕΠΟΨ ποίαν τιν' οὖν ἥδιστ' ἂν οἰκοῖτον πόλιν;
ΕΥΕΛΠ. ὅπου τὰ μέγιστα πράγματ' εἴη τοιαδί·
ἐπὶ τὴν θύραν μου πρῷ τις ἐλθὼν τῶν φίλων
λέγοι ταδί· „πρὸς τοῦ Διὸς τοὐλυμπίου
ὅπως παρέσει μοὶ καὶ σὺ καὶ τὰ παιδία
λουσάμενα πρῷ, μέλλω γὰρ ἑστιᾶν γάμους·
καὶ μηδαμῶς ἄλλως ποιήσεις· εἰ δὲ μή,
μή μοι τότ' ἔλθῃς, ὅταν ἐγὼ πράττω κακῶς...
v. 144 ΕΠΟΨ ἀτὰρ ἔστι γ' ὁποίαν λέγετον εὐδαίμων πόλις
παρὰ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν.

Mirum est, quod hoc ipsum mare [1]) in fabulis tantam semper tamque gravem obtinuerit partem. Omnia namque miracula, omnia quae in huius mundi regionibus non eveniunt, in Rubri Maris regionibus cotidiana paene sunt ac trita. Eo igitur upupa Athenienses illos mittit urbem exquirentes talibus ornatam virtutibus, quae uniuscuiusque urbis virtutes excedant. Phantasiae et notioni populi, qui totam vitam cum durissima inopia ac miseria conflictari coactus est, magno semper oblectamento et solacio erant fabellae summa de felicitate, in qua quaeque ardentissime exoptata ei obtingerent, omnia ad desiderium et voluntatem fluerent. Fabulae de aurea quadam aetate semper exstiterunt et ut in bibliis de paradiso, hortis illis amoenissimis, ita priscis scriptoribus de aurea aetate notiones erant, cuius mentio in Graecorum litteris omnium temporum frequentissime facta est. Descriptio tamen huius aetatis seria est, quin etiam tristis et veste lugubri, ut ita dicam, obvoluta ob maerorem et desiderium amissae felicitatis. In Hesiodi carminibus etsi aureae aetatis nulla dum facta est mentio, tamen iam de piorum sedibus (μακάρων νῆσοι) narratur; at saltem alicubi felicitas est. In *Avibus* fabulam hanc iocose tractavit poeta, quippe qui omnes deludere voluerit, in tali urbe vi-

[1]) Multi diu iam, at frustra, maris huius nomen explicare voluerunt. Ctesias (Strabo XVI p. 779) de fonte quodam audisse se ait, qui rubram aquam in mare agat. Secundum alios sol, cum verticis punctum attigit, nubes pellucidas perfringens, lucem Aurorae similem in aquam demittere narratur (cf. Berger in Pauly-Wiss. s. Ἐρυθρὰ θάλασσα). Rubri Maris multi quidem scriptores mentiones fecerunt, ut Xenoph. Cyr. VIII 6, 20. Herodot. II 11, verum quae hoc cum fabuloso mari non cohaerent nec quidquam cum eo habent commune.

tam degere cupientes, quo minor in terra eorum esset labor ac virium contentio.[1])

Quaeritur nunc quid de mari Rubro censuerint veteres. Fueritne id secundum populi opiniones nihil aliud ac μακάρων νῆσοι, i. e. mortuorum sedes ac domicilium, an terra quaedam longinqua, quam per multa quidem pericula, septem montibus fluminibusque septem traiectis, homo vivus adire ibique vitam degere posset? Qua in re docti inter se dissentiunt: Usener hanc tractans quaestionem, Danorum proferens fabellam, in qua Mare Rubrum idem fere narratur ac mortuorum domicilium, haec scribit: „In diesem dänischen Märchen ist es vollkommen durchsichtig, was das Rote Meer und der darüber fahrende Kahn bedeuten soll. Drüben am anderen Ufer liegt „das Schloß am Ende der Welt", über dessen Schwelle niemand zurückkommt... Es ist also die Fahrt ins Jenseits, zu welcher der Kahn dient; ursprünglich konnte nur der Unterweltsgott, Hades oder Orkus, als Herr des Schlosses gedacht sein... Auch das slavische Märchen führt den furchtlosen Wanderer in den äußersten Westen, wo die Sonne zur Ruhe geht. Die Antwort, welche dem Fisch zu Teil wird, ist so gleichartig mit dem Bescheide der Schifferin im dänischen Märchen, daß kein Zweifel darüber aufkommen kann, welcher Art das Meer sei, über das der Held des slavischen Märchens zur Sonne hingetragen wird. In beiden Fällen ist das westliche Meer gedacht, welches die bewohnte Erde vom Aufenthaltsorte der Toten scheidet".[2])

Quibus ex dictis non patet utrum Usener hanc Rubri Maris notionem ad Danorum tantum et Slavorum an ad Graecorum quoque opinionem referat: nam de Graecis haec dici posse ego quidem infitior. Mihi enim Ἐρυθρὰ θάλασσα Graecorum, Romanorum *Rubrum Mare, das Rote Meer* Germanorum, *Morze krwawe* (mare sanguineum) Polonorum et *Operenciás-tenger* (mare Operenciás) Hungarorum nihil nisi locum significant, ubi omnia contingant miracula, ubi omnes amoenissimae, pulcherrimae, mirificentissimae inveniantur res, quas somnia nobis pulcherrimis depinxerint coloribus, verum quas frustra hac in terra requiramus; quem tales denique homines, quales Peithetaerus, tanto exoptant desiderio; ne multa — miraculorum terram.[3])

---

[1]) Socordiam et inertiam semper grata acceptaque fabulae themata fuisse recte monet Thimme (Das Märchen p. 59). Est tamen magnifica, excelsa et, ut ita dicam, ad philosophiam spectans ea quae in fabulis habetur socordia; ipsa ignavia facultas est et ars haud parva et spernenda, quippe quae hominem facultate hac praeditum felicissimi mundi civem reddat. Qua arte et duodecim illi servi (Grimm fab. 151) gloriantur, itemque tres regis filii, quorum, qui ignavia fratres superat, totius regni heres fit (v. ibd. fab. 164: *Der faule Hans* et Grundtvig fab. 2: *Fiddivan*).

[2]) Zu den Sintflutsagen (Rhein. Mus. LVI 1897, 496).

[3]) In fabula ab Usenero laudata Rubrum mare hanc peculiarem assumpsit speciem, cum in mundi finem translatum esset, ubi etiam Sathanas sedem suam et domicilium haberet. Si tamen Rubrum mare idem esset atque

Cum esset vetus a Hesiodo et Pindaro divulgata opinio, mortuos unam vel complures adire insulas, posterior aetas desiderio populi indulgens aeternae quietis et felicitatis finxit terram quae etsi raro a vivis quoque viseretur. Lepidae ac lucidis refertae coloribus Phoenicum fabellae narraverunt Graecis quadam de insula in mari sita, dulcissimo circumflata zephyro, salutari naturae largitione omnibus opibus exornata, in deorum tamen, non hominum domicilium destinata.[1]) Quam insulam a Phoenicum nautis casu felici olim repertam invida magistratuum vigilantia hominibus dicitur interclusisse. Non est igitur, cur miremur, quod postea Sertorius, quem vitae iam diu taeduerat, similibus Iberorum nautarum fabulis commotus, fortunam periclitari et ad Atlanticas insulas, quae iam ab Homero beatorum sedes traditae erant, pervenire constituerit, ut omni se cura et perpetuo illo, quod semper inter homines certatur, proelio liberaret.[2])

Tempore vero procedente Graeci alias quoque a barbaris perceperunt narratiunculas, quibus desiderii sui tamquam imaginem subesse crediderunt. Veteres Indorum historiae de terra narrabant, regioni Himalaya montium septentrionali subiecta et *Uttaka kuru* appellata: hanc esse imperturbatae, inconcussae, perpetuae voluptatis regionem nec frigidam esse nimis nec calidam; morbos, curas, luctum, sollicitudines animi ab ea esse aliena; humum esse sine pulvere, suavissimorum odorum plenam; fluvios aureis alveis labi et pro silicibus margaritas, gemmas, alios pretiosos lapides volvere; arbores non fructus modo, verum etiam pulcherrimas vestes ferre et cotidie primo iam mane ex earum frondibus lepidissimas dependere virgines, quas tamen exsecrante Indrae dei iussu vesperi remori necesse sit.[3])

Sed revertendum est ad Graecos. Aristophanes alibi quoque (Equ. 1087) maris huius mentionem posuit, quae haud ambigue ad fabulosum illud mare Rubrum pertinet: Cleon, ut Atheniensium populo blandiatur, eum aquilae similem totius mundi regem fore affirmat, quibus verbis adversarius eius iocose, faceta cum cavillatione, haec verba adicit: καὶ γὰρ ἐμοὶ καὶ γῆς καὶ τῆς Ἐρυ-

---

Orcus vel Hades, eo etiam Rubri maris miracula transferenda fuissent. Quod cum minime sit factum, rectius Radermacher hac de re censere mihi videtur, qui duplex esse regionem quandam transmundanam *(Jenseits)* affirmat: „Zweifach ist die Auffassung vom Jenseits", ait (Jenseits p. 61); „das eine Mal ist es eine Stätte des Grauens, wo die Mächte des Todes regieren, das andere Mal ist es von paradiesischer Schönheit, das alte Land des Lichtes und seiner Götter". Multa huc pertinentia congessit Ganszyniec in Pauly-Kroll RE s. Katabasis p. 2411.

[1]) Diodor. V 19: ὥστε δοκεῖν αὐτὴν ὥσπερ θεῶν τινῶν, οὐκ ἂν ἀνθρώπων, ὑπάρχειν ἐμβιωτήριον, διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς εὐδαιμονίας.

[2]) Cf. Rohde, Griech. Roman p. 215 sq.

[3]) cit. Lassen, Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes II 63 sq. Vides quam similia sint eorum quae Ps.-Pherecratis Μεταλλῆς de Graecorum Schlaraffia tradant.

θρὰς θαλάσσης, quod idem dicit ac: „tu eris rex... in fabula, rex terrae quae nusquam exstat".

Sed et Plinius (n. h. VI 168) Rubri maris meminit, cum de Ophiophagis narrat,[1]) serpentibus vesci adsuetis. Horum regione nulla fertilior fuit. Ceterum de regionibus fabulosis mari Rubro similibus ab antiquissimis et Graecis et Romanis multa enarrata sunt, ut Panchaeam (Παγχαία) insulam commemorem. Quae insula mitissimo caelo, mirifica fertilitate fuisse, turis et myrrhae, quin etiam auri argentique magnam vim tulisse traditur. Quam descriptionem multi auctores fabulosam et populi imaginationi debitam iudicaverunt.[2])

Sed in aliorum quoque populorum fabulis Rubrum mare magnam semper obtinuisse partem plurima habemus testimonia:[3]) plurimae Germanorum[4]) fabulae, Polonorum,[5]) Suecorum[6]) item mare

---

[1]) Prima eorum mentio invenitur apud Diod. Sic. V 41, 6 Euhemero auctore.

[2]) Polyb. XXXIV 5a ὁ μέντοι γε εἰς μίαν χώραν τὴν Παγχαίαν λέγει πλεῦσαι· ὁ δὲ καὶ μέχρι τῶν τοῦ κόσμου περάτων κατωπτευκέναι τὴν προσάρκτιον τῆς Εὐρώπης πᾶσαν, ἣν οὐδ' ἂν τῷ Ἑρμῇ πιστεῦσαι τις λέγοντι. Plutarch. De Is. et Osir. 23: ὃς αὐτὸς (Plutarchus Euhemero indignatur, quippe qui incredibiles et vanas fabulas — v. gr. de Panchaia insula — ut veras repraesentaverit) ἀντίγραφα συνθεὶς ἀπίστου καὶ ἀνοπάρκτου μυθολογίας. Ceterum dignam quae pluribus innotescat coniecturam de huius insulae nomine proposuit W. Golénischeff, Le conte du naufragé [Publications de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Bibliothèque d'étude II], Le Caire 1912 p. XXI s.: „C'est sous toute réserve que je propose de reconnaître dans le nom de l'île fabuleuse Παγχαία... une forme tirée de l'appellation égyptienne *aa pen en ka*, avec échange du pronom démonstratif *pen* en l'article *pa*, qui à la Basse Époque devint *pe*, ou simplement *p*. La transcription de *ka* par χ en grec n'aurait rien d'extraordinaire, puisque le même signe dans le nom royal *Nekaou* = Νεχαῶ est aussi rendu chez les Grecs par la syllabe χα. Quant au nom **Paaa-n-ka*, qui, d'après les contes du genre de celui que nous étudions, devait désigner une île paradisiaque quelque part au loin, soit au sud de la mer Rouge, soit même plus loin, dans l'océan Indien, il a bien pu se conserver assez correctement dans la mémoire populaire en Egypte jusqu'au temps des Ptolémées et des Romains".

[3]) Molestissime fero et vehementer doleo, quod in fabulis Neograecis nullam maris Rubri invenerim mentionem una excepta apud Hahn II 448, ubi iuvenis cistulam in Rubri maris *(der roten See)* scopulo reconditam apportat.

[4]) Cf. Grimm fab. 88 in maris Rubri litore regis filia arte magica incantata habitat. Alibi ibd. homo quidam dicit: „Die weiße Taube ist zum Roten Meer geflogen"; *Greif* ille, quem vocant *maris serpentem*, in remotissimis regionibus, fere in Rubri maris regionibus, versari a Germanis putatur.

[5]) Gliński II 122. In maris sanguinei *(morze krwawe)* litore urbs sita est, in qua rex quidam, arte magica incantatus, sedes ac domicilium habet. Ibi etiam aeternae iuventutis fons est et regis filia habitat, quae ad nullum marem oculos levare sibi proposuisse traditur (quo loco si *morze krwawe* vel *morze czerwone* idem esset atque Orcus, ut censet Usener, tum certe aeternae iuventutis fons non hic, verum alibi quaerendus esset).

[6]) Asbjörnsen (fab. 11) arcem memorat, ad solis ortum lunaeque occasum sitam, ad quam arcem pervenire eamque capere nullo modo queas, cum ingens mare interfluat.

Rubrum fabulosum et miraculorum regionem memorant. Rursus apud alios populos haud raro celebratur mare, quod in fabula easdem tenet partes ac Rubrum eamque ob rem huic mari congruit. Huc adnumerandae sunt fabulae Asiaticae,[1]) Ruthenorum[2]) et Hungarorum,[3]) ubi in Ruthenorum fabulis mare caeruleum *(sinie morje)*, in Hungarorum autem Operenciás mare *(Operenciás-tenger)* Rubri maris vice funguntur.

Nolo plura congerere exempla, cum ex exemplis hic prolatis satis esse perspicuum censeam, Rubrum mare et vetustioribus et posterioribus populis miraculorum uberrimumque narratiuncularum fontem fuisse, ex quo lepidissimas Milesias fabulas — si voce hac uti fas est — populus haurire posset. Hanc igitur de Rubro mari opinionem plane populi esse eiusque opinioni respondere totam, mihi persuasus sum.

IX. De radicula, quae a homine gustata eum in avem commutet.

v. 654 sq. ΕΠΟΨ' Μηδὲν φοβηθῇς· ἔστι γάρ τι ῥίζιον,
ὃ διατράγοντ' ἔσεσθον ἐπτερωμένω.

Opinio de radicula quam quemlibet conglutire vel gustare tantum oportet, ut in avem vel aliam bestiam commutetur, sine dubio popularis est eamque apud veteres longe lateque fuisse diffusam, multa habemus testimonia. Neque casu solummodo in populum emanavit opinio, quae plantis et herbis tam mirificam attribuerit vim. Honos ille et religio, quibus ex antiquissimis temporibus sacri luci, silvae, arbores colebantur, luculentum nobis praebent naturae cultus testimonium docentque de praesenti pul-

---

[1]) Chin. Märchen fab. 1: in mari sub solis ortum auri argentique insula sita esse narratur. Eo persona primaria a *Rokh* ave per sublime tollitur.

[2]) Cf Afanasjew fab. 2: In maris caerulei ora pulcherrimae Helenae avus habitat. Ibd. fab. 3: In maris caerulei ora venator in conspectu regiae arcis magnificam sibi arcem aedificat. Ibd. fab. 5: In maris caerulei ora splendidus accipiter regnum suum habet. Ibd. fab. 6: Ursus-imperator excaecatus in maris caerulei undis oculos abluit, quo facto visum recipit.

[3]) In Hungarorum fabulis vice Rubri maris aliud fabulosum mare, cui nomen est *Operenciás-tenger* fungitur. Usque ad *Operenciás-tenger* hominum fines pertinere fabulis traduntur, dehinc autem nympharum regnum *tündérhon* incipere (cf. carmen Petőfi S., János vitéz). Quibus in regionibus rarissimae et mirissimae inveniuntur res. Eques quidam fabulosam illam avem *gryf madár* quaerit, nullo tamen modo, quamquam toto iam peragrato orbe, reperire eam potest. Interroganti, ubinam eam reperire possit, responsum datur: „Haec avis ultra *Operenciás* mare est". Quod mare longissime abest, cum „si tria hominum aeva viveres, eo venire non posses pedibus non solum, sed ne celerrimis quidem equis" (Benedek élek fab. 2). Cf. etiam ibd. fab. 1. 6. Memoratu dignum est omnes fere Hungarorum plus quam ceterorum fabulas omnia miracula ad *Operenciás-tenger* transferre.

chritudinis eius notione, quae vigebat in hominum animis, qui non solum naturae ipsi, verum et ab ea procreatis tantum honorem tamque mirificam attribuerint vim.

Subtiliter et acute hanc naturae adorationem expressit Grimm [1]) et omnium primus ipse Homerus [2]), unde populi opinio emanavit, tradit sub deorum pedum vestigiis pulcherrimos enasci flores.

Inde igitur intellegi potest, cur herbis tanta attributa sit vis, quae homines in avium vel aliarum bestiarum formas commutare possit; quae animantes pestiferos et venenatos serpentes propellat [3]), et homines praecipua vi condonet [4]); quae efficere possit, ut mulieri puerum, non autem puellam procreare cupienti, id ipsum contingat vel, [5]) ut homo a scorpione morsus nullum sentiat dolorem; quae mortuos resuscitare [6]) et magicam vim propellere possit et m. a. [7])

Attamen quid antiquorum nos fabulae doceant videamus. Iam Homerus (Od. XI 235 sq.) tradit Cyrcen nymphan omnes Ulixis socios, cum iis venenum, ex herba praeparatum, potum dedisset,

---

[1]) Mytholog. II 142: „Sie (die Pflanzen) sind von Göttern an einsamer, heiliger Stätte geschaffen, aus dem Blut der unschuldigen entsprossen. Unter dem Fußtritt der Göttin keimt die Blume, wie da, wo sich Liebende traurig scheiden, Gras und Gewächse dorren. Am Gipfel des Berges, auf welchen der Liebende die Geliebte sterbend getragen hatte und ihr letzter Trunk gegossen war, wuchsen Heilkräuter, die dem ganzen Lande zustatten kommen". Cf. Weniger L.,Altgriechischer Baumkultus [Das Erbe der Alten 8], Lpz. 1919.

[2]) Il. XIV 347 (sermo est de Iove et Hera ambulantibus):

τοῖσι δ' ὑπο χθὼν δῖα φύεν νεοθήλεα ποίην.
λωτὸν δ' ἐρσήεντα ἰδὲ κρόκον ἠδ' ὑάκινθον
πυκνὸν καὶ μαλακόν, ὃς ἀπὸ χθονὸς ὑψόσ' ἔεργε.

[3]) Plin. NH XX 38: „Inula ... venenatorum morsus abigit".

[4]) Ibd. XXV 145: „Anagallida aliqui acoron vocant... a nostris felis oculus vocatur. Praecipiunt aliqui effossuris ante solis ortum, priusquam aliud loquantur, salutare eam, sublatam exprimere; ita praecipuas esse vires". Cf. Gonzenbach I fab. 5.

[5]) Ibd. XXV 97: „Maxime laudatur Pontica et in quocumque genere ponderosissima quaeque medicinis aptior rotunda, contra serpentes oblonga; in summa tamen gloria est ea, si modo a conceptu admota vulvis in carne bubula mares figurat, ut traditur".

[6]) Ibd. XXV 14: „Xanthus historiarum auctor in prima eorum (incredibilium dictu) tradidit, occisum draconis catulum revocatum ad vitam a parente herba, quam balim nominat, eademque Tyeonem, quem draco occiderat, restitutum saluti. Et Iuba in Arabia herba revocatum ad vitam hominem tradit". Cf. Kretschmer fab. 1, ubi serpens sobolem radicula quadam fringit eoque modo ad vitam revocat. Quam rem ancilla imitatur et mortuum regis filium ad vitam reducit. Ita et Grimm fab. 27, ubi mortuus tribus foliis ab inferis excitatur; Kolberg, Lud XIX fab. 11, ubi quercus cuiusdam folium fronti et pectori defuncti impositum vitam restituit; ibd. VIII 117 herba sub aede sacra enata exanimato principi vitam reddit.

[7])Riess in Pauly-Wissowa RE s. Aberglaube I 51—68.

in sues mutasse et ibd. v. 286 sq. alterius plantae (μῶλυ) mentio fit, quo Hermes velut antidoto et remedio adversus venenum a Cyrce nympha datum, omnibus Ulixis sociis pristinam reddat formam; id quod Heraclitus repetivit [1])

Romanos eandem novisse opinionem probari potest. In fabula de Glauco narrat Ovidius (Met. XIII 935 sq.) pisces in maris litore iam exanimatos iacentes, gramine contacto ad vitam revocatos, Glaucum autem ipsum, vix herbae illius decerptae suco tantum degustato in piscem mutatum esse. Plurimi apud Ovidium huius generis inveniuntur loci, quibus de hominibus herbae cuiusdam auxilio in aves vel alias bestias mutatis narratur, e. gr. fabula de Naide nympha, quae nautas herbicula quadam in piscium formam commutaverit. [2])

Miraculi huius de magica herbarum vi homines in aves mutandi vel eis medendi in aliorum populorum fabulis haud raro fit mentio, ut Neograecorum, [3]) Germanorum, [4]) Polonorum, [5]) Hungarorum. [6]) Ipsa vero mutatio in avis vel cuiuslibet bestiae formam saepius confestim evenit, i. e. sola incantatione sagae, [7]) vel ma-

---

[1]) Mythogr. Gr. Vol. III = Fasc. II p. 279.

[2]) Met. IV. 49—50:

Nais an ut cantu nimiumque potentibus herbis
Verterit in tacitos iuvenalia corpora pisces.

Cf. Apuleium Met. I: Ibi Pnotis ancilla Lucio, ad ostii rimam adducto, dominam monstrat, unguentis quibusdam se oblinentem et mox in noctuam commutatam avolantem. Quo miro aspectu cupiditas eum invadit idem temptandi ipsumque se in avem mutandi; experimento tamen facto seque unguento hoc oblito malo quodam casu non in avem, sed in asinum commutatus est.

[3]) Kretschmer fab. 26.

[4]) Cf. Edda p. 212. — Apud Grimm, fab. 21 *(Jorinde et Joringel)* herbam legimus corpori humano, arte magica in avis formam permutato, pristinam reddere formam.

[5]) Cf. Rybowski p. 35: „Czarodziej zlitował się nad zięciem królewskim i dał mu ziarneczko, mówiąc: Połknij to a zamienisz się w konia. Zięć królewski połknął je i przemienił się w wspaniałego konia" (i. e. magus misericordia captus regis filio granum dedit et dixit: „Degluti hoc granum et statim in equum mutaberis". Regis filius grano deglutito confestim in equum generosum permutatus est). — Memoratu digna est opinio apud Polonos pervulgata, quomodo mulieres veneficae aliis induantur formis. Arte magica liberos nondum baptisatos necant, tum eos a capulo tollunt, corpora eorum decoquunt et unguentis ita acceptis oblitae in omnium generum bestias permutari posse credunt. (Kolberg, Lud XXI p. 165). Quam opinionem ex sagarum inquisitione in Poloniam importatam esse, gnarus rerum statim cognoscit.

[6]) Cf. Stier fab. 7, in qua omnes puellae unguento umeris oblitis alas accipiunt. Pastor quidam, qui puellas se oblinentes et oblitas iam avolantes clam conspexerat, cum iam avolavissent, idem facit et in avem permutatus avolat.

[7]) Ostpr. Sagenbuch fab. 59.

gi,[1]) vel tactu virgae magicae,[2]) vel poena deorum,[3]) vel hominibus ipsis precantibus,[4]) vel vi et potestate se ipsum in avem vel aliam bestiam commutandi,[5]) vel denique lapillo ori imposito.[6]) Ab ipsis quoque Christianis multa de hominum in aves mutationibus narrantur, ut illius tantum legendae commonefaciam, quae apud eos late est diffusa.[7])

Ex fabulis hic prolatis perspicuum est opinionem de hominum in aves mutatione, imprimis de radicula, quae homines in aves mutandi vim possideat, plane populi esse propriam.

X. De avibus urbem aedificantibus (1040 sq.).

Fabulane haec in populi opinione nitatur Graecorumque credulitati respondeat, haud facile est probatu, etsi multae sunt rationes, quae eam populi esse propriam comprobant confirmantque. Intelligere enim licet hanc narratiunculam deberi desiderio populi cotidianae vitae miseriae se eripiendi eiusque vinculis se liberandi et ad instar avium in aere sub caelo miti et suavi feliciter vivendi. Quin immo domicilium quoddam in aere positum nunc quoque regio est, ad quam omnium hominum animi se convertunt, quam omnes exoptant, omnes expetunt, qua de iam antiquissimis ex temporibus homines mirissimas habebant notiones, quam semper summo cum desiderio semper appetent. Consilium et desiderium aere potiundi ipsorum Babyloniorum animos occupabat[8]) et fabula de Daedalo,[9]) qui alas sibi fecerat, quibus ornatus aera per-

---

[1]) Grundtvig fab. 4.

[2]) Od. X 238. Stier fab. 1 (omnes bestiae, virgae tactu in lapides mutatae, simili modo pristinam recuperant formam), Hahn fab. 22.

[3]) Ovid. Met. X 85 sq. (fabula de Mida rege in asini formam mutato), V 446 sq. (malus puer a Cerere dea in lacertam mutatus), V 662 sq. (Pierides a Musis certamine superatae mutatae in aves).

[4]) Ovid. Met. V 507 (Sirenes in Proserpinae raptu praesentes cum frustra eam quaererent, alas sibi exoptaverunt, quae preces iis non denegatae sunt). Ibd. VI 667 sq. (de Procne et Philomela).

[5]) Cf. Radermacher, Jenseits p. 106 sq. — In Hungarorum fabella (Stier fab. 3) vir quidam, qui se concutit ac concitat *(rüttelt und schüttelt)* in maxime varias formas, ut lupi, ursi, asini, similium commutare se scit. — Cf. Kretschmer fab. 48. Hahn I fab. 5 et adnot. ad fab. 68. Gonzenbach I fab. 6.

[6]) Cf. Kretschmer fab. 26 (adolescens parvo lapide ori imposito in leonem, deinde in avem permutatur).

[7]) Christus et Petrus, diu iam terras peragrantes, longo tandem defatigati itinere, in parvam casam intraverunt, quam mulier quaedam incolebat. Panem rogantibus illa, etsi multum habuit, nihil dedit. Et Christus iratus: „Quia, inquit, nihil nobis dedisti, in parvam commutaberis avem, cibumque tuum in putridis arboribus quaeres; et tum solum bibes cum pluet". Vix verba haec dixerat, mulier in picum mutata est. — Cf. Asbjörnsen fab. 2.

[8]) In memoriam revocandi sunt horti illi pulcherrimi a Babyloniis regibus in aere exstructi.

[9]) Ovid. Met. VIII 189 sq.: Nam ponit in ordine pennas...
Tum lino medias et ceris adligat imas
Atque ita compositas parvo curvamine flectit,
Ut veras imitetur aves...

volare posset, nihil aliud exprimit ac desiderium hominis de vinculis terrae se liberandi et avium modo felicitatem veram quaerendi. Quod consilium postea aliae secutae sunt cogitationes, multo mirificentiores et impetratu difficiliores: arcium, quin etiam totarum urbium aere condendarum, quod ipsum hac in comoedia tam facete tamque subtiliter a poeta expressum ac descriptum est.

Fabulae de avibus arcem vel urbem aedificantibus rarius leguntur, nec tamen omnino desiderantur. Qua in re feliciore certe usus sum fortuna quam Zieliński, cui nullam huic fabulae similem invenire contigit. Atque ut exacte hac de re disseramus, duae nobis res sedulo seiungendae sunt: aliud enim est aedificatio ipsa, aliud aedificatio in aere. Aedificatio in aere unico simillimo comprobatur exemplo (Meißner, Arabisches Märchen vom weisen Achiqar. Berlin). „Personae primariae Achiqar mandatum est ut regi arcem in aere exstrueret. Quo officio ille callide et versute defungitur et rex propediem re vera in aere pulcherrimam cernit arcem". Cui fabulae proxima est altera Arabica ab eodem Meißnero citata et apud Arabicum rerum scriptorem Tabari (+925 p. Ch. n.) relata. Ibi tota urbs in aere aedificatur. [1]) Attamen multa, ut dixi, inveniuntur exempla, ubi aves vel alia animalia arces construunt et urbes, attamen non in aere. Fabula vero aere excepto huic comoediae loco plane respondens, in qua avium et ceterorum animalium opera similiter atque hac in comoedia descripta sunt, invenitur in fabularum collectione, quam edidit Meinhof. [2]) Ibi legimus: „Des Elephanten Leute kamen und schleppten Steine und Lehm heran, die Geister richteten das Grundstück her, auf welchem das Soldatenhaus gebaut werden sollte. Auch die Vögel und ihr König, der Wiedehopf, wurden gerufen zu kommen und für ihren Teil Häuser zu bauen. Da rief der Wiedehopf alle Vögel herbei und sagte, sie sollten selber an ihren Häusern arbeiten"...[3])

Quae fabulae comprobant id quod Zieliński comprobare non potuit neque se comprobare potuisse fatetur. [4]) Similes fabulae, ubi item domus, arces, templa, quin etiam urbes, attamen non in aere, ab avibus vel aliis bestiis struuntur, apud omnes invenimus

---

[1]) „Einige Mythographen glauben, daß die Satane, die dem Kaikaos unterworfen waren, ihm nur auf Befehl Salomos, des Sohnes Davids gehorchten und ihm eine Stadt namens Kaikadar (?), bauten, deren angebliche Länge achthundert Parasangen betrug. Sie umgaben sie mit einer Mauer von Bronze, einer von Kupfer, einer von Erz, einer von Ton, einer von Silber und einer von Gold und trugen sie dann in die Luft zwischen Himmel und Erde mitsammt dem Vieh, Häusern, Schätzen und Menschen".

[2]) Meinhof, Afrikanische Märchen, Hamburg 1911 fab. 1.

[3]) Cf. Köhler apud Gonzenbach, Sicilianische Märchen fab. 6.

[4]) „Eine durchschlagende Parallele, wo Vögel dem Helden eine Mauer bauen, habe ich nicht finden können; möglicherweise haben wir im Pentamerone nr. 35, wo ein Vogel dem Minccio drei Schlösser aus Pappdeckel baut, die Entstellung eines solchen Verhältnisses anzuerkennen".

populos, e. gr. apud Graecos, [1]) Neograecos, [2]) Germanos, [3]) Suecos [4]) Danos, [5]) Sorabos, [6]) Polonos, [7]) Hungaros. [8])

Mirum est, quod saepissime, ut ex exemplis in adnotationibus citatis perspicitur, semper fere apes maximas in aedificando tenent partes. Cuius rei hanc quaerendam esse causam puto, quod apis iam in alveari aedificando artifex comprobatur et optima peritissimaque architecta. [9])

Quasi cognatione quadam inter se continentur Polonorum fabula modo citata [10]) et ea quae inter Iudaeos longe est diffusa, fabulam dico de partibus, quas insecta in Iudaeorum templo a Nabuchodonosore expugnando gesserint. Narrant araneas rostellis suis ignem attulisse, quo magis incendium augeretur, cum musculae aquam proferrent, qua ignem exstinguerent. Hic etsi insecta ipsa nihil aedificant, tamen nonnullas in aedificio delendo vel servando obtinent partes.

Igitur exempla omnia et argumenta paucis complectar. In fabulis supra laudatis, praecipue in fabula „sapientis Achiqaris“,

---

[1]) Secundum Pausaniam X 59 apes Apollinis templum exstruxisse narrantur. Ποιηθῆναι δὲ τὸν ναὸν τῷ Ἀπόλλωνι τὸ ἀρχαιότατον δάφνης φασίν, κομισθῆναι δὲ τοὺς κλάδους ἀπὸ τῆς δάφνης τῆς ἐν τοῖς Τέμπεσι... δεύτερα δὲ λέγουσιν οἱ Δελφοὶ γενέσθαι ὑπὸ μελισσῶν τὸν ναόν, ἄπο τοῦ τε κηροῦ τῶν μελισσῶν καὶ ἐκ πτερῶν.

[2]) Cf. Kretschmer fab. 34 (leo personae primariae magnum aedificat palatium, ubi illa omnes copias suas collocare possit). — In alia fabula (Hahn fab. 115) ciconiae ratem ligneam fabricantur.

[3]) Cf. Grimm fab. 7 (gallus nucis putamine vehiculum fabricatur). Cf. ibd. fab. 11 et 96. — [4]) Nordische Volksmärchen fab. 13 (apes personae primariae arcem cera aedificant: „das (Schloß) war so prächtig, wie das Königliche und glänzte, wie das helle Gold“).

[5]) cit. Bolte II 26 (lupus, apis, mus personae primariae magnificam aedificant arcem).

[6]) cit. Bolte II 25 (mus, apis, lupus templum aedificant).

[7]) Cf. Kolberg. Lud I fab. 17 (columba, apis, corvus templum aedificant); ibd. p. 44 apes totum oppidum dirutum restituunt.

[8]) Cf. Stier fab. 5 (apes ingentem pontem struunt).

[9]) Cf. Plinius XI 11 sq.: „Sed inter omnia ea principatus apibus et iure praecipua admiratio solis eo genere hominum causa genitis, nulla contrahunt, sucumque dulcissimum atque subtilisimum ac saluberrimum, favos confingunt et ceras mille ad usus vitae; laborem tolerant, opera conficiunt, rem publicam habent, consilia privatim quoque et duces gregatim et, quod maxime mirum sit, mores habent praeter cetera“. — Ex hoc iam loco apparet, ceterum et ex cotidiana apium vita omnibus nobis notum est apibus re vera maiorem, quam ceteris animalibus, aedificandi scientiam et sollertiam inesse et iure, me iudice, haec in fabula pars api architectae attributa est. — In Arabica fabula (Dieterici p. 53) disceptatur inter bestias, quaenam omnium optima sit artifex. Tum psittacus: „Apes, inquit, inter omnia strepentia animalia in domibus construendis et domiciliis aedificandis et artis huius magis sunt peritae, quam geometri hominum artifices. Illae enim domos struunt rotundis cellulis, alteram super alteram, sine ligno et luto, sine saxis et gypso. Nec circino nec euthygramno nec angulometro iis opus est, quibus instrumentis omnibus ceteros artifices uti necesse est“. — [10]) Adnot. 7.

arces, domus, templa, urbes ab avibus aedificantur, malleo tunditur, runcinatur, vehicula et navigia edolantur, lutum et tegula congeruntur. Aves ceteraeque bestiae pro suo quaeque ingenio operam promovent. Inde me concludere cogereque posse puto hanc etiam avium indolem et virtutem fabulae esse propriam indeque mutuatam, etsi non in hac ab Aristophane tam vehementer et praeter fidem aucta forma.

XI. De Basilea.

v. 1534 sq. Prometheus: ἐὰν μὴ παραδιδῷ
Τὸ σκῆπτρον ὁ Ζεὺς τοῖσιν ὄρνισιν πάλιν
καὶ τὴν Βασίλειαν σοὶ γυναῖκ' ἔχειν διδῷ.

Prometheus ille hominibus amicissimus Iovi vero inimicissimus, Peithetaero sub hac sola condicione bello, quod cum diis gerit, desistere suadet, si ei una cum sceptro Basileam quoque uxorem Iuppiter concedat. Quae autem est Basilea haec? Estne persona quaedam fabulosa, Iovis filia, an personificatio? Opiniones variae sunt et contrariae[1]). Kock v. gr. censet: „Die Basileia ist keine „Menschengestalt", wie Zieliński meint, wenigstens war sie als solche dem Peithetaerus, welchem Prometheus ihre Bedeutung erst erklären muß und somit allen Athenern unbekannt, gemäß der Frage, die Peithetaerus an Prometheus stellt: „Τίς ἐστιν ἡ Βασίλεια (v. 1537)".[2]) Deinde Kock censet Basileam cum Minerva non esse componendam, neque eandem rationem et convenientiam utrique esse tribuendam; Minervam enim Iove demum mortuo regnum esse obtenturam, cum Basilea iam nunc legitima heres sit. Postea Kock multa de Basileae origine profert, quae secundum Diodorum[3]) Terrae vel Thiteae et Caeli filia (secundum alios Rhea et Pandora appellata) fuisse traditur, cum apud Cratinum personificatio sit

---

[1]) Carlo Pascal, Dioniso. Saggio nella religione et la parodia religiosa in Aristofane, Catania 1911, cap. V Le nozze di Regina (p. 97—110) nuptias cum Basilea initas non putat parodiam quandam nuptiarum sacrarum quae in Bucolio Atheniensi Dionysum inter et archontis regis uxorem fiebant, sed potius veram deam Graecam (Βασίλη, Βασιλεία, Βασιλίς dictam) quae inferorum mysteriorumque fuerit domina — quam Aristophaneam Basileam eamque eandem cum Magna Matre, iam dudum G. Loeschcke putaverat (Vermutungen zur griech. Kunstgeschichte und zur Topographie Athens, Progr. Dorpat 1884, 14 sq.) et O. Kern approbaverat. Deam vero inferorum uxorem ducere idem esse quod mori: „in conclusione, Aristofane, doppo aver fatto trionfare quell'insigne gabbamondo di Pistetero, trova poi alla fine della commedia il modo di mandarlo garbatamente all'altro mondo": quam opinionem etsi ingeniosam plurimum a vero distare vix erit qui neget.

[2]) Debuitne Peithetaero unaquaeque fabulae figura nota esse, aut potuit Basilea omnibus Atheniensibus esse ignota, cum Peithetaero ignota fuisset?

[3]) III 37.

omnium rerum imperii, quod Peithetaeri iudicio iam diu avium esse debuit [1]). Quae Kocki argumenta refellere conabor.

Aliter ac Kock rem hanc tractavit Zieliński, qui Basileam fabulae figuram esse opinatur itaque dicit: [2]) „Der Name der Basileia ist aus dem neugriechischen Märchen noch nicht nachgewiesen; trotzdem ist es sehr wahrscheinlich, daß er nicht von Aristophanes oder vielmehr Kratinos, bei dem er ebenfalls vorkommt, erfunden, sondern dem Märchen entnommen ist. Dafür spricht schon die Beteutung des Wortes „Basileia". Nicht die Weltherrschaft des Zeus wird zu einer schönen Jungfrau personificiert. Peithetairos fordert ja das Scepter, das Symbol der Weltherrschaft, und die Basileia; also hat er sie als eine Gestalt empfunden, nicht als einen Begriff."

Ut argumentationem suam probet, Zieliński allegat exempla [3]) quae tamen longius, quam fas est, progrediuntur et modum excedunt — quibus exemplis adstruere conatur auctor, quae inter Graecorum Basilissam-Basileam et Slavorum Wasilissam cognatio intercedat; deinde metrica ratione nisus Kocki opinionem, scil. Basileam personificationem esse Iovis imperii, refellere studet. Quae auctoris argumenta, cum paucis exceptis omni destituta ratione nec ad caelum nec ad terram pertinere mihi videantur, proferre et repetere nolo, sed ad rem criticam transeo vel potius ad opinionem meam probandam: Basileam nihil nisi veram esse et necessariam fabulae nostrae figuram.

Totam enim fabulam eiusque fundamentum perpendentibus nobis persuasi sumus fabulam de Basilea huius comoediae necessarium complementum esse, plane secundum populi fictum rationes, cum et res tota eum ipsum neque ullum alium exitum expoposcerit, ut veram naturam ac proprietatem suam retineret; tota enim comoedia — ut in argumento demonstrare sum conatus — in fabuloso nititur fundamento. Quare et exitus talis esse debuit, qualis fabulae maxime conveniens accommodatusque esse solet: Persona comoediae vel fabulae primaria pro meritis suis rex creatur, dimidium regni accipit filiamque regis uxorem ducit. [4])

Opinionem meam uno saltem exemplo comprobans fabulam profero ex Nicolai Rybowski fabularum collectione [5]) quae fabula

---

[1]) v. 576—9: οὔκουν δῆτ' ἐν πρότεροι μὲν γῆς, πρότεροι δὲ θεῶν ἐγένοντο
ὡς πρεσβυτάτων αὐτῶν ὄντων ὀρθῶς ἔσθ' ἡ βασιλεία;
Cf. nominis huius interpretationem apud Usenerum.

[2]) p. 17.

[3]) p. 51.

[4]) Facta personae primariae saepe gravia et insignia sunt, neque raro periculosa, ut vita eius saepe ex pilo — ut aiunt — pendere videatur, ideoque et praemium ipsum periculo respondere necesse est. Ceterum cf. R. Petsch, Die formelhaften Schlüsse im deutschen Volksmärchen.

[5]) Rybowski Mikołaj, Baśnie ludu polskiego, Lwów 1905, 24.

hac cum comoedia similia quaedam habet lineamenta et inscribitur „avium colloquium". [1]) Paucis verbis fabulae huius summam referre liceat: Regis arx ingenti corvorum multitudine obsidetur, quos nemo abigere potest. Corvi continuum tollunt clamorem, tumultum movent et caelum terris ita miscere videntur, ut rex neque noctu obdormiscere nec interdiu cum aliquo colloqui possit. Virum igitur desiderat rex, qui cum corvis agat, vel eos repellat, praemium autem regni dimidium et filiam uxorem illi ducendam proponit. Brevi post adolescens se offert, qui avium sermonem intellegere se dicit, qui re vera regem nimbosa hac corvorum obsidione liberat. Rex polliciti memor adolescenti filiam una cum regni dimidio tradit. [1])

Similem exitum omnes fere habent fabulae [2]): talem enim exitum populus amat, qui pulcherrimo personae primariae praemio ob eius merita gaudet et delectatur, cum persona illa populo saepe acceptissima sit. [3])

Alterius etiam fabulae hoc loco mentio fiat, quae mihi gravissima videtur, primo quod ad fabulas Graecas pertinet, poetae igitur nostro sine dubio notus erat, secundo quod origo ipsa huiusque fabulae fons sine dubio in alia quadam Graecorum fabula quaerenda sunt. Narratio est de Bellerophonte, ubi legimus (Hom. Z 181 sq.):

ἀλλ' ὅτε δὴ γίγνωσκε θεοῦ γόνον ἦὲν ἐόντα,
αὐτοῦ μιν κατέρυκε, δίδου δ' ὅ γε θυγατέρα ἦν,
δῶκε δέ οἱ τιμῆς βασιληΐδος ἥμισυ πάσης.

Cuius fabulae exitum plane huic comoediae respondere videmus: Bellerophon regis filiam in matrimonium ducit imperiique dimidium accipit.

Quam ob rem minime Kockio assentior, qui in Basilea dominii rerum personificationem suspicatur, eiusque nomen in Diodoro,

---

[1]) Verisimile est hanc fabulam mancam potiusque adumbratam esse, quippe quae ab obsidione regiae arcis incipiat, cum obsidionis illius causam desideremus. Itaque iuvenis ille incantatus quidam corvus ducendus est, vel potius corvorum rex, a quo rex, cum ei filiam suam uxorem pollicitus esset, deinde autem hoc denegavisset, ob eam ipsam causam obsidetur. Tum denique necessitate coactus, promisso suo stetit, ille ab obsidione desistens copias reducit. Deinde formam humanam recuperat et regis filiam in matrimonium ducit. — Cf. Kolberg III fab. 13, quae fabula coniecturam meam omni ex parte probat

[2]) Cf. Kretschmer fab. 41. 49. 56.; — Sklarek fab. 13. — Hahn fab. 12. 20., Stier fab. 1 (ubi rex filiam suam et dimidium imperii viro pollicetur ei qui eam a dracone liberet. Qua liberata rex liberatori promissum persolvit. Cf. Grundtvig fab. 2. 3. Asbjörnsen fab. 1. Vogel fab. 9 m. a.

[3]) Saepe rex pro laboris peracti praemio filiam in matrimonium dare pollicetur; saepe etiam filia regis ipsa ob periculosum quendam laborem perfectum, vel ob aenigmata recte soluta viro se nupturam promittit. — In Hungarorum fabula (Benedek élek p. 19) regis filia huic soli nubere vult, qui pelicanum, sibi dilectissimum, a patre tamen amissum, reperiat: „qui me uxorem ducere cupit, iter ingrediatur et avem quaerat, sine ea tamen ne ausus sit in conspectum meum venire".

Dione Chrysostomo aliisque libris quaerit, qui simile nomen nostram significare putat Basileam; qui figuram hanc critice tractat et inconstantia eius quadam, ut opinatur, nisus — quam quidem praecipuum dicas fabulae privilegium — negat eam esse figuram fabulae propriam *(Märchengestalt)* [1]). Fabulam vero ita tractare eamque eviscerare, ut ita dicam, idem est atque in aere piscari et caelum aratro findere. Verus fabulae intellectus hac ratione certe non reperietur, quippe quae, meo quidem iudicio, plane sit falsa. Fabulae magna concessa est licentia, nihil curavit unquam criticorum sensa. Quin etiam Basileam non esse personificationem, ut voluit K o c k, iam inde sequitur — si quidem etiam logicum conexum quaerere fas est — quod Peithetaerus expresse τὸ σκῆπτρον καὶ τὴν Βασίλειαν postulat, i. e. sceptrum, quod est imperii ac potestatis imago, praeterea etiam Basileam; vel aliis verbis: Peithetaerus Basileam ut speciem quandam et corpus, non autem ut imaginem et personificationem mente percepit. Thaddaeo igitur Z i e l i ń s k i assentior, qui censet Basileam esse figuram fabulae; applaudo ei, sed alia plane ratione et causa. Argumenta enim eius cum potius ad artem quam ad rei rationem spectent, adducere me non potuerunt, ut eas ob causas Basileam fabulae esse figuram probarem.

Quoquo modo res se habet, nobis Basilea neque Aristophanis neque Cratini vel aliorum est fictio, verum tamen figura quae, ut ex fabula Bellerophontea colligitur, certe populo Graeco non solum non aliena, sed etiam, quod verisimillimum est, ex eo deprompta est idemque significat ac Germanorum *Königstochter*, Polonorum *królewna*, Hungarorum *királyasszany*.

AD PHILODEMI Περὶ ποιημάτων LOCUM.

Quod scripsit Regina Schächter in huius voluminis XXIX p. 24 me ad fragmenti IV 199 lineolam 10 supplendam suasisse ὥστ' ἀμυχαὶ δράξασθαι τὸ στόμα, certe, ut opinor, nil suadere poteram nisi ἀμυχεῖ vel ἀμυχὶ adverbialiter dictum. Spatii haec mera est quaestio, qua de causa etiam de ἀμὸξ cogitare licebat.

Vindobonae. L. RADERMACHER.

---

[1]) Quid hac de re scripserit U s e n e r et utrum Basileam unquam fuisse comprobaverit, nobis nihil interest. Licet Basilea persona sit fabulosa, licet quidlibet exprimat, nobis Basilea Aristophanis nihil est, nisi persona fabulae mutuata. Hoc loco non nomen ipsum caput est rei, verum tamen nominis huius vis ac significatio eaque hic est r e g i s f i l i a.

DE INSCRIPTIONE IG II 971

scripsit

IOANNES SAFAREWICZ.

I. De parte inscriptionis servata.

1. Catalogus IG II 971, quo breves adnotationes de victoriis in agone scaenico et lyrico Magnis Dionysiis Athenis acto reportatis continebantur, pluribus inscriptus tabulis marmoreis erat in columnas divisus, quarum quaeque circa 140 versus referebat. Cum adnotationes de singulorum annorum agonibus eodem semper modo nisi rarissime non mutato compositae sint, accuratissime fere definiri potest, quis versuum numerus adnotationem unius anni ab adnotatione alterius cuiuslibet dividat. Quo schemate semper recurrente impulsus Capps primus rationem totius inscriptionis restituere conatus est.[1]) Non tamen quae invenerat satis firma fuerunt: novis enim fragmentis nactis totaque inscriptione a Wilhelmo denuo edita[2]) scimus nunc neque versuum numerum singulis columnis semper eundem esse (140—141), neque adnotationes annuas semper 12 versus continere, id quod Capps existimabat. Quam ob varietatem neque Wilhelm potuit totam, ut Capps, restituere inscriptionem,[3]) neque quantum memoria teneo singulorum fragmentorum sedes eorumque cohaerentia adhuc est accurate designata. Attamen fragmentorum sedis designatio non solum ipsius inscriptionis cognitioni inservire potest, sed etiam poesis Graecorum scaenicae historiam Dionysiaque Attica agendi rationem cognoscendam promovet.

Tanta inscriptio cum una sola tabula capi non potuerit, iam perpendendum est, quo modo singularum tabularum fines circumscribantur. Atque primum statuendum est, quanta sit altitudo tabularum huius inscriptionis. Ex fgm. *d*[4]) optime efficitur, numerum

---

[1]) Capps, The introduction of Comedy into the City Dionysia, Chicago 1904.

[2]) Wilhelm, Urkunden dramatischer Aufführungen in Athen, Wien 1906 (= Wilh.).

[3]) Wilh. p. 10.

[4]) In fragmentis numerandis Wilhelmum secutus sum. Quae numeratio cum ea comparata, quam in editione IG invenimus, haec est:

IG II 971	*a*	est in editione Wilhelmi	*a;*	IG II 971	*e*	est in ed. Wilhelmi	*f*
	b	„ „ „	„ *c*		*f*	„ „ „	„ *b*
	c	„ „ „	„ *d*		*g*	„ „ „	„ *e*
	d	„ „ „	„ *i*		*h*	„ „ „	„ *h*

Fragmentum Wilh. *g* in Wilhelmi libro primum editum est. Numeris: *d 1*, *d 2* etc. prima, secunda etc. columna fragmenti *d* designatur. Fgm. *d* editum est separatim (Jahreshefte des österr. archäol. Instit. in Wien X 1907, 35—40).

versuum in duabus columnis vicinis *(d 1, d 2)* centum et quadraginta unum esse. Ab eo igitur fragmento incipiat computatio nostra.

2. Tabulae finis sub deperdito versu quinto adnotationis anni 375/4 (fgm. *d 3*) decurrit. Alterum fragmentum pariter tabulae finem attingens est fgm. *f*. Inter versum 5 anni 375/4 et 12 anni 342/1 (fgm. *f* extremum) spatium est versuum 403. Quo numero duae columnae capi possunt 141 versus continentes atque una 121 tantum. Unde efficitur tabulam unamquamque in altitudinem non plus continere posse, quam circiter 20 versus; verum quae dimensio non est probanda: nam fgm. *b* media columna 20 versus exhibet, at neque superiore neque inferiore parte finem tabulae attingit.[1]) Videndum est igitur nobis quo modo aliae lineae decurrerint. Fgm. *i* summa parte eandem sine dubio lineam attingit ac fgm. *e*, spatium enim 140 versuum haec duo fragmenta dividit.[2]) Inter inferiorem partem fgm. *f* atque superiorem *i* 62 versus inscribi possunt. Si igitur admiserimus, adnotationes anni 342/1 (fgm. *f 1*) et 336/5 (fgm. *i*) eadem columna inscriptas esse, sequetur inde spatium patere 62 versuum inter duos tabularum fines (fieri tamen potest, ut etiam 31 versus, id est dimidium, unaquaeque tabula referat; tertia pars, i. e. 20—21 versus, minorem iam numerum exhiberet), si contra fgm. *f 1* ad eandem columnam pertinere contenderimus ac fgm. *e*, spatium erit inter duas lineas versuum 78 vel 39; tertia pars, scil. versus 26, hic quoque minor esset.[3])

3. Iam ad disponenda ordine chronologico fragmenta transeamus. Ab eo fragmento initium capere licet, cuius locus tota in inscriptione notus est et adnotationis annus certus. Nullum tamen tale habemus fragmentum: fgm. *a* sine dubio superiorem inscriptionis finem attingit, sed neque archontis nomen neque ullas adnotationes annum certius designantes ibi invenimus.[4]) A fragmento igitur *c* incipiamus. — Quoniam certissime constat fgm. *a* superiorem finem inscriptionis attingere atque primum eius versum maioribus literis exaratum non minus quam duorum versuum locum occupare, pro certo habere licet superioris seriei tabulas 60, 29, 76 aut 37 versus continere. Quae cum ita sint, tota inscriptio hoc modo dividi potest: 1. 60 + 62 + 19 (18) versuum; 2. 29 +

---

[1]) Wilh. p. 16.

[2]) Wilh. p. 30.

[3]) Quod ex fgm. *b* cum fgm. *c* composito sequitur: summus enim versus fgm. *b* 24-us est ab inferiore tabulae fine, quem fgm. *c* invenimus (cf. infra inscriptionem restitutam); insuper locus est praeterea unius versus vel plurium; superiore parte fgm. *b* tabulae finem non attingit.

[4]) Quinque nomina hic legimus: poetarum Magnetis, Aeschyli atque choregorum Xenoclidis, Periclis, Cleaeneti. Quibus demonstratur: 1. fgm. *a 1* ad a. anno 475 anteriorem referri non posse (nam Pericles circa annum 500-um natus est); 2. non post a. 463/2 idem agon actus est, quod ex fgm. *b* cum nostro composito elucet; cf. Haigh, The Attic theatre [3], p. 20, 3, ubi perperam a. 463 legitur; 3. de anno 469/8 cogitare non licet, cum sciamus Sophoclem eo anno vicisse (Marm. Par. ep. 56).

+ 31 + 31 + 31 + 19 (18) versuum; 3. 76 + 65 (64) versuum; 4. 37 + 39 + 39 +26 (25) versuum. Unde sequitur imo sub versu tabulae partem exstare, ubi nihil inscriptum sit; fragmentum igitur *c*, quod ima parte tabulae finem exhibet, non potest inferiorem inscriptionis finem attingere. Tres nunc rationes huic innitentes examinandae sunt: 1) inscriptione secundo modo divisa (2) fgm. *c* versu 29 finitur; 2) inscriptione eodem divisa modo fgm. *c* versu 60 finitur; 3) inscriptione quarto modo divisa (4) fgm. *c* versu 115 finitur. Nullus alius ordo permittit fgm. *a-b-c* iusto modo componere.[1]) Quarum trium rationum prima poscit, ut fgm. *a 1* ad a. 473/2 referatur, secunda a. 463/2, tertia a. 468/7. Attamen si primam rationem sequeremur, concedere deberemus summam tabulam non 29, sed 30 versus continere, quod minime probari posse videtur, cum versus summus spatium occupet non duorum versuum, sed — ut verum dicam — fere trium. Perdifficile igitur est creditu 30 versus illic collocari posse, si ceterum 31 tantum versus tabulam in altitudinem impleant. — Duae reliquae rationes pariter probabiles essent, si nil nisi fragmenta *a-b-c* inter se comparata spectaremus. Scimus vero Aeschylum, cuius nomen titulo *a* servatum est, a 468/7 tetralogia Thebana vicisse, anni vero 463/2 nullam habemus notitiam. Magnetis nomen, quod praeter Aeschylum legimus, nullum praebet indicium; quod autem scimus a. 468/7 Aeschylum victorem Magnis Dionysiis Athenis fuisse, gravissimum testimonium esse videtur, ad eundem annum fgm. *a 1* referendum esse. — Si revera fgm. *a 1* adnotationem a. 468/7 spectantem continet, perperam id interpretatos esse Cappsium, Kaibelium, Wilhelmum consentaneum est qui viri doctis-

---

[1]) Hac ratione titulum compositum esse necesse esset, si fgm. *c* versu 91 finiretur:

a v.	3	a.	429/8	ad v.	9	a.	422/1	—	v.	91.
„	6	„	441/0	„	2	„	429/8	—	„	141.
„	7	„	453/2	„	5	„	441/0	—	„	140.
„	10	„	466/5	„	6	„	453/2	—	„	140.

fragmentum *a 1*, quod tum ad a. 466/5 pertinere deberet, a v. 6 incipit.

[2]) Si fgm. *c* v. 122 finiretur:

a v.	8	a.	432/1	ad v.	9	a.	422/1	—	v.	122.
„	11	„	444/3	„	7	„	432/1	—	„	141.
„	9	„	456/5	„	10	„	444/3	—	„	140.
„	1	„	468/7	„	8	„	456/5	—	„	140.

[3]) Si fgm. *c* v. 37 finiretur:

a v.	9	a.	425/4	ad v.	9	a.	422/1	—	v.	37.
„	12	„	437/6	„	8	„	425/4	—	„	141.
„	3	„	448/7	„	11	„	437/6	—	„	141.
„	8	„	461/0	„	2	„	448/7	—	„	140.
„	11	„	474/3	„	7	„	461/0	—	„	140.

[4]) Si fgm. *c* v. 76 finiretur:

a v.	6	a.	428/7	ad v.	9	a.	422/1	—	v.	76.
„	9	„	440/39	„	5	„	428/7	—	„	141.
„	10	„	452/1	„	8	„	440/39	—	„	141.
„	2	„	464/3	„	9	„	452/1	—	„	140.

simi adnotationem ad Aeschyli victoriam anni 473/2 pertinentem ibi inscriptam esse putarint, verum quod non satis firmis niti fundamentis mihi videatur. Si fgm. *a 1* de victoriis anni 473/2 ageretur, fgm. *b 1* sub *a 1* collocari deberet; si vero concedimus, fgm. *a 1* ad a. 468/7 referri debere, fragmentorum *a-b* compositio ita mutanda est, ut col. *b 2* sub *a 1* collocetur. Quod fieri non posse putabat Capps (p. 22), fragmentum enim *A a* sinistra parte tabulae attingere finem, qui columnam *b 1* a *b 2* dividere deberet. Attamen oblitus est, fgm. *b* multo inferius positum iri, si columnam *b 2* sub *a 1* collocaverimus lineasque perpendiculares finium tabularum in una serie non easdem esse atque in altera. Kaibel putabat locum fgm. *b* in superiore columnae parte esse [1]) — quod si ita esset, non posset fgm. *a 1* nisi ad eandem columnam pertinere ac fgm. *b 1*. Quam rationem Wilhelm non recipiens nullam tamen novam praebuit, cum scriberet: „Die Stellung von *a-b* hatte ich ebenso ermittelt, wie Kaibel" (Wilh. p. 10).

4. Fragmentum *c* sub nono versu adnotationis a. 422/1 [2]) tabulae finem, efficit proximum autem fgm. *d 1* sub versu primo anni 398/7. Usque ad a. 407/6 inclus. duodenorum quisque annus versuum adnotationes continebat (quod inde a fgm. *c* 183 versus facit). Cum ab a. 406/5 synchoregia quae dicitur incipiat, titulo nostro utrumque choregum victorem ex eodem anno notari oportet. [3]) Itaque adnotatio anni 406/5 versus 15 continere debet: nam 12 versuum numero unus est addendus, quo alterius choregi comici, alter quo alterius tragici inscribatur nomen, tertius denique, quo notetur haec immutatio, v. gr. κωμῳδῶν | ὁ δεῖνα | ὁ δεῖνα | πρῶτον σύνδυο ἐχορήγουν. [4]) Adnotationes igitur agonum annis 405/4 — 402/1 actorum versus probabiliter 14 quaeque, universae autem 56 occupabunt. Annus 399/8 atque primus versus anni 398/7, fgm. *d 1* servatus, 13 versus efficiunt. Quae omnes adnotationes (a. 422/1 — 398/7) occupabunt versus 267; ad numerum igitur versuum duarum columnarum 15 tantum deficient. Iam quaeritur, quo modo adnotationes de agonibus duorum annorum (401/0 — 400/399) 15 versibus contineri potuerint. Qua de causa ad Schol. Aristoph. Ran. 404 convertere nos liceat, quod scholion etiam annum

---

[1]) Kaibel initio a fgm. *f* capto restituere conatus est inscriptionem, quia hoc in fragmento finem eius inferiorem esse suspicabatur (Wilh. p. 172). Sed iam Capps et Wilhelm ostenderunt nullam esse causam, cur ita putandum sit.

[2]) Wilh. p. 21; cf. p. 9.

[3]) Schol. Aristoph. Ran. 404; cf. Wilh. p. 177, 1. Omnes victores agonis Dionysiaci hic notantur — ambo igitur choregi; cf. infra p. 197; v. etiam: O'Connor, Chapters in the history of actors and acting in ancient Greece, Chicago 1908, 47.

[4]) Verba πρῶτον σύνδυο ἐχορήγουν sub prima duorum choregorum mentione scripta sint necesse est — qua in parte ergo agitur de comoedis. In scholiis (l. c.) legimus eodem tempore synchoregiam tragicam atque comicam institutam esse.

synchoregiae institutae servavit. Cuius posteriore parte legimus: χρόνῳ δ' ὕστερον οὐ πολλῷ τινι καὶ καθάπαξ περιεῖλε Κινησίας τὰς χορηγίας. Cum praeter hunc scholiorum locum alii etiam exstent, ex quibus appareat choregiam saeculo V exeunte abolitam esse [1]), diu docti putabant choregiam tunc revera omne in tempus esse sublatam. Ex inscriptionibus tamen (imprimis ex nostro titulo IG II 971) didicimus hoc modo scholiorum verba explicari non posse, unde iam van Leeuwen [2]) scripsit de Cinesia: „auctor igitur fuit, ut minore sumptu agerentur certamina scaenica, a Strattide ideo χοροκτόνος dictus." Etiam mihi videtur scholiorum testimonio credendum nobis esse, sic tamen, ut choregiam uno anno defuisse putemus. Cui rei similis esset usus temporis posterioris, cum saepius agon intermitteretur.

Iam Wilhelm et Körte [3]) non dubitabant quin a. 402/1 agon actus esset et synchoregia eo tempore etiam exstaret [4]); cum autem ex a. 399/8 adnotationem iam habeamus de agone ita compositam, ut synchoregiae nulla fiat mentio, quo lex Cinesiae valuerit 401/0 aut 400/399 annum statuendum esse patet. Quem annum titulo huic eodem modo inscriptum esse exspectamus, quo catalogis didascalicis (IG II 972 — 975) similes omissiones notabantur, id est his fere verbis: ἐπὶ τοῦ δεῖνα οὐκ ἐγένετο (= ὁ ἀγών), vel aliis fortasse eadem tamen significantibus. Versum, qui super adnotationem a. 399/8 inscriptus est, servatum habemus; qui versus sine dubio nomen actoris continet. Consentire igitur debemus annum, quo agon omissus sit, non fuisse annum 400/399. Unde sequitur legem Cinesiae a. 401/00 vim obtinuisse, proximo autem anno agonem iam consueto modo actum esse. Cum sciamus anno 399/8 synchoregiam nondum fuisse in usu, nulla est causa cur suspicemur agone a. 401/0 omisso denuo synchoregiam a. 400/399 institutam esse. Singulis potius choregis agon hoc anno actus est, ut consueverant Athenienses. Quae cum ita sint, adnotationes a. 401/0 — 400/399 versus 13 tantum occupabunt; itaque explicandum iam, quidnam sit, quo reliqui duo versus impleantur id quod non difficile est explicatu. Constat enim drama satyricum inter a. 415 et 342 agonibus exceptum esse; quod ex didascaliis quae dicuntur plane apparet [5]). Cum hac una tetralogiae parte remota

---

[1]) Ambo loci, de quibus Reisch scribit (Realenc. III 2416): Platonios, De differ. comp. p. XIII. 24 et Vita Aristoph. p. XXVIII. 65. Duebn. difficultatum temporis belli Peloponnesiaci memoriae debentur: non facile enim eo tempore erat satis divitem virum Athenis invenire, qui sumptus in choregiam suscipere posset; etiam censura quaedam durissima exeunte saeculo V erat. Loci a Reischio citati nequaquam docent in perpetuum choregiam abolitam esse et nisi inopiae civium Atheniensium testimonium esse nequeunt.

[2]) Aristophanis Ranae ed. I. van Leeuwen, Leiden 1896, 34.

[3]) Wilh. p. 176 sq. Körte in Realenc. XI 1229.

[4]) IG II 1280 b. cf. Wilh. l. c.

[5]) Drama satyricum anno 415 agonis fuisse partem ex Aelian. VH II 8 apparet; etiam a. 409—407 agoni iunctum esse Haigh p. 351 suspicabatur,

sumptus choregiae diminueretur verisimile videtur hanc immutationem factam esse eo tempore, quo minus prospere res gererentur Athenis. Quae immutatio non potuit annis 399/8 — 375/4 instituta esse: nam fgm. *d* nullum relinquit locum ad aliquam praeter solitas adnotationem inscribendam. Accedit ut magis sit veri simile ante hoc tempus hanc immutationem factam esse, quam postea. Quod si ita est, opinari consentaneum quo anno agon synchoregia abolita antiquo more restitutus sit, eodem drama satyricum remotum esse ex agone sumptus choregiae diminuendi causa. Quam rem spectans adnotatio duos versus occupare potuit.

5. Ad fgm. *d-f* nunc transeamus, quae ambo finem tabulae inferiore parte exhibent. Inter fgm. *d 3* atque *f 1* versus imos spatium est versus 403 (cf. p. *190)*, quem numerum tres columnae integrae 20 tantum versibus superant. Non tamen oportet suspicari (ut supra exposuimus) unamquamque tabulam 20 tantum versus in altitudinem continuisse. Aut igitur sursum — in spatium versus 19 — aut deorsum — in spatium versus 20 — fragmentum *f* transponendum est. Demonstrandum est primum, fgm. *f* hic vel illic collocato non mutari rationem quae est inter fragmenta *e-f-i*. Nam fgm. *i* de agone a. 336/5 agit, unde sequitur, inter adnotationes fgm. *f 1* atque *f 2* locum esse huius laterculi. Cum autem versui primo adnotationis a. 342/1 (col. *f 1*) versus septimus a. 331/0 in col. *f 2* respondeat, versuum numerus in col. *f 1* sine dubio 140 fuit.[1]) Quod si ita est, suspicari non licet eo tempore agonem praetermissum aut adnotationes insolito quodam modo scriptas esse. — Si tamen certa est ratio, quae est inter fgm. *f-i* spatiumque 62 vers. revera fgm. *f 1* a fgm. *i* dividit, tabulae cuiusque altitudo versuum 39 (78) aut 31 (62) esse non potest (cf. supra p. *190)*. Quae si probantur, fgm. *e* eundem tabulae finem ac fgm. *i* oportet attingat, unde sequitur rationem quae intercedat inter fgm. *e-f*, mutari non posse, si fgm. *f* sursum vel deorsum moveamus. Si igitur hac de re non est dubitandum, spectandum tantum est utrum fgm. *e* sursum an deorsum transponendum sit. Sursum vero id transponere non licet, quia fieri non potest, ut superiorem inscriptionis finem attingat. Necessario igitur fgm. *e* atque posteriora omnia deorsum transponenda sunt.

Restat ut de causis mutatae huius scribendi rationis paucis agam. Duas tantum sententias ea de re proferre licet: aut spatium, quo inscriptio exarabatur, minus hic fuit, aut adnotationes aliquae praeter usitatas interiectae sunt. Nulla tamen adnotatio ad agones Dionysiorum mutatos pertinens viginti versus occupare

---

quod ex Arg. Eurip. Phoeniss. certo ipsi sequi videbatur; utcumque est, posteriorem hoc anno notitiam eius rei non habemus. Laterculo autem IG II 973 (Wilh. p. 38 sq.) edocemur a. 342/1 drama satyricum in agone iam defuisse.

[1]) Adnotatio agonem a. 340/39 spectans versibus 14 continetur — cf. Wilh. p. 27 sq.

poterat, quod spatium certe maius esset. Non licet igitur hanc varietatem interpretari nisi loci indigentia, quae propter muri crepidinem aut ornamentum aliquod fieri poterat. Cuius lacunae locum inferiore esse parte inscriptionis duabus columnis vicinis (ante fgm. *e)* maxime probabile videtur. De tribus columnis minus iam cogitare licet, cum 20 versus in tres partes dividi non possint. Non semper idem numerus versuum singulis columnis (140 — fgm. *b 1, b 2, f 1,* 141 — *d 1, d 2)* confirmare hanc suspicionem videtur: inde enim elucet ultimum columnarum versum non semper eandem lineam attingere. Quae cum ita sint, verisimile est duas columnas, quibus adnotationes a. 375/4—348/7 inscriptae essent, non versus 141 aut 140, sed 131 tantum continuisse.

6. Iam de fgm. *g-h* tractandum est. Ex fgm. *f* apparet, versui 7 a. 342/1 (col. *f 1)* primum versum a. 330/29 (col. *f 2)* respondere, ultimum tamen versum eiusdem anni (330/29) quarto versui a. 340/39, quod ex fgm. *g-h* efficitur. Arbitrari non possumus adnotationem 341/0 omissam esse: nam inscriptio didascalica eius anni catalogo IG II 973 [1]) servata est. Ad agonem igitur a. 330/29 notandum insolitum versuum 22 numerum habemus. Et revera duo hic versus pro uno nomina choregorum (tragici et comici) atque actoris tragici occupant. Simili modo etiam nomina choregorum lyrici certaminis duobus versibus inscribi poterant, quae scriptio mutata 5 tantum versus occuparet. Explicandum est igitur, quid aliquorum 5 versuum impleret spatium. Nihil est cur opinemur adnotationes hic esse inscriptas de modo Dionysiorum agendi mutato, aut insolito quodam schemate usum esse scriptorem. Loci igitur solum angustiis hanc diversitatem explicare licet [2]) perinde ac lacunam inter fgm. *d* atque *e* exstantem. Notandum est etiam, inferiore inscriptionis parte locum esse fragmentorum *g-h*.

7. Hoc igitur modo fragmenta collocanda esse puto:

Fgm.	*b*	columnae	1.2.3	tabula	3	(a summo margine)
„	*a*	„	2.3	„	1	„
„	*c*	„	5.	„	3	„
„	*d*	„	7.8.9	„	3	„
„	*e*	„	12	„	2	„
„	*f*	„	12.13	„	3	„
„	*g-h*	„	12.13	„	4	„
„	*i*	„	13	„	2	„

Tabulae altitudo *cm* 47,6.

Inscriptionis altitudo *cm* 174,5.

Infimum inscriptionis versum ab inferiore tabulae fine (idque a solo?) dividunt *cm* 15,9.

Versum summum a fine tabulae inferiore dividunt *cm* 190, 4 (10 versus 0,122 *m* occupant; cf. Wilh. p. 7).

---

[1]) Wilh. p. 38.

[2]) Cf. Capps p. 22. Wilh. p. 241; Reisch in Zeitschr. für österr. Gymn. LVIII 1907, 298.

II. De parte inscriptionis deperdita.

1. Etsi totius inscriptionis rationem restituere non licet, tamen de deperdita eius parte pauca dicenda sunt. Notandum est primum auctorem huius tituli non solum in choregos aut — ut latius rem intellegamus — in agones animum attendere: nam mutationum quoque, quae in ordine Dionysiorum agendorum factae sunt, mentionem ponit, velut fgm. *d*, ubi legimus de tragoedis: παλαιὸν δρᾶμα πρῶτον παρεδίδαξαν οἱ τραγῳδοί, et fgm. *g*, ubi similia de comoedis dicta sunt; versu autem primo superiore inscriptionis parte maioribus literis exarato de sollemnibus institutis agitur (non enim de singula aliqua eorum parte, quae agones continebat.[1]) Cum vero omnes victores catalogo nostro notarentur (v. p. *192, 3.*), omnes etiam mutationes Dionysiorum celebrandorum hic notatas esse exspectandum est. Quod si ita est, inscriptionis nostrae initium ad Pisistrati tempus referendum est[2] — quo tempore Magnorum Dionysiorum sollemnia ab eo instituta vel aucta erant. Cuius rei versu primo mentionem factam esse puto.

Proximo statim versu adnotationem exspectamus ad choros pertinentem (dramaticos vel potius lyricos) tum primum publice in scaenam admissos. Attamen haec spectacula si nondum agones erant, sequentes anni omissi esse videntur usque ad eum, quo primum certamina sunt instituta: nam hic catalogus non continebat διδασκαλίας eiusque auctor non tam literas et artes, quam res publicas respexisse videtur — choregos igitur magis, quam poetas.

Itaque quaeritur quo anno primum certamina Dionysiis acta sint: nam tum demum adnotationes annuae incipi potuerunt. Quattuor agonis Dionysiaci partium de duabus tantum scimus, quo tempore sint institutae: de agonibus scilicet ἀνδρῶν[3]) atque κωμῳδῶν.[4]) De puerorum certaminibus nihil certum novimus; annum vero primi agonis tragici, ut mihi quidem videtur, licet definire. Atque primum colligamus omnia, quae ea de re tradita sunt: 1) Thespis primus tragoediam Dionysiis in scaenam induxit anno circiter 534[5]); iam ipse Kaibel animadvertit,[6]) victoriarum eius in certaminibus reportatarum nullam mentionem scriptores antiquos fecisse[7]); 2) ex Ol. 64 (524/3 — 521/0 a. Chr. n.) vetustissimam

---

[1]) Wilh. p. 12. Capps p. 29. Lamer (Realenc. XI 1291). Neque Reisch (Zeitschr. p. 295 sq.), neque Pschorr (Berl. Phil. Wochenschr. 1908, 1485), neque Körte (Wochenschr. für Class. Phil. 1904, 393) sufficientia afferunt argumenta, quibus demonstrent, cur ab hoc, non ab alio quodam anno initium ceperit inscriptio.

[2]) Contra ea quae Reisch scripsit p. 307.

[3]) a. 509/8 aut 510/09; cf. Marm. Par. ep. 46.

[4]) 489/8—488/7, cf. Capps.

[5]) Marm. Par. ep. 43.; Suid. s. v. Θέσπις; cf. Busolt, Griech. Gesch. II² 349.

[6]) Wilh. p. 184.

[7]) Cf. Aristoph. Vesp. 1479, qui locus nullum tamen praebet argumentum.

habemus notitiam certaminum scaenicorum (Suidas de Choerilo); alteram — ex Ol. 67 (512/11—509/08; Suidas de Phrynicho); — 3) octo poetae tragici ante a. 485/4 victores fuerunt,[1]) in his Pratinas, qui semel, Choerilus, qui ter decies vicit. Quamquam Suidae lexicon fons est hic magna ex parte, non est dubitandum, quin agones tragici iam ante Clisthenem acti sint Athenis; 4) Aristot. Poet. 5 legimus: αἱ μὲν οὖν τῆς τραγῳδίας μεταβάσεις καὶ δι' ὧν ἐγένοντο οὐ λελήθασιν, ἡ δὲ κωμῳδία διὰ τὸ μὴ σπουδάζεσθαι ἐξ ἀρχῆς ἔλαθεν· καὶ γὰρ χορὸν κωμῳδῶν ὀψέ ποτε ὁ ἄρχων ἔδωκεν, ἀλλ' ἐθελονταὶ ἦσαν; quibus ex verbis efficitur chorum tragicum nunquam ex ἐθελονταῖς fuisse compositum, tragica igitur certamina semper publice acta esse. Quod etiam numeris victoriarum a vetustissimis poetis reportatarum comprobatur, qui numeri nisi publico consilio statui non poterant (cf. IG II 977). Ceterum quaeritur quo modo certamen actum sit, nisi iudices publice instituti essent, qui victoriam e certantibus uni adiudicarent? Verum quod ea de re scimus idem testatur, scil. non ante a. (circiter) 520 primum certamen actum esse: nam inter octo poetas, qui ante Aeschylum victorias reportaverunt, sunt certe qui saepenumero victores erant, ut Choerilus, fortasse etiam Phrynichus; veri tamen parum est simile, maius temporis spatium ante primam Aeschyli victoriam implere eos potuisse, quam annos 36. Ex quo sequitur annum quo primum certamina scaenica acta sint, proximum esse anno 520. Quae opinio rebus eo tempore gestis comprobari videtur: Pisistrato enim mortuo (527) filii eius Athenis moderatum exercebant imperium atque eo tempore artes et literae florebant. Ceterum Aristot. Ἀθ. πολ. 18, 1 legimus, Hipparchum φιλόμουσον fuisse; notum est etiam recitationes carminum Homeri Panathenaeis ab eo institutas esse.[2]) Non mirum igitur esset, si tragoedia ab eo ad agones esset admissa.

2. Quo tempore choregia sit instituta iam explicandum est. Quo anno primum Athenis chori publice in scaenam admissi sunt, eodem — ut mihi videtur — choregia est instituta: vetustior igitur est, quam agones. Sine dubio iam pridem chori privato sumptu instruebantur[3]), longum tamen praeterlapsum est tempus, priusquam civitas eam rem curare coepit. Quod quonam modo factum esse poterat, nisi choregia instituta? Liturgiae quae dicuntur notae erant Athenis iam ante tyrannos[4]), nunc igitur idem onus ad literas et artes colendas translatum est. Qui auctorem legis de choregia latae Clisthenem putant, eis gravissimo est argumento hanc liturgiam populare institutum esse ideoque nisi tyrannis expulsis institui nequisse[5]). Attamen notum est Pisistratum rem publicam

[1]) IG II 977 a; Wilh. p. 100 sq.
[2]) Ps.-Plat. Hipparch. p. 228 B. Cf. Christ. Griech. Litter. I 76.
[3]) Cf. Bethe, Griech. Litter. in Gercke-Norden, Einl. in die Altert.-Wiss. I 3, 19. — [4]) Busolt, Griech. Gesch. II² 271,1. Griech. Staatsaltertümer p. 612.
[5]) Wilamowitz (Hermes XX 1870, 66 sq.). Capps p. 27; cf. Marmor Parium, ed. Jacoby, p. 110.

gubernasse μᾶλλον πολιτικῶς ἢ τυραννικῶς, ut ait Aristoteles (Ἀθ. πολ. 16, 2); item Herodotus non dicit socios Pisistrati populum oppressisse, sed ut ipsius referam verba ἡ τυραννὶς tantum eis πρὸ ἐλευθερίης ἦν ἀσπαστότερον (I 62). Nullibi traditum est a Pisistrato aut eius filiis cives locupletes singularibus beneficiis donatos esse; at contra inter omnes constat magna onera tyrannos civibus imposuisse ad opera publica perficienda [1]). Non igitur mirum esset, si tyrannorum tempore etiam choregia esset instituta. Quod Aristot. Poet. c. 5 testimonio comprobatur supra allato: ubi vidimus de ἐθελονταῖς in agone tragico agentibus vix sermonem esse posse; e contrario — a principio archon *chorum dabat* i. e. choregum designabat [2]). Utrum tamen hanc liturgiam sua sponte, an coacti tulerint hoc tempore Athenienses nihil refert. Primis enim certaminum annis non deficiebant cives ad choregiae onus suscipiendum; nondum enim magnus erat chororum certantium numerus. Mutato vero ordine Dionysia celebrandi atque numero chororum aucto vim adhibere archontes coeperunt. Ex Lysiae tamen oratione XXI 1—5 apparet *exeunte etiam saeculo V eam liturgiam haud raro sua sponte cives* divites tulisse: nam reus, qui benevolentiam iudicum conciliare sibi conatur, demonstrat intra 9 annos octies chorum instruxisse et praeterea alia onera temporis belli atque trierarchiam exornasse. [3]) Item novi agones instituti, de quibus Vit. X orat. 842 a legimus, testimonio sunt etiam saeculo IV satis magnum fuisse civium numerum, qui hoc onus suscipere voluissent.

3. Quaeritur nunc, quaenam certaminum cum tribubus coniunctio fuisset. Diu putaverunt docti neminem nisi tribum chorum in scaenam producere potuisse; unum quemque igitur chorum ab una e 10 tribubus atticis nomen habere. Nikitin primus a. 1882 in dissertatione rossica c. t. „Ad historiam agonum dramaticorum apud Athenienses“ atque post eum Lipsius („Bemerkungen über die dramatische Choregie“ Ber. d. Philol.-histor. Classe d. K. S. Ges. d. Wiss. 1885, 412 sq.) ostenderunt, dramaticis choris cum tribubus nullam intercedere rationem. Quod libro Aristotelis qui est de re publica Atheniensium aliquot annis post invento comprobatum est; ex quo didicimus etiam exeunte saeculo IV agonem comicum κατὰ φυλάς institutum esse [4]). Item pro certo nunc affirmare licet, primum agonem ἀνδρῶν non a. 508/7 (ut Wilamowitz putabat) actum esse, sed 509/8 aut 510/09 (cf. supra p. 196,3), id est ante novam

---

[1]) Suidas s. τὸ Ἱππάρχου τειχίον· (Ἵππαρχος) περὶ τὴν Ἀκαδήμειαν τεῖχος ᾠκοδόμησε πολλὰ ἀναγκάσας ἀναλῶσαι τοὺς Ἀθηναίους.

[2]) Minus recte igitur Capps (p. 27) de Clisthenis tempore scripsit: „Before that time the exhibitions of dithyramb and tragedy had depended upon the patronage of individuals and of ἐθελονταί“.

[3]) Haigh p. 53.

[4]) Ἀθην. πολ. 56, 3: ἔπειτα χορηγοὺς πραγῳδοῖς καθίστησι (= ὁ ἄρχων) τρεῖς, ἐξ ἁπάντων Ἀθηναίων τοὺς πλουσιωτάτους· πρότερον δὲ καὶ κωμῳδοῖς καθίστη πέντε, νῦν δὲ τούτοις αἱ φυλαὶ φέρουσιν.

tribuum partitionem a Clisthene factam. Quae cum ita sint, divisio agonum in lyricos — quibus certabant chori a tribubus instructi — et dramaticos — quos singuli cives curabant, nulla tribuum ratione habita [1]) — non in omne tempus vim obtinet; nam suspicari licet certamen dithyrambicum actum esse iam ante novam tribuum ordinationem [2]), et contra, saeculo quarto tribus in agonibus comicis inter se certasse comperimus. Quae omnia respicienda sunt hac in inscriptione restituenda. Repetamus id quod iam antea dictum est: sola victorum nomina hic notari, id est eorum chororum [3]) atque eorum choregorum et actorum, qui publice victores haberentur. Chorus, quod nomen collectivum est, nisi tribus nomine notari nequit, aut, si non tribus personam gerit, nomine viri, qui publice habetur διδάσκαλος huius chori. [4]) Hoc tantum modo explicare possumus, cur non inveniamus διδασκάλων nomina ea inscriptionis parte, quae est de certaminibus παίδων atque ἀνδρῶν. Qua ex scribendi ratione nequimus efficere lyricos διδασκάλους in minore fuisse honore, quam dramaticos: nam choregi atque agonothetae, qui victorias suas memoriae mandabant, non omittebant nomen poetae lyrici — saeculo saltem IV et III. [5]) Si probatur quidquid ea de re scripsimus, exspectemus oportet adnotationes ad puerorum atque virorum certamina pertinentes ante tribuum divisionem eodem schemate confectas esse atque eas quae dramaticos spectant agones, id est: παίδων | ὁ δεῖνα ἐχορήγει | ὁ δεῖνα ἐδίδασκεν — si revera eo tempore chori lyrici a tribubus non instruebantur. E contrario — agone comico κατὰ φυλάς instituto sine dubio eodem schemate adnotationes de comoedis scribebantur atque eae quibus de lyricis certaminibus agitur: ἡ δεῖνα (φυλή) κωμῳδῶν | ὁ δεῖνα ἐχορήγει. — Quae suspicio nititur loco Aristot. Ἀθ. πολ. supra citato (p. 198, 4). Cum autem agon comicus κατὰ φυλάς actus non ante an. 329/8 institutus sit (ut ex fgm. *h* nostrae inscriptionis apparet) cumque certum sit non post a. 322 Ἀθην. πολ. ab Aristotele scriptam esse, [6]) necesse est

---

[1]) Capps p. 27. Reisch, Realenc. III 2409.

[2]) Wilh. p. 242. 243.

[3]) aut collegiorum dramaticorum („tragic company" O'Connor p. 6) — de voce non est disputandum.

[4]) Reisch, Realenc. III 2395. 2418. — Ex fgm. *d* apparet non poetae, sed διδασκάλου nomen inscriptum hic esse (cf. Jahresh. d. Österr. Arch. Inst. X 38). — Adnotanda sunt quae Marm. Par. ep. 46 legimus, ea pro testimonio haberi non posse, choros dithyrambicos eo tempore non a tribubus instrui. Quem locum non ex inscriptione II 971 fluxisse apparet: nam Marmore Pario ἐθνικόν invenimus, quod nunquam hoc titulo nomini διδασκάλου additur (Ὑπόδικος ὁ Χαλκιδεύς tunc chorum docuit). Etiam in didascalicis inscriptionibus (II 972—975) atque catalogis II 977 ἐθνικόν omittitur. Eis tantum titulis ἐθνικόν aut δημοτικόν poetae nomini adscriptum invenimus, qui privato choregorum sumptu exarati erant.

[5]) In utroque (lyrico et dramatico) certaminum genere poetarum nomina his titulis continentur. Tempore vero Alexandri Magni iam non poetam, sed actorem plus in certamine dramatico valuisse constat; cf. Plut. Alex. 29.

[6]) Busolt, Griech. Staatsaltertümer p. 92.

concedamus annum, quo agon Dionysiacus immutatus sit, hoc temporis spatio contineri. Eodem Aristotelis libro 56, 4 legimus etiam: Πομπῶν δ' ἐπιμελεῖται (scil. ὁ ἄρχων) τῆς τε τῷ Ἀσκληπιῷ γιγνομένης, ὅταν οἰκουρῶσι μύσται, καὶ τῆς Διονυσίων τῶν μεγάλων μετὰ τῶν ἐπιμελητῶν, οὓς πρότερον μὲν ὁ δῆμος ἐχειροτόνει δέκα ὄντας, καὶ τὰ εἰς τὴν πομπὴν ἀναλώματα παρ' αὐτῶν ἀνήλισκον, νῦν δ' ἕνα τῆς φυλῆς ἑκάστης κληροῖ, καὶ δίδωσιν εἰς τὴν κατασκευὴν ἑκατὸν μνᾶς. Quod factum cum choregia comica κατὰ φυλάς instituta comparari potest. Cum mutato ordine πομπήν celebrandi liturgia abolita sit (nam ἐπιμελητὴ τῆς πομπῆς cum agonothetis in choregorum locum saeculo IV exeunte substitutis conferendi sunt), non longe ante Ἀθ. πολ. scriptam hanc immutationem institutam esse statuemus. Cuius immutationis auctor — ut etiam auctor choregiae abolitae — tribus maxime respiciebat. Quae cum omnia eodem fere tempore facta sint, exspectare consentaneum est eundem virum hic et illic auctorem fuisse. Certe is qui leges ea de re tulerit, in fisco publico administrando egregius erat (nam de novis impensis ex aerario publico faciendis agebatur): unde suspicari licet earum legum auctorem Lycurgum fuisse, qui aerario publico usque ad a. 327 praefuerit. Quibus probatis efficitur a. 329/8 aut 328/7 agonem comicum primum κατὰ φυλάς actum esse. Quod etiam libri Aristotelici tempore comprobari videtur, qui sine dubio aliquot annis post hanc immutationem scriptus est. Eodem fortasse tempore ἐπιμελητὴ τῆς πομπῆς instituti sunt.

Omnia hic exposita non sufficiunt sane ad totam inscriptionem restituendam. Neque enim notus est nobis annus, quo agon παίδων est institutus, neque agones lyricos qui fuerant ante Clisthenem agendi ratio: utrum scilicet a tribubus instructi sint necne.

Columnae tabulae:

	1.	2.	3.	4.	5.
I.	481/ 0 — 2	468/ 7 — 5	455/ 4 — 8	443/ 2 — 7	431/ 0 — 10
	480/79 — 11	7/ 6 — 11	4/ 3 — 11	2/ 1 — 12	430/29 — 12
	479/ 8 — 11	6/ 5 — 11	3/ 2 — 11	1/ 0 — 12	429/ 8 — 12
	8/ 7 — 11	5/ 4 — 10	2/ 1 — 7	440/39 — 6	8/ 7 — 3
	7/ 6 — 2				
II.	7/ 6 — 9	5/ 4 — 1	2/ 1 — 4	440/39 — 6	8/ 7 — 9
	6/ 5 — 11	4/ 3 — 11	1/ 0 — 11	439/38 — 12	7/ 6 — 12
	5/ 4 — 11	3/ 2 — 11	450/49 — 12	8/ 7 — 12	6/ 5 — 12
	4/ 3 — 8	2/ 1 — 11	449/ 8 — 12	7/ 6 — 9	5/ 4 — 6
		1/ 0 — 5			
III.	4/ 3 — 3	1/ 0 — 6	8/ 7 — 12	7/ 6 — 3	5/ 4 — 6
	3/ 2 — 11	460/59 — 11	7/ 6 — 12	6/ 5 — 12	4/ 3 — 12
	2/ 1 — 11	459/58 — 11	6/ 5 — 12	5/ 4 — 12	3/ 2 — 12
	1/ 0 — 11	8/ 7 — 11	5/ 4 — 3	4/ 3 — 12	2/ 1 — 9
	370/69 — 3				
IV.	470/69 — 8	7/ 6 — 11	5/ 4 — 9	3/ 2 — 12	2/ 1 — 3
	469/ 8 — 11	6/ 5 — 11	4/ 3 — 12	2/ 1 — 12	1/ 0 — 12
	8/ 7 — 6	5/ 4 — 3	3/ 2 — 5	1/ 0 — 2	420/19 — 11
	140	140	141	141	141

LA PLAQUETTE D'OR DE LWÓW

	6.		7.		8.		9.		10.	
I.	420/19 —	1	408/ 7 —	4	396/ 5 —	9	385/ 4 —	2	373/ 2 —	5
	419/18 —	12	7/ 6 —	12	5/ 4 —	12	4/ 3 —	12	2/ 1 —	12
	8/ 7 —	12	6/ 5 —	15	4/ 3 —	12	3/ 2 —	12	1/ 0 —	12
	7/ 6 —	12	5/ 4 —	6	3/ 2 —	4	2/ 1 —	11	370/69 —	8
II.	6/ 5 —	12	5/ 4 —	8	3/ 2 —	8	2/ 1 —	1	370/69 —	4
	5/ 4 —	12	4/ 3 —	14	2/ 1 —	12	1/ 0 —	12	369/ 8 —	12
	4/ 3 —	12	3/ 2 —	14	1/ 0 —	12	380/79 —	12	8/ 7 —	12
	3/ 2 —	3	2/ 1 —	3	390/89 —	7	379/ 8 —	12	7/ 6 —	11
							8/ 7 —	2		
III.	3/ 2 —	9	2/ 1 —	11	390/89 —	5	8/ 7 —	10	7/ 6 —	1
	2/ 1 —	12	1/ 0 —	1	389/ 8 —	12	7/ 6 —	12	6/ 5 —	12
	1/ 0 —	12	400/399 —	14	8/ 7 —	12	6/ 5 —	12	5/ 4 —	12
	410/09 —	6	399/ 8 —	12	7/ 6 —	10	5/ 4 —	5	4/ 3 —	12
			8/ 7 —	1					3/ 2 —	2
IV.	410/09 —	6	8/ 7 —	11	7/ 6 —	4	5/ 4 —	7	3/ 2 —	10
	409/ 8 —	12	7/ 6 —	12	6/ 5 —	12	4/ 3 —	12	2/ 1 —	6
	8/ 7 —	8	6/ 5 —	3	5/ 4 —	10	3/ 2 —	7		
		141		141		141		141		131

	11.		12.		13.		14. (?)
I.	362/ 1 —	6	351/ 0 —	7	340/39 —	1	329/28 — ?
	1/ 0 —	12	350/49 —	12	339/ 8 —	12	?
	360/59 —	12	349/ 8 —	12	8/ 7 —	12	
	359/ 8 —	7	8/ 7 —	6	7/ 6 —	12	
II.	9/ 8 —	5	8/ 7 —	6	6/ 5 —	12	
	8/ 7 —	12	7/ 6 —	12	5/ 4 —	12	
	7/ 6 —	12	6/ 5 —	12	4/ 3 —	12	
	6/ 5 —	10	5/ 4 —	9	3/ 2 —	3	
III.	6/ 5 —	2	5/ 4 —	3	3/ 2 —	9	
	5/ 4 —	12	4/ 3 —	12	2/ 1 —	12	
	4/ 3 —	12	3/ 2 —	12	1/ 0 —	12	
	3/ 2 —	12	2/ 1 —	12	330/29 —	6	
	2/ 1 —	1					
IV.	2/ 1 —	11	1/ 0 —	12	330/29 —	16	
	1/ 0 —	5	340/39 —	13	329/28 —	9	
		131		140		140	

UNE PLAQUETTE D'OR D'ATHÉNA PARTHÉNOS.

Les temps de guerre apportèrent à Lwów une plaquette d'or qui provient selon toute vraisemblance d'un tombeau de la Russie méridionale. M. Franciszek Kmietowicz, assistant de l'université, l'a acquise: c'est donc grâce à sa complaisance qu'il m'est permis de la faire connaître ici aux savants (v. la tab.).

De prime abord, on remarque l'analogie avec des plaquettes trouvées dans le sud de la Russie dans le tombeau de Koul-Oba, qui se trouvent maintenant au musée de l'Ermitage à Leningrad.[1]) Notre plaquette a, comme celles de Leningrad, la forme

[1]) cf. G. Kieseritzky, Athena Parthenos der Eremitage (Athen. Mitteil. VIII 1883, 291 s., tabl. XV; Kondakoff-Tołstoj-S. Reinach, Antiquités de la

d'un cercle avec un maximum de diamètre de 10.55 cm, mais sa partie droite est fortement endommagée — il y manque maintenant un secteur qui contenait une partie du garde-joue, la partie inférieure d'un hibou et naturellement aussi l'ornement correspondant de la marge. Le dessin de la plaquette représente deux cercles concentriques: un ornement de lierre remplit l'espace entre le cercle extérieur et intérieur; la tête de la déesse tutélaire d'Athènes occupe le champ entier du cercle intérieur. Pour compléter cette description, il me faut ajouter encore qu'un lacet en fil d'or, en technique de filigrane, entoure la marge extérieure de la plaquette, comme on voit, on y a attaché 7 petits anneaux — du huitième on ne remarque que de faibles traces; encore maintenant cinq perles ou gouttes à rainures s'y trouvent accrochées; elles sont creuses et finissent en bas par de petits boutons. La manière différente dont ces gouttes sont attachées explique suffisamment le manque de rosettes qui ornent les plaquettes de Koul-Oba.

La tête majestueuse de la déesse, tournée vers le spectateur à demi-profil, n'accuse que des ressemblances générales avec les têtes analogues de l'Ermitage; elle est donc loin d'être identique. Au premier coup d'oeil on remarque un travail beaucoup plus grossier, ce qui frappe surtout dans les traits de la face. Pendant que les deux plaquettes de Leningrad sont remarquables par la pureté des lignes, notre exemplaire a la face ronde, non oblongue, le nez plat, comme cassé et aplati à sa base; les yeux, qui sont du reste sans pupilles, sont trop rapprochés. Les cheveux de cette Athéna sont traités très négligeamment, d'une façon trop sommaire — les tresses ne se présentent pas en boucles élégantes, mais plutôt retombent en dures spirales métalliques.

Le casque d'Athéna montre aussi toute une série de divergences d'avec l'original, dont les plaquettes de Leningrad sont sans doute des copies assez fidèles. Ce qui nous frappe peut-être le plus, c'est que le casque est placé trop vers l'arrière-tête; l'effet en est que la figure de la déesse, loin d'être spirituelle, devient remarquablement grasse et ordinaire. A cause de ce glissement du casque vers l'occiput, la face est considérablement agrandie et l'ensemble donne plutôt l'idée d'un carré. Le garde-joue de la gauche, à dessin d'oiseau (non de griffon), est, comparé à celui de la droite, trop éloigné, comme s'il pendait en air et ne formait pas une partie organique du casque. De plus, le couvre-front — qui ne colle pas exactement à la tête, mais en est comme separé par un autre, plus petit — démontre la même grossièrete de travail. Sa marge supérieure ne forme pas un triangle, mais elle est plutôt arrondie en demi-cercle. Les plaquettes de Koul-Oba représentent au-dessus du couvre-front des cerfs et des griffons; cependant il est extrêmement difficile de dire ce que l'artiste de notre exemplaire voulait exprimer — nous croyons y voir des chevaux et des griffons. Mais pendant que les autres plaquet-

Russie méridionale, Paris 1891, 233 s., fig. 207; Ellis H. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge 1913, 195 et 393, fig. 88.

tes donnent ces têtes en ordre mixte, nous avons ici du côté gauche cinq têtes de cheval, et du coté droit quatre têtes de griffon; le manque d'une dixième tête semble laisser le tout inachevé. Le travail grossier et hâtif des têtes d'animaux fait pendant au manque très sensible de symétrie dans l'ensemble et dans les détails. Les cimiers du casque sont formés aussi sur notre exemplaire par un sphinx au milieu, flanqué de deux pégases — mais le tout est traité trop sommairement pour que les contours des animaux soient visibles.

Au contraire, on ne découvre chez notre Athéna aucune trace des boucles d'oreilles, qui sont figurées sur les autres exemplaires: il n'y a non plus de trace de la lance. Au cou nous remarquons un collier assez large, composé de perles et de pendeloques. Les serpents de l'égide qui s'allongent et semblent glisser aux deux côtés de la tête, sont unis et façonnés très naïvement.

Cette courte description s'efforce avant tout de mettre en relief les différences principales qui existent entre les plaquettes de Leningrad et celles de M. Kmietowicz; du reste, ces plaquettes servaient sans doute au même but. Il me reste donc à définir le temps et le lieu d'origine de notre plaquette. Certes, le manque absolu de circonstances de trouvaille ne permet pas de conclusions définitives, mais, d'autre part, n'exclue point de conjectures. Tout en acceptant l'opinion de M. Kieseritzky quant au temps et au lieu de fabrication des plaquettes, on se rangera facilement à mon avis que notre plaquette est d'une époque beaucoup plus récente, ce que démontrent surtout la liberté extrême du traitement du motif, la conception naturaliste du visage et le finissage routinier de la figure d'Athéna: tout cela nous oblige de descendre même au-delà du IVe siècle. La dissemblance, légère mais sensible, d'avec l'original nous fait soupçonner que l'artiste de notre plaquette n'a jamais vu l'original, mais qu'il travaillait sur le modèle d'exemplaires secondaires ou de copies. La conclusion est donc toute naturelle que notre plaquette ne provient pas de l'Attique, mais qu'elle est plutôt une oeuvre grossière d'un fabricant barbare, dépourvu de sentiment du beau et qui n'avait pour modèle qu'une copie très médiocre, une empreinte très effacée. Elle est donc une preuve éloquente qu'à l'époque où Athènes était en pleine décadence au point de vue politique et économique et, par conséquent, l'export des articles artistiques aux colonies de la Russie méridionale cessa, qu'à cette époque les fabriques locales — qui naturellement ne pouvaient pas égaler la haute technique des ciseleurs d'Athènes et ne possédaient pas de traditions artistiques — prenaient le dessus. C'est donc à titre de document d'un tel état de choses que la plaquette de Lwów est intéressante et mérite l'attention des savants.

Lwów. EDMUND BULANDA.

DE THEONE ROMANORUM DETRACTORE.

Th. Mommsen (R. G. I⁴ 1865, 386) ingeniose observavit Graecos florescentis adhuc imperii Romani aetate rerum dominos malitiose carpere solitos esse, cum contenderent Romanos plurimum morbo illi debere, cuius vim Alexander Magnus sustinere non potuisset nec non cum libenter in ea quoque inquirerent, quidnam eventurum fuerit, si Alexander non esset mortuus.

Orientis domitor ille, cuius mortem etiam Plutarchus (De fort. Rom. 13 p. 326 A inter prosperas Romanorum res numerarat, quamvis mortuus negotium videlicet facessebat genti togatae, idque temporibus non solum Livii qui (IX 18, 6) *levissimos ex Graecis* reprehendere non dubitavit (de quo vide quae Eos XXVII 1924, 26—27 disputavit Rapaport, cf. etiam H. Christensenium, Alexander d. Gr. bei d. röm. Dichtern, *Neue Jahrb.* XXIII 1909, 121 adn. 1). Nunc alium quoque Romanorum obtrectatorem in iudicium vocare liceat, quem eruere mihi contigit, cum inde a duobus fere annis operam consumerem in congerendis eis quae aliquid conferrent ad animum Romanis infensum seu prorsus ad odium in eos illustrandum, in litteris antiquis manifestum.

Nempe Theo Stoicus, quem aequalem fere fuisse Quintiliano G. Reichel (Quaest. progymn. De Theonis vita et scriptis, diss. Lips. 1909, 20 sq.) contendit, in Praeexercitamentis Spengelii cura (Rh. Gr. II 110, 27 sq. Περὶ ἐγκωμ. καὶ ψόγου) editis tamquam utilem rhetoribus materiam tradidit, ut ex rebus praeteritis probabiliter de futuris coniceretur (χρήσιμον δὲ καὶ τὸ εἰκάζειν ἐκ τῶν παρεληλυθότων τὰ μέλλοντα). Exemplo autem docuit Theopompi rerum scriptoris, qui in Philippi regis laudatione contendisset Philippum totius Europae regem futurum fuisse, si in iisdem moribus permanere voluisset. Theo vero hanc proponit exercitationem, qua sine dubio Romanos oblique perstringit: ὡς εἴ τις λέγοι περὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος τί δ'ἂν ἔπραξε τηλικαῦτα καὶ τοσαῦτα ἔθνη καταστρεψάμενος, εἰ μικρὸν ἔτι ἐπεβίω χρόνον; Atque non neglegas velim eadem prope aetate Plutarchum iuvenilem, quem contra aliorum scriptorum opinionem ac studium Alexandri fautorem fuisse acriorem scimus (cf. Aug. Ruegg, Das Verhältnis Plutarchs und Arrians zur ungünstigen Auffassung Alexanders d. Gr. in d. Gesch. d. Altt., *Iuvenes dum sumus* [49. Vers. d. Philol.], Basel 1907, 2 sq.), de Romanorum fortuna disseruisse in Alexandri morte praematura manifesta, alio autem libro (De Alex. M. Fort. aut virt. I 8 p. 330 D) rhetoricae videlicet scholae saporibus imbutum haec effinxisse tamquam Theonis vestigia prementem: εἰ δὴ μὴ ταχέως ὁ δεῦρο καταπέμψας τὴν Ἀλεξάνθρου ψυχὴν ἀνεκαλέσατο δαίμων, εἷς ἂν νόμος ἅπαντας ἀνθρώπους ἐπέβλεπε καὶ πρὸς ἓν δίκαιον ὡς πρὸς κοινὸν διῳκοῦντο φῶς.

Cracoviae. GEORGIUS SCHNAYDER.

DE CRATETIS FRAGMENTO 29 K.

Σκυτίνῃ ποτ' ἐν χύτρᾳ τάριχος ἐλεφάντινον [1])
ἥψε ποντιὰς χελώνη πευκίνοισι κύμασιν·
καρκίνοι ποδήνεμοί [2]) τε καὶ τανύπτεροι λύκοι
ὁσοριμαχεῖν † [3]) ἄνδρες οὐρανοῦ κατύμματα.
παῖ' ἐκεῖνον, ἄγχ' ἐκεῖνον. ἐν Κέῳ τίς ἡμέρα;

Griphum esse censet hoc fragmentum Kock, Casaubonum secutus. Cui opinioni, quae communis est, etiam Alfredus Koerte apud P.-W. s. v. *Krates* assentitur, dum fragmentum hoc vocat „ein phantastischer γρῖφος". Huius tamen griphi neminem adhuc solutionem invenisse non est quod miremur. At conantur docti saltem „aliquo modo obscuritatem levare" (Kock), cuius rei gratia versu secundo καύμασιν scribunt pro tradito κύμασιν (Kock in adnotatione et Madvig, Advers. crit. III 53; quam correctionem probavit Kaibel in Athenaeo suo III 117 b).

Omnes tamen qui fragmentum hoc corrigebant, ut aliquem ex Cratetis verbis intellectum elicerent, operam plane perdiderunt: nam nihil indicare — ecce unica quae eis subici potest sententia. Quod cum iam anno 1885 intellexisset Th. Zieliński, qui sibi assentirent videtur non invenisse: ita enim de fragmento nostro iudicavit *(Die Märchenkomödie in Athen* p. 23): „*Dem lustigen Dichter hätte es sicher sehr viel Spass gemacht, wenn er hätte voraussehen können, dass nach dreiundzwanzig Jahrhunderten sehr gelehrte Forscher diese seine Worte für ein Rätsel erklären und sich mit der Lösung abquälen würden*".

Zieliński confert Cratetis fragmentum cum fabellis popularibus quae sunt de mendaciis *(Lügenmärchen)*, ubi notum est longas occurrere narrationes meris ex ineptiis conflatas. Nostro tamen fragmento nihil narratur, nullam habemus fabulam continuam: nihil profecto est nisi ineptiarum coacervatio. Neque deest ratio cur hi praesertim versus veterum inhaeserint memoriae, quippe qui non lon-

---

[1]) Kock metri gratia scribendum censet 'λεφάντινον ταρίχιον, Aristophanis Lysistratae versus 1014 sqq. a Meinekio ut huic versui similes indicatos ad fragmenti metrum illustrandum adhiberi non posse censens, cum ibi non unum, sed 22 versus continuos legamus hoc metro compositos. Attamen etiam illo loco, ut hoc in fragmento, versibus trochaeo-paeonicis puri trochaei continuo subiuncti sunt (v. 1036 — 42). Deminutivum vero ταρίχιον a Cratete usurpatum esse non solum propter Aristophanis fgm. 333 veri parum est simile, sed etiam ideo quod Athenaeus III 117 b τὸ παρὰ Κράτητι τῷ κωμῳδιοποιῷ ἐν Σαμίοις λεγόμενον ἐλεφάντινον τάριχος, non ταρίχιον laudat.

[2]) Sic Meineke; ποδάνεμοι codd.

[3]) Huius loci misere corrupti initium ὁσορι in mentem vocat (favente syllabarum quantitate) proverbium ex Alcaeo (fgm. 99 B[4] = 140 D) notum ὃς (παρ)ορίνει (Paroemiogr. II 765 Gott., Diogen. 8, 64 etc.). Quid si usus sit hic comicus hoc proverbio? Quod sine dubio non est 'Αλκαίου παροιμία (Paroemiogr. l. ind.) sed dictum populare, quo praeter alios Alcaeus quoque usus est. Notandum est, etiam v. 3 locutionem legi proverbialem τανύπτεροι λύκοι (cf. Diogen. 6, 4), versu denique 5 rursus reperiri proverbium.

gioris narrationis efficerent partem, sed ipsi totum essent. Quare similia quaerenda sunt potius ridicula inter carmina popularia vel semipopularia, qualia multa apud varias nationes invenias, velut exempli gratia nostrum:

Stodoła się rozigrała,
zająca zgoniła,
Wisła, widząc takie dziwy,
oknem wyskoczyła — etc.

(Kolberg, *Lud* VI 420. Cf. ibd. VI 417. 419; IV 263. *Zbiór wiadom. do antropol. krajowej*, II 118. Bystroń, *Polska pieśń ludowa* p. 113).

Iam primo obtutu apparet hoc fragmentum diverbii esse partem: versus scilicet 1—4 primae esse personarum colloquentium, versum autem quintum inter secundam et primam rursus personam esse divisum. Quod a solo Zielińskio expresse notatum, tamen a Kockio neque in ipso fragmento neque in adnotationibus ostenditur.

Quarum personarum colloquentium ea quae primam versus quinti partem pronuntiat Chori dux esse mihi videtur, qui sodales suos alloquitur (cf. Aristoph. Equ. 247, Av. 364 sq.; etiam Ach. 280—83); cui opinioni favere suspicor etiam ἄνδρες quod corrupto legitur versu quarto quodque conicere licet vocativum esse Chorum spectantem.

Quae cum ita sint, iam obversatur ante oculos nostros scaena hilaritatis plena ac festivi motus. Homo quidam ridiculus, Chorum, qui videtur serium aliquid exspectasse, allocutus, orationem habet meras ineptias continentem impudentiamque suam aperte profitetur, dum ipsos choreutas (ἄνδρες) compellat, tamquam si vellet animos ad verborum suorum vim et gravitatem adverterent. Indignatur Chorus irrisoremque verberibus est castigaturus. At fugit reus; tum insequuntur vindices; curritur per orchestram. Irrisor denique velox et audax, persecutorum manibus parumper elapsus, iram eorum etiam magis concitat, dum exclamat: ἐν Κέῳ τίς ἡμέρα; Qua nova impudentia novum provocat hostium impetum, minime quidem ipsi, ut videtur, timendum.

Vilnae. STEPHANUS SREBRNY.

SOPHOCL. INDAG. 116 (H.).

τίς ὁ τρόπος τοῦ τάγματος;
εἰς ταὐτίσω τὰ πρόσθεν ἠλλαγμένα, τὰ δ' αὖ
ἐναντί' ἀλλήλοισι συμπ[επλεγ]μένα.
δεινὸς κυκησμὸς εἶχε τὸν βοηλάτην.

Satyri indagantes vestigia boum repente haec miro modo commixta conspiciunt. Ad quam sententiam editoris συμπ[επλεγ]μένα, minime quadrare videtur. Suppleo συμπ[εφυρ]μένα, quod etiam optime congruit cum sequente κυκησμός pastoris.

Cracoviae. IACOBUS MULBEGAT-HOLLER.

RECENZJE.

Baikie James, Egyptian papyri and papyrus-hunting, Londyn 1925, Str. 324.

Mimo że blisko półtora wieku upłynęło od czasu odkrycia pierwszego papirusu, mimo że papirologja, jako osobna gałąź wiedzy, liczy około 35 lat, mimo że mamy dziś już poważny zbiór przyczynków do dziejów papirologji [1]) przedewszystkiem w sprawozdaniach angielskich z wykopalisk pt. „Archaeological Report", we wstępach do wydań papirusów, w „Bulletin de correspondance hellénique" i w artykułach „Archiv für Papyrusforschung" — syntezy naukowej dziejów papirologji dotąd nie posiadaliśmy. To, co dali nam w tym względzie p. Wilcken w „Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde", p. Schubart w „Einführung in die Papyruskunde" oraz tenże p. Schubart w Gerckego-Nordena: „Einleitung in die Altertumswissenschaft", to tylko mniej lub więcej wyczerpujące wstępy, nie stanowiące samodzielnej całości. Z pierwszą — o ile mnie wiadomo — próbą syntezy, pod nieco ekscentrycznym tytułem, wystąpił wymieniony w nagłówku p. Baikie.

Rzecz wydana wytwornie, na doskonałym papierze, ozdobiona 32 ilustracjami (w tem 4 kolorowe), dzieli się na 2 wielkie części: I. *Ancient papyri.* II. *Greco-Roman Papyri.* Papirologa, uradowanego, że nareszcie doczekał się naukowej monografji, rychło spotyka rozczarowanie. Już bowiem w przedmowie stwierdza autor, że książka jego niema i nie może mieć pretensji do kompletności, jej najwyższem zadaniem jest, być elementarnem wprowadzeniem, ewentualnie podnietą do dalszych studjów nad wielkim przedmiotem, którym się zajmuje, „jedyna jej zasługa leży w tem, że obdarza czytelnika swego próbkami bogactw z prawie niewyczerpanego skarbca".

Po ogólnej treści rozdziałach I i II, traktujących o papyrusie jako materjale do pisania oraz o jego używaniu w Egipcie Faraonów, rozpoczyna się z rozdziałem III właściwa treść tj. pobieżny, pełen luk zarys odkryć papirusowych pt. *The first papyrus-hunters*, kontynuowany w rozdziale IV pt. *Ancient Egyptian Papyri in modern times.* Rozdział V omawia papirusy staroegipskie treści historycznej i prawniczej; kontynuują to 2 rozdziały następne; z rozdziałem VIII rozpoczyna się poezja staroegipska z obfitemi wypisami. Rozdział IX zajmuje się legendami *(Fiction)*, wreszcie rozdział X papirusami, dotyczącemi życia pozagrobowego. Z rozdziałem XI, zatytułowanym *Modern papyrus-hunting*, wkraczamy w epokę grecko-rzymską. Tu mamy interesujące uwagi, dotyczące mumifikowania zwłok, dalej terenów, na których odkryto papirusy, wreszcie techniki odkopywania. Rozdział XII omawia teksty teolo-

[1]) Polacy zawdzięczają taki przyczynek prof. St. Witkowskiemu, który w „Przeglądzie Polskim" za rok 1894 ogłosił artykuł pt. „Życie w Egipcie w epoce Ptolemeuszów według papirusów greckich".

giczne i literackie; ostatni zaimuje się papirusami nie-literackiemi i listami. Oba rozdziały ilustrowane są obficie wypisami w przekładzie angielskim. Tu i ówdzie spotyka się facsimile na papierze kredowym.

Zupełny brak aparatu naukowego, styl i sposób traktowania rzeczy fejletonowy sprawiają, że sprawa monografji naukowej o dziejach papirologji jest nadal sprawą otwartą.

Lwów. FRANCISZEK SMOLKA.

Iwanow Wjaczesław, Dionyz i pradionyzyjstwo [Dionysos et le prédionysisme]. Baku 1923 (po rosyjsku). 299 str.

Sądzę, że będzie wcale nie od rzeczy dać czytelnikowi polskiemu pojęcie o tej bardzo ciekawej książce, tem bardziej, że mało jest prawdopodobne, aby ją posiadał u nas ktoś inny oprócz referenta. Ciekawe jest w niej wszystko, poczynając od osobistości jej autora, ciągnąc dalej miejscem i rokiem jej powstania i kończąc jej treścią i formą.

Co do pierwszego, to mamy przed sobą jednego z ostatnich uczniów Mommsena — aspice, quam longi temporis acta canam. Miał on już kończyć kurs studjów w uniwersytecie berlińskim i otrzymać doktorat za pracę o publikanach — kiedy zdarzenia, o których tu mówić nie wypada, porwały go na inną drogę. Został on poetą lirycznym, bardzo wpływowym, wodzem tego kierunku, który można nazwać rosyjskim aleksandrynizmem. Zresztą, ten termin nie wyczerpuje jego znaczenia; nie dość bowiem tego, że łączył on poezję z uczonością i pisał stylem Euforjona i Likofrona, z widoczną predylekcją dla archaizmów, słowianizmów i stworzonych samodzielnie dziwnych, często przerażających, zawsze jednak trafnych i pełnych głębokiej myśli słów — dodawał on do tego pierwiastek filozoficzny w kierunku mistycznym. Z filologją nie zrywał, rozprawę o publikanach skończył już w Petersburgu, po łacinie i wskutek tego otrzymał katedrę na Wyższych Żeńskich kursach... jeżeli tu dodaję, że i ja się do tego przyczyniłem, to tylko dlatego, żeby podkreślić, że to mi się jednak udało, pomimo to, że kandydat formalnie był tylko b. studentem, co nie skończył uniwersytetu; sądzę, że nie wszędzie zdołałbym w taki sposób w interesach sprawy zwalczyć Gorgonę formalizmu. Kandydat był jednak wart tych wysiłków: profesor Iwanow wykładał nietylko sumiennie i z należytemi zasobami uczoności, ale i z natchnieniem i zamiłowaniem swego przedmiotu. To też salę miał on zawsze pełną. — No, a teraz jest on profesorem filologji klasycznej... w Baku; żagiew Dioniza płonie śród ogniów naftowych w stolicy Azerbejdżanu. Katedra filologji klasycznej, zwinięta wszędzie w byłej Rosji, została zachowana, czyli raczej założona w tej rzeczypospolitej tatarskiej. I niniejsza książka jest rozprawą doktorską autora, wydrukowaną dzięki uprzejmości azerbejdżańskiego komisarjatu ludowego... jest to wśród wszystkich cudów Dioniza może największy.

Przejdźmy jednak do jej treści. Autor nie zaprzecza powszechnemu zdaniu o obcokrajowości religji Dioniza, pochodzącej czyto z Tracji, czyto z Anatolji, jednocześnie jednak stara się stwierdzić, że wszystkie pier-

wiastki tej religji już przedtem istniały w Helladzie, tworząc to, co on nazywa „pradionizjazmem". Tak to przedewszystkiem pierwiastek orgiazmu, towarzyszący obrzędom kultu męsko-żeńskiego, w dwoistości jedynego bóstwa („dwujedinobożja"), w którem za stałą i trwałą uważa się żeńską istotę, podczas gdy męska perjodycznie ginie i zmartwychwstaje. Charakterystyczne obrzędy tego kultu: mężobójcza ofiara z włączeniem ofiarnego zabójstwa niemowlęcia płci męskiej i „omofagji" i kobiety jako przewodniczące w orgjach. Owa męska istota w swej pradionizyjskiej formie może być albo bezimienna, albo obcoimienna. W pierwszym razie mamy np. bezimiennego „herosa", trackiego „boga (czy herosa) jeźdźca" i t. d. W drugim — mnóstwo imion bogów i herosów. Ponieważ bowiem autor uważa za charakterystyczną cechę pradionizyjskiego boga lub herosa jego cierpienia i śmierć, krąg takich istot rozszerza się znacznie; nawet taki typowy apolliński heros jak Orestes okazuje się należącym do tego grona, co jest tem bardziej łatwe, że w Delfach kulty obu bóstw, Apollina i Dioniza, są połączone. Może najdalej idącą w tym kierunku hipotezą jest utożsamienie Erynij z Menadami; zdaje się jednak, że tu autor stanowczo przekroczył granice już nie prawdopodobieństwa tylko, lecz możliwości. Jednym z najbardziej pewnych punktów greckiej religiologji jest ustalone przez Erw. Rohdego pochodzenie istoty Erynji, a ono wyklucza tłumaczenie autora.

O rozwoju idei zasadniczej autora da czytelnikowi pojęcie następujące streszczenie poszczególnych rozdziałów: I. Obcoimienni Dionizowie. II. Bracia delfijscy (t. j. Apollo i Dionizos). III. Pradionizyjski korzeń menad. IV. Herosowie — hipostazy Dioniza. V. Współczestniczka tronu Dioniza. VI. Kult na lądzie. VII. Kult na wyspach. VIII. Bukolowie. IX. Dioniz orficki. X. Pathos, katharsis, tragedja. XI. Pochodzenie tragedji. XII. Rekapitulacja.

O słuszności lub błędności w takiego rodzaju rozprawach mowy być nie może; zbyt wiele zależy od stanowiska, które zgóry zajmuje krytyk. Co innego, jeżeli chodzi o uprawnienie autora do wydania sądu w poruszonych przez niego kwestjach; pod tym względem nie może być żadnej wątpliwości, że należy on do najbardziej uprawnionych. Jego uczoność jest wprost zdumiewająca, nie tylko w greckiej, ale i w ogólnej religjologji; ale uczony łączy się w nim z poetą i filozofem, a te rzeczy razem wzięte zrobiły z jego rozprawy, napisanej bardzo wykwintnym językiem, książkę i pożyteczną i przyjemną do czytania. T. Z.

Kacarow Gawrił, Car Filip II Makedoński. Istoria na Makedonia do 336 god. pr. Christa [Le roi Philippe II le Macédonien. Histoire de la Macédoine jusqu'en 336 a. J.-C. (po bułgarsku). Sofia 1922. 318 str.

Słynny bułgarski archeolog, któremu się przeważnie zawdzięcza uprzystępnienie światowi zachodniemu ciekawych wykopalisk jego ojczyzny, po wielu rozprawach, rozprawkach i przyczynkach charakteru analitycznego daje nam tu większe dzieło syntetyczne, poświęcone całej przeszłości państwa macedońskiego aż do Aleksandra Wielkiego. Napisane w pierwszej linji dla rodaków autora, nie jest ono jednak bynajmniej pozbawione interesu i dla

europejskiej nauki wogóle. Występuje on bowiem i tu w pełnem uzbrojeniu, nietylko jako doskonały znawca starożytnych świadectw i nowoczesnej literatury o swym temacie, ale też jako samodzielny badacz; każda stronica jego książki daje oprócz tekstu obfity aparat naukowy. Dzięki temu można powiedzieć bez przesady, że jest ona najlepszem dziełem o Macedonji w traktowanej przez autora epoce.

Składa się ona z dwóch części; pierwsza (str. 1—106) traktuje o „Macedonji przed Filipem I", druga, większa (str. 107—318) o „stworzeniu wielkiego mocarstwa macedońskiego" t. j. właśnie o epoce Filipa II. Pierwsza część jest więc niby wstępem do drugiej, głównej; niby wstępem do wstępu jest traktowanie odwiecznego tematu o narodowości Macedończyków. Autor tu — pomimo surowej przedmiotowości swej metody — trocha ironizuje nad „hellenomanją" nowoczesnych, greckich filologów, usiłujących udowodnić helleńską narodowość starożytnych Macedończyków, aby w taki sposób poprzeć prawa dzisiejszej Grecji do dzisiejszej Macedonji; słusznie zastrzegając się, że nawet bezwzględnie twierdząca odpowiedź na tamto pytanie wcale nie rozstrzygałaby kwestji o tych prawach. Sam on jednak wypowiada się na korzyść „barbarzyńskiego" pochodzenia Macedończyków.

Zresztą opis dawnej historji Macedonji w tej pierwszej części z konieczności ma charakter raczej fragmentaryczny; zależy to od fragmentarycznego charakteru naszych t. j. greckich świadectw o tem ościennem państwie, którego znaczenia dla przyszłych losów Hellady nikt jeszcze nie przeczuwał. Oazą w tej pustyni jest barwna postać króla Archelaja, o którym traktuje rozdz. VI. Śród innych zasługuje na szczególną uwagę rozdz. VIII, traktujący o ustroju państwowym Macedonji, o obyczajach i religji Macedończyków.

Daleko obfitsze są materjały dla epoki samego Filipa II., gdyż jest to jednocześnie epoka Isokratesa i Demostenesa. To też tu praca zbierania świadectw ze starożytności była już prawie zupełnie dokonana przez poprzedników autora; natomiast wysuwała się potrzeba dokładnego zorjentowania się w nowoczesnej literaturze. I należy uznać, że autor bardzo sumiennie się uiścił z tego obowiązku. Co do jego stanowiska w fatalnej walce między północnym najeźdźcą a rzecznikiem ateńskiej i greckiej wolności, to już temat książki spowodował u jej autora pewien naturalny „filipocentryzm"; oczywiście, wczuwając się w duszę swego bohatera, odtwarzając celowość jego polityki wobec bezradności rozdartej na poszczególne państewka Grecji i rozszarpanych na stronnictwa Aten. Zdradza on dużą sympatję dla niego, widząc w nim przedstawiciela nie tyranji, lecz potężnej i pewnej siebie monarchji. Należy jednak uznać, że nie jest on ślepy także i względem zalet i ideałów wielkiego przeciwnika króla macedońskiego — i tem się korzystnie różni np. od autora znanego dziełka p. t. „Aus einer alten Adwocatenrepublik". Bardzo ciekawe są pod tym względem poświęcone tej walce stronice 168 i nast.; autor uznaje tu tragizm położenia Demostenesa, i ja osobiście mógłbym tu zrobić zauważenie tylko stopniowego, nie zaś zasadniczego charakteru.

Wogóle można powiedzieć, że mamy przed sobą wcale piękne dzieło zasłużonego autora, znacznie przerastające miejscowe potrzeby i warte zaszczytnego miejsca już nietylko w bułgarskiej, ale w międzynarodowej, czyli raczej w nadnarodowościowej literaturze filologicznej. T. Z.

Rapaport Arthurus, Novi Testamenti Graeci verba recipiantne praepositione praefixa vim perfectivae actionis necne. (Studia Leopolitana II Editor St. Witkowski). Lwów 1924. 8°. Str. 78.

Praca Rapaporta, wyszła z seminarjum prof. Witkowskiego, zajmuje się zagadnieniem nowem, które jakkolwiek liczne już wywołało rozprawy, nie jest jeszcze przez wszystkich uczonych jednolicie określone. Chodzi o to, czy w języku greckim słowo niezłożone, oznaczające czynność niedokonaną, staje się przez dodanie przedrostka czasownikiem dokonanym, jak to się dzieje w języku polskim: innemi słowy, czy przedrostki perfektywują czasownik.

Między zwolennikami teorji o perfektywowaniu panuje różnica w ujęciu zagadnienia. Brugmann w swojej gramatyce gr.[4] twierdzi, że przedrostki perfektywują słowo. Zwolennikiem tej teorji i jej najzagorzalszym szermierzem jest A. Thumb. Obaj jednakowoż inaczej określają to zagadnienie. Thumb twierdzi, że impf. z przedrostkiem oznacza czynność przeszłą dokonaną. Konsekwentnie powinienby przyjąć, że praes. z przedrostkiem otrzymuje znaczenie fut. dokonanego. Tymczasem zalicza do perfektywowanych formę ἀπέχουσιν w NT Mat. 6, 2 ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἀπέχουσιν τὸν μισθὸν αὐτῶν (IF XXVII 197), jakkolwiek forma ta nie oznacza czasu przyszł., lecz raczej ma znaczenie pf. Brugmann str. 548 odróżnia też czynność linearno-perfektywną, która występuje w czasie teraźniejszym słów złożonych — innemi słowy, godzi stopień czasu teraźniejszy z rodzajem czynności dokonanej. Pomieszał w ten sposób tę czynność z czynnością terminatywną. Głównym przeciwnikiem tej teorji jest H. Meltzer, który w całym szeregu artykułów w IF. stara się wykazać, że przyimek nie nadaje czasownikowi znaczenia czynności dokonanej. Ale i on nie zawsze jest konsekwentny. W IF XII 356 *(Vermeintliche Perfektivierung durch praepositionale Zusammensetzung im Griech.)* pisze: „Eine von Purdie nicht angeführte Stelle, die fast unwiderleglich für sie zu sprechen scheint, trage ich selbst nach: Xen. Anab. I 8, 26 σὺν τούτοις δὲ ὧν καθορᾷ βασιλέα... καὶ εὐθὺς οὐκ ἠνίσχετο... Hier meint man, es könne gar nichts anders lauten als: „da erblickt er den König". Aber mit derselben Notwendigkeit müßte man dann § 27 αὐτός τε ἀπέθανε καὶ ἄκατοι.. ἔκειντο ἐπ' αὐτῷ übersetzen: „er kam selbst zu Tod und acht... stürtzten über ihn hin",während es eben wider all unser Ewarten heißt „lagen über ihm" So ist I 8, 26 zu geben: »unter diesen befindlich hat er (auch schon) den König im Auge". Z miejsca, które zacytowałem, wynika, że Meltzer uważałby καθορᾷ za formę perfektywowaną, gdyby był zmuszony rozumieć ią jako „spostrzega". Tymczasem „spostrzega" jest słowem terminatywnem, oznaczającem czynność teraźniejszą, niedokonaną, z równoczesnem zaznaczeniem jej końca.

Na początku rozprawy podał autor dokładne określenie terminów, któremi będzie się posługiwał przy oznaczaniu rodzajów czynności. Rozprawa dzieli się na 2 części (str. 1—11; str. 12—78). W części I rozprawia się R. z zagadnieniami zasadniczemi, przedstawiwszy najpierw, jak dziś wygląda zagadnienie perfektywowania. Zdania dadzą się podzielić na trzy grupy. Jedni twierdzą, że czasownik z przedrostkiem staje się aorystycznym, — drudzy, że przybiera znaczenie linearno-perfektywne, — inni wreszcie, że przedrostek nie zmienia rodzaju czynności. Autor dochodzi do przekonania, że różnice w poj-

mowaniu pochodzą głównie z różnego sposobu określania. Podaje przeto swój podział rodzajów czynności, idąc za Meltzerem (IF XII) i opierając się na podziale, panującym w gramatyce języków słowiańskich.

Traktuje czasowniki nie wyosobnione, lecz w związku z całym tekstem. Pomija formy, urobione od tem. aor., by nie wpaść w błędne koło: na takie opuszczenie nie zgodziliby się ci uczeni, którzy twierdzą, że z biegiem wieków aoryst czasowników niezłożonych stał się kompleksywnym a czasowniki złożone objęły rolę dawnego aorystu momentowego. Omawia tylko formy, urobione od tem. praes., tzn. te, które powinny wyrażać czynność niedokonaną. Pomija imperat., coni. hort. i prohib., gdyż ich użycie — o ile chodzi o rodzaj czynności — nie zawsze jest zgodne z językiem polskim. Również pomija futurum, gdyż w greckiem nawet fut. słów niezłożonych może mieć znaczenie dokonane; opuszcza też perf., które wyraża inny rodzaj czynności niż ten, którego zbadaniu poświęcona jest rozprawa. Ostrzega dalej, by użycia słów złożonych względnie niezłożonych nie tłumaczyć chęcią uniknięcia hiatu, jak np. u Polybjosa, gdyż autorowie NT hiatu nie unikają.

Część II ma 8 rozdziałów, traktujących o słowach złożonych z przedrostkami συν-, διᾰ-, κατᾰ-, ἀπο-, ἐξ-, ἀνᾰ-, μετᾰ-, εἰσ-. W obrębie każdego rozdziału omawia kolejno impf., part. praes., inf. praes., coni. praes., ind. praes. Przyjmuje, że tem. praes. oznacza czynność niedokonaną, a dokładna interpretacja poszczególnych miejsc ma wykazać, czy może przecież tem. praes. nie staje się czasem aorystycznym. To będzie wykazane, jeśli 1) znajdą się imperfecta ze znaczeniem aorystu, 2) jeśli part. praes., 3) inf. praes., 4) coni. praes. będą miały znaczenie odpowiednich form aor., 5) jeśli ind. praes. będzie oznaczał futurum dokonane. W obrębie każdej z 8 grup przechodzi kolejno formy wyżej wymienione w porządku alfabetycznym.

Metoda, którą autor się posługuje, jest bezprzecznie słuszna. Dokładnie określił, co rozumie przez perfektywowanie czasowników przy pomocy przedrostków, od tego ustalonego określenia nigdzie w ciągu pracy nie odstąpił, przeszedł wszystkie w rachubę wchodzące kategorje słów, objaśniając każdą formę, co do której mogłoby istnieć podejrzenie perfektywowania, w związku z całem zdaniem, w razie potrzeby z całym ustępem, i wykazał, że nigdzie nie zachodzi potrzeba objaśniania formy czasownikowej z grup wymienionych jako dokonanej dzięki przedrostkowi.

Na końcu każdego rozdziału poza porządkiem alfabetycznym omawia autor miejsca trudniejsze: trzeźwo i spokojnie wnika głęboko w treść i nastrój każdej sytuacji. W szczegółach można się czasem z autorem nie godzić. Np. str. 12 καὶ κατέβη λαῖλαψ ἀνέμου εἰς τὴν λίμνην καὶ συνεπληροῦντο (Luc. 8, 23) συν- oznacza wedle autora powolne podchodzenie fal aż do szczytu okrętu, lub str. 16 συγκλειόμενοι (Gal. 3,23) tłumaczy autor „będąc zamknięci", jakby było part. pf. pass., powołując się na Kühnera-Gertha I 135 sq. Przykłady jednak z Kühnera są całkiem odmienne od omawianego miejsca. Paralele z Herodota niczego nie dowodzą tak samo, jak przykłady z języka polskiego. Str. 24 καὶ ποιμανεῖ αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ, ὡς τὰ σκεύη τὰ κεραμικὰ συντρίβεται (Apoc. 2, 27) powiada autor, że związek treści wymaga fut. συντριβήσεται. Tymczasem jest tu brachylogja: ποιμανεῖ..., συντρίψει, ὡς... Tekst łac. watykański, mający *et tamquam vas figuli confringentur* nie jest tego miejsca tłumaczeniem, tylko parafrazą. Autor zresztą dobrze objaśnił to miejsce, tylko

niepotrzebnie umieścił je między miejsca trudniejsze. Częściej jeszcze jest zanadto ostrożny. Na str. 59 między miejsca trudniejsze zalicza ἀπίγουσιν, o którem wyżej była mowa, a które dla Thumba jest „das merkwürdigste Beispiel".

Język rozprawy płynny i jasny, styl gładki. Natomiast korekta jest za mało staranna i, co ważniejsza, brak spisu słów i miejsc, niezbędnego w tego rodzaju pracach. Zamykają rozprawę *Observationes editoris ad aliquot locos difficiliores*, trafne i cenne objaśnienia prof. Witkowskiego.

Lwów. M. AUERBACH.

Zabughin Vladimiro, Vergilio nel Rinascimento italiano da Dante a Torquato Tasso. Fortuna, studi, imitazioni, traduzioni e parodie, iconografia; vol. I: il trecento ed il quattrocento, vol. II: il cinquacento, Bologna, Nicola Zanichelli editore [1921. 1923], pp. 345 + 442.

Dwutysiąclecie urodzin Wergiljusza, przypadające, jak wiadomo, na r. 1930, poruszy niewątpliwie, narówni z całym światem filologicznym, także niejedno pióro polskie do złożenia poecie mantuańskiemu hołdu w formie przyczynka naukowego do jego dzieł czy też ich życia pogrobowego. Bibljoteka Jagiellońska, a prawdopodobnie i inne bibljoteki polskie, posiadają cenne komentarze średniowieczne i renesansowe do Wergiljusza, rękopiśmienne i drukowane, a ich opracowanie przy uwzględnieniu bibljotecznych egzemplarzy dzieł i ich notatek położy podwaliny pod historję studjów Wergiljańskich w Polsce, ledwie napoczętą i to dopiero od połowy w. XVI. Otóż ze względu na te przyszłe prace chciałbym zwrócić uwagę na dzieło Rosjanina, wykładającego już od czasów przedwojennych na uniwersytecie rzymskim literaturę łacińską z epoki Odrodzenia, dzieło, które w znakomity sposób kontynuuje na obszarze trzech wieków Comparettiego *Virgilio nel medio evo*.

Zabughin oświadcza się w przedmowie z pogardą dla tradycyjnej historji literatury, zwłaszcza jej metody retorycznej, i żąda przewartościowania jej ocen literackich ze względu na stopień trwałości poszczególnych dzieł i ich wpływu na dalsze wieki: Los poety — to jego życie za grobem. Nieraz ono bardziej pouczające niż życie cielesne. Jest to „święta rozmowa" zmarłego z żywymi... Stosownie do tego założenia autor wskazuje, nieraz z pomocą „mikroskopu" filologicznego, na jakich drogach naukowych, filologicznych odbywała się „matempsychoza literacka" od Wergiljusza do Dantego, od Dantego do Tassa. Prócz studjów filologicznych nad Wergiljuszem bada też jego naśladownictwa i przekłady, a nie zamyka oczu i na refleksy w malarstwie i uszu na echa w muzyce. Zepchnąwszy cały aparat naukowy do not, idących po każdym rozdziale, Z. pisze tekst w sposób skondensowany, przypominający (niestety) najniestrawniejszą książkę filologiczną ostatnich lat, K. Borińskiego *Die Antike in Poetik und Kunstheorie...*, ale ma na tyle poczucia estetycznego i biegłości literackiej, że w swej krótkości nie staje się ciemnym, choć się nieraz ma do niego pretensję, że nie powiedział więcej o jakiemś dziele, dla czytelnika niedostępnem.

W Introdukcji przedstawia wiek XIV, więc przedewszystkiem studja wergiljańskie Dantego i jego metodę naśladowania Wergiljusza w *Eklogach*. Tu Dante przedstawia już pełny obraz wzorowego humanisty *(dell'umanist modello)* i wyraża z jasnością toskańską główne zasady ideologji humanistycznej. Bukoliki Wergilego naśladuje także Petrarka w swych dwunastu Eklogach, a z Eneidy korzysta w swej *Afryce*. Eklogistą jest także Boccaccio. Komentatorzy XIV w., jak Benvenuto da Imola, bronią przeciw Wergiljuszowi »czystości« Dydony, zastanawiają się nad jego magją (jak Zono de Magnalis), bronią jego proroctwa Chrystusowego (jak Giovanni da Firenze)... Na końcu w. XIV Italja posiada już swą nową „Eneidę" (w *Afryce* Petrarki) i piękny wieniec Eklog, opanowuje prawie wszystkie tajniki poetyki Mantuańczyka, wydobywa na światło dzienne prawie całą *Appendix Vergiliana*, scholia Filargiriusa i Donata. Allegorje Fulgentiusa, wymysły *Dolopathosa*, nikną i jasne niebo uśmiecha się do piewcy Eneasza. — W wieku XV Wergiljusz wychodzi z sal szkolnych w wir życia literackiego i wpada w walkę między obrońcami *auctores* a zwolennikami *artes*. Ci (jak Dominici, Carlo Malatesta) są antihumanistami. Z zarzutami ich walczy Francesco da Fiano, Salutati, Vergerius. Na teren pedagogiczny przenosi tę walkę Guarino. Kończy ją traktat *de poetica virtute* Antonia Mancinellego (1495).

Z materjału, przekazanego przez Donata, Serviusa i Probusa, klecą kwattrocentyści nowe biografje, tworząc ostatecznie nową legendę o Wergiljuszu, jako poecie, wykładającym w allegorjach naukę Platona. Wśród komentatorów wybijają się Pomponio Leto, Cristoforo Landino, Angelo Poliziano i Antonio Mancinelli. Landino i Mancinelli zwracają uwagę na praktyczną i estetyczną wartość rolnictwa, inni zachwalają i inne prace wiejskie. Tematy te wchodzą w bujną bukolikę XV w. u Jakóba Sannazara, Geraldiniego (bukolika chrześcijańska), Bojarda, Pontana, Spagnolego, Strozziego. Pełnię wpływów wergiljańskich widać w twórczości Poliziana *(Silvae, Manto, Rusticus)*. Mniej interesu budzą liczni autorowie eposów panegirycznych i dworskich, naśladujący Eneidę. Przejmują oni od Wergiljusza nietylko ozdoby i sztuczki, ale także ogólny ton, patrjotyzm łaciński i włoski, pojęcie nadnaturalności, zabarwionej czasem fatalizmem astrologicznym. W języku nie nakładają sobie takich pęt wyłączności, jak Cyceronianiści w prozie, ale zasilają go także z Owidjusza i Stacjusza.

Cały drugi tom wypełnia wiek XVI. Tu autor zajmuje się najpierw krytyką literacką (A. Decembrio, G. Pontano, Vida, G. C. Scaliger, Minturno, Castelvetro, Speroni, Guil. Modici, Patrici), uwydatniając walkę o prymat Wergilego nad Homerem, potem przegląda teoryków innych sztuk, jak architektury i plastyki (Alberti, Gaurico), tudzież muzyki (Gafuri, Zerlino). Nowością filologiczną XVI w. są prace nad ustaleniem tekstu, oparte o skrupulatne porównywanie większej ilości rękopisów. *Castigationes Virgilianae* P. Valeriana da Belluno (1521) i *De Vergilii Culice et Terentii fabulis liber* Piotra Bemba (1530) mają znaczenie podstawowe dla historji tekstu Wergiljusza. W nich to rodzi się nowoczesna krytyka tekstu. Prace L. O. Monforta, Nascimbeniego, Regola, Corrada, Maranty zostają tu po raz pierwszy oświetlone. Maranta jest poprzednikiem współczesnego nam Francuza Roiron w zastosowaniu do krytyki filologiczej praw muzyki wiersza. F. Orsini, A. Estaço, Pontano, Sadoleto i Giraldi używają nowych zdobyczy filologicznych do krytycznej

oceny poety. Cesare Delfini jest jego samotnym uwłaczycielem. — Nie będziemy wymieniali licznych naśladowców Bukolik, Georgik i Eneidy z XVI w. Zwracamy tylko uwagę na teorję *macaronicon* Folenga i jego makaroniczne Eklogi oraz na teorję i praktykę poezji dydaktycznej u Fracastora. Ta bukolika znajduje ujście w *Arkadji* Sannazara, Eklogach Bojarda, Alamanniego, Muzia i i., aż przechodzi w dramatyczną pastorałkę Tassa.

Ktokolwiek zajmie się historją studjów wergiljańskich w Polsce w. XV i XVI, znajdzie w książce Z.a mnóstwo punktów wyjścia i oparcia. O w. XVII i XVIII warto się informować u Finslera *Homer in der Neuzeit.*

Pansa Giovanni, Ovidio nel medioevo e nella Tradizione popolare, Sulmona, 1924, U. Caroselli editore., str. 159, 4º.

Prace R. Skulskiego (Eos 1913) i G. Przychockiego *(Grób Owidjusza w Polsce*, Warszawa, 1920) otworzyły u nas piękne badania nad Owidjuszem w Polsce. Kto je będzie kontynuował, znajdzie dużo ciekawego materjału w publikacji badacza folkloru w Abruzzach, Pansy, która dotąd nie zwróciła na się uwagi filologów poza Włochami, może z tego powodu, że wyszła w takiej dziurze prowincjonalnej, jak Sulmona. A przecież, jak się dowiadujemy z cytatów Pansy, istnieje tu cała gromada lokalnych pracowników, którzy opracowali niejeden problem, związany z przeszłością kolebki Owidjusza. Mieli oni poprzedników już od w. XIV. Ale i przed nimi pamięć o Owidjuszu w Sulmonie była tak żywa, że gdzieś w w. XIII magistrat solmoński umieścił w swym herbie jako dewizę litery *S. M. P. E.*, wzięte z sławnego hemistychu Trist. IV 10, 3: *Sulmo mihi patria est.* Widnieje ona na monetach, bitych w Sulmonie od końca XIV w. Na dyplomach od w. XV spotykamy pieczęć z wizerunkiem Owidjusza i legendą *Ovidius Naso.*

Po tych dowodach „oficjalnej" sławy Owidjusza, przechodzi autor do jego kultu jako „eponyma" Sulmony. W związku z łączeniem początków miast włoskich z Troją, przypisano założenie Sulmony (według świadectwa Sil. Ital. Punic. IX) Trojańczykowi Solimowi, a z czasem (*Accessus Metam* w Cod. Vat. lat. 1479 s. XIII/XIV) zrobiono go ojcem Owidjusza. Od XVI w. w głowie brodatego starca, zdobiącej szczyt fontanny przy Porta del Salvatore, lud widział podobiznę Solima. Ale bliższych szczegółów o nim nie opowiadano. Natomiast Owidjusz słynął u ludu jako mag, prorok, kupiec, kaznodzieja, mnich, święty... Brak miejsca nie pozwala mi streszczać choćby najważniejszych opowieści, związanych z temi różnemi charakterami Owidjusza. Przytoczę tylko z wspomnianego Vat. lat. 1479 treść ustępu o przyczynach wygnania poety (por. Przychocki, Accessus Ovidiani. p. 27): Owidjusz stał u szczytu sławy, gdy raz, przechodząc samotnie przez pałac królewski, zobaczył cesarza „nadużywającego chłopca". Cesarz widząc, że go Owidjusz poznał, bał się kompromitacji, a już i tak miał go w podejrzeniu z powodu swej żony i w nienawiści z powodu *Sztuki kochania*, której młodzi czytelnicy, przejęci niedozwoloną miłością, wieszali się, palili i topili. Owidjusz, chcąc uprzedzić objawy gniewu cesarza, napisał *Remedia amoris*, a potem *Metamorfozy*, by dowieść, że Cezar jest bogiem w państwie, ale to mu nie pomogło: musiał iść na wygnanie. Tradycja lokalna posyła go do miasta

Syberji *(alla città di Siberia)*, gdzie tuż po przybyciu umarł. Tym miejscowościom, które podawano za miejsca wygnania Owidjusza, poświęca autor osobny rozdział. W Burmannowem wydaniu Owidjusza (Amsterdam 1727, t. III 586 n. 7) przytoczone jest objaśnienie Herkulesa Ciofano do Trist. III 10, 26 *(deque lacu fragiles effodiuntur aquae)*: „Lacus hic hodierno die Polonorum lingua dicitur *Owidowe iezoro*, quod latine est *Ovidii lacus*". Włoch powołuje się na świadectwo Pawła Uchańskiego (posła króla Stefana Batorego do Grzegorza XIII), Jerzego Tyczyńskiego (Ticinius), Sebastjana Grabowieckiego i wielu innych znawców spraw i miejsc polskich, którzy mu donieśli, że owo jezioro leży niedaleko Kijowa, zwanego w starożytności *Tomus*. Uczeni rosyjscy z XVIII w. szukali *Tomi* w Dobrudży, na prawym brzegu Dniestru naprzeciw tureckiej twierdzy Ak-kerman (starożytna *Alba Iulia)*. Gdy przy oblężeniu Ak-kermanu przez Potemkina w r. 1789 odkryto w pobliżu jakieś starożytne ruiny, mówiono wiele o znalezieniu Tomi. Cesarzowa Katarzyna kazała wzniesioną na lewym brzegu Dniestru fortecę w pobliżu jeziora Ovidouloni nazwać — Owidiôpol. Geograf francuski Baudrand znalazł w tych okolicach lokalną tradycję (przytoczoną przez Michaud'a w paryskim Monitorze, 1802), według której istniało tam jezioro zwane *Laculi Ovidii*, ale jej łączeniu z Owidjuszem sprzeciwił się na łamach *la Decade* (z 21 marca 1803) jakiś pułkownik rosyjski (z pochodzenia Niemiec), który sprostował ową nazwę na *Lagoul Ovidouloni* i wywiódł ją od — owiec, kąpanych tam przed transportem do Konstantynopola. — Inna identyfikacja Tomi z Tomiswarem (małym portem między Costanzą a Mengalią, w Bułgarji), polega na przypadkowem podobieństwie dźwięków, a pochodzi od Włocha Celio Calcagnini, który zwiedziwszy w XVI w. „Sarmację", opisał ją w elegji, gdzie czytamy: *Naso Tomos colult, quod nunc dixere Tomisver*. Echo tego poglądu znajduje się u Stefana Zamojskiego (Analect. Daciae Antiq. c. IV p. 17): *Eusebius scribit in Chronicis Ovidium Tomis, oppido Maesiae inferioris, esse sepultum, quod nunc Tomesvar esse putant)* i u Wolfganga Lasiusa (Comment. de Republ. Rom. 1551). Ale te wszystkie hipotezy ustąpiły ostatecznie przed dowodami, przemawiającemi za lokalizacją Tomi w Kustendjé. Tu, w Costanzy wzniesiono w r. 1884 Owidjuszowi pomnik. Zastrzeżenie T. Mommsena, że nie pod samą Costanzą, lecz raczej pod pobliskiem (10 minut od C.) Anadol-köi należy szukać ruin Tomi, jest, wobec bliskości obu miejscowości, prawie bezprzedmiotowe. W okolicach tych utrzymały się tradycje o nadzwyczaj cnotliwym mężu, przybyłym niegdyś z nad Tybru, a pochowanym na wyspie wśród jeziora pod Costanzą.

O grobie Owidjusza przytoczył już świadectwa prof. Przychocki, więc tu dajemy tylko pokłosie. Na odkrycie grobu Owidjusza przez żołnierzy polskich w r. 1581, opisane przez W. Müllera, powołują się Beyerling, Cafiero, Bonada, Cesare Campana, Possevino (Stor. della fam. Gonzaga, c. V p. 68). Pansa przytacza głosy prasy *(Vaterland* wiedeńskie, *Cittadino* genueński z 4 września 1880 nr. 247 i *Secolo* medjolański z 26 września 1880 nr. 5190), według których w jesieni r. 1880 odkryto w pobliżu Szapari (niem. Steinamanger) grób Owidjusza wśród okoliczności podobnych, jak w r. 1508. Autor włoski nie wie, czy mamy tu do czynienia z uczonym żartem, czy ze sprytnem robieniem nastroju dla uroczystości konstancjeńskich z r. 1884. Raczejby należało przypuścić, że jakiś Węgier chciał osłabić pretensje Rumunów do

posiadania kości poety. Biografowie od końca w. XIII opowiadają o znalezieniu w jego grobie poematu *Vetula*, a Ciofano donosi, że około r. 1540 królowa Izabela węgierska pokazywała Piotrowi Bergée srebrne pióro, znalezione w Belgradzie z napisem: *Ovidii Nasonis calamus*. Celio Calcagnini poświadcza poszanowanie tego pióra u Sarmatów, opierając się na świadectwie Ciofana: *Eum (calamum) Regina plurimi faciebat et veluti rem sacram earum habebat.*

Mniejszy dla nas interes przedstawiają tradycje włoskie o domach Owidjusza, jego posiadłościach, jego willi, wreszcie o posągach i portretach. Z rzekomych posągów najciekawszy jest ten, który od XV w. znajduje się w Sulmonie (dziś w Cortile del fabbricato delle scuole). Przedstawia on poważnego uczonego, uwieńczonego koroną laurową, w todze o szerokich rękawach, spływającej w grubych fałdach na ziemię, opatrzonej od góry szeroką pelerynką. W opuszczonej lewicy trzyma na piersiach grubą księgę oprawną, ozdobioną napoprzek literami *S. M. P. E.* Prawa dłoń zaciśnięta opiera się na górnym brzegu księgi. Dookoła podstawy napis w inicjałach: *Poeta Ovidius Naso Sulmonensis.* Lud, przechodząc obok tej statuy, odkrywał głowy, jak przed świętym. Aż do r. 1870 utrzymał się zwyczaj zdobienia tego posągu kwiatami i koronami z gałązek w dniu 24 czerwca. Czynili to młodzi rzemieślnicy, wracający z nocnej pielgrzymki do kościoła św. Jana alla Madonna dell'Incoronata. Gest wyciągnięcia palca wskazującego u prawej ręki objaśniano taką legendą: Owidjusz był wielkim przyjacielem Cycerona. Ten skarżył mu się raz na zdradę ze strony ukochanej. Owidjusz, podnosząc palec, powiedział sprośny wierszyk: *Chi de donne se fidarra — nu dite 'n c. se chiaverrà*, a według innej wersji: *Chi de femmene s'è fidate-quiste — 'n c. glie sie chiavate...* Jak Owidjusz w Sulmonie, tak inne postacie klasycznego Rzymu żyją w pewnych miejscach Włoch — w legendach lokalnych: Wergiljusz w Mantui, Plinjusz w Como, Macrobius w Parmie, Cezar we Florencji, Antenor w Padwie, Fabjusz w Bergamo. Temat, traktowany przez Pansę, opracował przedtem A. de Nino, *Ovidio nella tradizione popolare di Sulmona*, Casalbordino, 1886, a choć Pansa chlubi się obfitszym materjałem, i z jego poprzednika można się dowiedzieć wielu szczegółów. Wpływ Owidjusza na poezję europejską od Odrodzenia do naszych czasów przedstawia Émile Ripert, *Ovide poète de l'amour, des dieux et de l'exil* (Paris, A. Colin, 1921) w ostatnim rozdziale p. t: *La gloire du Poète Ovide chez nous*, pp. 227—254.

Marchesi Concetto, Tacito (Biblioteca storica Principato, diretta da Pietro Egidi, I), Messina-Roma (1924), Casa Editrice Giuseppe Principato, str. 325.

Chlubimy się słusznie oceną Tacyta pióra prof. K. Morawskiego, podaną w jego portrecie Tyberjusza, niemniej jak odpowiednim ustępem w Historji literatury łacińskiej tegoż uczonego, ale równocześnie czujemy żal do losu, że nie natchnął prof. Morawskiego myślą napisania całego tomu o Tacycie, którego, jak nikt, czuł i który, jak nikt, był godny jego iście Tacytejskiej wnikliwości i jego Tacytowskiej sztuki przedstawiania osób. Znana mo-

nografja G. Boissiera (z r. 1904) jest zanadto „elegancka", zanadto „cyceroniańska" w sposobie myślenia i przedstawienia, by mogła bez reszty wyrazić Tacyta, a dzieło E. Courbaud *(Les procédés d'art de Tacite dans les Histoires*, 1918) ogranicza się do analizy stylu i artyzmu Historji. Monografja Marchesi'ego, z zawodu historyka, z zajęcia dziennikarza, z przekonań radykała, jest dopiero tem dziełem, które w obecnej chwili może dać największą sumę zadowolenia badaczowi Tacyta, najwięcej pouczenia laikowi. Uzbrojony w całą współczesną wiedzę o Tacycie i ścisłą metodę filologiczną i historyczną umie autor przekonywająco rozstrzygać mnóstwo wątpliwości co do osoby i dzieł Tacyta, ale umie też uwydatnić oryginalnie podstawy jego myślenia politycznego i zasady jego historjografji, a czyni to nietylko da odtworzenia „prawdy" historycznej, ale i dla wykazania, jak żywe i trwałe są jeszcze dziś poznania Tacyta o podstawowych ułomnościach życia publicznego. Czytelnik dziwi się, że autor w tekście nie uwzględnia zupełnie *Dialogus de oratoribus*. Wyjaśnia to w *Appendice*, przypominając, że przypisywanie tego dziełka Tacytowi niema żadnej podstawy zewnętrznej. W kodeksie z Hersfeld, źródle wszystkich innych, Dialog był anonimowy, a jeśli imię Tacyta pojawia się w większości odpisów, to polega na konjekturze. Także Decembrio, opisując dokładnie kodeks z Hersfeld w r. 1455, przypisał Dialog Tacytowi na podstawie konjektury. Panormita, pisząc w r. 1426 list o owym kodeksie do Guarina, pisze wyraźnie, że znaleziony Dialog *est, ut coniectamus Cor. Taciti.* Podstawą konjektury był fakt, że w tym samym kodeksie były dwa inne dziełka Tacyta. Ale mnich, który pierwszy doniósł Poggiowi o zawartości kodeksu z Hersfeld, wymienił imię autora tylko przy *Germanii* i *Agrykoli*, bo je czytał w pięknych subskrypcjach, a nie wymienił przy *Dialogu*, bo go nie było. W braku świadectwa rękopiśmiennego nie możemy więc uważać *Dialogu* za dzieło Tacyta. Imię opuszczone jest imieniem zaginionem, gdy niema innych pewnych indycjów. A indicia pozwalają tylko na stwierdzenie, że autor żył równocześnie z Tacytem. Również zajmujące jest stanowisko autora wobec tezy Fabii *(Les sources de Tacite dans les Histoires et les Annales*, 1893) o jednoźródłowości Tacyta, lub wobec tezy Courbaud'a o obrazowości jego stylu. M. wykazuje jednostronność ich stanowisk i broni wielożródłowości i wielu tendencyj artystycznych. Najwspanialsza jest jednak część o Tacycie jako polityku i historyku, o jego koncepcji etyczno-prawnej, stosunku do cesarstwa, programie etyczno-historycznym, zmyśle historycznym, analizie psychologicznej (Tyberjusz, psychologja tłumu, wojna domowa, Otto). Oceniając historyka, przypomina M. zdanie Nissena, że gdyby czas zamiast Historyj Tacyta zachował nam Historje Plinjusza, skarb umysłowy ludzkości byłby uboższy, ale bylibyśmy lepiej poinformowani o roku czterech cesarzów. „Nie (odpowiada autor włoski), byłby uboższy i skarb umysłowy i skarb historyczny, bo historja nie jest archiwum notatek, lecz układem faktów w zbiorowem ujęciu, które pisarz musi zrozumieć i odtworzyć, aby potomność nie zgubiła wątku historycznego ideału swej przeszłości. Gdyby czas zamiast dzieła Tacyta zachował dzieło Plinjusza, nie czulibyśmy i nie znalibyśmy prawdziwej historji owego krwawego roku". Tacyt spełnia zadanie historyka jako opowiadacz i jako tłumacz: rzuca na podaną wiadomość światło i duszę własnej osobistości i własnej sztuki. Kto gani Tacyta za to, że jest malarzem, gani go za to, że jest

artystą. Historyk, któryby nie był malarzem, jest strażnikiem cmentarza, spisującym skrupulatnie wykaz umarłych. Z mistrzowskiego ustępu o pisarzu tylko jedno zdanie: Tacyt jest jedynym wśród wszystkich literatur pisarzem, który dokazał cudu, aby dać odczuć milczenie w sztuce słowa. Nie można go wiernie tłumaczyć na żaden język świata, bo to byłoby doprowadzeniem go do stanu dzikości. Styl Tacyta nie da się naśladować, jak jego sposób myślenia. Zwięzłość i rozmaitość to tylko wykładniki niespodzianek, a nie reguły określonego rodzaju stylu...

Od czasu Guilelma Ferrera *Grandezza e decadenza di Roma* nie czytałem dzieła o strożytności, napisanego tak nowocześnie; Marchesi jest jednak głębszy od Ferrera.

Kraków. T. SINKO.

Ganszyniec Ryszard, Polskie listy miłosne dawnych czasów. Skład główny Księgarnia Zakładu Nar. im. Ossolińskich, Lwów, Plac Halicki L. 12 a. — Warszawa, ul. Nowy Świat L. 69. 1925. — str. XII+239.

Pokaźne to dzieło zawiera przedewszystkiem krytyczną edycję cennych tekstów w 3 grupach, któremi są:

I. (str. 48-75). Zbiór listów miłosnych łacińskich, spisanych ok. r. 1480 przez Polaka i w Polsce (w Krakowie), z rkp., znajdującego się dziś w Bibljotece Państwowej w Berlinie (Lat. Quart. 239), na który po raz pierwszy wskazał w r. 1894 Al. Brückner (Średniowieczna poezja łacińska w Polsce II, str. 59 i nast.). Oprócz listów 10 i 11, które są pochodzenia niemieckiego (może kolońskiego), wszystkie inne mogą być, zdaniem wydawcy, pochodzenia krakowskiego i rozróżnić w nich należy: *Listownik humanistyczny* (2 i 3) i *Listy osobiste krakowskiego pochodzenia* — (2. 4. 5. 6. 7. 8. 9.). Powstanie zbioru wyobraża sobie autor w ten sposób, że to „miłość pogrążyła gorące serce i głowę zbieracza listów miłosnych: ze wszech stron zbiera on chciwą ręką kwiaty dla ozdobienia swej miłości — szuka słów dla wypowiedzenia swych uczuć, wprowadza błyskotki, by wyobraźni wybujałej i zawsze czynnej podać materję do tworzenia wspaniałych scen baśniowych i miłosnych". Pomimo szczegółów humanistycznych wydawca sądzi, że „listy są tak scholastyczne jak nic drugiego na świecie" i nie mogą być dowodem roznieconego już rzekomo płomienia humanizmu w Polsce. Obok tekstów łacińskich dał wydawca przekłady polskie T. Króchówny dla prozy i J. Jedlicza dla wierszowanego listu 5, tudzież kontaminację przekładów obu tłumaczy dla wierszowanych części listu 6. Jest to pierwsza kompletna krytyczna edycja tych tekstów.

II. (str. 166—191). Łacińskie miłosne listy a) średniowieczne i b) humanistyczne. Do pierwszych należą: Przedruk listów miłosnych z zakończenia Summa Dictaminis Bernarda de Meung z XII w., Listy z Tegernsee z rkp. listów Brata Werinhera Monach. Lat. 19419 z w. XII (do edycji używał p. G. fotografji rękopisu i po raz pierwszy próbował uzupełnić podane w listach półwiersze), *Rota Veneris* magistra Bon-

compagna z XIII w. (do edycji używał p. G. rkp. monachijskiego z w. XIV, nieznanego dotąd rkp. krakowskiego, niezupełnego Jag. 2458 f. 419 z w. XV). Do drugich: Przedruki listów erotycznych Eneasza Sylwjusza z r. 1443, Franciszka Negri z r. 1488, Jana Sommerfelta z r. 1493, Alberta de Pnyewy z r. 1465, Konrada Celtesa z r. 1492, Jana Ursinusa z r. 1495, Bernardyna Feyge z r. 1500, Erazma z Roterdamu z r. 1522, przy których wydawca częściowo posługiwał się rękopisami.

III. (str. 212—237). Polskie listy miłosne, a to: z w. XV (1429—1554), wydane już dawniej przez Malinowskiego, Maciejowskiego, Łosia, Brücknera, Bruchnalskiego (n. 1—6), dalej z w. XVI—XVIII, wydane po raz pierwszy przez G. a mianowicie: *Zbiór listów jednej zacnej pani do męża swego, we Włoszech będącego* (n. 7, 1—10) z rkp. Ossol. 197, dwa zbiory listów „z czasów Sobieskiego" t. j. *Listy do Anusienki, cześnikówny w Warszawie* (n. 8, 1—14) z rkp. Ossol. 637, powstałe w r. 1650 i *Listy z podróży* (n. 9, 1—8) z rkp. Ossol. 688, dalej *Listy młodzieńca do panny* (n. 10, 1—2) z kopji rkp. Ossol. 401 z w. XVIII, *List księdza kochającego do matki* (n. 11) z rkp. Ossol. 699 i 1654 z r. 1757, *Parodja listu miłosnego*, podobno z kół Konfederacji Warszawskiej (n. 12) z rkp. Ossol. 253.

Wydanie tych tekstów, oparte w znacznej mierze, czasem wyłącznie, na własnych porównaniach rękopisów, zaopatrzył p. G. w obszerny „Wstęp", w którym zajął się teorją *Listownika dla zakochanych* (str. 1—5) i problemem *Listu miłosnego* jako takiego (str. 10—41). Po za tem wszystkie listy otrzymały mniej lub więcej obszerne objaśnienia, dodane już to po tekstach (do grupy I, str. 79—119), jużto przed niemi (II i III, str. 133—166 i 192—212), znalazł się także osobny ustęp *O topice listów miłosnych* (str. 119—237).

Filologa klasycznego zainteresuje oczywiście przedewszystkiem Wstęp zawierający m. i. *Dzieje listu miłosnego*, w których autor, w swem słusznem dążeniu „do historycznego ujęcia kwestji listów miłosnych", rozpoczął od *Listu w starożytności*. A znaną jest przecież rzeczą, że takiego zarysu dotychczas nie posiadamy, gdyż jedyne dzieło, po którem częściowo przynajmniej załatwienia tej sprawy spodziewać się należało: Herm. Peter, Der Brief in der röm. Litteratur, Leipzig 1901, zawiodło w zupełności (por. F. Leo, Gött. Gel. Anz. 1901, N. 4, str. 318—325) i wywołało słuszną uwagę E. Nordena: „Die Geschichte des antiken Briefes ist noch zu schreiben" (Einleitung in die Altertumswissensch. I ², str. 316).

Do wypełnienia tej luki praca p. G. przyczynia się niestety zbyt mało, a to głównie z tego powodu, że autor zupełnie świadomie (str. 13 uw. 1) porzucił jedyną drogę, jaką w tym kierunku przygotował w świetnem swem dziele A. Deissmann, Bibelstudien, Marburg 1895: Prolegomena zu den biblischen Briefen und Episteln, str. 187 i nast. (por. tegoż: Licht von Osten, Tübingen 1910, str. 1090 i nast., str. 164—166, Paulus, Tübingen 1911, str. 4—18). Uczony ten wykazał w sposób niezwykle przekonywający, że list jest tak stary jak pierwsze próby pisma wogóle i że na początku rozwoju listu, jako literatury, stoi w każdym razie list prawdziwy, wynikły z codziennej potrzeby porozumienia się z adresatem — i tylko z adresatem, bez żadnej myśli o współczesnych czy potomnych, tak jak to Cicero powiedział o listach: *inventa res ipsa est ut certiores faceremus absentis, si quid esset, quod eos scire aut nostra aut ipsorum interesset* (Fam.

II 4, 1) — a dopiero pierwsze opublikowanie z jakiegokolwiek powodu takich listów, czyli późniejsze zamienienie ich na literaturę, dało komuś pochop do pisania listów literackich, czyli umieszczania literatury w formie listów, przeznaczonych zgóry dla ogółu. Przy tem wszystkiem, o ile chodzi o ujęcie linji rozwoju, jest rzeczą zupełnie nieistotną, czy możemy dziś wskazać na rzeczywiste fakty, jako na konkretne etapy w tym rozwoju, czy też nie, gdyż wszystkie okazy poszczególnych faz istnieją przecież później obok siebie i jest równie niemożliwą, jak niepotrzebną rzeczą wykazywanie „kto pierwszy" napisał taki czy taki list. Tylko naiwnie początkująca wiedza starożytna układała „katalogi wynalazców" (M. Kremmer, De catalogis heurematum, Lipsiae 1890) i dziwić się należy, że p. G. powołuje się na jedną taką grecką bajkę, że „królowa Atossa, matka Kserksesa, podług tradycji starożytnej (Tatian Or. p. I 15 Schwartz, Clemens Alex. Stromat. I 16) wynalazła sztukę pisania listów" (str. 13).

Porzuciwszy tedy jedyną racjonalną drogę, na którą wskazał Deissmann, p. G. błąka się w labiryncie obfitych, a tak skrupulatnie przez siebie zebranych faktów, ciągle niemal konfundując list prawdziwy z listem literackim i twierdząc n. p. raz, że „list miłosny pochodzi z powieści" (str. 6), drugi raz, że „z epigramu" (str. 26), lub że „mógł się najpierw wyłonić w dramacie" (str. 26).

Drugim błędem tego zarysu, traktującego przecież między innemi o listownikach, a więc o teorji pisania listów, jest zupełny brak wzmianki o starożytnej teorji epistolograficznej, obszernie przez teoretyków greckich i rzymskich traktowanej i dziś już mniej więcej zrekonstruowanej, jako część retoryki ogólnej (G. Przychocki, De Gregorii Nazianzeni epistulis, Cracoviae 1912: De epistularum scribendarum doctrina, str. 4—24). Gdyby był autor zainteresował się starożytnemi, ale późnemi listownikami, takiemi jak: Demetriosa Τύποι ἐπιστολικοί i Libaniosa Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες (ed. Weichert, Lipsiae 1910), które, wychodząc z zupełnie fałszywego punktu widzenia (p. Przychocki l. c. p. 115—116), rozróżniają 21 i 41 a w niektórych rękopisach aż 111 (!) „typów listowych", nie byłby dawał podobnie fałszywego i niemożliwego do przyjęcia podziału listów miłosnych „na 5 kategoryj" (str. 1), gdyż tak samo dobrze mogłoby ich być 3 lub 10. Należało też wspomnieć o innych, dość licznych greckich listownikach, o których pisze H. Rabe, Aus Rhetoren-Handschriften, Rh. Mus. LXIV 1909, 284 nast. i o najstarszym wogóle listowniku, jaki posiadamy, z II w. przed Chr., na który zwrócił uwagę W. Schmid, Ein epistolographisches Uebungsstück unter den Pariser Papyri, Jahrb. für Cl. Philol. XXXVIII 1892, 692—697.

G.owi trafiają się jeszcze tu i ówdzie inne usterki. Tak n. p. niedość wyraźnie liczy się z nieautentycznością rzekomych miłosnych listów Cycerona (str. 17 i 23, por. G. Przychocki, Ciceroniana, Eos XXIII 1918, str. 21—22), a cytując zdanie Plinjusza (Ep. I 16, 6) o listach żony Pompejusza Saturninusa, iż „przypominały mu Plauta i Terencjusza, przełożonych na prozę" *(legit mihi nuper epistulas: uxoris esse dicebat: Plautum vel Terentium metro solutum credidi)* dodaje uwagę: „Musiały to być ładne listy, jeśli przypominały tak Plauta i Terencjusza, gdzie wstępujemy do najlepszego towarzystwa heter IV w." (str. 24). Myli się zatem autor, gdyż chodzi tu jedy-

nie o styl i język (por. dalszy ciąg listu Plinjusza), tak samo jak w słowach Cycerona, wypowiedzianych o starej Lelji: *Equidem cum audio socrum meam Laeliam — eam sic audio, ut Plautum mihi aut Naevium videar audire: sono ipso vocis ita recto et simplici est* et q. s."

Wprawdzie sam wyraźnie stwierdza, że „daje tylko zapiski, jakie mu nasunął przypadek i podszepnęła pamięć" i że dlatego tylko mówi o starożytności, „by naszym listom miłosnym nadać tak im potrzebne tło historyczne, by je wyrwać z tego stanu odosobnienia, który łatwo mógłby się przyczynić do przewrotnego ich pojmowania", ale... właśnie dlatego, chcąc tym listom nadać właściwe tło historyczne, nie można tych spraw zbyt poważnie traktować.

Główna i wielka wartość całego dzieła leży w skrupulatnem wydaniu i wzorowej krytyce tekstów, gdyż w znawstwie łaciny średniowiecznej p. G. bodaj niewielu dzisiaj ma równych sobie uczonych — tudzież w znakomitych objaśnieniach kulturalno-obyczajowych, gdzie wydawca — jakkolwiek zastrzega się czasem, że nie chce podawać szczegółowych komentarzy (n. p. str. 94) — okazuje zdumiewającą wprost wiedzę, która zjednała mu już europejską sławę.

Przekłady są wszystkie bardzo dobre, a tłumaczenia wierszowane Jedlicza wprost prześliczne.

Dzieło to, jedyne w swoim rodzaju i tak ważne dla historji kultury polskiej, zostało wydane własnym kosztem autora — rzecz przygnębiająco charakterystyczna dla naszych stosunków wydawniczych, gdy nie brak u nas przecież rozmaitych „Książnic", tak hałaśliwie reklamujących swe rzekomo „kulturalne głównie aspiracje".

Warszawa. GUST. PRZYCHOCKI.

Przychocki Gustaw, Plautus. Kraków 1925. 8° XVII + 534.

Śmiech Plauta — jak słusznie zauważył Jensen („Quid rides" C. 7. 207—219) — nie jest śmiechem Bergsona ani Meredith'a; to wybuch wesołości naturalnej, śmiech dziecka spontaniczny i bezkrytyczny. To też łatwiej u niego o t. zw. *Augenblickskomik*, o βωμολοχία starej komedji, niż o prawdziwy komizm charakterów, który jest według Bergsona głównem, bo najgłębszem źródłem — komicznego śmiechu. Jego publiczności odpowiadały najlepiej błazeństwa prymitywnej scenki ludowej, błazeństwa, które zresztą znajdowały jeszcze mir u zepsutej już dobrym dowcipem, wielkomiejskiej, bo znającej się na rzeczy, publiczności z czasów Arystofanesa, pokutując nietylko w jego dziełach (że u współczesnych mu pisarzy wybijały się na plan pierwszy, świadczą parabazy *Chmur* i *Pokoju*), ale i w utworach następców (jak świadczy traktat Coislin 57), żeby następnie — gdy zostały częściowo wyparte przez inne elementy — święcić triumfy na prowincji. I w Grecji bowiem, jak sądzę, sztuki wycofane z obiegu w stolicy, przykrojone nieco do gustów miejscowych, stanowiły atrakcje dnia w miastach mniej twórczych artystycznie. A czem była publiczność rzymska jeszcze z czasów Plauta, jak nie publicznością prowincjonalną, różniącą się od publiczności prowincji greckiej całą kulturą teatralną, jaką mogła zdobyć tamta dzięki stopniowemu zapoznawaniu się z fazami rozwojowemi sceny ateńskiej — podczas gdy Rzymianie przeżywali wszystkie zjawiska literackie w gwałtownym skrócie. Nic dziwnego

więc, że gdy Terencjusz roztoczył przed nimi całą subtelność Menandra — było to przedwczesne i przełożyli nad nią — walki gladjatorów. Jeżelibyśmy, nawiązując do praktyki dzisiejszej prowincji, zechcieli sobie wyobrazić, jakim zmianom mogła ulec komedja ateńska, podczas całego swego rozwoju, na scenie prowincjonalnej, to otrzymalibyśmy w skrócie — komedję rzymską. Przedewszystkiem, zaczepność ἀρχαία musiałaby ulec lokalizacji, a co za tem idzie — stępieniu: nigdzie bowiem w Grecji nie pozwalanoby na podobne zuchwalstwo języka; istne orgje natomiast święciłyby te elementy komedji, które w Atenach powoli usuwano na korzyść bądźto dowcipu politycznego (Arystofanes), bądź też komizmu charakterów (Menander): mam tu na myśli ἤθη βωμολόχα. Tutaj też mogła zachować się parabaza starej komedji, chociaż także w zmienionej postaci: wyzyskanoby zawarty w niej komizm sytuacyjny a odrzuconoby wszelkie namaszczenie wielkiej myśli politycznej; pozostałyby żarty i ślady dawnej zaczepności (ot coś w rodzaju występu Choragusa w *Curculio'nie* Plauta). A i śpiewu nie wyrzekłaby się ta publiczność (z natury konserwatywna) na korzyść sentencyj filozoficznych komedji nowej. Przyjęłaby z niej natomiast fabułę, ciekawą, romansową fabułę, no i otrzymalibyśmy zczasem coś w rodzaju operetki i coś w rodzaju komedji Plauta. Wcześniejszy etap — to Newjusz, rodem z Kampanji, ojczyzny rzymskiej farsy ludowej, której z pewnością nie były obce ἤθη βωμολόχα καὶ τὰ τῶν ἀλαζόνων, która nadto miała z komedją grecką wspólny zwyczaj używania brzydkich masek; Newjusz, posądzony przez starożytnych (Festus p. 217 m) o napisanie Atellany, a w którego fragmentach spotykamy wyraźne ślady staroateńskiej παρρησία (cf. Leo, Plaut. Forsch. p. 77—93); drugi — to Plautus, zapewne sam były aktor tejże farsy, która w Umbrji położyła nawet swe piętno na nazwisku jego rodziny. — Reprezentuje on wzmożony komizm sytuacyjny na niekorzyść zaczepności, no i fabułę, często iście romansową, nowej komedji. Trzeci etap — to prawie Ateny: pół Menander - Terencjusz. — Aktor grający jego *Formjona* znał lepiej od samego autora upodobania rzymskiej publiczności i przeniósł do tej roli doświadczenie, wyniesione z innych sztuk. Stosunek tego aktora do kreowanej przez niego postaci — to stosunek Plauta do greckich oryginałów: doświadczenie wyniesione skądinąd, gruntowna znajomość sceny i publiczności. Tłumacz i świetny reżyser korzysta on z całego dorobku komedji greckiej, przystosowując go do otoczenia.

Literatura o Plaucie wzbogaciła się w ostatnich latach o trzy znakomite dzieła, w tem aż w dwie monografje. Mam tu na myśli prace: Michaut'a (Histoire de la comédie romaine. 2-ème partie. Plaute. 2 vols. Paris 1920), Fraenkla (Plautinisches im Plautus, Berlin 1922) i Przychockiego (p. w.). Wszystkie trzy prace za jedyne i prawie wyłączne źródło Plauta uważają nową komedję, uciekając, z braku dowodów, przed innemi koncepcjami; wszystko, co odbiega od nastroju względnie treści νία, a niezupełnie pokrywa się z komedją Arystofanesa (jakby była ona wyłączną przedstawicielką ἀρχαία), kładą na karb Plauta (Michaut, Przychocki) lub jego poprzedników (Fraenkel: por. świetny rozdział 10 pt. Ursprung und Art der Cantica). Fraenkel (str. 53) wprawdzie zwraca uwagę na to, że plautyńskie błazeństwa więcej mają wspólnego ze starą i średnią komedją niż z nową, ale wyciąga z tego spostrzeżenia konsekwencje na korzyść oryginalności Plauta, który

miał sam z siebie przywrócić do dawnych praw „das jedem komischen Spiel ursprünglich zugehörige Element des γελοῖον, das nur dem Momente dient".

Zanim przystąpię do szczegółowego omówienia książki p. Przychockiego, muszę zgóry zaznaczyć, że, chociaż najpóźniejsza z dzieł wyżej wspomnianych, do najciekawszego problemu pochodzenia pewnych składników komedji Plauta nie przynosi nic nowego. Tu należy prędko dodać, że nie rości sobie ona do tego pretensji, a nawet w swej skromności posuwa się tak daleko, że kładzie główny nacisk na swój charakter informacyjny. Autor jest zbyt skromny. Z wielu problemów, jakie nasuwają dzieła rzymskiego komika, niektóre zostały przez niego odrębnie ujęte, a przechylenie się na stanowisko któregoś z uczonych — prawie zawsze uzasadnione, przyczem to uzasadnienie dodało jeszcze jedno *pro* lub *contra* do znanych nam dotychczas. Główny cel książki: „wyrazista charakterystyka twórczości Plauta" został osiągnięty, a zapał, z jakim autor pracował nad ulubionym, jak się zdaje, pisarzem, przypomina tylko entuzjastyczny trud Boy'a-Żeleńskiego; jego też ma się na myśli przy czytaniu gęsto w pracy rozsianych i nieraz bardzo obszernych urywków z komedji Plauta, ogromnie żywo i zgodnie z duchem oryginału przetłumaczonych. Szkoda tylko, że autor z równą konsekwencją nie przytacza przekładów z komedji greckiej, której fragmenty raz tłumaczy, drugi raz znowu podaje w oryginale.

Jeżeli porównamy — będzie to rzut oka ogólny — książkę p. P.-go z dziełem Michaut'a — a mamy zamiar robić to często w niniejszej recenzji, tak ze względu na niecodzienność pojawienia się na horyzoncie literatury klasycznej dwóch monografij o jednym pisarzu jak i ze względu na to, że znakomite dzieło francuskie nie doczekało się jeszcze u nas sprawozdania — to zauważymy, że często wzajemnie się uzupełniają. Tak np. P. daje nam — jak zapowiada w przedmowie — kompletny obraz rezultatów badań nad rzymskim komikiem, uwzględniając całą literaturę przedmiotu aż do chwili ukazania się jego dzieła (wśród prac ogólniejszych lecz ściśle z kwestją plautyńską związanych, zauważyłam tylko brak rozprawy Kollara: Der Zusammenhang der neuen Komödie mit der alten [Phil. Woch. 1921 i — co mnie trochę dziwi — nigdzie śladu znajomości — chociaż jest mowa o mimie — wspaniałego dzieła Reich'a, Der Mimus) co już stawia tę monografję w liczbie niezbędnych dla każdego plautologa. Michaut poświęca cztery stronice (I 56—60) poglądem starożytnych na Plauta — czego niema u P.-go, który znowuż w rozdziale siódmym swego dzieła informuje nas o zależnościach i o wpływie Plauta na komedję europejską aż do czasów ostatnich — czego ani śladu u francuskiego uczonego. Książką P.-go kończą nadto bardzo szczegółowe indeksy imion i rzeczy, konieczne w tego rodzaju pracy, a nieobecne u Michaut.

Na treść naszej monografji składa się siedem rozdziałów, które przejdę kolejno, wymieniając tylko to, co autor daje w nich nowego.

Rozdział I poświęcony jest, podobnie jak u Michaut, krótkiej charakterystyce palljaty i poprzednikom Plauta. Przyczynę zaczepności Newjusza widzi P. nie w znajomości starej komedji, lecz w samej naturze poety i w zależności od vita.

Rozdział II — to życiorys Plauta. Zajmuje się tu nasz uczony (tak jak i Michaut) sprawą nazwiska, źródłami biografji, rozbiorem legendy warrońskiej

(idzie tu za wywodami Lea) i ustaleniem dat autentycznych. Przypuszczenie, że Varro rekonstruował biografję Plauta na podstawie wzmianek w jego komedjach, zwłaszcza jeżeli autor cytuje ustępy z *Mercator* i *Trinummus* (s. 21—22), które najprawdopodobniej pochodzą z greckiego oryginału, o czem chyba Varro najlepiej wiedział — wydaje mi się, mimo analogji do praktyki nowoczesnego uczonego (Sellar'a,) niczem nieusprawiedliwione.

Rozdział III poświęca autor analizie wszystkich zachowanych komedyj w porządku alfabetycznym (a nie jak u Michaut, który — co jest mniej nużące dla czytelnika, gdyż unika się powtarzań — omawia je według rodzajów). Hipotezy autora i uwagi, jakie, w związku z niektóremi, nam się tu nasuwają, są następujące: Na str. 33 spotykamy się z uwagą, że do prologu kom. *Amphitruo*, będącego i w greckiej sztuce, Plautus dużo „od siebie dodał". Otóż nie wiem, dlaczego miałby Plautus dodać „od siebie" właśnie to miejsce, w którem Merkury przyrzeka widzom, za wysłuchanie komedji, powodzenie w handlu i w transakcjach pieniężnych, skoro ten ustęp — to typowa *captatio benevolentiae*, znana nam już ze sztuk Arystofanesa (*Ptaki* przyrzekające „ptasie mleko"; *Chmury* — pomyślność...), no i ze starożytnej teorji prologu: jest to przecież gatunek mieszany (γένος μικτόν) według Diomedesa (por. Michaut I p. 97). Podobnież nie rozumiem, skąd pewność, że wzmianki o „tragiko-komedji" nie było w greckim oryginale: toż to wyraźna parodja utartego u greckich pisarzy, a przejętego później przez Rzymian, zwyczaju zapowiadania, że są oni twórcami pewnego gatunku poetyckiego. Niewiadomo również, czemu rada kucharza, udzielona w kom. *Curculio* stręczycielowi, żeby się udał do świątyni Jowisza Kapitolińskiego, na którego tyle razy krzywoprzysięgał, miała być produktem dowcipu Plauta (s. 96)? Mógł najwyżej ten żart zlokalizować. Prolog w *Asinaria* wygłosił — według trafnego przypuszczenia P.-go — Mars (s. 43). W komedji *Captivi* natomiast ta sama hipoteza wydaje mi się bezpodstawna: jeżeli bowiem ze słów (s. 72): „a na wojnie najlepsi żołnierze" wysnuto podejrzenie, że to Mars, to z poprzedzającego wiersza: „sędziowie najprawsi w pokoju" możnaby wyciągnąć wniosek, że wygłosiła go... Temida. To samo da się powiedzieć o prologach *Poenulus* i *Menaechmi;* i tu bowiem P., wysnuwszy z tekstu pierwszej z tych komedyj duże prawdopodobieństwo, że wypowiedziała go *Salus* (s. 65), wprowadza w sposób zupełnie nieprzekonywający tę samą postać do prologu drugiej (t. j. do *Men.* s. 65). Nieudana, chociaż bardzo dowcipnie pomyślana jet hipoteza, jakoby w *Asinaria* wskazówką na późniejsze pochodzenie oryginału tej komedji był fakt, iż jeden z występujących w niej niewolników każe sobie żartem oddawać cześć jako bóstwu *Salus*, co ma być aluzją do przydomku Σωτῆρ, udzielanego diadochom (s. 44): przecież drugi z tych niewolników każe siebie czcić jako *Fortunam atque Obsequentiam* (v. 717), a na to nie znalazłoby się analogji na dworze diadochów. Są to igraszki słów, które p. n. „Identifikationen" omawia bardzo szczegółowo Fraenkel w cytowanem wyżej dziele (Rozdział II: Motive der Verwandlung und Gleichsetzung). Konfuzja ról niewolników w kom. *Aulularia* pochodzi, zdaniem autora, z czasów poplautyńskich i jest dziełem reżysera (s. 52). Czas powstania tej sztuki w związku z wygłoszoną w niej tyradą przeciwko zbytkowi kobiet, podobnie jak czas wystawienia *Epidicus*, kładzie nasz uczony na rok 195 po zniesieniu *lex Oppia* (por. s. 57 i 108). Wzmiankę o Pellionie w *Bacchides* wypowiada sam Pellio (s. 64): ma to być

jednym z lepszych pomysłów komicznych Plauta. Wraz z przyjęciem tej koncepcji — a jest ona bardzo ponętna jako zgodna z duchem prymitywnego komizmu (przebieranie się za kogoś i związane z tem sztuczki w rodzaju mówienia o sobie: „Pana (i) X... nie znam" lub „mówisz o tej antypatycznej osobie" itp. mogłyby tu posłużyć za rudimenta) — upada twierdzenie Lea, z którem P. polemizuje (por. s. 64), jakoby ta komedja była grana po r. 200 kiedy Pellio był jeszcze z Plautem w zgodzie, skoro grał *Stichus'a*. Przy czytaniu analizy kom. *Poenulus* rzuca się w oczy ciekawy pomysł rekonstrukcji drugiego tytułu tej sztuki: *Patruos*, przyczem zręcznie wydobyto grę wyrazów: *Pultiphagonides* ma być żartobliwym przydomkiem Plauta, który czyni w ten sposób aluzję do rodowego imienia *Maccius*, pochodzącego od *macco* — papka (por. s. 168). Do sprawy tej przyrzeka autor powrócić w specjalnej pracy. Czas wystawienia *Poenulus'a* wysnuwa trafnie ze słów adwokatów (a więc ok. r. 200 po drugiej wojnie punickiej). W kwestji dwóch zakończeń tej komedji jest zdania, że obydwa pochodzą od Plauta, który postąpił tu tak, jak pisarze nowocześni (Ibsen, Fredro, por. s. 169).

Rozdział IV poświęca P. klasyfikacji i kompozycji komedyj Plauta, dzieląc je w myśl prawideł starożytnych na: *statariae* i *motoriae;* zaliczywszy do tej drugiej kategorji lwią część utworów, rozróżnia w nich jeszcze, stosownie do „nowoczesnej teorji literackiej": *comédies larmoyantes* (w zakres ich włącza te sztuki, które Michaut dzieli na: *comédies de moeurs* i *comédies romanesques*), kom. charakteru, intryg i krotochwile, przyczem kładzie słuszny nacisk na płynność wszelkiego podziału. Trudno więc z nim polemizować nawet wtedy, gdy do komedji charakterów zalicza nietylko *Aulularia* — uważane słusznie przez Pichon'a i Michaut'a za projekt takiej komedji — ale i *„Żołnierza Samochwała"* i *„Gbura"* (*Mil. glor.* i *Trucul.*), gdzie przecież domniemane „charaktery" są typami konwencjonalnemi, występującemi w tej samej „formie" i w innych sztukach. Wszystkie prologi, poza niektóremi partjami z *Casin'y* uważa P. tak, jak Michaut, za autentyczne (s. 236—7): większość z nich wygłaszały postacie alegoryczne. Znalazłszy wśród nich przykłady na cztery rodzaje, podane przez Donata (s. 232—240), za przejście od polecającego do polemicznego uważa prolog z *Asinaria* (s. 239). Mam wrażenie, że zaszło tu jakieś nieporozumienie: przecież jest to typowe polecenie sztuki i nic ponadto! Sądziłabym, że raczej zadatkiem na polemiczny jest, zamknięty przez naszego uczonego w kategorji polecających, prolog z *Captivi*, w którym przebłyskują ślady polemiki przeciwko takim konwencjonalnym figurom jak: *leno, hetaera, miles gloriosus*, co nasuwa analogje do prologów Terencjusza, no i parabaz Arystofanesa (*Nubes, Pax* etc.).

W przeciwstawieniu do praktyki nowej komedji, Plautus — jak utrzymuje P. — nie motywuje swych monologów i w tem objawia tendencję parodystyczną (s.258—263). W związku z przykładami, jakie tu autor przytacza, pozwolę sobie na kilka uwag: Na str. 259 znajdujemy cytat z Philèmona, parodjujący umotywowanie Medei Eurypidesa, która wylewa swe uczucia przed żywiołami; na str. 262 zaś tę część monologu Charinusa (*Merc.* 3—7), w której drwi on z uskarżających się żywiołom, kładzie szanowny uczony na karb Plauta, chociaż wie dobrze, że ta komedja jest przekładem z tegoż Philemona. Trudno się również zgodzić, żeby apostrofa do własnego serca (*Capt.* 636 sq.), stanowiąca typową parodję znanego komunału greckiej poezji (Homer, Archiloch,

Theognis i i.), mogła stanowić własność Plauta (s. 263). Rzymianie ówcześni z pewnością byli dalecy od wyśmiewania konwencji literackiej, która była przecież dla nich nowością.

Omawiając całe wirtuozowstwo komiki sytuacyjnej u Plauta (§ 6), rozróżnia w niej P. sztuczki zaobserwowane przez Bergsona (a więc: *histoires sans paroles*, spotkania, bijatyki i t. p.): z przytoczonych przykładów wynika jednak, że ta gałąź komiki jest u rzymskiego pisarza znacznie bardziej zróżniczkowana niż przypuszczał francuski uczony, zajęty więcej komedją niż farsą. — Świadome przerywanie iluzji scenicznej ma być, zdaniem autora, oryginalnym pomysłem Plauta (s. 297—301). Należy przedewszystkiem, mojem zdaniem, odróżnić fakt przerywania iluzji scenicznej od r o z c i ą g a n i a jej na widownię. A więc jeżeli *Euclio (Aulul.* 715 sq.) podejrzywa publiczność o zabranie mu złota, to każe jej przez to w i e r z y ć w p r a w d ę t e g o, c o s i ę d z i e j e n a s c e n i e: nie rozrywa przez to iluzji scen., lecz ją jeszcze p o g ł ę b i a. (W tym duchu inscenizował np. Reinhardt w Berlinie *Dantona* Romain Rollanda, każąc aktorom zmieszanym z publicznością tworzyć tłum, asystujący na posiedzeniu Trybunału Rewolucyjnego.) Tutaj należy zaliczyć: scenę z zaginioną skrzyneczką *(Cist.* 678 sq.), *Poen.* 920 (niewolnik chce opowiedzieć panu intrygę w domu, żeby nie powtarzać przed widzami), *Merc.* 160 sq. i 434 sq., *Poen.* 1224, *Most.* 280 itp. Od tego, tak częstego w starej kom. wciągania publiczności w życie sceniczne różni się takie świadome przerywanie iluzji jak np. w *Poen.* 597 sq., gdzie jest mowa o „*aurum comicum*" lub tamże w. 550 sq. Zarówno na rozszerzanie jak i na przerywanie iluzji scenicznej spotykamy analogje w komedji starej, z pewnością stanowiły one atrakcje farsy ludowej, a większa stosunkowo ilość wypadków u Plauta da się łatwo wytłumaczyć zarówno predylekcją jego publiczności jak i zaginięciem większej części greckich oryginałów.

W r o z d z i a l e V, zatytułowanym: „Postacie komedyj plautyńskich", stwierdza P., wbrew zapatrywaniom Lea, że najgłówniejszą rolę z postaci kobiecych gra tu nie hetera, która przeważnie nie wpływa na akcję, lecz — ż o n a. Przy charakterystyce każdej postaci podane są jej dzieje w komedji europejskiej. Stosując podział Bergsona *(comique de caractères, de mots, professionel)*, nie zaznacza autor ubóstwa właściwej komiki charakterów. Taka np. autocharakterystyka (spotykana, nawiasem mówiąc, w tym samym stopniu u Epicharma, z którym niedarmo znakomity krytyk literacki Horacy zestawia Plauta, por. monolog pasorzyta w *Nadziei* frg. 35. Kaibel, Com. frg.), przeczy zasadniczemu pojęciu komizmu u francuskiego filozofa: n i e u ś w i a d o m i e n i u — (otoczenie widzi wady wyśmiewanej postaci, gdy ona nie ma o nich pojęcia). U Plauta, jak to słusznie zauważył Pichon (Hist. de la litt. latine p. 64) „les personnages, étant ce qu'ils sont par définition le sont trop franchement; ils vont jusqu'à l'absurde", są to rysy komiki prymitywnej.

R o z d z i a ł VI („Plautus a greckie oryginały") zawiera, w syntetycznym skrócie, to, co było powiedziane, drogą analityczną, poprzednio, plus komizm słów i kompozycja metryczna. Plautus szukał swych pierwowzorów tylko na terenie komedji nowej, zapożyczając się miejscami z mimu *(Stichus)* i wogóle ze współczesnych greckich swawolnych śpiewów i tańców. Istnieją u Plauta, podobnie jak w komedji nowej, występy chóru w antraktach. Nieuzasadnione jes twierdzenie, że takie wypełnienie przerwy, jak występ Chora-

gusa w *Curculio*, jest pomysłem rzymskiego komika: nie znamy przecież pierwowzoru tej komedji. W przeciwstawieniu do Michaut'a, który podnosi zacięcie moralizatorskie niektórych utworów Plauta, uważa P., że tendencje budujące były mu zupełnie obce (s. 453 sq.). Stwierdzając przeciwne plautyńskim cele ἀρχαία, przytacza, mojem zdaniem, dość nieszczęśliwie, słowa z *Żab* Arystofanesa (v. 1053 sq.), które ten pisarz wymierza przeciwko Eurypidesowi; jest więc w nich mowa nie o komedji, lecz o tragedji: Arystofanes przecież nie mógłby powiedzieć, że jego Muza „ἀποκρύπτει τὸν πονηρόν".

Rozdział VII i ostatni traktuje kwestję zależności i wpływu rzymskiego komika. Porusza tu P. rolę Newjusza w dorobku Plauta i znaczenie utworów plautyńskich dla późniejszej komedji, nie wyłączając Terencjusza (któremu ma zamiar poświęcić specjalne dzieło). Omawiając wpływ Plauta na komedję europejską, daje P., poraz pierwszy u nas, ciekawe przyczynki do dziejów jego utworów w Polsce, poświęcając wiele miejsca „polskiemu Plautowi"-Cieklińskiemu (s. 499—519): wbrew Czubkowi wyznacza czas powstania *Potrójnego* na lata ok. 1578 r., czyniąc z tego utworu nietylko pierwszą u nas prawdziwą komedję, ale i jeden z pierwszych wogóle dramatów odrodzenia (s. 519). Jako dowód zainteresowania się Plautem w XIX w. przytacza curiosum w postaci pracy A. Jochera (w którego „Obrazie bibljogr.-histor.... etc".— por. s. 495 i n. — znalazł ciekawą wzmiankę o istnieniu u nas w 16 w. licznych przekładów komedyj Plauta i Terencjusza), doszukującej się w tekście punickim *Poenulus'a* — mowy prasłowiańskiej.

Kończy p. Przychocki swoje ciekawe, pełne podniet do dalszych dociekań, a zwłaszcza przesycone entuzjazmem dla omawianego tematu dzieło konkluzją, że śmiech komedji europejskiej jest śmiechem Plauta.

Łódź. STEFANJA WARSZAWSKA.

Stolz-Schmalz, Lateinische Grammatik, Laut- und Formenlehre, in fünfter Auflage völlig neu bearbeitet v. Manu Leumann, Hdb I. v. Müller-W. Otto, II 2, C. H. Beck'sche Buchhandlung, München MCMXXVI.

Introductio (pp. 3—35), scripta a J. B. Hofmanno, non solum numero paginarum Stolzianam superat, sed id novum habet quod principia doctrinae explicantur. Apud Stolzium tantum historiam grammaticae et linguae invenimus in introductione enarratam. Iure Hofmann plura quam Stolz edisserit de studii grammatici apud Romanos initiis. Neque tamen Suetonii coniecturam [1]) de Cratete Mallote studii gramatici in urbe Roma auctore etiam a Hofmanno repetitam probo. [2]) Ennii [3]) doctrina grammatica utrius scholae fuerit cum vix addubitari possit, cumque Accium certe eidem doctrinae addictum fuisse prae testimoniorum inopia [4]) tantummodo suspicemur, de Lucilio Alexan-

---

[1]) v. *De gramm.* 2: *quantum opinamur.*

[2]) cf. Kroll, *RE* i. v.

[3]) *hoc locum* analogice ad *haec loca: solui, „quoniam est soleo"; fidus* pro *foedere.* — [4]) scena.

drinorum assecla, i. e. Cratetis doctrinae adversario, non est cur ambigamus. De differentiarum studio Luciliano pauciora quam iustum erat Hofmann exponit. Artium grammaticarum scriptores duabus fere sententiis expediuntur, altum silentium, ut etiam apud Stolzium, est de ratione qua artes compositae sint. Recentiores prorsus praetermittuntur in editione quinta.

Epochas, quas Stolz ex manualibus s. XIX servaverat, Hofmann merito sustulit, dum in historia orationis litteratae, non quid tempora tulerint sed quid singuli auctores novaverint enodare studet. Cautius versus saturnii ratio appellatur vernacula (§ 3 *heimische Weise)*. Certe ea quae in antiquissimis sermonis romani vestigiis occurrit forma versus, iam illius proprietatibus accommodata est. Nihil vere Graecis versum saturnium debere non crediderim. Index eorum qui de hoc versu nuper scripserunt facile augeri potest. Sermo Lucilianus, qui tamen scriptoribus aetatis Augusteae exemplo fuit, non commemoratur. Latius Hofmann in auctores infimae latinitatis inquisivit, quamquam imitatio Ciceroniana, apud scriptores ecclesiasticos obvia, potius ad stili quam linguae historiam spectat.

Quae Hofmann in § 8 prae se fert desideria, vix implentur a Leumanno, nam neque orationis litteratae neque consuetudinis urbanae neque linguae vulgaris incrementa atque conformationem invenimus in his quae sequuntur vocalium consonantium syllabarum desinationum sectionibus. Fere accidit ut introductionum promissa non solvantur in partibus analyticis operis manualis. In quaestionibus phoneticis et morphologicis, quae hic proponuntur, nonnulla principia tractationis, quae post exhibetur, exemplis illustrantur. § 11 de "legibus" phoneticae comparanda est cum § 133, ubi linguas „legibus" phoneticis obstrictas firmis viis procedere contenditur. Quae sententia roboratur oppugnatione virorum doctorum qui eas solummodo propendere et inclinari versus quasdam mutationes vident. Quare duae fere paginae Thesauri L. L. mentioni concedantur (§ 17), non satis perspicio. Studiis Francogallorum multo plus quam fieri solet apud Germanos, tribuitur idque pendet a psychologica magis quam mechanica huius operis ratione.

Quoniam introductio inservit toti operi, cuius reliquae partes duae prodibunt intra hunc annum, propterea recensentur etiam semasiologia syntaxis doctrina de stilo. Fortasse aliquando tractatio systematica principem locum occupabit et ex eis frustulis, quae nunc in analysi ministrantur, corpus coalescet.

Minime exspectationi § 35 de quaestionibus ad stilum pertinentibus respondet. Ut in historia omnis stili, ita etiam latini, principale est discrimen inter duas aetates, quarum in priore figurae lexeos, in posteriore figurae dianoeas praevalent. Bona pars stili posita est in verborum delectu et collocatione atque in periodi conformatione, quo fit ut doctrina de stilo amplior sit quam figurae notio fert.

Phoneticae praemissa est a Leumanno disputatio de cognationibus dialecti romanae cum latissimis tum arctioribus. Apud Stolzium paragraphus haec introductionis generalis agmen claudit. Hic non comparet Leumannum coniecturae Waldei de propiore necessitate inter dialectos italicas et celticas aliquatenus adversari (cf. § 218). Quippe in opere manuali, vitio non verterim quod in quaestionibus difficillimis[1]) Leumann satis habet diversas doctorum opiniones

[1]) ex. c. de accentu §§ 62. 163; de verbis coniugationis III. in -io § 231; de perfecti verborum coniugationis I. in -vi desinatione § 243 b.

proponere, praeserim cum nonnullis earum propria argumenta adstruat, quodque saepius Sommeri ingeniosae audaciae obloquitur. Attamen in § 5, tametsi vetustior sententia Mommseni de origine alphabeti romani ita panditur, ut auctor ei adstipulari videatur, velut pari loco subsequitur adversa opinio Bréalii. Si auctor recentiorem praefert coniecturam, ut post demum apparet, supervacua erat lata Mommseni sententiae enarratio. Leumann graeci quoque alphabeti exordia perlustrat (§ 5. adn. 1). De pronuntiatione linguae latinae multa nuper scripta sunt quae hic non laudantur.

Non assequor quare doctrina de accentu in fine phoneticae (§§ 160—163) locum obtinuerit. Apud Stolzium explicatur hoc syncopes tractatione in fine phoneticae posita. Quae syncopes tractatio quoniam cum quaestione de accentu ab eo coniungitur, hanc ob rem totam de accentu disputationem loco praefationis ad syncopes expositionem collocavit. Hoc ideo nocet, quia tota phoneticae ratio e natura accentus pendet; etiam Leumann, qui hanc accentus vim explodit, saepius cogitur de eo praemonere, antequam ad eius tractationem sub ipsum finem comminus accedat.

Leumann apte abolitionem litterae *Z* ab Appio Claudio factam coniungit cum litterae *r* pro *s* intervocali inductione ab eodem proposita, ut demonstret littera *Z* illud *s* sonorum fuisse antea designatum. Inventa Claudii (§ 7) utilius ad notas relegarentur. *C* apud Stolzium II *De aspiratarum scriptura* concinnius nunc inter censum consonantium (§ 115) legitur. Ad exemplum Sommeri, sed brevissimus, conspectus vocalium sonantium consonantium indoeuropaearum eisque respondentium latinarum delineatur. [1])

Ordo tractationis vocalium et consonantium sequitur Stolzianum. Inventio auctoris reconditur in singulis explicandis, ubi felecissime temporum rationes custodit, analogiae autem fere vindicat quotiens „legibus" quid contrarium fit. Novicia doctrina de u n i u s vocabuli exemplo aliis vocabulis praecinente pendet ex opinione quae etiam in universa historia rerum ea quae communia devenerint, ex u n o loco, ab u n a persona, u n o facto initium cepisse docet. Neque videtur hoc ab rerum veritate abhorrere. Exemplum analogiae quaeritur scilicet inter vocabula usus cotidiani.

Radicum indagatio potius logicae analysis vicem obtinet, quam f o r m a r u m veritati studet, quia radix sine formanti vix exstitisse videtur. Etymologia igitur rudimenta syntaxeos perspicere primum debet. Quod ideo necessarium est quod, cum variae radicum formae observantur, sequitur ut certe ordine profectae esse videantur.

Debilitatio vocalium correptarum et diphthongorum in syllaba media (§ 53...) minime, secundum Leumannum, cum accentu cohaeret, quod haud iustum videtur propterea quod, praeter accentus et vicinarum vocalium sive consonantium auctoritatem, alia ratio mutatae qualitatis vocalium reperiri nequit. Item quae in syllabis desinentibus debilitationes occurrunt, ea de causa fiunt quod hae syllabae longius a syllabis accentu percussis distant. Quapropter doctrina de accentu (§ 163...) retractanda est. Quoniam Leumann a partibus Francogallorum stat, qui musicalem fuisse accentum latinum arbitrantur, prop-

[1]) Hoc studio quam brevissime omnia exponendi auctor obtinuit ut liber eiusdem paene atque IV editio voluminis manserit. Sed admodum oculis molestum est 52 paginas (194—246) minusculis typis exaratas percurrere.

terea non agnoscit accentus cum ictu in versu saturnio et scenico congruendi studium quamlibet conspicuum. Quod studium apud Graecos non cernitur et ideo differentiam utriusque accentus vel quadam ex parte accusat. Fortasse iure Leumann adversus accentum initialem pugnat, attamen non bene de universa accentus latini indole cogitat. Primum de uno et per omnia tempora eodem accentu doctrina valde vacillat vocatis in comparationem linguis recentioribus. Tum accentus primitivus non pure musicalis, sed semasiologicus, morphologicus, syntacticus, i. e. ad enuntiati vim ac sententiam mutabilis fuisse videtur. Accentus quantitativus, qualis ex. c. etiam latinus est, secutus est aetatem accentus primitivi, non mechanici sed potius logici. Hanc ob rem dividenda videtur vocalium pathologia in aetatem accentus enuntiativi et aetatem quantitativi, cui neque musicalis ratio est deneganda. Verum in locum accentus initialis ponendus est enuntiativus, quo ex. c. in verbis simplicibus non enclyticis stirps, in compositis praepositio percussa fuisse videtur: cf. accentum enuntiativum in numeralibus latinis. Praeterea in declinatione nominum multo minores desinentium mutationes reperimus quam in flexione verborum, praesertim in -o exeuntibus, ubi accentus enuntiativus verbi stirpem percutiebat. Neque universa quaedam accentus ratio amplectenda est, sed proprius verbi, proprius nominis statuendus est accentus.

Ad § 91 animadvertam vocem *magnus* graece cum paroxytono scribi. Soni *r* pronuntiatio (§§ 13. 100) ad fidem versuum onomatopoëticorum Terentiani plerumque describitur. Sed *r* sonus videtur per vices pronuntiationis cucurrisse, quomodo etiam in lingua francogallica idem sonus mutatur cum temporibus. Inscriptiones vocalem ante *r* † cons. vel conduplicant vel aliis productionis signis instruunt, Graeci in transcriptionibus circumflectunt vocalem ante *r* † cons. in paenultima quando desinatio cum vocali correpta sequitur. Correptionis ante *r* † cons. exemplum exstat nullum nisi genetivus oscus *Herekleis*, ubi *e* (: *ĕ*) etiam etymologicae rationi contradicit. Nimirum vox trita fuit in exclamatione catachrestica et paene ad vulgus descendit. De „legum" apud vulgus auctoritate ipse Leumann est ubi desperet; itane physicam necessitatem frangit guttur vulgare ac paene physicum?

In morphologia maximi pretii est ampla illa disputatio de formationibus thematum substantivorum et verborum, habita ratione condicionis indoeuropaeae. Quia autem maximam partem genuina suffixorum vis et natura obscurae sunt, explicatio Leumanni si non usquequaque ad clarum pervenit, haud auctor culpam eius rei sustinet. Altera ex parte, ut doctrina de derivatis perficiatur, necesse est nanciscamur chronologiam quandam vel certe ordinem singularum enuntiati indoeuropaei partium. Hac in re, grammatica latina ex comparativa pendet. Itaque melius fortasse disquisitiones syntacticae, quod quidem ad enuntiati indolem primitivam spectat, praecessissent morphologiam quae nihil aliud esse videtur nisi stirpium enuntiative adhibitarum pathologia. Singula vocabula, qualia ex aetate historica noscuntur, forte iam flexionem quandam passae sunt; atque etiam accentu enuntiativo affecta videntur. Propterea male morphologiam per mera vocabula scrutamur.

Non videtur mihi auctor satis longe a notione flexionis historicae recessisse, praesertim in verbis, ubi multa flexionis paradigmata ex singulis formis recomposita sunt. Itaque quod in morphologia nominis et verbi eximie perfecit, in flexione omisit, nempe ut eius incrementa atque gradatim perfecta ostenderet.

Quoniam graecam grammaticorum latinorum doctrinam de accentu circumflexo etc. enarravit, desideramus similia de modo optativo, non eo qui in coniunctivo latino cum *-ie-, -i-* latet, sed quasi separatim propria forma ac vi praedito.

Nimis parce a Leumanno participia recensentur. Aetate indoeuropaea suffixa quae postea participiis formandis serviebant, secundum diversa tempora et genera actionis non distinguebantur. Ex. c., I. sine distinctione temporum, occurrunt 1) participia praesentis activi, a) significatione adiectivi et substantivi; b) significatione futuri, a verbis intransitivis;[1]) 2) participia perfecti passivi, a) derivata a substantivis, b) cum copula, posita temporibus perfecto plusquamperfecto futuro exacto, in coniugatione analytica; II. sine distinctione generum, 1) participia praesentis activi, a) significatione reflexiva;[2]) b) significatione passiva;[3]) c) significatione abbreviati enuntiati relativi impersonalis;[4]) 2) participia perfecti passivi, a) a verbis deponentibus, b) significatione adiectivi;[5]) III. sine distinctione temporum et generum, 1) participia futuri passivi, significatione praesentis intransitivi, medii, passivi;[6]) 2. participia perfecti passivi, significatione praesentis activi.[7])

Leumann dativos declinationis IV. in *-ū* ex locativis vel ablativis vel ex desinatione dativi in *-ou* dubitanter ducit, sed *-ā, -ō, -ē* dativorum declinationum I. II. III. — IV. docent fuisse, etsi hoc loco „legibus" phoneticis contrarium, tamen admodum sibi congruens studium, ut dativus in vocalem simplicem productam exeat.

Ad farraginem verborum derivatorum coniugationis I. (§ 225) animadverti potest totum hoc genus in c o n s u e t u d i n e ut vulgari ita etiam culta versari atque illuc vergere ut flexio verborum ad u n a m formam redigatur; idem in lingua francogallica studium viget colligendi verba in paradigma coniugationis I. utpote quae proxime ad regulam anatogiae accedat.

Quominus imperfectum coniugationis IV. ex futuro in *-bo* trahamus (§ 233), prohibemur eo quod nunquam forma talis ut **audiebo* occurrit, quae tamen, si *-iē-* ex *ē-* futuro originem duceret, vel maxime erat exspectanda. Antiqui imperfecta in *-bam* et futura in *-bo* ex participio perfecti passivi † verbum auxiliare *dăbam, dăbo,* derivasse videntur. Cuius rei testimonio est quod saepissime poetae pro formis simplicibus hac periphrasi, vel, secundum opinionem eorum, analysi utebantur. Unde mos solvendi transiit ad locutiones quibus nulla[8]) recompositio erat sed fortasse frequentativa in *-to* latius in consuetudine serpserunt, quam monumenta litterarum fatentur.

Leopoli. GEORGIUS KOWALSKI.

---

[1]) *W.-N.*, 3, 588: *nascens* i. q. *nasciturus.*

[2]) Caec. St. *Inc.* XXIII R³ 2, 90: *quassante;* Augustin. *Epp.* 183, 1: *corrigentem.*

[3]) Wackernagel, *Vorl. ü. d. Synt.* 1920, 236; M. Leumann IF 39, Stegmann II 1, 97; Augustin. *Epp.* 202 bis: *desiderantissimi:* in lingua anglica.

[4]) Hieron. *Epp.* 121, 7: *peccantius* peccatum, i. e. *quo gravius peccatur;* cf. francogallica: *soirée dansante; une rue trop passante* [Bourget]: in sermone nostrati.

[5]) *ignotus,* i. q. *ignarus,* Naev. *Lyc.* X R³ 12; Verg. ecl. 6, 40 v. l.

[6]) Acc.Phin. I R³ 242: *labunda,* i. q. *labens;* Verg. A. 9, 7: *volvenda,* i. q. *quae volvitur.*

[7]) *invisus,* i. q. *invidens; ignotus* i. q. *ignorans* [Auct. ad Her. 3, 6, 12].

[8]) ex. c. *effectum dabo.*

SPRAWOZDANIA.

L'ETAT ACTUEL DES RECHERCHES SUR L'OEUVRE D'APULÉE

par

SEWERYN HAMMER.

La littérature au sujet d'Apulée s'enrichit constamment depuis la fin du XIXe siècle jusqu'aujourd'hui: elle n'est pas, aussi, moins internationale que la littérature concernant l'oeuvre de Virgile. A vrai dire, Apulée n'a pas importé de valeurs constantes et durables dans le trésor de la civilisation européenne ni exerça sur elle une influence si considérable que p.ex. Virgile. Mais il éveillera toujours notre intérêt par son universalité et par cette tendence mystique qui se manifeste dans son penchant vers le sectarisme, vers le culte des mystères, on pourrait même dire, vers l'occultisme. Le syncrétisme religieux du IIe siècle après J.-C. qui confondait les idées platoniciennes fortement imprégnées d'éléments théosophiques avec les croyances orientales (surtout égyptiennes), trouva en Apulée le premier représentant de quelque importance. Il n'est donc pas étonnant que même les écrits de contenu religieux qui ne sont pas authentiques, comme le célèbre dialogue hermétique *Asclepius*, furent transportés peu à peu dans le recueil des oeuvres d'Apulée. Ce dialogue est, du reste, comme un dernier écho du paganisme en dissolution, d'une religion mourante. Le panthéisme hermétique qui était le point fondamental de sa doctrine, a été analysé, en 1906, par M. Zieliński.[1])

Le changement dans l'appréciation d'Apulée comme écrivain est relativement récent. Jusqu'en dernier temps[2]) on l'étudiait en s'appuyant sur les *Métamorphoses* qui constituaient le centre des recherches scientifiques à son sujet: on voyait en lui avant tout un sophiste doué d'un grand talent de forme — grâce à ce talent, il s'efforçait en même temps d'agir comme orateur éminent, comme philosophe, médecin et naturaliste: il écrit des *ludicra* en vers et des hymnes et, en prose, il créa, à part les ouvrages scientifiques, un léger roman satirique des moeurs. Enfin, il faut ajouter que dans ses écrits il maniait aussi bien la langue grecque que le latin, sa langue maternelle.

On commença donc de s'occuper maintenant plus intensement des oeuvres philosophiques d'Apulée qu'on traitait jusque là comme des hors-d'oeuvres. M. Kawczyński[3]) fut un des premiers qui souligna la

---

[1]) T. Zieliński, Hermes und die Hermetik (Archiv für Religionswissenschaft [= ARW] VIII 1906, 321); comp. aussi R. Reitzenstein, Zum Asclepius des Pseudo-Apuleius (ARW VII 1904, 393) et Poinmandres. Studien zur griechischen, ägyptischen und frühchristlichen Literatur, Leipzig 1904.

[2]) comp. P. Monceaux, Les Africains, Paris 1894; G. Boissier, L'Afrique romaine, Paris 1895.

[3]) Maximilien Kawczyński, O pismach oratorskich i filozoficznych Apulejusza Platończyka z Madaury [Des écrits rhétoriques et philosophiques d'Apulée de Madaure], Cracovie 1900 (= tirage à part du vol. XXXI des Rozprawy Wydz. filol. Akad. Umiejętn. w Krakowie); comp. du même auteur: Życie Apulejusza Platończyka z Madaury [Vie d'Apulée le Platonicien de Madaure], Cracovie 1899 (= vol. XXIX des Rozprawy), et: Apulejusza Metamorphozy czyli powieść o Złotym Ośle [Les Métamorphoses d'Apulée ou le roman de l'Ane d'or], Cracovie 1900 (= vol. XXXI des Rozprawy).

tendance philosophique et religieuse dans l'ensemble de l'oeuvre apuléenne. Plus tard, M. Vallette [1]) caractérisa avec de plus grandes précautions cette tendance encyclopédique et philosophique de notre écrivain. Malgré sa grande érudition, Apulée est superficiel à cause de la grande diversité de ses études, et il ne donne que des spécimens de ses lectures dans les différents domaines de la science. Il se désigne volontiers comme philosophe platonicien, mais jamais il ne s'est donné la peine d'approfondir ses connaissances de la doctrine platonicienne. D'ailleurs — ce qui est, en partie, aussi son excuse — il ne connut point le platonisme dans sa forme primitive, mais seulement une théorie fortement empreinte d'éléments néopythagariciens où la démonologie et la croyance dans l'efficacité de l'extase et de l'ascétisme jouaient un rôle prépondérant. Ce fut donc plutôt une théosophie qu'une philosophie, et le besoin religieux était justement pour Apulée le stimulant qui l'amenait à étudier successivement toutes ces doctrines. En un mot, le but final des recherches scientifiques d'Apulée était d'enlever à la nature le suprême mystère — dans la forme de la science hermétique: il est donc en même temps orateur, savant, philosophe et magicien.

Il le faut avouer, du reste, jamais Apulée n'a été un philosophe original. Ainsi que les oeuvres perdues, traitant de l'histoire naturelle, étaient probablement des traductions, de même son ouvrage philosophique principal *De Platone et eius dogmate* s'appuie, comme l'a prouvé M. Sinko [2]), sur le cours du platonicien Gaius: ces traités furent publiés en grec par Albinus, Apulée y inséra seulement quelques suppléments puisés aux livres de Platon lui-même. De même l'opuscule philosophique *De mundo* n'est qu'une traduction assez libre du traité grec anonyme Περὶ κόσμου: ici, Apulée ajouta quelques détails originaux. L'écrit *De deo Socratis*, qui, pour l'histoire de la démonologie, est d'une importance énorme, est basé sur une source académique grecque qui, elle-même, a subi l'influence des doctrines de Posidone. Même les *Métamorphoses* ne sont, au fond, que le remaniement d'un ouvrage grec: Apulée fut donc d'une originalité incontestée seulement comme orateur et rhéteur ce que prouvent la célèbre *Apologie* et les morceaux choisis des déclamations *Florida*. M. Abt [3]) a donné le meilleur commentaire de l'*Apologie*, en éclaircissant tous les endroits qui se rapportent à la magie: son livre est indispensable pour le philologue qui désire connaître la civilisation et le folk-lore de ces temps-là. Dans l'*Ap.*, comme nous le savons, Apulée a incorporé beaucoup de détails autobiographiques ainsi que dans le XIe livre des *Met.*: [4]) là se trouve aussi une mention assez précise qu'Apulée occupait, un certain temps, la fonction d'avocat à Rome, et en effet, comme l'a bien prouvé M. Frédéric Norden, [5]) Apulée possédait des connaissances assez étendues dans le domaine du droit dont nous trouvons des réminiscences nombreuses dans tous ses écrits, surtout dans les *Met.* et dans l'*Ap.* Outre ce détail et deux autres qui concernent ses études à Athènes et son activité en Afrique, les recherches de dates quelconques touchant la vie d'Apulée n'ont pas apporté les résultats désirés. Il est vrai qu'on a cherché des matériaux autobiographiques dans la préface du Ier livre des *Met.* (Rohde, Bois-

---

[1]) Vallette, L'Apologie d'Apulée, Paris 1908. (Thèse).

[2]) Thaddaeus Sinko, De Apulei etAlbini doctrinae Platonicae adumbratione, Cracoviae 1905 (= vol. XLI des Rozprawy); comp. de même: Apuleiana (Eos XVIII 1912, 137—167) se rapportant à tous les écrits d'Apulée.

[3]) A. Abt, Die Apologie des Apuleius von Madaura und die antike Zauberei, Giessen 1908. — Comp. V. Coulon, De quelques passages altérés de l'*Apologie* et des *Florides* d'Apulée (Revue de Philologie XLIX 1925, 21—54).

[4]) éd. Helm p. 290, 3. 291, 6. 12.

[5]) Friedr. Norden, Apuleius von Madaura und das römische Privatrecht, Leipzig-Berlin 1912.

sier, Sinko, Morelli[1]), mais sans résultat. Ici la juste appréciation de M. Leo,[2]) qu'ont suivi MM. Vallette, Helm, Schissel von Fleschenberg, Robertson,[3]) a prévalu — à savoir que le héros du roman, c.-à-d. Lucius, parle de lui-même jusqu'au XIe livre et que depuis Apulée prend la voix. Il faut encore ajouter, que M. Leo et M. Reitzenstein[4]) constatent dans la préface l'identité du narrateur et de l'écrivain, mais justement à cause de cela, cette préface ne peut point fournir de données biographiques exactes. L'unique date plus certaine de la vie de notre écrivain, c'est l'année 158, lorsqu'il récita son *Apologie* devant le tribunal. Il est presque sûr que les *Mét.* ont suivi l'*Ap.*;[5]) par contre, l'hypothèse ingénieuse de M Sinko (l. c.) que l'activité philolosophique d' Apulée ait devancé l'*Ap.*, n'a pas eu de succès. Après tout, on admet aujourd'hui généralement le suivant ordre chronologique des écrits: en premier lieu l'*Apologie*, ensuite les *Mét.*, *Florides*, *De Platone*, *De mundo*, *De deo Socratis*. Il est aussi avéré que l'activité principale d'Apulée coïncide avec l'époque d'Antoine Pie et de Marc Auréle.

Nous avons à enrégistrer beaucoup d'études sur la langue et le style de notre Africain que nous devons à MM. Kroll, Norden, van der Vliet, von Geisau.[6]) Avant tout on a éliminé le nom et la conception de latin africain *(africitas)* que tant de savants (encore M. Schwabe et M. Monceaux)[7]) ont attribué au style d'Apulée. Ces africanismes ne sont que des locutions poétiques et des grécismes. Les mots poétiques dérivent surtout de l'ancien latin — ils sont très frequents chez Apulée: en outre, le genre asianique (ζῆλος ἀσιανός) est un trait caractéristique de son style. Selon M. Norden, Apulée est l'imitateur le plus outré du style de Gorgias et de Hégésias; il jongle avec les mots, comme un vrai virtuose et il unit, dans sa manière de s'exprimer, une certaine enflure avec des miniardises pleines d'affectation. En somme, c'est un artiste de grande envergure: il sait nuancer son style et l'adapter au sujet; il donne l'exemple de cette loi de la stylistique antique que chaque genre littéraire exige son style particulier à soi. Dans l'*Ap.* le style est relativement le plus naturel, dans les *Florides* il est orné et raffiné, dans *Mét.* baroque et plein de couleurs. Enfin, il faut ajouter que certaines parties des *Mét.* montrent une simplicité affectée (ἀφέλεια), dans d'autres, l'auteur s'élève au *grande genus dicendi*. Outre cela, la langue d'Apulée possède beaucoup d'emprunts de différents auteurs latins, des poètes et des prosateurs (Ennius, Plaute, Térence,

---

[1]) E. Rohde, Rhein. Mauseum XL 1885, 66 = Kleine Schriften II 43 s. — Boissier l. c. — Sinko, Apuleiana l. c. — C. Morelli, Apuleiana (Studi italiani di filologia classica XX 1913, 145).

[2]) Fr. Leo, Coniectanea (Hermes XL 1905, 605).

[3]) Vallette l. c. — Helm, Das „Märchen" von Amor und Psyche (Neue Jahrbücher fur das klassische Altertum XXXIII 1914, 170 — Schissel von Fleschenberg, Die griechische Novelle. Rekonstruktion ihrer literarischen Form. Rhetorische Forschungen II. Halle 1913 (plus intéressant que sûr dans ces exposés). — Robertson, Lucius of Madaura: a difficulty in Apuleius (Classical Quarterly IV 1910, 221).

[4]) Rich. Reitzenstein, Das Märchen von Amor und Psyche bei Apuleius, Leipzig-Berlin 1912.

[5]) comp. M. Schanz, Geschichte der röm. Lit. 1922, III 103.

[6]) W. Kroll, Das afrikanische Latein (Rhein. Mus. LII 1897, 569). — Ed. Norden, Die antike Kunstprosa, Leipzig 1915, 588 s. — van der Vliet, Lexikalisches zu den Metamorphosen des Apuleius und zu Sidonius Apollinaris (Archiv f. lat. Lexicographie und Grammatik X 1897, 385) — von Geisau, De Apulei syntaxi poetica et graecanica, Münster 1912 (Thèse).

[7]) Schwabe, Apuleius (Pauly-Wiss. RE II 1895, 246. — Monceaux l. c.

Horace, Catulle, Lucrèce, Salluste, Cicéron, Val. Maxime) ce qu'ont prouvé M. Gatscha et M. Desertine;[1]) M. Leky[2]) a étudié les archaïsmes syntactiques, M. Neuschwander[3]) a démontré la richesse de métaphores. De plus, Apulée est *numeros ssimus scriptor*. Dans les clausules des phrases on a remarqué des crétiques, des ditrochées, des dispondées et des dactyles. Après M. Gatscha, ce sont surtout M. Kirchhoff et M. Schober[4]) qui s'occupaient de la rhytmique de notre écrivain. Nous apprenons que dans les parties plus élévées Apulée a soigné le rhytme et qu'il le négligeait dans les parties inférieures. Son *genus grande* évite constamment l'hiat entre les derniers mots de la phrase.

La plupart des travaux, relativement, sont consacrés aux *Mét.* Il n'est point étonnant, car l'*Ap.*, les *Florides*[5]) et les oeuvres philosophiques sont déjà étudiés profondément et ne renferment plus guère de problèmes nouveaux.[6]) La question des *Mét.*, le roman le plus curieux, se présente d'une manière tout-à-fait différente. Nous devons aux plus anciennes recherches (Goldbacher, Bürger)[7]) le résultat que les *Mét.* ainsi que Λούκιος ἢ ὄνος de Ps.-Lucien sont puisés au même archétype grec, c.-à-d. aux *Mét.* (Μεταμορφώσεις) dont Loukios de Patrai, selon Photios (Bibl. c. 129 p. 96 B 12 Bekk.), fut l'auteur: Ps.-Lucien ainsi qu'Apulée profitèrent seulement des deux premiers livres de ce roman, toutefois avec cette différence, que Ps.-Lucien les abrégeait en les épitomant et Apulée les amplifiait de ses propres suppléments, d'épisodes intercalés. Cependant, il est douteux, si ce Loukios de Patrai s'identifiait déjà, dans son roman, avec le personnage du héros qui chez Lucien et Apulée raconte ses aventures en première personne. Car il faut signaler que l'original ainsi que les deux imitations appartiennent au genre des ainsi dits romans autobiographiques *(Ichroman)*. Les points de vue sont ici contradictoires — MM von Arnim, Reitzenstein, Bürger[8]) sont contre MM. von Wilamowitz, Schwartz, Schanz.[9]) M. Wila-

---

[1]) Gatscha, Quaestionum Apuleianarum capita tria (Dissertationes Vindobonenses VI 1897,140). — Desertine, De Apulei studiis Plautinis, Diss. Rheno-Trajectina, Neopagi 1898.

[2]) Leky, De syntaxi Apuleiana, Münster 1908 (Thèse).

[3]) Neuschwander, Der bildliche Ausdruck des Apuleius von Madaura. Beitrag zur Geschichte der Metapher im Latein, Zurich 1913 (Thèse).

[4]) Kirchhoff, De Apulei clausularum compositione et arte quaestiones criticae (Suppl. Neue Jahrb. f. Philol. XXVIII 1903,1 s.) — Schober, De Apulei Metamorphoseon compositione numerosa (thèse de Halle) Leipzig 1904.

[5]) comp. la revue des hypothèses relatives à la génèse de cette collection chez Schanz p. 118 s. Quant au caractère spécial de cette anthologie de déclamations voyez R. Helm dans l'édition du Florida, Leipzig 1910, et TH. Sinko, Apuleiana p. 151 s., A. Stock. De prolaliarum usu rhetorico, Königsberg 1911 (Thèse).

[6]) La meilleure édition critique des oeuvres d'Apulée parut à Leipzig chez B. G. Teubner par les soins de M. Rudolf Helm (Métam. ² 1913, Apol. ² 1912, Florida, éd. anastat. 1921) et de M. Paul Thomas (De philosophia libri, éd. anastat. 1921). Comp. aussi: Apulée tome I (Apologie, Florides. Texte établi et traduit par M. Vallette. Collection des Universités de France. Société d'édition „Les Belles Lettres", Paris 1924.

[7]) Goldbacher, Zeitschrift f. österr. Gymnasien XXIII 323 s. et 403. — Bürger, De Lucio Patrensi, diss. Berolinensis 1887.

[8]) v. Arnim, Ueber Lucians ὄνος (Wiener Studien XXII 1901, 153). — Reitzenstein, Hellenistische Wundererzählungen, Leipzig 1906, 32 s. — Bürger, Studien zur Geschichte des griechischen Romans I., Progr. Blankenburg a. H. 1902.

[9]) v. Wilamowitz, Die Kultur der Gegenwart. Teil 1, Abteilung 8. Die griech. und lat. Literatur und Sprache. Berlin-Leipzig ² 1907, 186. —

mowitz a bien remarqué que le Lucius de l'original, c.-à-d. le narrateur, est un Romain natif de la colonie romaine Patrai (Ps. Luc. c. 55). Un Grec voulait le rendre ridicule comme auteur de romans où il analysait peut-être la question si l'homme transformé en animal retient son intelligence et les instincts humains. Le Grec partageait évidemment la tendance antiromaine des temps des Flaviens: il appartenait donc à cette époque et il a publié son roman satirique sans se nommer par calcul ou par prudence. En lisant ce roman où le héros lui-même, c.-à-d. Lucius de Patrai, parle en première personne, Photios comprit que le narrateur est identique avec l'auteur et, par conséquent, il cite le roman comme l'oeuvre de Lucius. Ces théories, acceptées par M. Schwartz et M. Schanz semblent bien documentées et subsisteront sant doute dans la philologie. Nous voyons donc qu'Apulée le premier s'identifie dan les *Mét.* avec Lucius le héros du roman aprés avoir ajouté le livre XIe où Lucius apparaît tout d'un coup comme *Madaurensis* = Apulée. Plus tard, au XVe siècle, Agnolo Firenzuola[1]) suivit son exemple dans son imitation d'Apulée *L'asino d'oro*, en combinant les événements de sa propre vie avec les aventures du héros du roman. Ce fait s'accorde bien avec les méthodes de travail d'Apulée lui-même qu'on a justement comparés (Bürger) avec la contamination — conçue comme détérioration d'un ouvrage par des suppléments anorganiques — qui nous est bien connue chez les auteurs comiques romains (Plaute, Térence). Apulée avait éliminé à la fin le récit trop grotesque de l'original grec de la visite malencontreuse de Lucius chez une certaine dame de Corinthe: ce passage fut remplacé par tout un livre nouveau, le livre XIe, où l'auteur décrit de quelle manière l'âne à l'aide d'Iside a recouvert la forme humaine, comment Lucius, identifié avec l'auteur, fut introduit dans les mystéres d'Iside et d'Osiris, et reçu dans le collège des Pastophores.

L'autre problème qui occupa les savants, est plus délicat: il s'agit d'attribuer la place convenable au roman africain dans l'évolution historique du roman antique. Aujourd'hui on est d'accord qu'avec le roman de Pétrone il est le deuxième roman réaliste, en opposition du roman sentimental comme celui de Chariton, Iambliche, Héliodore, Longos, Achilles Tatios etc.[2]) M. Wendland et M. Wilamowitz[3]) ont supposé avec droit l'existence d'un roman réaliste grec avant Pétrone. Le roman sentimental parut comme genre littéraire sans doute dès le premier siècle av. J.-C. Peu après dut paraître le roman réaliste grec qui imitait la composition et la technique du roman sérieux. M. Heinze[4]) l'a prouvé d'une manière irréfutable: il se trompe seulement en considérant le roman réaliste comme une parodie consciente du roman sérieux. Ce n'est point une parodie, mais selon le caractère différent du roman réaliste, les questions sérieuses sont représentées ici d'une manière comique. Les recherches plus approfondies (de M. Bürger, Studien I p. 20 s. et les miennes l. c. 92 s.) ont démontré que tous les sujets, même les plus crus du roman réaliste aient pu bien être indroduits dans le roman sérieux, mais avec cette différence que ce qu'on raconte là d'une façon peu ambiguë, sincère, est dans le roman sentimental recouvert d'un manteau de décence, quoique souvent hypocrite. D'autre part, certains motifs

---

Ed. Schwartz, Fünf Vorträge über den griech. Roman, Berlin 1896, 136. — Schanz l. c. 106.

[1]) nouvelle édition, Turin 1895.

[2]) On trouvera la bibliographie du thème chez M. Sinko, Romans grecki (Eos XI 1905, 65—111) et dans mon étude: De amatoriis Graecorum fabulis observationes (Charisteria Casim. de Morawski oblata, Cracoviae 1922, 88—123).

[3]) Wendland, dans le recueil de A. Gercke-E. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, Leipzig 1912, [2] I 242. — Wilamowitz l. c. 190.

[4]) R. Heinze, Petron und der griechische Roman (Hermes XXXIV 1899, 494—519).

du roman sérieux passèrent dans le roman réaliste ce qui prouve clairement une influence réciproque de ces deux genres de romans qui ont existé longtemps d'une manière indépendante. Cependant je suppose que ce fait indique aussi une source commune où ces deux genres apparentés ont du prendre naissance. Cette source commune, c'est certainement la nouvelle vieux-ionique, toutefois avec cette restriction qu'elle fut seulement la cellule primitive d'où se développèrent ces deux genres. Car je crois que nous devons nous contenter de cette distinction entre le roman et la nouvelle comme genre littéraire que M. Rohde et M. Schmid[1]) ont formulée. Le roman et la nouvelle sont, certes, des noms plus modernes que les anciens n'ont pas connus: quelquefois même il est difficile de tracer entre eux une limite précise;[2]) mais le fait même que le roman réaliste *Lucius ou L'âne* indique tout un nombre de motifs de nouvelles (Crusius),[3]) puis le fait que Pétrone intercalait dans son roman des nouvelles (cf. *La matrone d'Ephèse)* et enfin cette circonstance que les motifs de nouvelles ne sont pas aussi étrangers au roman sentimental, appuient cette thèse qu'on n'identifie pas le roman encadré dans un schème stable, donc un roman comme genre littéraire, avec une fable ou une nouvelle prise à part. Il faut en conclure que la polémique à ce sujet entre M. Rohde et M. Bürger (Studien p. 23) n'était point justifiée — M. Rohde avait entièrement raison. Dans son essai intéressant: *La nouvellistique ionienne*, M. Hausrath[4]) a uni d'un lien immédiat la nouvelle néoionique, pour la plupart lascive (dont Aristide de Milète fut le représentant le plus important, au Ier siècle av. J.-C, l'auteur d'un recueil de nouvelles Milésiaques, Μιλησιακά, en VII livres) avec la nouvelle plus sérieuse vieux-ionique de Charon, Xanthos, Hérodote qui contient dans sa couleur et son style patriarchaux beaucoup de motifs de fabliaux. Cette nouvelle mène une vie ignorée, aux temps postérieurs, dans les fables d'Esope (puis dans celles de Babrios), enfin dans l'historiographie et dans le drame, c.-à-d. dans la tragédie et dans la comédie;enfin elle végétait dans l'épigramme hellénistique et dans l'élégie romaine: mais les mêmes sujets qui étaient primitivement racontés d'une manière naturelle et décente, en s'adaptant peu à peu à l'esprit du temps changeant, deviennent recherchés, glissants et même obscènes. Nous voyons donc que, d'un côté, la tendance d'Aristide de Milète n'était pas isolée, aussi que le roman sentimental dont l'origine ionique peut être cherchée dans la nouvelle vieux-ionique: celle-ci, sous l'influence de l'école rhétorique, lorsqu'un élément moralisateur[5]) y pénétra et qu'un schème stable s'affirma (la séparation des amoureux, leurs épreuves, ou bien leurs aventures, leurs heureuses réunions), se transforma plus tard en roman sérieux comme genre littéraire. C'est de cette nouvelle aussi que plus tard se développent le roman réaliste que nous connaissons dans les oeuvres de Pétrone, de Ps.-Lucien et d'Apulée. Ce roman reste dans une parenté plus étroite avec la nouvelle que le roman sérieux, il est entièrement amoraliste, c.-à-d. libre de tout élément moralisateur, car *delectatio aurium* est son but unique; il représente la vie d'une manière réaliste et véridique, de même la nouvelle qui apparaît sous une forme plus distincte dans le roman des moeurs que dans le roman sérieux. Evidemment, les trois romans conservés accusent dans leur schème et dans certains motifs communs l'influence du roman sentimental; en outre, Pétrone a approfondi son roman en l'appuyant sur la satyre (ménippée) et en puisant divers éléments aux mimes, comme Apulée

---

[1]) Rohde, Kleine Schriften II 25. — E. Rohde, Der griech. Roman und seine Vorläufer, 3. Aufl. von W. Schmid, Tübingen 1914, 606.

[2]) comp. Reitzenstein, Das Märchen von Amor und Psyche.

[3]) Crusius, Vorlagen der Apuleianischen Metamorphosen (Philologus XLVII 1889, 448 s.)

[4]) Hausrath, Die jonische Novellistik (N. Jahrb. kl. Altt. XXXIII 1914, 452 s.)

[5]) comp. mon étude: De amat. Graec. fab. observationes p. 101.

avait profité de plusieurs épisodes mimiques. Mais M. Rosenblüth, suivant l'exemple classique de M. Reich,[1]) exagère certainement l'influence du mime exercée sur le roman de Pétrone et d'Apulée.

Dès maintenant donc on peut attribuer d'une manière décisive au roman d'Apulée une place commune avec le roman de Pétrone ce que faisait déjà jadis Macrobe (Somn. Scip. I 2, 7 sq.) en comparant les deux romans: *argumenta fictis casibus amatorum referta quibus vel multum se Arbiter exercuit vel Apuleium nonnunquam lusisse miramur.* Il est intéressant de voir que Macrobe attribuait ces oeuvres au nombre des fables *(fabularium)* qui servent *conciliandae auribus voluptatis gratia:* et qu'il distingue des fables *(fabulae) quae adhortationis in bonam frugem gratia repertae sunt.* Nous y avons donc comme *in nuce* la différenciation du roman réaliste (avec lequel, selon Macrobe, la comédie de Ménandre est congéniale) du roman sentimental, sérieux qui aurait une sorte de pendant dans la tragédie.

Mais les savants désirèrent apprendre encore plus: quel était l'aspect des Milésiaques d'Aristide de Milète? Que signifie le terme: *fabula milesia* et *sermo milesius* chez Apulée? Quelle était leur composition, quelle leur forme et leur style? Ce sont surtout MM. Monceaux, Bürger, Dietze, Lucas, Münscher, Reitzenstein, Birt,[2]) Schissel von Fleschenberg etc. qui après M. Rohde ont essayé de préciser une réponse à ces questions. En s'appuyant surtout sur les deux passages d'Apulée et d'Ovide Trist. II 413 *(iunxit Aristides Milesia crimina secum)* et 443 *(vertit Aristidem Sisenna, nec obfuit illi | historiae turpes inseruisse iocos),* on voulait à tort et à travers deviner la composition de l'oeuvre d'Aristide. Mais il faut avouer que le matériel disponible pour les recherches est ici trop restreint (on y peut encore ajouter quelques petits fragments de Sisenna et, pour une comparaison de la composition, les dialogues encadrés de Lucien comme Philopseudes, Toxaris); les divers savants ont interprété ces passages d'une manière différente. Nous savons que l'auteur lui-même appelle la fable d'*Amour et Psyché* une *milésie,* d'où résulterait que non seulement les fables lascives dans le genre d'Aristide furent appelées *milesiae.* De même plus tard des auteurs comme Julius Capitolinus, Jérôme, Tertullien, Marcien Capella donnent le nom de *milesiae* aux histoires fictives, amoureuses dont le but unique est celui d'amuser le lecteur. Il est vraisemblable que ce nom fut adopté chez les Romains depuis le premier siècle av. J.-C., lorsque Sisenna (aux temps de Sylla) traduisit les *Milésiaques* (Μιλησιακά sc. διηγήματα) d'Aristide et qu'il leur donna sans doute le titre latin *Milesiae* (sc. *fabulae).* La locution *sermo milesius* dans la préface du premier livre d'Apulée désigne le ton simple, p. ex. celui de la conversation pendant les banquets (γλαφυρὸς χαρακτήρ, *Plauderton* selon M. Reitzenstein et M. Birt). On fixa l'attention sur ce fait que dans les *Mét.* le narrateur s'impose avec sa personne au lecteur, ce qui ne convient pas à la technique du roman comme genre littéraire. Dès le début des *Mét.* Apulée ou bien le narrateur s'engage dans ce ton de conversation en déclarant de cette manière une innovation qu'il a entreprise sur l'original grec en y insérant ses propres épisodes. En outre M. Birt a traduit les paroles d'Ovide: *iunxit secum* = „il a uni avec sa propre personne", c.-à-d. qu'Aristide inaugura les différentes histoires racontées par d'autres personnes (peut-être alternativement pendant le banquet, il imposait sa critique etc. comme chez Lucien dans le Philopseudes, Toxaris etc.). Il n'y a aucune certitude à ce sujet; toutefois il faut rejeter la suppo-

---

[1]) Rosenblüth, Beiträge zur Quellenkunde von Petrons Satiren, diss. Kiel. Berlin 1909. — Reich, Der Mimus, Berlin 1902, I 2, 589 et 108.

[2]) Dietze, Zum Märchen von Amor und Psyche (Philologus LIX 1900, 136 s.) — Lucas ibd. LXVI 1907, 16 s. — Münscher dans le Jahresberichte über die Fortschritte d. klass. Altert. CXLIX 1910, 187 s. — Reitzenstein, Das Märchen p. 49 s. — Birt, Kritik und Hermeneutik (Handbuch d. klass. Altert.), München 1913, I 3, 105.

sition de M. Bürger qui pensait que les *Milesiaca* d'Aristide avaient une composition semblable à celle des *Mét.* d'Apulée, car, en tout, les *Mét.* sont un roman par excellence où Apulée a introduit ça et là des nouvelles, pendant que les *Milésiaques* d'Aristide étaient un recueil de nouvelles ou tout au plus une couronne de nouvelles, entourée d'un cadre narratif, fragile. — Apulée parle aussi du caractère de ses suppléments: *desultoriae scientiae stilus* désigne sans doute, selon MM. Norden, Leo, Hausrath,[1]) les sauts brusques de sujet au sujet. Quant au style de la nouvelle néoionique (celle d'Aristide de Milète), après avoir comparé plusieurs petits fragments de Sisenna avec le roman de Pétronne et ces parties des *Mét.* où Apulée ne surcharge pas consciemment son style, nous pervenons à la conclusion que son trait caractéristique était une simplicité (ἀφέλεια) recherchée ou bien le χαραχτὴρ ἰσχνός, *genus tenue (attenuatum)*, donc le sans-gêne et le manque de prétention en opposition aux ornements et à la noblesse du style dans le *grande genus dicendi* (Norden, Reitzenstein, Schissel).[2]) Cette simplicité règne dans toute l'épitome du Ps.-Lucien, nous la rencontrons souvent chez Apulée dans les narrations encadrées, quelquefois dans les suppléments (p. ex. *fabula de adulteriis)*, dans d'autres épisodes (p. ex. dans les histoires des brigands) c'est un style épideictique, élevé, on pourrait même dire enflé, rappelant les oraisons funèbres. Ainsi les recherches dépassent souvent les cadres du roman d'Apulée et touchent des problèmes généraux qui ne se rattachent qu'indirectement à ce roman même.

D'une manière plus détaillée on s'est occupé de l'épisode d'*Amour et Psyché* et du livre XIe des *Mét.* Je signale que, depuis le commencement, on ne croyait pas à l'hypothèse de M. Kawczyński[3]) qu'Apulée lui-même ait inventé cette fable et qu'il se soit inspiré du mythe platonicien (p. ex. du *Phèdre)* sur la déification et l'exaltation de l'âme par l'amour. Apulée avait, sans doute, devant les yeux un exemple grec de même qu'il profitait dans d'autres nouvelles de différents sujets grecs. Cependant parurent différentes hypothèses ou bien des aperçus d'attribuer à ce mythe un certain nom: en conséquence, les termes techniques, comme conte de fée, allégorie, conte de fée artistique *(Kunstmärchen)*, mythe artistique *(Kunstmythos)* s'excluaient successivement. Il faut d'abord être en garde contre toute allégorie ou symbolique. M. Kawczyński et M. Reitzenstein (Das

---

[1]) Norden, Die ant. Kunstprosa p. 603. — Leo l. c. p. 235 adn. 2. — Hausrath l. c. [p. 238 adn. 4.].

[2]) Norden, Einleitung in die Altert.[2] p. 449, et: Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede, Leipzig-Berlin 1912, 377. — Reitzenstein, Das Märchen p. 55. — Schissel [p. 235 adn. 3] p. 60 s.

[3]) Kawczyński, Apulejusza Amor i Psyche, przetłómaczył i objaśnił M. K. ,Kraków (= Rozprawy vol. XXXII); Amor i Psyche w baśniach [Amour et Psyche dans les contes de fée], Kraków 1907 (= Rozprawy vol. XLV); Ist Apuleius im Mittelalter bekannt gewesen? Bausteine zur romanischen Philologie. Festgabe für A. Mussafia, Halle 1905, 197. Il faut remarquer que les écrits philosophiques d'Apulée étaient connus durant le moyen âge. Toutefois il semble moins vrai que les *Mét.* étaient en telle faveur que beaucoup d'anciens poèmes français s'en inspiraient. Le premier qui ait fait la mention des *Mét.* est Vincent de Beauvais (vers le milieu du XIIIe s.), et Boccace (XIVe s.) est le premier qui s'en est inspiré: jusqu'à ce temps la connaissance des *Mét.* était exceptionnelle. G. Huet, Le roman d'Apulée était-il connu au moyen âge? (Le Moyen Age II 1909, 23) rejette toutes les thèses de M. Kawczyński et admet quelques réminiscences prises des *Mét.* d'Apulée seulement pour l'ancien poème français *Parthénopée* et *Melior*. V. aussi B. Stumfall, Das Märchen von Amor und Psyche in seinem Fortleben in der franz. ital. und span. Literatur bis zum 18. Jahrh. (Münchener Beiträge zur romanischen und englischen Philogie 39), München 1907.

Märchen p. 9) se sont évidemment trompés en y voyant une analogie avec le livre XIe, et leurs interprétations qui se résument dans les termes: la chute de l'âme, ses souffrances, ses épreuves et son élevation à la dignité de la divinité, ne sont que forcément applicables à notre fabliau ainsi qu'au livre XIe dont il nous faudra encore parler. *Psyché* est un nom connu grec de jeune fille et les personnifications comme *Consuetudo, Sollicitudo, Tristitia, Sobrietas* sont trop fréquentes chez les poètes romains p. ex. chez Ovide ou bien chez Virgile qu'on puisse décider du sens de toute la fable en se fondant sur elles. Il est bien vrai que le dieu de l'amour lui-même est l'amant, mais dans la seconde partie de l'historiette ce dieu est traité par sa mère comme un prétendant quelconque, comme un vaurien, et même Vénus, Cérès, Junon et Jupiter sont privés complètement de la majesté divine et sont rabaissés au niveau de la terre. Pour le dire en un mot, l'historiette est réduite à une farce. Cette manière de traiter les dieux est commune à Ovide et à tous les poètes hellénistiques. Donc un écrivain, cherchant l'originalité, raconte une aventure amoureuse d'Amour: par conséquent, toutes les hypothèses citées ci-dessus ne peuvent pas tenir, quoique les savants qui découvraient dans cet épisode des motifs fabulaires et les comparaient avec de semblables motifs de fables plus récentes, aient un certain mérite (Friedländer, von der Leyen, Dietze, Schaller)[1]; mais ici même le terme employé: *conte de fée* ou bien *conte de fée artistique* n'est pas convenable, car on ne peut pas nommer notre historiette conte de fée — tel conte de fée n'existait point comme ensemble, nous y avons seulement des motifs de conte isolés et indépendants — et d'autant moins mythe, comme le voulait M. Reitzenstein[2]) qui découvrit différentes versions orientales soi-disant semblables. Après tout M. Helm se trouve encore le plus près de la vérité: il réfute l'avis de ceux qui voyaient dans ce fabliau un ancien conte de fée populaire, modernisé selon le goût alexandrin; à son tour, il retrouve tous les motifs de contes dans les mythes grecs et dans les belles lettres alexandrines de l'époque hellénistique et souligne le caractère comique du récit qu'il considère comme produit et invention hellénistique. Mais la désignation: *conte de fée artistique (Kunstmärchen)*, employée par M. Helm, n'est pas trop heureuse. Je voudrais ici souligner plutôt le fait que le récit de Psyché est en réalité un roman avec le topique de roman sentimental (séparation des amants, aventures de Psyché, leur réunion) — et cette historiette est parallèle à celle qu'Apulée a trouvée *in nuce* dans son archétype grec, c.-à-d. dans Lucius de Patrai qui, en général, puisait volontiers certains motifs dans les romans sérieux. Nous y lisons l'aventure d'une jeune fille enlevée par des brigands le jour même de son mariage, le récit de ses aventures, de la mort qui la menaçait d'où le fiancé l'a sauvée comme Amour sauva Psyché. Puisque, dans mon dernier essai[3]) j'ai démontré plusieurs liens parallèles entre Apulée et le récit de Lucius de Patrai, le terme: *roman* répond uniquement aux intentions d'Apulée lui-même. Les motifs fabulaires ne doivent pas nous étonner, car p. ex. Antoine Diogène et d'autres romanciers grecs s'en servent volontiers.

Le livre XIe des *Mét.* a provoqué aussi une riche littérature. C'est d'abord M. Kawczyński, puis MM. Misch et Wendland,[4]) qui ont bien précisé l'idée fondamentale de ce livre supplémentaire: contre la fortune aveugle, l'accident, la chance gouvernant l'homme, l'unique secours et abri

[1]) Friedländer, Darstellungen aus d. Sittengesch. Roms[9] IV 89—132. — von der Leyen, Das Märchen. Ein Versuch, Leipzig 1911. — Dietze l. c. [p. 239 adn. 2.]. — Schaller, De fabula Apuleiana quae est de Psycha et Cupidine, diss. Lips. 1901.

[2]) Reitzenstein, Das Märchen p. 19 et 79. Comp. aussi ses remarques dans les Sitzungsberichte d. Heidelberger Akad. 1914 et 1917.

[3]) Hammer, De Apulei arte narrandi novae observationes (Eos XXVII 1925, 51—77).

[4]) Misch, Geschichte der Autobiographie, Leipzig 1907, I 225. — Wendland, Die hellenistisch-römische Kultur[2], Tübingen 1912, 151 et 157.

consiste dans le recueillement religieux, dans la soumission de son être à la providence divine ou plutôt dans l'initiation dans les mystères qui révèlent l'énigme de l'existence. C'est donc un supplément moralisateur et édifiant d'Apulée lui-même. Il accompagne le récit proprement dit dont le but unique est d'amuser le lecteur. C'est peut-être avec raison que M. Reitzenstein[1]) place les *Mét.* au nombre des ainsi dites aretalogies. Mais le but d'Apulée n'était pas une propagande religieuse. L'écrivain-artiste ne s'arroge pas le rôle du prophète ou bien d'un envoyé des dieux — au contraire, il prend souvent la pose d'un acteur: il sait bien que les lecteurs en lisant ce récit, après avoir goûté les sentiments purement terrestres, puisés dans les livres précédents, suivront volontiers, au moins pour un moment court l'auteur dans le nouveau domaine émotionnel de l'extase religieuse, de l'anéantissement devant la divinité — naturellement, non pour se diriger sérieusement vers un changement intérieur stable et la renaissance de l'âme. Devant une pareille interprétation ne tiennent plus les suppositions d'autres savants (Morelli, Bürger, Schwartz[2]) qui attribuent un sens symbolique à l'entier roman et qui créent ainsi un pendant de la soi-disant symbolique des contes de fée de l'historiette d'*Amour et Psyché*. Ces savants comprennent cette idée directrice ainsi: purification de l'impureté terrestre par l'élévation de l'âme vers la divinité. Les justes remarques de M. Helm dans le compte-rendu de l'ouvrage de M. Morelli et dans son essai sur Psyché[3]) excluent définitivement toute tendance symbolique dans les dix premiers livres: ces livres rendent fidèlement le cours d'idées et la disposition de l'original grec et Apulée lui-même parle dans sa préface seulement de l'intention d'amuser ses lecteurs par les *milesiae* auxquelles un but moralisateur est complètement étranger (p. ex. *fab. de adulteriis)*. Rien ne fait prévoir dans tout le roman la conclusion, c.-à-d. le livre XIe; on ne remarque la moindre trace de progrès moral chez Lucius changé en âne. Lucius-l'âne est jusqu'au dernier moment *curiosus* malgré que cette *curiositas* ait causé sa malheureuse transformation en âne, et l'avait exposé à de pénibles épreuves. Donc il n'est pas devenu raisonnable par suite de ses malheurs et même encore dans le Xe livre (X 29) il observe avec sa *curiositas* innée les spectacles au théâtre après lesquels son sort doit se décider. L'auteur caractérisé lui-même par la curiosité l'entraînant à l'étude de toutes sciences, pouvait-il demander à son héros de renoncer à ce „défaut"? Je remarque en passant qu'on parle trop de la sensualité de Lucius-l'âne: pour un roman de moeurs elle occupe même peu de place. Ses relations avec Photis sont le moyen qui le mène au but: satisfaire sa curiosité pour la magie et ses artifices et il avoue de lui-même III 19: *semper alioquin spretorem matronalium amplexuum* (= Ps.-Luc. 11) — c'est du reste, une trace du puritanisme du roman sérieux; les objections répétées plus tard *(agasonis* VII 21) n'étaient pas justifiées, ses relations avec la dame furent imposées à l'âne (X 19—22), et l'accouplement de l'âne avec la jument (VII 16) étant une chose naturelle, ne peut être considéré comme preuve de sa lascivité. Par contre, l'âne s'indigne à cause de l'obscénité sensuelle des Galles qu'il trahit (VII 29), contre la confidence de Charité envers le soi-disant brigand (VII 11) et à cause du parjure de la femme du meunier (IX 24, 26 sq.). En le comparant avec tous les héros du roman de Pétrone, Lucius est même très décent. Les dix premiers livres ont un caractère homogène qui est aussi différent de celui du XIe livre, qu'Apulée de Madaure est différent de Lucius des livres précédents. Donc il n'y a au-

---

[1]) Reitzenstein, Hellenistische Wundererzählungen p. 32 s., aussi: Das Märchen p. 41 s.

[2]) Morelli l. c. [p. 235 adn. 1.] — Bürger, Progr. I 16. — Schwartz, Fünf Vorträge p. 135.

[3]) Helm, dans Berl. philol. Wochenschr. XXXI 1914, 586. XXXII 1915, 1270, et: Das „Märchen" [p. 235 adn. 3.].

cune idée directrice *(Leitmotiv)* commune à tous les onze livres. J'ajoute que la manière dont Apulée dispose les épisodes dans les *Mét.* indique le même fait: il ne dépasse jamais les cadres des dix livres; quoique pour la plupart il distribue entre deux livres les épisodes homogènes, après être arrivé au livre X^e, il y condense six récits homogènes, car il veut terminer le roman dans ce livre. En conséquence, le livre XIe n'a rien de commun avec les éléments fabulaires du roman proprement dit.

Ajoutons enfin que les études d'histoire des religions ont contribué beaucoup à une meilleure intelligence de la triple initiation dans les mystères d'Isis et d'Osiris et de la troisième consécration qui permet d'entrer au collège des Pastophores. Je cite ici un bon commentaire de M. Boeken, [1]) puis les ouvrages des MM. de Jong, Dieterich, Reitzenstein, Clemen, Norden, Dibelius. [2]).

Cette revue nous montre que seuls quelques problèmes plus importants concernant les *Met.* d'Apulée ont abouti à des études très exactes quoique pas encore suffisantes. On a analysé la nouvelle, son essence, son style, mais pour la plupart on l'a fait du point de vue général et l'on a trop peu observé le caractère spécial de ces historiettes et nouvelles qu'Apulée a insérées en grand nombre dans son roman; il suffit de signaler qu'à part l'épisode d'*Amour et Psyché*, les autres nouvelles furent prises en considération seulement d'une manière superficielle et sporadique par MM. Anderson, Klinger, Wendland, Heinemann. [3]) Et pourtant pour donner des bases à une histoire de la nouvelle grecque qui vers la fin du moyen âge renaquit dans le *Décaméron* du Boccace, il faut étudier en détail et même très minutieusement les *milesiae* d'Apulée, leur composition, leurs sources, le rapport avec l'ensemble du roman et le style, en comparant sans cesse le roman de Pétrone et les romans sentimentaux grecs. Cette lacune, je l'ai

---

[1]) H. J. Boeken, Adnotationes ad Apulei metamorphoseon librum XI, diss. Utrecht. Amsterdam 1899. Il y a aussi quelques bons commentaires pour l'épisode d'Amour et Psyché: J. W. Beck, L. Apulei fabula de Psyche et Cupidine praefatus et interpretatus est, Groningen 1902 et Friedr. Norden, Amor und Psyche. Ein Märchen des Apuleius, herausgeg. und erklärt (Meisterwerke der Griechen und Römer in kommentierten Ausgaben VI), Leipzig-Berlin 1903.

[2]) de Jong, De Apulei Isiacorum mysteriorum teste, diss. Leiden 1900 et: Das antike Mysterienwesen in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung, Leiden 1909, [2] 1923. — Albr. Dieterich, Eine Mithrasliturgie 2 Auflage von R. Wünsch, Leipzig 1910. — R. Reitzenstein, Poimandres, Leipzig 1904; Zum Asclepius des Pseudo-Apuleius (ARW VI 1904, 393; comp. ibd. VIII 1905, 167; Hellenistische Wundererzählungen; Die hellenistischen Mysterienreligionen, Leipzig-Berlin 1910. — Clemen, Der Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christentum (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XIII[0], Giessen 1913. — Ed. Norden, Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede, Leipzig-Berlin 1913. — Dibelius, Die Isisweihe bei Apuleius und verwandte Initiationsriten (Sitzungs-berichte Akad. Heidelberg 1917).

[3]) Anderson, Zu Apuleius Novelle vom Tode der Charite (Philologus LXVIII 1909, 537); Der Roman des Apuleius und das Volksmärchen (Gelehrte Anzeigen der Universität Kasan, (d'après le compte rendu de W. Polivka dans la Zeitschrift des Vereins f. Volkskunde XXII 1912, 304). — Klinger, Zur Märchenkunde (Philologus LXVI 1907, 336). — Wendland, De fabellis antiquis earumque ad Christianos propagatione, progr. Göttingen 1911. — Heinemann, Epistolae amatoriae quomodo cohaereant cum elegiis alexandrinis (Dissertationes philologicae Argentoratenses XIV 3), Strasbourg 1910.

comblée en partie dans deux essais [1]) qui se rapportent aux épisodes du livre VIIIe jusqu'au livre X[e]. Le résultat en était que malgré des réminiscences de différentes sources littéraires, Apulée imitait le plus le roman sérieux et en puisait beaucoup de motifs: il lui a emprunté la composition ce que j'ai prouvé, quant aux nouvelles du livre IXe et X[e], dans une étude consacrée à ce sujet (voir p. 237, adn. 2). Quant à la disposition des nouvelles dans les différents livres du roman, nous avons à peine quelques remarques chez MM. Hausrath (l. c. 454 [p. 238, adn. 4]) et Schissel (l. c. 64 s.). Mon dernier essai (voir p. 241, adn. 3) entreprit l'étude de la disposition de récits isolés dans le cadre de l'entier roman et leur rapport avec l'original grec. Il en résulta que l'auteur a emprunté déjà à l'école rhétorique les principes d'un travail ordonné et conscient. A chaque fable il désignait une place convenante selon le texte de l'original et il cherchait des pendants pour ce texte, en voulant souvent représenter différents sentiments (πάθη) ou bien ajouter au texte fondamental un nouvel détail original. Dans tous les épisodes plus étendus, Apulée a pleinement réalisé le principe de changement continuel de disposition, de sorte qu'après une fable de disposition tragique suit toujours une fable tragi-comique. Pour les courts épisodes, il observe le même principe en accordant avec les épisodes les suppléments qui élargissent les cadres du roman. Puis nous voyons chez lui la tendance d'unir trois fables apparentées par leur contenu ou bien par leur disposition, ou encore la tendance d'opposer aux fables tragiques d'un livre une fable comique dans un livre suivant (comp. VIIIe et IXe). Il observe aussi consciencieusement l'architectonique des nouvelles les plus longues, de sorte que le plus long récit *(Amour et Psyché)* qui embrasse deux livres (V et VI) occupe justement le milieu du roman proprement dit des dix livres et est accompagné de chaque côté par trois récits plus longs.

Enfin ce n'est pas un hasard ni un phénomène spontané qu'Apulée, ou bien par des moyens artificiels ou bien par la répétition des mêmes motifs, enchâssait un épisode dans l'autre d'où résultait un ensemble uni de tous les épisodes. Quel y était son but? Est-ce que cette technique serait une illustration de ces paroles d'Ovide qui se rapportent aux *Milésies* d'Aristide: *iunxit Aristides Milesia crimina secum?* Il me semble que le but d'Apulée était plutôt de mettre en relief les épisodes et les suppléments originaux au milieu du texte emprunté à l'original grec: il voulait créer une sorte de fable intercalée dans la fable, et le roman sérieux était sans doute l'exemple pour cette fable ou plutôt pour ces *disiecta membra*. Pourtant tous les épisodes d'Apulée sont plus sérieux que le roman de moeurs de Lucius de Patrai qui se rapproche plutôt à une farce. Toutefois il y a, parmi les épisodes d'Apulée, trois courts récits plus sérieux: Amour et Psyché, le récit de Charité (VIIIe), l'amour de la marâtre envers son beau-fils (X[e]): dans ces épisodes, il y a des traces du schème, ou au moins des motifs principaux, empruntés au roman sentimental. Aussi d'autres historiettes, p. ex. celles qui traitent d'empoisonnement, d'adultère, des morts subites, imitent le sujet et la disposition du roman sérieux. Enfin il faut ajouter que l'original grec lui-même, quoiqu'en général il ait la couleur d'une farce, emprunte néanmoins certains motifs au roman sérieux, et même cet original a inspiré à Apulée par des mentions assez claires deux sujets du roman: les aventures tragiques de Psyché et de Charité. Et en effet,dans la seconde partie de son ouvrage, Apulée rassemble presque tous les récits tragiques, inspiré peut-être par l'original grec et conduit par lui aux sources du roman sentimental: tout cela prouve qu'il faut prendre constamment en considération le roman sérieux dans ses études au sujet des nouvelles de notre écrivain. Le manque de matériaux comparatifs ne nous permet pas de décider maintenant, si cette influence du roman sérieux

---

[1]) Hammer, Accessiones ad Apulei artem narrandi aestimandam (Symbolae philologorum Posnaniensium, Posnaniae 1920, 31—55); De narrationum Apulei Met. Libro decimo insertorum compositione et exemplaribus (Eos XXVI 1923—1924, 6—26). Comp. p. 237 adn. 2 et p. 241 adn. 3.

sur la compositon et les motifs des nouvelles d'Apulée est propre seulement à notre auteur ou bien si les traditions plus anciennes de la nouvelle néoïonique l'ont guidé. En tout cas, aussi les résultats des études qui ne permettent pénétrer que dans le travail personnel et individuel d'Apulée lui-même sont désirés et même nécessaires comme base d'une oeuvre synthétique sur Apulée le romancier. Il n'y a pas longtemps que M. Weinreich a rappelé la nécessité d'un ouvrage pareil à l'occasion d'un compte rendu du traité de M. Lavagnini. Celui qui aura envie d'écrire ce livre sur Apulée, même si c'était un essai comme celui de M. Collignon ou M Emil Thomas sur Pétrone, devra se rappeler qu'il faut chercher, dans les *Met.*, aussi Apulée lui-même et, en outre, bien apprécier sa technique de narration. Il n'y a aucun doute qu'Apulée mériterait un tel travail, ainsi qu'une édition commentée des *Met.* qui répondrait aux exigences modernes — il le mériterait d'autant plus qu'il a étalé dans les *Mét.* un art de forme et de style sans pareil, au surplus une certaine invention poétique — du moins pour nous: car maintenant nous ne savons guère dans quelles limites il nous est permis de supposer une originalité d'idées chez cet écrivain très appliqué qui avoue franchement qu'il créait tout avec un effort pénible *(aerumnabili labore)*.

STO LAT WALKI O KATOCHÓW

napisał

FRANCISZEK SMOLKA.

Sto lat prawie mija od chwili, kiedy świat uczony dowiedział się o istnieniu jakichś tajemniczych osobników, określanych mianem katochów. Wyłoniło się więc nowe zagadnienie, zaprzątające niemal wiek cały umysły uczonych, którzy szukają zadowalającej odpowiedzi na pytanie: co stanowiło istotę i cel instytucji, zwanej κατοχή?

I mimo upływu tylu lat, mimo poważnych wysiłków nie można powiedzieć, żeby sprawa została ostatecznie we wszystkich szczegółach wyświetlona. Niemniej sprawa postąpiła znacznie naprzód. Jeżeli pewne szczegóły pozostają nadal osłonięte tajemnicą, — to wina zazdrosnej tradycji, która nie pozwala sobie wydrzeć wszystkich tajników.

Nie dziw, że zagadnienie to ma już swoją osobną obfitą literaturę. Przechodziło ono z biegiem lat zmienne koleje: wyszło z podstawy religijnej w formie ostrej, pierwotnej, potem zerwało z tą podstawą brutalnie; wreszcie znowu wróciło do podstawy religijnej w formie nieco odmiennej od dawnej, powiedziałbym — wysubtelnionej. Punkt kulminacyjny w badaniach nad niem stanowi wystąpienie Sethego w r. 1913; toteż przedstawienie rzeczy można podzielić na 2 rozdziały: I. Stan badań do roku 1912, II. Badania z lat: 1913—1923. Przedstawiam tu w krótkim zarysie dzieje badań nad tem zagadnieniem od początku do roku 1912 a następnie nieco obszerniej okres drugi aż do roku 1923 tj. do położenia, jakie się wytworzyło po pojawieniu się pierwszych zeszytów pomnikowego wydania papirusów z epoki ptolemejskiej, dokonanego przez p. Wilckena.

I. Stan badań do r. 1912.

Szereg papirusów z II w. a. C., znalezionych w okolicy Serapeum memfickiego, wspomina o osobnej kategorji ludzi, którzy sami nazywają siebie: οἱ ἐν κατοχῇ ὄντες.[1]) To zagadkowe określenie zwróciło uwagę już pierwszych

[1]) Terminu κάτοχος papirusy nie znają; zachodzi w nich tylko ἐγκάτοχος; mimoto pierwszy termin tak dalece się utarł w literaturze naukowej, że i ja nie będę odstępował od tradycji.

wydawców tych papirusów: Letronne'a i Reuvens'a.[1]) Na podstawie tego, co można było wywnioskować o tych ludziach z papirusów, wydało się pierwszym wydawcom, że ci katochowie, to rodzaj pustelników, którzy schronili się do świątyni Sarapisa i złożywszy śluby, zobowiązali się do wytrwania w nich. Do tego zapatrywania przyłączyli się następnie: Peyron, Leemans, Brunet de Presle, Ceriani, Weingarten, Wessely, Kényon, v. Wilamowitz, Bouché-Leclercq.[2])

Parallela między tymi domniemanymi mnichami a mnichami chrześcijańskimi narzucała się sama przez się. A jednak teorja ta, która zrazu znalazła wielu zwolenników, zwłaszcza w sferach teologicznych, dziś została zarzucona.

Wyczerpująco zajął się tem zagadnieniem następnie Erw. Preuschen,[3]) który odrzucił twierdzenie, jakoby katochowie z papirusów serapejskich byli mnichami. On widzi w nich ludzi opętanych *(Besessene)* przez bóstwo tj. chorych, którzy dla celów leczniczych przebywali w świątyni, stosując inkubację z profesji. Tem więc, co ich zapędziło do Serapeum, nie była ani chęć pokuty, ani zamiłowanie do życia kontemplacyjnego. Preuschen interpretował więc κατοχήν jako stan psychiczny ludzi a nie jako ich stosunek do świątyni. To też powyższa teorja Preuschena, zbyt jednostronna, spotkała się z repliką ze strony Bouché-Leclercq'a oraz Dietericha[4]). Obaj starali się wykazać, że z jednej strony argumenty Preuschena przeciw pojmowaniu κατοχῆς jako pustelnictwa nie dadzą się utrzymać ani językowo ani rzeczowo, z drugiej zaś strony jego objaśnienie κατοχης, jako opętania, nie da się pogodzić ze znaczeniem, w jakiem termin κατοχή występuje w tekstach serapejskich. Wobec tego Bouché-Leclercq wraca do dawnej teorji, widzi w κατοχῆ klauzurę, ale nie posuniętą tak daleko, żeby polegała na zamknięciu w celi klasztornej. Po tej mniej więcej linji idzie opinja Ganszyńca w Paulego-Wiss. Realenc. s. v. κάτοχος.

Mimo wywodów Bouché-Leclercq'a i Dietericha teorja Preuschena znalazła szeroki oddźwięk. W szczególności Walter Otto[5]) widział w katochach „ludzi napełnionych bóstwem", którzy szukają w świątyni także uzdrowienia. Odrzuca jednak zdanie Preuschena, jakoby katochowie byli zawodowymi inkubantami. Swoje stanowisko ujmuje Otto w słowa następujące: „Man darf die κάτοχοι des Serapeums nur als diejenigen deuten, welche aus irgend einem inneren Drange sich für immer oder auf Zeit ganz dem Sarapis und seiner Verehrung geweiht haben". Dla ścisłości notuję, że w r. 1910 wystąpił Reitzenstein w „Die hellenistischen Mysterienreligionen" z teorją, że κατοχή — to coś w rodzaju nowicjatu zakonnego. Mniej więcej w duchu teorji Preus-

---

[1]) Reuvens, Lettres à M. Letronne, Leiden 1830.

[2]) Peyron Bernardino, Papyri greci del museo Britannico di Londra e della bibliotheca Vaticana, Turyn 1841. — Leemans, Papyri graeci Musei Lugduni Batavi. I Leiden 1843. — Brunet de Presle, Mémoires présentés à l'académie des inscriptions. Serie I tome 2 Str. 552. Paryż 1852. — Ceriani, Un papiro greco del 162 a. C. in reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, Medjolan 1876. — Weingarten, Der Ursprung des Mönchtums im nachkonstantinischen Zeitalter, Gotha 1877. — Wessely Carl, Der Dresdener Papyrus (Sitzber. Leipz. Ges. der Wiss., phil.-hist. Klasse), Lipsk 1885. — Kenyon, Greek Papyri in the British Museum I, Londyn 1893. — Wilamowitz-Moellendorf, Griechische Lesestücke. I str. 397. Lipsk-Berlin 1902. — Bouché-Leclercq, Les reclus du Serapeum de Memphis (Melanges Perrot, str. 17—24), Paryż 1903. — Witkowski Stanisław, Epistulae Graecae privatae.[2] Nr. 35, 39, 40. Lipsk 1911.

[3]) Mönchtum und Serapiskult 41 i n. Gießen 1903.

[4]) Berl. Phil. Wochensch. 1905.

[5]) Priester und Tempel I str. 119 i n.

chena oświadczył się i Wilcken,[1]) który stanowisko swoje określił w tym duchu, że teorję klauzury odrzuca, a widzi w κατοχή czysto mistyczny stosunek między czcicielem Sarapisa a Sarapisem. Równocześnie stosunek do bóstwa wyobraża sobie nie jako trwałą ekstazę, lecz jako trwałe związanie się z bóstwem, od którego uwolnić może jedynie bóg.

Do powyższych koncepcyj dorzucił nową W. Kroll[2]). Zdaniem jego należy uważać katochów poprostu za ludzi chorych. Do jego zapatrywania przychylił się Witkowski.[3]) Jak widać już choćby z tego pobieżnego przeglądu, wszystkim omówionym teorjom wspólna jest podstawa religijna. Można stwierdzić, że każda z nich przyjmuje istnienie jakiegoś stosunku między bóstwem a jego czcicielem. Stosunek ten jest jużto ściślejszy jużto luźniejszy, natury bardziej idealnej albo bardziej materjalnej — ale zawsze pozostaje w rzeczowym związku z kultem Sarapisa.

II. Badania z lat: 1913—1923.

Tak stała sprawa katochów w chwili, gdy z nową senzacyjną teorją, uznającą katochów za pospolitych więźniów, wystąpił Kurt Sethe.[4]) Z tą teorją wypadnie nam zapoznać się bliżej, ile że Sethe bardzo szczegółowo zajął się tym problemem. Ale nim przystąpimy do jej bliższego rozpatrzenia, zestawmy, co się da objektywnie wydobyć z papirusów w odniesieniu do katochów. Z nazwiska znamy tylko 5 katochów a to: Ptolemajosa, syna Glaukiasa, jego brata Apolloniosa, dwóch Harmaisów i Hefajstjona. Najlepiej znamy Ptolemajosa.

1. Katochowie pozostają w jakimś stosunku do Sarapisa.

2. Swoboda ich jest ograniczona przestrzenią, bo nie wolno im opuszczać obszaru Serapeum.

3. Katochowie muszą sami starać się o swoje utrzymanie oraz o środki pieniężne na cele kultu. Otrzymują jednak od świątyni pewne świadczenia oraz zwrot poniesionych kosztów.

4. Wybitną rolę w życiu katochów odgrywały sny.

Specjalnie w odniesieniu do Hefestjona dowiedzieliśmy się 2 szczegółów:

1. że w κατοχή znalazł się, uniknąwszy szczęśliwie wielkich niebezpieczeństw;

2. że gdy mógł już κατοχή porzucić, nie korzysta z tego, lecz pozostaje w Serapeum nadal.

Jakie stanowisko wobec teoryj poprzedników i wobec powyższych danych zajął Sethe? Chcąc utorować drogę swojej teorji, zwalcza energicznie przedewszystkiem teorję Preuschena, wysuwając przeciw niej choćby takie stwierdzenie ze strony Apolloniosa, brata katocha Ptolemajosa, iż przebywa wraz z bratem w κατοχή. Można — mówi Sethe — dzielić z kimś latami więzienie, ale nie opętanie.

Obok zwykłego zwrotu w pismach katochów, stwierdzającego liczbę lat pobytu w κατοχή, spotykamy się z określeniem: „jeden z tych, którzy tyle a tyle lat bawią w κατοχή". Ta okoliczność dała Sethemu powód do wniosku, że katochowie dzielili się na klasy wieku, czyli że istniało wśród nich coś nakształt roczników w organizacji wojskowej. Jasnem jest — stwierdza Sethe — że do takiej organizacji całkiem nie przystaje teorja o opętaniu a mało przystaje teorja klauzury. Gdy Preuschen i Reitzenstein dopatrywali się w podawaniu przez katochów lat przebywania w κατοχή uczucia dumy, to Sethe wyczuwa tu ton skargi z powodu nieszczęścia i widzi w tem raczej

---

[1]) Chrestomathie, str. 131.

[2]) Catalogus codicum astrologorum Graecorum V 2. 147.

[3]) W „Addenda" do „Epistulae Graecae privatae", wyd. 2. str. 140.

[4]) Sarapis und die sogenannten κάτοχοι des Sarapis (Abhdl. der Kgl. Ges. der Wiss. zu Göttingen). Berlin 1913.

chęć wzbudzenia litości. Zgodnie z takiem pojmowaniem κατοχῆς interpretuje Sethe zwrot, zachodzący w Lond. 42,27: ἀπολελύσθαι ἐκ τῆς κατοχῆς „zostać wypuszczonym z κατοχή"; analogicznie więc przeciwstawienie do tamtego: termin οἱ ἐκεῖ ἀπειλημμένοι tłumaczy: „ludzie tam więzieni".

Fakt ograniczenia swobody ruchów u katochów nietylko że przyjmuje Sethe w całej pełni, ale idzie dalej i twierdzi, że katochom nie wolno się poruszać swobodnie nawet w obrębie obszaru Serapeum; sądzi, że katoch Ptolemajos nie może opuścić nawet swego παστοφόριον, leżącego w obrębie świątyni Astarte, że więc znajduje się w pewnego rodzaju areszcie domowym przy niezamkniętych drzwiach i jedynie przez okno może się komunikować ze światem. Miarodajnemi dla niego w tym względzie są słowa Ptolemajosa w Vat. E. do króla: Ἀναβάντος σου εἰς τὸ Σαραπιεῖον .. ἐνέτυχόν σοι διὰ τῆς θυρίδος διὰ τὸ μὴ δύνασθαι προσκαταβῆναι. Inny, jeszcze drastyczniejszy dowód na poparcie swojego twierdzenia widzi Sethe w słowach Par. 35. 3. „οὐκ ἐξελήλυθὼς τὸ παστοφόριον, ἐν ᾧ ἐγκέκλεισμαι ἕως σῆς σήμερον ἡμέρας. Z tych słów wypływa — zdaniem Sethego — że areszt domowy Ptolemajosa mógł być czasowo zaostrzony.

Wzmianka o tem, że strateg z Memfis interesuje się Ptolemajosem i jego bratem Apolloniosem, nasuwa Sethemu przypuszczenie, że wogóle κατοχή Ptolemajosa została spowodowana przez interwencję władcy. Sethe przeczy zasadniczo, jakoby istniał jakiś bezpośredni stosunek katochów do Sarapisa. Okoliczność, że w pismach katochów spotykamy się ze zwrotem: διὰ τὸν Σάραπιν, nie jest w stanie stropić Sethego; w wyrażeniu powyższem widzi on czczą formułkę.

Wspomnieliśmy już wyżej, że gdy Hefestjon został z κατοχή uwolniony, to samo stało się równocześnie z większą liczbą katochów. Z tego faktu wysnuł Wilamowitz wniosek, że wtedy musiało nastąpić p r z y m u s o w e wydalenie większej liczby katochów. Pogląd ten zwalcza Sethe w myśl swego podstawowego zapatrywania, że κατοχή była nieszczęściem a nie dobrodziejstwem. W tym fakcie widzi on raczej konsekwencje przyjętego przez się podziału katochów na roczniki. Żeby swoją teorję uzasadnić wszechstronnie, sięga Sethe wreszcie do podstawowego znaczenia terminu: κατοχή. Przyznaje, że powodem różnicy zdań co do istoty κατοχῆς w Serapeum jest niezwykła rozległość znaczenia pojęcia κατέχειν. Ostatecznie dochodzi do rezultatu, że dadzą się wyróżnić niejako dwa główne odgałęzienia znaczenia podstawowego a to: 1. *brać w posiadanie*, 2. *zatrzymywać*. Poczem omówiwszy i odrzuciwszy szereg znaczeń, nie nadających się — jego zdaniem — do przyjęcia, krystalizuje ostatecznie swój pogląd na κατοχή, uważając ją poprostu za fizyczne skrępowanie wolności osobistej czyli innemi słowy z a z w y k ł e w i ę z i e n i e a k a t o c h ó w z a p o s p o l i t y c h w i ę ź n i ó w. Zważywszy, że 1. κατοχή połączona jest z ograniczeniem osobistej wolności, 2. że jest uważana za nieszczęście, 3. że wyrażenie: ἐν κατοχῇ εἶναι oznaczające: *znajdować się w więzieniu* a wyrażenie: ἀπολύεσθαι ἐκ τῆς κατοχῆς oznaczające: *zostać z więzienia uwolnionym* doskonale przystają do treści papirusów serapejskich — trudno chyba, jak mniema Sethe, znaleźć trafniejsze określenie na κατοχή. Chodziłoby teraz tylko o sprecyzowanie, jakiej natury było to więzienie.

Owóż nie jest to stanowczo — zdaniem Sethego — dobrowolne zamknięcie się czyli rodzaj klauzury ze względów religijnych. Dlaczego?

1. Oto w całej korespondencji katochów prawie że niema nigdy mowy o sprawach religijnych; piszą prawie tylko o rzeczach materjalnych, a w ich snach odgrywa rolę pewną nawet element erotyczny.

2. Jak pogodzić z klauzurą masowe uwolnienie?

3. Jak pogodzić fakt, że κατοχή uważana jest za nieszczęście?

4. U Ptolemajosa robi się poszukiwania za bronią.

5. Sprawą Ptolemajosa interesuje się strateg, a więc figura urzędowa

6. Ptolemajos nie może opuścić świątyni Astarty nawet w tym celu, by udać się do właściwej świątyni Sarapisa.

7. Zwrot κατέχειν ἔν τινι τόπῳ zawsze oznacza zatrzymanie kogoś wbrew jego woli a więc nie dobrowolne więzienie. Specjalnie w odniesieniu do Ptolemajosa najtrafniejszemby było określenie jego więzienia jako więzienia za długi, za czem przemawiałyby — zdaniem Sethego — względy następujące: 1. ciągłe fantowania, przedsiębrane w mieszkaniu Ptolemajosa; 2. długie trwanie κατοχῆς; 3. fakt, że więzienie to nie jest więzieniem ciężkiem, lecz raczej aresztem domowym; 4. fakt, że Ptolemajos może się komunikować z „Bliźniaczkami"; 5. fakt, że więzienie to mu nie ubliża; 6. fakt, że Ptolemajos nigdy nie prosi o uwolnienie z więzienia.

Teorja Sethego była tak radykalna, tak — powiedziałbym — nawet brutalna, tak nic nie liczyła się z tradycją naukową, że nic dziwnego, iż wywołała ostre sprzeciwy. Energicznie wystąpił przeciw niej i do upadłego zwalczać ją postanowił osobliwie W i l c k e n. I odtąd, tj. od roku 1914, toczy się namiętna polemika, prowadzona niejednokrotnie w tonie podrażnionym, polemika, która nie zdołała niestety przekonać ani jednej ani drugiej strony. Rozpoczął walkę Wilcken obszernym artykułem w *Archiv für Papyrusforschung* VI 1914 str. 184—212. Już na wstępie, określając teorję Sethego jako *revolutionäre These*, stwierdza, że różne już wypowiedziano zapatrywania w sprawie κατοχή, ale to przynajmniej było wspólne im wszystkim, że uważały κατοχή za jakiś religijny stosunek człowieka do bóstwa. Tę poostawę obalić pokusił się dopiero Sethe, pojmując κατοχή jako *weltliche Strafhaft*. Za słuszny uważa Wilcken punkt wyjścia Sethego, że κατοχή oznacza raczej *więzienie kogoś*, aniżeli *opętanie;* jest jednak wielka różnica, czy dany osobnik jest więziony przez bóstwo czy przez władzę świecką w drodze karnej tj. czy mamy przed sobą — wedle terminologji Wilckena — *Gotteshaft*, czy zwykłe więzienie. Zkolei zbija Wilcken poszczególne punkty teorji Sethego, z którą ostatecznie rozprawi się w 1 zeszycie swoich *Urkunden der Ptolemäerzeit*, o czem niżej.

Z odpowiedzią na polemikę Wilckena wystąpił S e t h e w *Göttinger Gelehrte Anzeigen* CLXXVI 1914, 385—415. Zaraz na wstępie stwierdza, że wywody powyższe są „in geistvoller und verführerischer Form vorgetragen"; niemniej oświadcza, że nie dał się przekonać. Podtrzymuje więc nadal, że: 1. κατοχή — to więzienie; 2. brak podstaw do religijnego pojmowania κατοχῆς; 3. wiele okoliczności nie da się pogodzić z tem, że κατοχή to instytucja religijna; 4. w papirusach demotycznych spotykamy się z wypadkami więzienia na terenie Serapeum, które chyba nie miały tła religijnego; 5. demotyczny termin ddh = więzienie w świątyni to nie co innego, tylko κατοχή.

Dowód na punkt 1) uważa Sethe za przeprowadzony, ile że i Wilcken uznaje κατοχή za więzienie z tą tylko różnicą, że tym, który więzi, jest bóg, a nie władza. P o w a ż n i e jednak nie można — zdaniem Sethego — mówić o fizycznem wzięciu w posiadanie i więzieniu przez boga. Wilckena określenie κατοχῆς cierpi na dwuznaczność i niejasność choćby z tego powodu, że opiera się nie na pojedyńczem, lecz potrójnem znaczeniu κατέχειν. W sprawie ograniczenia swobody Ptolemajosa w tem rozumieniu, że nie mógł opuszczać nawet swego παστοφόριον w świątyni Astarty, główny dowód widzi Sethe w owem okienku, przez które Ptolemajos komunikuje się ze światem. Obronę Wilckena, że przy Serapeum istniał pałac królewski z okienkiem audjencyjnem, uważa Sethe za sztuczną. Dziwnem bowiem jest — zdaniem Sethego — że stale z tego okienka korzysta tylko Ptolemajos a nikt inny pozatem.

Drugi punkt obrony Sethego zmierza do wykazania, że nigdzie nie mamy najmniejszego śladu, któryby wskazywał na związek κατοχῆς z Sarapisem, co godzi w podstawę teorji Wilckena o *niewoli u boga*. Nigdzie nie spotykamy się z wyrażeniem np. κατοχή τοῦ Σαράπιος, albo τοῦ θεοῦ, albo ἐκ τοῦ Σαράπιος. Wobec tego wszystko, co Wilcken ustalił w sprawie obcowania Sarapisa z katochami — to wszystko bezpodstawne domysły.

Wilcken wystąpił na str. 197 z nowym faktem, przemawiającym rzekomo na korzyść swobody ruchów katochów. Oto na podstawie papirusów: Leid. T. i Par. 57, wspominających o procesji pastoforów, w której brał udział Ptolemajos, widzi w tem stwierdzenie, że jednak Ptolemajos mógł opuszczać

mieszkanie. Niezrażony tem Sethe twierdzi, że katochowie w charakterze więźniów mieli obowiązek brać udział w pewnych określonych uroczystościach. Wreszcie wskazuje Sethe na szereg momentów, które nie dadzą się pogodzić z religijną podstawą κατοχῆς. Są one następujące: 1. podział katochów na roczniki; 2. polecanie się Ptolemajosa strategowi zamiast Sarapisowi; 3. zależność pobytu Ptolemajosa w κατοχῇ od upodobania Menedemosa, zastępcy stratega w Anubiejon; 4. okoliczność, że papiery katochów znalazły się razem z policyjnemi papierami z Anubiejon; 5. fakt, że Hefestjon został z κατοχῇ uwolniony wraz z szeregiem innych katochów.

W papirusach demotycznych odkrył Sethe 2 wypadki, w których jest mowa o więzieniu natury stanowczo nie religijnej. W jednym wypadku chodzi o więzienie za długi. Ta okoliczność skłoniła Sethego do zastanowienia się, czy κατοχῇ serapejska nie jest identyczna z tem więzieniem, ile że słyszymy o długach Ptolemajosa. I dochodzi Sethe do wniosku, że κατοχῇ należy identyfikować z więzieniem (ἐγκεκλεῖσθαι). Jeżeli pewne dane przemawiają za tem, że Ptolemajos od czasu do czasu przebywa na wolności — to Sethe tłumaczy sobie to tem, że nie jest wykluczone, iż więzienie Ptolemajosa doznawało przerw, wynoszących dnie, tygodnie a nawet miesiące (?).

Wreszcie termin ddh, zachodzący w papirusach demotycznych, a oznaczający więzienie w świątyni, identyfikuje Sethe także z κατοχῇ jako więzieniem.

W zakończeniu swojej polemiki z Wilckenem stwierdza Sethe, że wyższość jego teorji nad teorją Wilckena polega na tem, że wszędzie podaje Sethe j e d n o wyjaśnienie, podczas gdy Wilcken musi się uciekać do 2 lub więcej wyjaśnień dla jednej i tej samej rzeczy. Tak np. 1. κατοχῇ = u Sethego *więzienie*, u Wilckena: *fizyczne wzięcie w posiadanie* a równocześnie *ekstaza*. 2. w wyrażeniu διὰ τῆς θυρίδος widzi Sethe tylko j e d n o okno i to w mieszkaniu Ptolemajosa, podczas gdy Wilcken przyjmuje okno w mieszkaniu a ponadto okno audjencyjne w *Sanctissimum* świątyni; 3. w Par. 35. 37 i 51 widzi Sethe w κατοχῇ tylko jeden rodzaj więzienia, podczas gdy Wilcken przyjmuje dwa rodzaje a to: więzienie za długi i więzienie u boga; 4. w demotycznym terminie *ddh n irpj*, odpowiadającym greckiemu ἱερῶν ἐγκάτοχοι, widzi Sethe tylko j e d e n rodzaj więźniów w świątyni a nie dwa rodzaje, tj. więźniów u boga i więźniów w świątyni.

Sethe w toku polemiki nieraz już wyzywał Wilckena powiedzeniami w tym guście, że Wilcken zastrzega sobie jeszcze w danej kwestji definitywną odpowiedź i pociesza nas zapowiedzią wydania dokumentów z epoki ptolemejskiej. A tymczasem Wilcken istotnie gotował się do walnej ostatecznej rozprawy.

Zaczął od podstaw. Uświadomił sobie jasno, że dotychczasowe wydania papirusów serapejskich pozostawiają tyle do życzenia, osobliwie na punkcie krytyki tekstu, iż postanowił przystąpić do pracy *ab ovo*. Zdawał sobie sprawę z tego, że jak długo tekst papirusów nie będzie mógł stanowić podstawy operacyjnej, tak długo wszelka polemika będzie się opierała na kruchych podstawach. Przystąpił tedy do mozolnej krytycznej rewizji tekstu papirusów serapejskich, której rezultaty ogłosił w postaci nowego krytycznego wydania wszystkich papirusów serapejskich w pierwszych trzech zeszytach *Urkunden der Ptolemäerzeit* Lipsk—Berlin (1922—24). Wydanie poprzedzone jest obszernym wstępem, opartym na badaniach topograf. i archeol.; w szczególności kwestja katochów omówiona jest szczegółowo w zeszycie I str. 52—77.

Po takiem przygotowaniu ruszył Wilcken śmiało do ataku. Zaczyna od swierdzenia, że termin użyty przez Ptolemajosa ἐγκεκλεῖσθαι nie może być uważany za synonim terminu κατίχεσθαι, lecz oznacza sprzeczne z prawem uwięzienie Ptolemojosa przez nieprzyjaciół osobistych. Co do trwania κατοχῆς, dziś można stwierdzić już napewno, że Ptolemajos przebywał w niej lat 20, Apollonios około 5 miesięcy, jeden Harmais mówi o 5 roku pobytu, drugi Harmais o 8 roku. Wszystkim im wspólne jest to, że podczas trwania κατοχῆς nie wolno im opuszczać obszaru Serapeum.

To jest właśnie ten punkt, który podzielił uczonych na obozy, wywołując największą rozbieżność zdań. Mimoto na jednym punkcie panowała zgodność, mianowicie na tym, że κατοχή przedstawia jakiś religijny stosunek człowieka do Sarapisa. Dopiero Sethe wpadł na pomysł, że κατοχή to nie religijne, lecz świeckie więzienie karne (albo za długi albo za przestępstwo wojskowe). Przeciw tej teorji wystąpił Wilcken, a poparli go Spiegelberg i Diels; Schubart i Geffcken zajęli stanowisko niezdecydowane; Deubner oświadczył się za Sethem.[1])

Ponieważ Sethe zakwestjonował charakter κατοχῆς, przeto nic dziwnego, że w tę stronę zwróciła się obrona Wilckena. Jakież są pozytywne argumenty na religijny charakter κατοχῆς?

1. W pobieżnym, nieznanym dotąd koncepcie podania do króla z r. 164 pisze: [Τοῦ δὲ πατρό]ς μ[ου] εἰς θεοὺς μετελθόντος [ἐμοῦ δὲ χάρ]ιν [το]ῦ Σαράπιος χωρισθῆναι [οὐ δυναμένο]υ. Ptolemajos więc wskazuje na śmierć ojca, który mu zapewne polecił wrócić do rodzinnej miejscowości w Herakleopolis. Ale on nie może tego zrobić *z powodu Sarapisa*. Ponieważ zaś wiemy, że to κατοχή nie pozwala mu Serapeum opuścić, jasnem więc jest, że to Sarapis jest tym, który go więzi.

2. W UPZ 8. Ptolemajos wymienia niejakiego Difilosa jako τινα τῶν παρακατεχομένων ὑπὸ τοῦ Σαράπιος θεραπευτῶν. Sethe interpretuje to miejsce: „Diener, die von Sarapis gehalten werden", a więc nie katochowie. Atoli parallele, przytoczone przez Witkowskiego z Tukidydesa, Polybiosa i innych wykazują, że παρακατέχειν θεραπευτήν nie znaczy: *trzymać sobie służącego*. Ci θεραπευταί — to ci, których więzi Sarapis. A jeżeli tak — to schodzą się oni z katochami. A zatem κάτοχοι nie podpadają pod pojęcie terapeutów.[2])

3. Trzecim dowodem jest napis z Priene nr. 195. Tu w w. 29 jest mowa o οἱ κατεχόμενοι ὑπὸ τοῦ θεοῦ. Wilcken widzi tu rzeczową i językową parallelę do memfickich katochów. Natomiast Sethe widzi w nich funkcjonarjuszów świątyni, ale żeby tak można się wyrazić o funkcjonarjuszach — na to nie dał Sethe żadnego dowodu.

4. Czwarty dowód stanowi napis ze Smyrny z r. 212. (CIG II 3163), gdzie o filozofie Papinjuszu czytamy: ἐγκατοχήσας τῷ κυρίῳ Σαράπιδι. Wilcken identyfikuje wyrażenie: ἐγκατοχεῖν z ἐγκατ χεσθαι papirusów serapejskich. Przytem z gryzącą ironją traktuje Wilcken zachowanie się Sethego, który przyparty do muru przyznaje ostatecznie, że Papinius mógłby być „eine Art Klausner oder mystisch Gebundener", ale równocześnie ucieka się do wybiegu: „o ile on tam nie dostał się poprostu jako więzień świątyni wbrew swej woli".

5. Ptolemajos — jak wynika z rachunków — spełniał pewne usługi na rzecz kultu i za to otrzymywał pewne miesięcznie ustalone dochody wzgl. zwrot wydatków.

6. Według UPZ 98. Ptolemajos płaci τοῖς παστοφόροις συμβολὴν (δραχμὰς) μ. Cokolwiekbądź oznacza tu συμβολή — jasnem jest, że nie mamy tu do czynienia z więźniem lecz z człowiekiem, który może towarzysko obcować z pastoforami.

7. Z UPZ 14. wypływa, że katochowie cieszą się specjalną opieką i szacunkiem króla. Wilcken idzie dalej i na podstawie swojej lekcji dochodzi do wniosku, że oni uchodzą za ludzi bogobojnych.

8. Godność, jaką nadaje κατοχή, przebija i z tego, że katochowie chętnie podają w pismach oficjalnych, ile lat już przebywają w κατοχή.

9. Na poważanie, jakiem cieszy się Ptolemajos także w sferach urzędowych, mamy dowód w UPZ 71., gdzie szef żandarmerji w Anubiejon prosi Ptolemajosa na sędziego rozjemczego. Jakżeby to możliwem było w świetle

---

[1]) Odnośną literaturę znajdzie czytelnik w 1 zeszycie UPZ, str. 52—77.

[2]) Rusch, De Serapide et Iside in Graecia cultis, Diss. Berlin 1906.

teorji Sethego! Niejaki Dionysios wedle UPZ 62, ilekroć jest w Serapeum, gości u Ptolemajosa.

10. W UPZ 13. pisze Apollonios: εἰς τὸ παστοφόριον, ἐν [ᾧ] καταλύω". Termin καταλύειν znaczy: *zajechać do gospody;* przystaje on doskonale do przejściowego pobytu katochów w Serapeum.

11. Wreszcie stwierdza religijny charakter κατοχῆς papirus demotyczny, omówiony przez Wilckena szczegółowo pod l. 6 a.

Odbierając κατοχῇ charakter religijny, stara się Sethe zrobić z niej sprawę o charakterze urzędowym. Tego charakteru dopatruje się w tem, że katochowie mają się w swoich pismach urzędowych przy podaniu dat osobistych posługiwać urzędowo przepisanym schematem. Owóż Wilcken przytacza dowody, wykazujące właśnie swobodę w tych formułach. Drugim momentem, który dał Sethemu powód do upatrywania w κατοχῇ charakteru urzędowego, to wyrażenie: συνεστάθης μοι, które Sethe tłumaczy: *zostałeś mi dostawiony;* otóż Wilcken wykazuje, że συνιστάναι oznacza: *przedstawić, polecić komuś kogoś,* a więc charakter sprawy urzędowej odpada.

Już wyżej mieliśmy sposobność podkreślić, jak wielkie nadzieje dla poparcia swej teorji łączył Sethe z papirusami demotycznemi z Anubiejon. Tymczasem nadzieje te zawiodły. Chodzi tu o 4 listy, adresowane do niejakiego Heriubastisa, w którym Sethe widzi szefa żandarmerji w Anubiejon. Pokazało się, że Sethe pomieszał więźniów zwykłych z Anubiejon z katochami. Na podstawie badań topograficznych ustalił Wilcken, że całkiem gdzieindziej jest teren katochów a gdzieindziej Anubiejon i stwierdził, że z katochami serapejskimi nie mają więźniowie Heriubastisa najmniejszego związku. Z tą opinją zsolidaryzował się Ganszyniec w Paulego-Wiss. Realenc. s. v. κάτοχος.

I jeszcze jeden argument, zabijający teorję Sethego. Oto wiemy, że Serapeum miało prawo azylu. Pomysł więc umieszczania w azylu przestępców wojskowych, dłużników itp. jest tak groteskowy, że nie nadaje się do dyskusji. Przestępców osadzano w Anubiejon; gdy stąd udało im się zbiec, chronili się do Serapeum, jako do azylu, gdzie im się nic stać nie mogło. Ale żeby azylu używano jako więzienia — to chyba trudne do pojęcia.

Najwybitniejszą cechą κατοχῆς jest to, że jej uczestnikom nie wolno opuszczać świątyni. Stwierdzają to: UPZ 3. 4. 9. 10. 11. Stąd Ptolemajos musi jako swego zastępcę dla spraw poza świątynią delegować brata swego Apolloniosa. Spornem było długi czas tylko to, jak daleko sięga to ograniczenie swobody: czy katochowie ograniczeni są do swego mieszkania w świątyni, czy też mogą się poruszać swobodnie w obrębie całego Serapeum. Zrazu długi czas przyjmowano tezę pierwszą; w pierwszej linji bronił jej i broni Sethe; za drugą tezą oświadczyli się: Preuschen, Otto, Bouché-Leclerq i ostatnio Wilcken. Co przemawia za tezą drugą?

1. Wedle UPZ 7 Harmais został napadnięty na tzw. δρόμος, a więc poza swem mieszkaniem;

2. wedle UPZ 12 mógł Apollonios podczas κατοχῇ opuszczać swoje παστοφόριον i czynić zakupy w obrębie obszaru świątyni;

3. w liście do Damoxenosa opowiada Ptolemajos, że po odbyciu kary w swojem παστοφόριον został uwolniony przez zastępcę arcykapłana, i odtąd mógł swoje παστοφόριον opuszczać;

4. że Ptolemajos mógł bywać w centralnej świątyni Sarapisa — tego dowodzi UPZ 53, wedle którego załatwia on sprawę z Sarapionem ἐνότι τοῦ Σάραπι a więc z pewnością w Σαραπιεῖον;

5. wreszcie przemawia za większą swobodą papirus demotyczny UPZ 6 a, gdzie Harmais mówi, że nie wychodzi poza mur, okalający obszar świątyni tj. Serapeum.

W wiążącej się z poprzednią sprawie okienka, przez które miał się Ptolemajos komunikować ze światem, doszedł Wilcken do rezultatów następujących: Dawniej przyjmowano jego istnienie w παστοφόριον Ptolemajosa. Otto przyjmował, że to pewnie jakaś niemoc zmusiła Ptolemajosa do korzy-

stania z niego. Wilcken w *Archiv* VI 190 wywnioskował, że okienko powyższe było okienkiem nie w jego mieszkaniu, lecz okienkiem audjencyjnem króla i wyższych urzędników. To zapatrywanie znalazło istotnie swoje potwierdzenie we właściwej interpretacji słów, zawartych w UPZ 53. Orzekają one mianowicie nie to, że Ptolemajos podał swoją petycję Sarapionowi przez okienko, lecz że podał mu petycję, którą król przez okienko zaopatrzył pieczęcią. Obok okienka musiała być jakaś ubikacja, w której król urzędował. Bliższe badanie wykazało, że w UPZ 53 chodzi o tę tzw. ἔντευξις Bliźniaczek, której brzmienie mamy w UPZ 20, a którą one wręczyły królowi osobiście w paźdz. 163 r. Z tego wynika, że nie tylko Ptolemajos korzystał z tego okienka, ale i Bliźniaczki, których swoboda nie była ograniczona.

Jak wyobraża sobie Wilcken genezę κατοχῆς?

W listach do Hefajstjona UPZ 59 i 60 katochowie są określeni terminem ἀπειλημμένοι. To robi wrażenie, że podstawę κατοχῆς stanowi zniewolenie, w tym wypadku przez Sarapisa. Tem samem nie chodziłoby tu o akt dobrowolny ze strony wiernego, lecz o doznawanie, przeżywanie na sobie działania bóstwa. Tę akcję bóstwa musi poprzedzić pielgrzymka wiernego do Serapeum. A zatem κατοχή dochodzi do skutku dzięki dwom aktom: 1. wierny z dobrej woli przychodzi do boga, 2. bóg w świątyni zniewala go. Dalszy etap przedstawia UPZ 6 a, z którego wynika, że przed zniewoleniem przez boga idzie akt wewnętrznego oddania się bóstwu, polegający na tem, że w wiernym budzi się pragnienie zostania katochem. Jak się następnie dokonywał akt τοῦ ἀπολαμβάνεσθαι, o tem nie dowiadujemy się niczego. Rezultat jest ten, że odtąd katoch czuje się uwięzionym przez boga w obrębie Serapeum i nie ma mocy świątynię opuścić, mimo że zakazu takiego ze strony boga niema.

O ile chodzi o wolę wstąpienia w stan κατοχῆς, to wedle tekstu demotycznego możemy orzec, iż w tych wypadkach wierny układał się specjalnie do snu w tym celu, by mu bóstwo we śnie objawiło, że zatrzymuje go na swoje usługi. Naturalnie w grę wchodzą tylko ludzie o religijnym a nawet mistycznym podkładzie psychicznym. Następstwem stanu ἐγκατέχεσθαι był niewątpliwie mistyczny związek z Sarapisem. Samo przez się rozumie się, że katoch będzie w wyższym stopniu niż inni oddawał się kultowi Sarapisa. Są na to ślady: 1. Katochowie pozostają w pewnym stosunku do duchowieństwa w Serapeum i to w stosunku ściślejszym. Otrzymują pewne stałe miesięczne kwoty na kadzidła, drzewo, osobiste wynagrodzenie pieniężne oraz pewną ilość zboża, oleju kiki oraz pieniądze na wodę do picia. Poza tem ma się Ptolemajos starać o utrzymanie ze swego majątku. Ponieważ pieniądze na kadzidło wskazują na udział w kulcie, tem samem zyskujemy ważny fakt, że duchowieństwo pociąga katochów do udziału w kulcie boga. Jednakowoż nie wynika z tego, żeby katochowie byli kapłanami. Są oni nadal laikami, ale odrębnej kategorji, którym dzięki boskiemu powołaniu przysługuje nadzwyczajne stanowisko. Że nie wszystkich katochów jednakowe było położenie materjalne, wzkazuje UPZ 2, który stwierdza, że jeden z Harmaisów żyje z jałmużny; z tego widać, że świadczenia, otrzymywane od świątyni, nie wystarczały.

Także i dla drugiej tezy tj. że zniewolenie przez boga uposażało katochów w nadzwyczajne zdolności, stanowią papirusy punkt oparcia. Chodzi tu o dar przepowiadania przyszłości, co wynika z UPZ 71. Wróżą oni na podstawie wyroczni, otrzymanych we śnie. Na bezpośrednie obcowanie z bóstwem wskazuje wzmianka o rozkazach, które Ptolemajos otrzymuje od boga i to stale. Żeby bóstwo objawiało swą wolę także drogą ekstazy — na to niema w papirusach ni śladu. Podobnie milczą one o ascezie.

Nierozwiązaną dotąd pozostaje kwestja, kiedy kończyła się κατοχή. Dlaczego np. Hefestjon lub Apollonios bawią w κατοχῇ krótko, natomiast jeden Harmais conajmniej lat 5, drugi zaś 8 a Ptolemajos aż 20! Preuschen sądził, że długość pobytu zależała od upodobania. Ale przeciw temu przemawia UPZ 59, gdzie zachodzi zwrot; ἀκολελύσθαι ἐκ τῆς κατοχῆς. A zatem chodzi o ἀπολελύσθαι scil. ὑπὸ τοῦ θεοῦ. Nigdy nie spotykamy się w pismach katochów do władz z prośbą, ażeby o n e uwolniły od κατοχή. Uwalniał tedy bóg, ale w jaki sposób? Może we śnie.

Tak więc w obszernem syntetycznem przedstawieniu rzeczy, w którem znalazło się miejsce i na rzeczową polemikę, dał Wilcken na podstawie badań topograficznych, dalej na podstawie dokonanej przez siebie rewizji tekstów i ponownego wniknięcia w treść papirusów serapejskich pogląd na całokształt kwestji katochów. Wywody jego każdy nieuprzedzony musi uznać za przekonywujące; nie będzie zapewne przesadą, jeżeli powiem, że pod sugestją jego argumentacji można niejako dostać się w κατοχή Wilckena. W ogniu tej argumentacji nie wytrzymały próby argumenty Sethego tak, że teorję jego — mojem zdaniem — należy uważać za pogrzebaną. Coprawda sam Sethe, odpowiadając na ostatnie wywody Wilckena w GGA z r. 1923. str. 106 i n., nie uznaje się za pokonanego i teorję swą w zasadniczych punktach nadal podtrzymuje.

Ale nim to nastąpiło, zabrał w tej kwestji głos Fryd. Woess w *Das Asylwesen Aegyptens in der Ptolemärzeit* Monachjum 1923. Woess zapatruje się na sprawę pesymistycznie. Znajduje to swój wyraz w jego twierdzeniu, że do rozwiązania tej kwestji dziś dalej nam niż dawniej. Z sympatją patrzy on na teorję Sethego, w niej raczej a nie w panującej teorji widzi jądro prawdy; ponieważ jednak spotkała się ona z poważnym sprzeciwem, przeto sprawa wróciła do swego punktu wyjścia. Przyjmując — jak zresztą dziś wszyscy uczeni — ograniczenie wolności za pewnik, nie idzie Woess tak daleko, żeby κατοχὴν uważać za więzienie. Wyraźnie stwierdza, że aresztu, który się niekiedy zawiesza nad katochami, nie należy mieszać z κατοχή. Areszt ten bowiem ma charakter przemijający w przeciwstawieniu do κατοχή, trwającej całe lata. Stwierdza następnie Woess, że wprawdzie swoboda ruchów ogranicza się tylko do obszaru Serapeum, ale nie podziela zdania Sethego, jakoby katochowie nie mogli opuszczać nawet swego mieszkania.

Katochom nie można odmówić osobistego poczucia godności. Zarówno Ptolemajos jak inni katochowie nie pomijają sposobności, żeby nie wskazać na czas trwania κατοχῆς; stąd wniosek, że ta okoliczność odgrywa ważną rolę w załatwieniu sprawy. O bogu wiele mówią pisma katochów i nie odnosi się wrażenia, jakoby ta pobożność była tylko na pokaz. Ptolemajos osobiście uważa się za człowieka pobożnego. Ptolemajos cieszy się niezwykłem wprost poważaniem ze strony sfer rządowych, do których był zresztą zbliżony z tytułu swego pochodzenia.(Ojciec jego posiadał wysoki tytuł:συγγενὴς κάτοικος). To też ze strategiem z Memfis pozostaje on nawet na poufałej stopie. Apollonios zaś utrzymuje zażyłą korespondencję z tzw. ἡγεμών Anubiejonu.

Dotąd zatem Woess idzie najzupełniej po linji wywodów Wilckena. Ale tu następuje odchylenie. Woess twierdzi mianowicie zgodnie z Sethem, że 1. κατοχή odczuwana jest jako nieszczęście a to na podstawie słów w Lond. I 23: συμβάντος δὲ γεγονέναι με ἐν κατοχῇ. Zdaniem Woessa wyrażenie συμβαίνει ma zawsze znaczenie ujemne. Podobnie zwrot, zawarty w pewnej petycji Ptolemajosa: διὸ ἀξιῶ, ἥλιε βασιλεῦ, μὴ ὑπεριδεῖν με ἐν κατοχῇ ὄντα nie świadczy — zdaniem Woessa — jakoby κατοχή była czemś miłem; 2. odnosi się wrażenie, że κατοχὴν wybierano jako zło mniejsze, by uniknąć większego. Tak twierdzi Woess na podstawie słów Hefestjona, że po uratowaniu się z wielkich niebezpieczeństw znalazł się w κατοχή" (Vat. A). Woess domyśla się, że zarówno Hefestjon jak i jego towarzysze dostali się do κατοχή jako dezerterzy wojskowi; 3. dawną pochlebną opinję o katochach, jakoby byli ludźmi świętymi, Woess obniża znacznie, bo sprowadza ją do nazwy: *pobożnych żebraków* lub *pobożnych natrętów*. To też zbyt wielkiem poważaniem oni nie cieszyli się; w przeciwnym razie bowiem nie szłaby skarga za skargą o to, że służba w Serapeum wymierza im chłostę. Ponadto kwitnie w Serapeum denuncjacja. Takim denuncjantem jest Apollonios, brat Ptolemajosa. Te wszystkie rysy nie przystają oczywiście do miana *świętych*.

Tak tedy odnośnie do katochów widzi Woess obraz pełen sprzeczności. Z jednej strony mamy rysy, które potwierdzają teorję zakonnej klauzury; z drugiej strony rysy, które z nią absolutnie pogodzić się nie dadzą tak, że raczej potwierdzają teorję Sethego. Mimo to rozwiązanie kwestji — zdaniem Woessa — jest możliwe. Właśnie prawo azylu, które posiadało Serapeum, kryje w sobie — zdaniem Woessa —.rozwiązanie zagadnienia κατοχῆς. Oto kato-

chowie — to poprostu ludzie, którzy poszukali sobie azylu w sławnej świątyni Sarapisa. Tego azylu nie mogą opuścić bądźto z powodu długów, bądź dlatego, że unikają zetknięcia się z władzą, bądź dlatego wreszcie, że grozi im zemsta prywatna. Katochowie stwarzają tu sobie nową egzystencję przez to, że stają się mężami świętymi. Stałe obcowanie z bóstwem nadaje im poważanie. O ich przeszłości zapominano.

Woess powołuje się tu na analogję. Mianowicie wedle staro-greckiej koncepcji zbiegów przebywających w azylu uważano za ἱεροί i ἅγιοι dlatego właśnie, że oddawali się bogu; czyn, którego się dopuścili, uchodził za fatum, za które nikt nie może być odpowiedzialny. Tak więc katochowie z musu uprawiają cnotę. Żyją jak pobożne dziady z wróżenia i wykładania snów a nie gardzą i innym zarobkiem, nie zawsze czystym. Zczasem ta pobożność staje się ich drugą naturą i znajduje poważanie także w świątyni. Katochowie wiodą żywot więc wcale znośny, muszą jednak drżeć przed tem, żeby ich duchowieństwo, które jest panem azylu, nie wypędziło z świątyni. Sytuacja zmieniała się nagle, gdy się ukazał dekret amnestji. Z tą chwilą opróżniają się wszystkie azyle. Taki dekret mamy w Par. 63. Trafiają się jednak ludzie, którzy z ammestji nie korzystają, bo obawiają się krwawej zemsty, przed którą zabezpieczeni są tylko w azylu.

Specjalny ustęp na końcu swego dziełka poświęca Woess omówieniu teorji Wilckena o κατοχή jako *Gotteshaft*. Wychodzi od argumentów Wilckena, stwierdzających religijny charakter κατοχης i stwierdza, że one nie wyczerpują istoty κατοχῆς. W szczególności dawno już zwrócono uwagę na charakterystyczny rys κατοχῆς, że nie śmią opuszczać obszaru świętego. Istota κατοχῆς wtedy dopiero będzie wyczerpana, gdy i ten rys zostanie należycie oświetlony. Tego Wilcken — zdaniem Woessa — dotąd nie zrobił. Wilcken wskazuje wprawdzie na pewne funkcje kultowe, które zatrzymywały katochów; ale żeby wszyscy katochowie byli z tego tytułu skrępowani — to nieprawdopodobne. Teorję Wilckena określa najlepiej termin *Gotteshaft*. A zatem związanie z miejscem pojmuje on jako rzecz czysto duchowej natury; katochos nie ma siły *(kann nicht)* a nie nie śmie *(darf nicht)* opuścić świętego okręgu.

Owóż tego poglądu Wilckena Woess nie podziela. Katochowie nie są wprawdzie — wedle Wilckena — przywiązani do celi, ale zato do obszaru serapejskiego; ich swoboda ruchów kończy się tam, gdzie się kończy święty obszar. Czy mamy przyjąć — pyta Woess — że oni dlatego nie mogą przekroczyć obszaru świętego, ponieważ są poniekąd zahipnotyzowani i nie śmią wykroczyć poza linję, którą im zakreślił bóg, czy też wchodzą tu w grę przyczyny realniejsze? Czy nie byłoby racjonalniej — mówi Woess — przyjąć, że dlatego kończy się swoboda katochów razem z granicami świętego obszaru, bo poza jego obrębem czyhają na nich nieprzyjemności, od których chronił ich jedynie azyl? Pewnie, że, jako oddani bogu, mogą katochowie mówić: „nie możemy się stąd wydalić z powodu boga"; ale musimy się zapytać, dlaczego oni wogóle do tego dopuścili? Na to jedyna odpowiedź: dlatego, że są tzw. ἱκέται, że szukają opieki boga, który jedynie może im zapewnić ochronę.

Woess zdaje sobie z tego sprawę, że jego interpretacja nie da się pogodzić z teorją Wilckena. Jednak da się ona pogodzić — zdaniem Woessa — z koncepcją starożytną, która w szukaniu ochrony azylowej widziała akt natury religijnej. Tzw. ἱκέτης oddawał się niejako bogu; stąd uchodzi poprostu za świętego, stojącego pod szczególniejszą opieką boga. Stąd przywiązanie do miejsca czy niewola u boga nie uchodzi za coś ubliżającego. Stąd dalej nic dziwnego, że powierza się im funkcje, związane ze służbą bożą. Zdaniem Woessa wywody Wilckena co do religijnego charakteru κατοχῆς nie zawierają nic takiego, coby sprzeciwiało się jego teorji. Konsekwentnie więc powinienby Wilcken dojść do tego samego rezultatu, do którego doszedł Woess tj. że κάτοχοι z papirusów serapejskich są tzw. ἱκέται, którzy poszukali sobie azylu w znakomitej świątyni. Teorja Woessa, w spokojnym tonie utrzymana i napozór pojednawcza, kryje w sobie poważne niebezpieczeństwo. Jest ona niebezpieczniejsza nawet od teorji Sethego. Bo podczas gdy Sethego teorja widziała

w katochach więźniów bądź za długi bądź za dezercję — teorja Woessa w konsekwencji musi widzieć w katochach najgorsze szumowiny, a więc pospolitych zbrodniarzy, złodziei itd., którym udało się zbiec do azylu. Byłoby to już takiem odarciem instytucji katochów z nimbu świętości, że choćby z tego powodu musimy tę teorję odrzucić.

I Wilcken nie został mu dłużny i odpowiedział Woessowi w II zeszycie UPZ z r. 1923, str. 295. Zgodnie z tonem polemiki, jaki zastosował Woess, jest odpowiedź Wilckena utrzymana w tonie spokojnym i uprzejmym, a więc inaczej, jak w odniesieniu do Sethego. Stwierdziwszy, że Woess w szerokim zakresie zgadza się z teorją jego, w szczególności co do religijnego charakteru κατοχῆς, oświadcza następnie, że nie może zgodzić się na tezę, że κατοχὴν odczuwano jako nieszczęście i że katochowie — to klienci azylu. Nie przeczy, że teorja Woessa na pierwszy rzut oka wygląda ponętnie: punkty styczne między jednymi i drugimi narzucają się same; i dla jednych i dla drugich περίβολος jest granicą swobody ruchów; jedni i drudzy wchodzą w religijny stosunek do bóstwa. Ale teorja ta zawodzi z chwilą, gdy sięgniemy do papirusów. W szczególności chodzi tu o UPZ 59 i 60. Słowa pap. 60: διεσάφεις διασεσῶισθαι ἐγ μεγάλων κινδύνων καὶ εἶναι ἐν κατοχῇ rozumie Wilcken tak, że Hefestjon, uratowany z wielkich niebezpieczeństw, udał się w pielgrzymkę do Serapeum, aby za to bogu podziękować, i tu został przez boga zniewolony, ἀπειλημμένος. Natomiast Woess uważa Hefestjona za dezertera, który chroni się do azylu, a tem samem dostaje się do κατοχή. Temu jednak sprzeciwia sie to, że brat jego żąda, aby Hefestjon natychmiast tj. chyba tuż po ucieczce do azylu wracał do domu. A przecież chyba celem ucieczki do azylu jest czekać w azylu tak długo, dopóki nie minie niebezpieczeństwo. A zatem w odniesieniu do Hefestjona azyl nie wchodzi w grę. Co się tyczy Ptolemajosa, to powodem jego ucieczki do azylu nie są — zdaniem Woessa — ani długi ani przestępstwo; a że on mimo amnestji 163 r. zostaje w azylu, to tylko dlatego, że poza azylem grozi mu ponoś krwawa zemsta. Na to mają naprowadzać niepokoje, których ofiarą padł ojciec Ptolemajosa. Cóż, kiedy Glaukias umarł dopiero w r. 164., podczas gdy Ptolemajos został katochem już 172/1. Pozostawałoby chyba przyjąć, że Ptolemajos mimo ammestji pozostaje w κατοχή właśnie ze względu na obronę przed krwawą zemstą. Ale to samo robią obaj Harmaisowie. Czy i im grozi ta zemsta? Stąd wniosek, że żadna w grę wchodząca ammestja nie miała wpływu na żadnego ze znanych nam katochów. Ciekawe zresztą, że w pismach swoich katochowie nic nie mówią o swoim stosunku do azylu. A zatem azyl nie ma nic do czynienia z κατοχή. Następnie ma Wilcken poważne wątpliwości, czy religijny stosunek, w który wchodzi ἱκέτης do boga azylu, jest identyczny ze stosunkiem katochów do Sarapisa. Czy i ἱκέται pozostają w niewoli u boga?

Ale jeszcze większe trudności wyłaniają się ze stanowiska hipotezy o azylu, gdy chcemy wyobrazić sobie zakończenie κατοχῆς. Woess bowiem przyjmuje, że a m n e s t j a uwalniała od κατοχή. Ale jeżeli bóg więzi hiketesa (zgodnie z pojmowaniem Woessa), — pyta złośliwie Wilcken — czy go wyzwala sam czy czeka dopiero na królewski dekret amnestji? Zresztą skąd to pochodzi, że katochów spotykamy tylko przy świątyniach Sarapisa, podczas gdy prawo azylu ma tyle innych bóstw? Dlaczego z innych świątyń azylowych nie słyszymy nic o katochach?

Z powyższych wywodów wypływa ta konkluzja, że pojęcia: azylu i κατοχῆς nie mogą być identyfikowane. Przyjmując zgodnie z Wilckenem religijny charakter κατοχῆς, wytyka jednak Woess, że Wilcken nie wyczerpał jej istoty; wskazuje on wprawdzie na pewne kultowe funkcje katochów, ale to jeszcze za mało — zdaniem Woessa — do wypełnienia treści ich pobytu w Serapeum przez lata całe. Nawiązując do powyższej słusznej uwagi, pozwoliłbym sobie rozwinąć swój pogląd na sprawę.

Sądzę, że po swoich wywodach końcowych Wilcken ostatecznie obronił religijną podstawę instytucji κατοχῆς. Dla mnie przynajmniej rzecz ta d z i ś nie ulega już najmniejszej wątpliwości. Chodziłoby obecnie o to, żeby ten zawód wypełnić jakąś realną treścią. Żeby do niej dojść, dwa momenty trzeba

wziąć pod rozwagę: 1. każdego, zajmującego się zagadnieniem katochów, musiała uderzyć jakaś osobliwa tajemniczość, którą osłonięta jest działalność katochów; tajemniczość ta naprowadzałaby na to, że to, co oni robią, nie może być udziałem wszystkich, co więcej: musi być nawet osłonięte tajemnicą pod grozą niepożądanych następstw; 2. katochowie pozostają w służbie Sarapisa, którego w pierwszym rzędzie identyfikowano z Ozirisem, a którego kult związany z wiarą w nieśmiertelność dał w Aleksandrji podstawę nowej religji Sarapisa. Jest on złączony ściśle z kultem zmarłych i życiem pozagrobowem. Jako taki występuje on zamiast Ozirisa na 2 nagrobkach z Lykopolis. Słuszność wywodzenia Sarapisa od Ozirisa-Apisa uzasadnił szczegółowo Sethe (w cytowanem studjum) a za jego wywodami oświadczył się Wilcken.

Zestawienie obu powyższych momentów nasunęło mi myśl, czy nie chodziło tu poprostu o misterja, których celem było wtajemniczanie wybranych w cudowne tajniki tak charakterystycznego dla Egiptu życia pozagrobowego. Katochowie więc spełnialiby rolę mystagogów. Czy jest bowiem do pomyślenia, ażeby ci Grecy, którzy z tak wielkiem powodzeniem przeszczepili na teren egipski coś tak typowo greckiego jak gimnazjum, mogli żyć w Egipcie bez jakichś misterjów? Zwłaszcza, że egipskie wyobrażenia o życiu pozagrobowem mogły aż nadto działać na fantazję Greka. Jeżeli w eleuzyńskich misterjach ważną rolę odgrywał świat podziemny (uprowadzenie Persefony) — to cóż dopiero mówić o jego roli w Egipcie!

Przyjęcie tej hipotezy wyjaśnia nam odrazu, dlaczego o katochach słyszymy tylko przy świątyniach Sarapisa.

PRZEGLĄD KSIĄŻEK SZKOLNYCH Z ZAKRESU FILOLOGJI KLASYCZNEJ ZA LATA 1920—1926.[1])

napisał

ARTUR RAPAPORT.

Dobra książka do elementarnej nauki języka łacińskiego, to zagadnienie piekące, ważna troska dla głowy filologa i kieszeni wydawcy. Zagadnienie to narzuciło się z jeszcze większą siłą, kiedy w całem państwie wprowadzono w przeważnej ilości typ szkół średnich, rozpoczynający naukę łaciny od klasy czwartej. Narazie używa się, po największej części, w klasie czwartej podręczników, przeznaczonych pierwotnie dla jedenastoletnich uczniów klasy pierwszej, wyczerpując je w szybszem tempie. Czy wyprze je kiedyś nowy podręcznik, metodycznie ogarniający całość elementarnej nauki, to rozstrzygnie niepewna przyszłość i niestałe szczęście, a przedewszystkiem jeszcze mniej pewne i mniej stałe... rozporządzenia ministerjalne.

1. Najwięcej używanemi książkami na elementarnym stopniu łaciny są: Aleks. Frączkiewicz, *Pierwsza książka łacińska. Wyd. drugie uzupełnione, KP., L. — W. 1923*, str. 44 + 64 słownika; Lewicki Tad. Marjan, *Początki nauki języka łacińskiego, tom I, wyd. 10. ilustrowane, z ta-*

[1]) Przegląd niniejszy nie jest kompletny: bibljografji specjalnej niema, nakładcy nie nadsyłają egzemplarzy recenzyjnych, a nawet nie odpowiadają na listy redakcji. — Używam następujących skrótów: B.Ped. = Bibljografja Pedagogiczna, KA wzgl. KP = Książnica-Atlas wzgl. Książnica Polska, L. = = Lwów, PH = Przegląd Humanistyczny, PWKP = Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej, rec. = recenzja, W. = Warszawa, wyd. = wydanie. Gdzie niema wzmianki o formacie, książka jest w 8°.

blicą barwną L. 1925, Nakładem Jakubowskiego, str. 123. Książka Lewickiego (por. rec. P.H. 1923, 488) jest to nowe, zmienione wydanie znanego podręcznika, uczącego łaciny na ustępach ciągłych, rozmówkach, tematach zaczerpniętych z historji polskiej, rzymskiej, greckiej, z nauki o życiu Greków i Rzymian. Materjał gramatyczny nie ułożony mechanicznie wedle porządku deklinacyj itd., ale rozbity w ten sposób, że *sum* i pierwsza konjugacja wchodzi między deklinację I i II; konjunktyw tej konjugacji następuje po deklinacji III, łącznie z którą przerabia się participia i stopniowanie. Potem następuje deklinacja IV i V, zkolei II konjugacja, zaimki, konjugacja III, na końcu liczebniki, główne i porządkowe, przedzielone konjugacją czwartą. W podziale tym jest wiele logiki, np. w połączeniu III dekl. i stopniowania: jakżeż trudno uprzytomnić uczniom, że neutrum comparativi na *-ius* kończy się w genetiv. na *-oris*. Układ ustępów jest mistrzowski, ćwiczenia, służące do przekładów z języka polskiego, umieszczono teraz między ustępami łacińskiemi, nie — jak dawniej — w osobnej części. Wrażenie robi książka doskonałe, ale w praktyce — zdaje mi się — wyniki są marne i kto wie, czy słabego opanowania języka łacińskiego u nas nie możnaby datować od czasu wprowadzenia do szkół niniejszego podręcznika. Powód leży oczywiście poza autorem książki. Skutkiem niedostatków nauczania gramatyki polskiej, systematyczny i sztywny pochód gramatyki łacińskiej zastępował tresurę gramatyczną z zakresu języka ojczystego. Dziś gdy znajomość gramatyki jest bez porównania mniejsza niż dawniej, i niedbalstwo językowe pleni się jak najbujniej, gdy nie można polegać na pracy nauczycielstwa ludowego, zajętego raczej budową państwa i organizowaniem szkolnictwa średniego i wyższego niż elementarnem nauczaniem, mądry układ Lewickiego trafia w próżnię, a nie na granitowe podstawy. Nauczyciel nie może dowolnie brać różnych partyj z zakresu gramatyki, gdy uczeń mozoli się nad czasem przeszłym do *mensa* i akuzatywem od *orno*. — Drugim powodem jest bogata treść rozmówek. Doświadczenie wykazało, że uczeń nie może rozszczepić swej uwagi i zapamiętać dwóch rzeczy: form gramatycznych i objawów życia Rzymian lub Greków. Z powodu szczupłej znajomości słówek przemiana zdań przy retrowersji utrudniona, i nauczyciel tylko wykonywa plan autora, a nie współpracuje z nim.

2. Mniej więcej to samo da się powiedzieć o drugiej książce Lewickiego pt. *Początki języka łacińskiego tom II, wyd. 7, L. 1925. Nakładem Jakubowskiego*, str. 146. Jest to również książka, wprowadzająca w podziw szatą zewnętrzną i stroną typograficzną, jak i logiką układu i pięknością języka łacińskiego, którego wdzięk autor odczuwa widocznie aż do najdelikatniejszych odcieni. Postępem znacznym, który znajdzie naśladowców, jest uporządkowanie materjału fleksyjnego tak, że np. verba III konjugacji na *-io* nie mieszają się nigdy z IV konjugacją. Szkoda, że *verba anomala*, które w pierwszem wydaniu nie wypadały na koniec książki i roku szkolnego, znowu w nowem wydaniu skróconem wróciły na owo miejsce, by potem wiecznie swą potwornością straszyć uczniów. Materjał składniowy w tej książce zawarty budzi podziw ze względu na całkowite ujęcie i zręczność opracowania czy przemycania. Materjał formalny i realny był dawniej tak bogaty, że poziom książki okazał się za wysokim. Nauczyciel, skracając ustępy, właściwie kaleczył ją i wypaczał intencję autora. Powiadam: „kaleczył i wypaczał", gdyż układ książki był tak konsekwentnie doskonały, że każdy zabieg nauczyciela mógł być tylko nieszczęśliwą operacją. Słowem książka śliczna, ale mało użyteczna; czy silne skrócenie podniesie praktyczność, zobaczymy.

3. W porównaniu z powyższemi książkami podręczniki Frączkiewicza (por. rec. P.W.K.P. 1920, 8. 1921, 34. P.H. 1922, 488) przedstawiają się bardzo skromnie. Z układu i budowy przypominają dawne austrjackie ćwiczenia łacińskie Steinera i Scheindlera. Przetykane często polskiemi tekstami łacińskie ustępy ciągłe, lub pozornie ciągłe, w których jedność treści podtrzymuje tytuł, podają materjał deklinacyjny i konjugacyjny wedle porządku systematycznej gramatyki. W dawnych wydaniach treść gramatyczna była nieco obfitsza, obecnie bardzo zubożała, np. niema mowy o femininach II deklinacji. Niedostrzeżeń w korekcie bardzo dużo. Szczególniejszą zaletą książki jest to, że nauczyciel ma bardzo szerokie pole współpra-

cy. Zdania z książki dadzą się zmieniać w sposób nieograniczony, a zawsze interesujący. Dodawszy parę słówek, można po kilku tygodniach nauki prowadzić z uczniami łacińskie rozmowy, — tylko nie trzeba być przesadnym purystą cycerońskim — na temat upierzenia ptaków *generis masculini i feminini* i celowości barwnego upierzenia męskiego rodzaju lub zastanawiać się po łacinie nad bystrością zmysłów u ludzi i zwierząt, opowiadać o wilczych oczach świecących w nocy i tłumaczyć, dlaczego ptaki kręcą główkami lepiej aniżeli ludzie. Użyteczność książki podnoszą dwa słowniki: specjalny do każdego ustępu, i alfabetyczny łacińsko-polski i polsko-łaciński. Nowowstępujący do gimnazjum uczniowie dostają inne wydanie tej książki. Mianowicie jest to A. Frączkiewicz i Dr. A. Bednarowski, *Pierwsza książka łacińska*, K.A., L.-W. 1926, str. 147. Dla nauczycieli dołączył Dr. Bednarowski małą broszurkę (13 stron małej szesnastki), zawierającą przedmowę i wskazówki metodyczne. Zmiany są bardzo daleko idące, poza tem, że są ilustracje, i liczba ustępów zmiejszona o półtrzecia prawie tuzinów. Widać też znaczny wpływ książki Lewickiego. Autor jest zwolennikiem stawiania pytań po łacinie. Nawiązuje do wyrazów łacińskich, posiadających już w polskim języku prawo obywatelstwa, zestawia czasowniki dla powtórki, daje obok słowniczka i gramatykę, wogóle dydaktycznie robi nawet więcej, niż powinien. Nieoceniony to będzie podręcznik, zwłaszcza dla młodego nauczyciela. Nie wiem tylko, czy wskazówki, jak należy czytać *ce ci*, autor pominął umyślnie, czy przez przeoczenie. Czy też szczęśliwa jest reguła, że na *-o* kończą się w III deklinacji rzeczowniki żeńskie? Na str. 121 zamiast *samogłoska* trzeba pisać *zgłoska*. Bo przez pozycję staje się zgłoska długa jako całość, samogłoska sama dla siebie jest krótka. I autor sam na str. 146 znaczy *mitto*, więc uczeń będzie dopatrywał się sprzeczności, i słusznie. Radziłbym jednak nawet po poprawce błędu na str. 121, uwagę o *mitto* i t. p. opuścić, żeby wogóle do dyskusji o iloczasie przed kilkoma spółgłoskami nie doprowadzać. Na wiadomości wyniesione z nauki języka polskiego autor słusznie nie liczy i w składni sam sobie stwarza podbudowę gramatyczną, jakiej potrzebuje. Terminologja ze zwyczajem nazywania części zdań u polonistów nie jest uzgodniona, co broń Boże z mojej strony nie jest zarzutem.

4. Następna książka Frączkiewicza, *Druga książka łacińska. Wyd. 2, K.P., L. — W. 1923*, str. 64 + 94 (por. rec. P.W.K.P. 1920, 9. 1921, 127) uzupełnia fleksję a potem systematycznie opracowuje słowo aż do *verba anomala*, które wypadają zbyt późno. Ze składni opracowany jest *acc. c. inf., nomin. c. inf., abl. abs.*, zdania poboczne, gerundium i gerundivum. Dobór ustępów bogaty: można i jest w czem wybierać. Co do zasobu wyrazów autor nie był na tyle sumienny, by liczyć się z tem, czy dany wyraz uczeń często napotyka w lekturze, czy nie. Czytamy więc o komarze *(culex)*, łasicy *(mustela)*, lecz dzięki tej „wadzie" autor potrafił dać zbiór ustępów, bardzo żywo zajmujących dzieci od lat 11—15, tak że dokładne przerobienie tej książki musi dać silne podstawy dla znajomości elementarnej łaciny w głowie przeciętnego ucznia.

5. Niezłe są też podręczniki używane w szkołach dawnego Królestwa Polskiego, a to: Krasnowolski Ant., *Ćwiczenia do nauki języka łacińskiego,*[5] *Część I (na kl. III) mała 8°.Str. 146 — 84 M. Arct, W. 1921: i Część II,*[4] *1920*, str. 180 — tekstu 132, mała 8°. (por. rec. w Muzeum XXXVII 1922, 444). Książki te wzorowane na starszych podręcznikach niemieckich były znane jeszcze dawniej i we Lwowie; używały ich osoby starsze, pragnące w kilku tygodniach nauczyć się tyle, by z czyjąś pomocą czytać autora. Krasnowolski podaje na prostych przykładach konstrukcje łacińskie i fleksję — dużą rolę odgrywają w I deklinacji imiona własne *(Asia, Graecia)*. Uczeń, nie męcząc się zapamiętywaniem materjału leksykalnego, poznaje i przyswaja sobie fleksję, a potem dopiero będzie musiał wchłonąć moc słówek. Leksykalnie książki są starannie ułożone: brak wyrazów rzadkich lub w lekturze gimnazjalnej niespotykanych. W szkołach Małopolski książki tej nie możnaby wprowadzić, nietylko dlatego, że nauka na jej podstawie byłaby mało zajmująca, ale głównie z powodu innej terminologji gramatycznej, która dla

uszu Małopolan brzmi dziwacznie: np. *dopełnienie = przedmiot;* powoli zaczyna się tu tę terminologję wprowadzać. — Czasem nadarzy się zdanie mniej odpowiednie, np. str. 172, prawidło syntaktyczne 48: „Konstrukcja ablativus absolutus (ablativus niepołączony) używa się wtedy, gdy podmiot zdania pobocznego, które chcemy skrócić, nie może się zgadzać z żadnym przypadkiem zdania głównego".

6. Oryginalny jest *Podręcznik do nauki języka łacińskiego i filologji klasycznej dla klasy IV—V (I—II)* Cybulskiego Stefana, *K. P. L. — W. 1922,* str. XI + 251 (por. rec. P.H. 1922, 490). Autor chce nauczyć kultury i łaciny; materjału dostarczają ustępy omawiające urządzenia starożytne, urywki z autorów — przeważnie poetów, nawet Propercjusza, i to jest jedna z wielu wad tej książki, bo język poetyczny bardzo odbiega od języka prozy i dlatego nie nadaje się do nauki gramatyki i stylu. Co więcej, czytamy także napis nagrobkowy w archaicznej łacinie obok transkrypcji w formie klasycznej, maksymy i sentencje, napisy z monumentalnych budowli w różnych miastach polskich. Nie brak także pieśni z nutami. Materjał gramatyczny włączony w ćwiczenia tak, że i ćwiczenia i gramatyka stanowią jedną książkę. Etymologja traktowana szeroko, moc rzeczy z gramatyki historycznej, często błędnych. Ale to też książka za rozwlekła mimo krotkości tekstów do ćwiczeń, bo tekstu polskiego jest około 15 stron, łacińskiego mniej więcej 26 str., czyli 41 str. tekstu na 243 str. książki; stanowczo zwięzłość w objaśnieniach bardzoby się przydała, a roztargnienie wypłatało autorowi niejednego figla. Jeżeli autor wspomina w uwadze o ostatnich chwilach Sokratesa (str. 232 ust. 153), że Platon w dialogu p. t. Kriton opowiada o śmierci mistrza, to profesor, który jeszcze uczył się greki, z łatwością poprawi Kritona na Fedona; ale pomyłki w gramatyce naukowej spostrzeże tylko ktoś w tym kierunku mocno zamiłowany i dobrze w tej dziedzinie doświadczony. To też książka wywołała słusznie ostrą krytykę (por. rec. Sinki B. Ped. 1923, 99, Uricha tamże 103, Chodaczka P.W.K.P. 1923, 37) i na szczęście uczniów i nauczycieli nie jest rozpowszechniona.

7. W pewnym związku z powyżej wymienionym podręcznikiem pozostaje tegoż autora *Poezja łacińska w pieśni, K. P. L. — W. 1924* str. 80. Autor, wziąwszy pod rozwagę różnicę między starożytnością a nami w stosunku poezji i wierszy do muzyki i melodji, stara się przypomnieć nauczycielom języka łacińskiego, że mogliby naukę łaciny ożywić, gdyby poezję łacińską ilustrowali muzyką. W 71 wyjątkach czyni to autor, biorąc pod uwagę heksameter i metra horacjuszowskie.

8. Niewinną książką, która nikomu konkurencji nie czyni, a rozśmieszyć może i rozweselić nawet najzgryźliwszego filologa, jest rzecz p. t. Żołnierek Józef, naucz. gimn., *Składnia języka łacińskiego. Dodatki: I. Bibljografja filologji klasycznej w Polsce, II. Program języka łacińskiego w humanistycznem gimnazjum według nowego programu Ministerstwa W. R. i O. P. Turek. Nakładem i czcionkami autora* 1924, str. X + 230. Książkę tę omówił wszechstronnie Chodaczek P. W. K. P. 1925, num. 3, 37 n., dokąd ciekawych odsyłam.

9. Nowy podręcznik, któryby wyczerpywał materjał elementarny i był zastosowany do potrzeb szkół, rozpoczynających łacinę w klasie czwartej, a lekturę w piątej, spróbował dać Lewicki Tad. Marjan, *Wstępna nauka języka łacińskiego, podręcznik dla IV klasy gimnazjów humanistycznych i klasycznych nowego typu, przystosowany do programu Min. W. R. i O. P., z ilustracjami w tekście i tablicą barwną, L. 1925. Nakładem Jakubowskiego,* str. 240. Książka ładna, lecz mało użyteczna; w pierwszym ustępie indic., imperativ. i infin. konjugacji I i II u uczniów, którzy wprawdzie powinni się uczyć gramatyki, od kl. I polskiej, a od II niemieckiej lub francuskiej, ale zwykle mało o niej mają pojęcia, gdy dochodzą do IV kl.

10. Obok elementarnych ćwiczeń ważne jest zagadnienie, jakiej używać najlepiej gramatyki. Podręczniki Lewickiego i Cybulskiego (także i Bednarowskiego) mieszczą już w sobie gramatykę (u Cybulskiego nie zebrana w system), reszta książek opiera się na osobnych gramatykach. W Małopolsce używają dawnej gramatyki Samolewicza-Sołtysika, od wielu lat przedru-

kowywanej bez zmiany. W Królestwie jest w rękach młodzieży Krasnowolskiego An., *Gramatyka łacińska szkolna. Część I: Nauka o formach (morfologja). Wyd. 7. M Arct. W. 1922*, str. 128 (por. ocenę i porównanie z Samolewiczem P.H. 1922, 491 n.), przypominająca niejedną stroną małego Samolewicza (zwięzłą gramatykę). Jest to kiążeczka wcale godna zaufania, nawet rozumuje czasami, np. o wymowie litery *c*, *ti*; po co jednak dodawać regułę o *ti*? Przecież zawsze można czytać jak *ti* zgodnie ze starożytnymi. Za zupełnie zbyteczne uważam pomieszczenie reguły, że *s* interwokaliczne czyta się jak *z*. W wyliczaniu wyjątków na reguły o rodzaju III deklinacji jest Kr. obfitszy niż Sam. Wzorów czasownika jest nawet za dużo: pocóż deponentia z każdej konjugacji i ciągłe wypisywanie wszelkich form? Więc mamy np. dziwacznie brzmiące supinum od *morior moritum*, aby umrzeć, *moritu*, aby umrzeć. Składnia zawarta jest w tomie drugim: Krasnowolski An., *Gramatyka łacińska szkolna, część II. Składnia (Syntaxis) wyd. 4 poprawił i uzupełnił Kazimierz Ruszkowski. M Arct. W. 1921*, str. 216. (por. rec. P.H. j. w.). Jeśli kto przywykł do innych gramatyk, razi go początkowo terminologja, uzgodniona z gramatyczną terminologją polską, używaną w szkołach dawnego Królestwa, a teraz przyjęta w terminologji Polskiej Akademji Umiejętności i wprowadzona już w podręczniku Szczepańskiego — Pilcha. Sformułowania i określenia pojęć gramatycznych częstokroć, inne aniżeli u Samolewicza, muszą być czytane z uwagą. Przyznać jednak należy, że bardzo często okazują się — coprawda po uważnem czytaniu — bardzo jasne treściowo i pod względem logicznym bez zarzutu; aż dziw czasem, że tak trudna rzecz, którą uważaliśmy za konieczne objaśniać wyszukanemi przykładami, przecież wyrażoną została dosyć zrozumiale, np. figury i tropy, budowa perjodu. Ustęp o ablatywie jest gorszy, niż u Samolewicza, nie należało też tak blisko siebie wyliczać, paragraf za paragrafem, *ablativ. originis i causae*. Wzory tłumaczenia trudnych okresów łacińskich (np. Tacit. Ann. I 2, 1) niezawsze są wzorowe, ale naogół, streszczając się, musimy przyznać, że autor, który przygotował ostatnie wydanie, jest i pedagogiem dobrym (zwłaszcza w podziw wprawiają przykłady — po regule o iloczasie głoski *i* w formach od *fio* przykład: *omnia iam fient, fieri quae posse negabam)* i nietylko zna łacinę (co nie jest u nas tak rzadkie), ale (co rzadsze) myśli i mówi logicznie.

11. Najpoważniejszem zjawiskiem z tego zakresu jest *Gramatyka łacińska* Sinki Tad., u *M. Arcta w W. 1924*, str. XVII + 309. *(Wyd. 2 1925*, str. XII + + 324). Ma służyć wszelkim typom i mieści w sobie całość, t. j. morfologję i składnię. Gramatyka jest naukową, t. j. nietylko unika takich powiedzeń jak n. p. *positione longa* = długa przez następstwo, bo *positio* to przekład greckiej *thesis* = umowa, ale przedstawia przedmiot tak, jak to już dawno przyjęte w gramatyce szkolnej greckiej, a w łacińskiej nieliczne się robi próby zagranicą. Poziom książki bardzo wysoki, przyda się ona więcej studentowi uniwersytetu lub nauczycielowi, niż uczniowi, pozostawionemu bez dobrego kierownika. Gramatyka mieści w sobie jeszcze i inne rzeczy: tłumaczy np. dlaczego uczymy się łaciny, podaje charakterystykę języka, ciekawe dzieje wyrazów i ich losy, co świadczy o charakterze narodu i jego kulturze; nie pomija semantyki, dotyka nawet prozy artystycznej i rytmiki prozaicznej. Ton przy tem jest pełen życia i temperamentu. Ponieważ wzorki gramatyczne i równania, z gwiazdkami lub bez, powinny być tak pewne, jak przynajmniej tablice logarytmiczne, a sformułowania prawideł jednoznaczniejsze, niż wyroki najwyższego trybunału, byłoby bardzo wskazane, by ci z nauczycieli, co się czują szczególnie mocno w siodle gramatycznem i posiadają nieźle zaopatrzoną bibljotekę domową, stwierdzili każdy przykład i poddali krytyce. Autor niezawodnie będzie korzystał z ich uwag przy nowych wydaniach — temperament jego i zajęcia nie pozwalają mu na sprawdzanie literki za literką całemi tuzinami stron — i przeprowadziwszy starannie korektę, da nam najlepszy w Europie podręcznik szkolny gramatyki łacińskiej. Jak zaś potrzebna taka gramatyka, widać choćby z tego, że w kilka tygodni po ogłoszeniach księgarskich o pojawieniu się tej książki okazała się konieczność przygotowania nowego wydania.

12. Pewność gramatyczną w użyciu łaciny należy osiągnąć osobnemi ćwiczeniami w przekładaniu z języka polskiego na łaciński. Zadanie to spełn-

niały doskonale przed wojną dwa tomiki Próchnickiego Fran., jeden poświęcony składni rządu, drugi słowa. Tomik pierwszy lepszy był od drugiego, cośkolwiek trudnego. Bardzo dokładnie opracowane były słowniki, dodane do ćwiczeń. Na jedno polskie słówko przypadało nieraz po kilka łacińskich synonimów, a cyfra, obok znaczenia umieszczona, pouczała, w którem zdaniu którego ustępu należy to właśnie znaczenie zastosować. Wybór znaczenia był bez wyjątku trafny aż do najdelikatniejszych odcieni. Zdumiewalibyśmy się nad biegłością autora w języku łacińskim, gdybyśmy nie wiedzieli, że czerpał swe przekłady raczej, niż przykłady, z pisarza klasycznego i jego dobór wyrazów polecał uczniowi jako jedynie dopuszczalny w tłumaczeniu. Nowe wydanie (ósme) pierwszego tomiku sporządził Szczerbański Mik. (*Ćwiczenia łacińskie. Część I. Nauka o przypadkach. Lwów 1923, Nakładem Księgarni Naukowej. Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, L. — W. Arct*, str. 92 + 136 [słownika]). (por. B.Ped. 1923, 188 n. i 190 n.) Z pewnych drobnych zmian w układzie ćwiczeń zdaje wydawca sprawę we wstępie. Ważniejsze jest to, co zrobił ze słownikiem: oto znikły cyfry, a na ich miejsce wydawca dodał objaśnienia semantyczne czy synonimiczne, i tak wprowadził dla ucznia konieczność płodnego myślenia zamiast jałowego mozołu składania mozaiki ze wskazanych słówek. Uczeń, szukający w słowniczku łacińskiego odpowiednika dla *spostrzegać*, nie dowiaduje się, że w ósmem zdaniu pierwszego ustępu należy użyć *animadvertere*, lecz pozna różnicę kilku znaczeń i musi sam rostrzygnąć, co wybrać z: *conspicio, perspicio, animadverto, sentio*. Tak ułożony słowniczek jest nietylko pedagogicznie lepszy, formalnie i treściowo doskonalszy, ale jest i dowodem kultury u tego, kto go opracował, i wytwarza kulturalno-naukowe walory u korzystającego z książki ucznia, a zwłaszcza nauczyciela. Kto tak jak referujący dostał dwóję za użycie *conspicio* zamiast *animadverto* w ósmem zdaniu pierwszego ustępu, ten zrozumie postęp nowego opracowania, zrozumie i nauczyciel, który miewał takie wypadki, że po przetłumaczeniu jakiś uczeń podnosił palce i ku zadowoleniu klasy ogłaszał: w słowniku jest inaczej, choć słówko podane przez nauczyciela mogło być także dobre. Szkoda, że tak zwana reforma szkół ograniczyła w szkole średniej użycie i użyteczność tej książki. Część II, naukę o słowie (Próchnicki Fr., *Ćwiczenia łacińskie, wyd. 7... 1924*, str. 93 + 71 słownika) opracował w podobny sposób tenże sam autor, ale wobec tego, że zmiany mniej szły w głąb niż w poprzednim tomie, nazwiska swego na karcie tytułowej nie umieścił.

13. Odniedawna stanowić zaczyna dla poprzednich podręczników konkurencję nowa książka, wydana nakładem K.A. Szczepański Jan i Pilch Stan., *Ćwiczenia polsko-łacińskie do użytku od III klasy w gimnazjach klasycznych starego typu i V w gimnazjach klasycznych nowego typu i humanistycznych, L. — W. 1924*, str. 252. (por. P.W.K.P. 1925, 7 n. B.Ped. 1925, 3, str. 214—220 rec. Fr. Chowaniec oraz tamże str. 220—224 rec. M. Kaszyczko.) Tekst ćwiczeń poprzedzony obszernym, bo 23 strony liczącym wstępem, zawierającym praktyczne wskazówki gramatyczno-stylistyczne. Ćwiczenia z zakresu składni rządu i słowa są opracowane dwukrotnie: w pierwszej połowie książki mamy zdania luźne, w drugiej ustępy ciągłe służą do powtórzenia tego samego materjału. Słowniczek bardzo obszerny, liczący aż 110 stron, uwzględnia prozodję. Na początku ustępów maszerują „Paradebeispiele", a wyraz, o który głównie idzie, wyszczególniono innym drukiem. Ta innowacja przyczyni się znacznie do utrwalenia reguł syntaktycznych w głowie uczącego się. Miejscami styl wydaje się niezgrabnym, n. p. ustęp 71: „Król perski Darjusz, wyruszając z wojskiem przeciw Scytom, oddał most, zbudowany celem przeprawienia wojska na Dunaju, pod nadzór naczelnikom podległych mu miast greckich." Nie umiem tego zdania przetłumaczyć tak, by był zachowany *color latinus;* albo za dużo zdań względnych, albo ciężko budowanych przydawek. Być może jednak, że nie potrafię sobie wyobrazić takiego przekładu, jaki w danej chwili mieli przed oczyma autorowie. Może, gdyby autorowie sami przełożyli swe ćwiczenia i podali kolegom, jak sobie przedstawiają swą książkę w łacińskiej szacie, zarzut niedbalstwa stylistycznego okazałby się niesłusznym. W Niemczech Teubner sprzedaje — wyłącznie nauczycielom — łacińskie przekłady u siebie wydanych ćwiczeń. — Nowe

wydanie, które właśnie (wrzesień 1926) opuściło prasę, nie wykazuje już usterek wytkniętych przez recenzentów i uzupełnia dostrzeżone luki i błędy. Tak n.p. podany jest w słowniczku wyraz *gnębić = vexare*, którego dawniej nie było, w ustępie 33 zd. 15 wyraz *pretura* poprawiony na *kwestura*. Jednak w nowem wydaniu następnem należałoby, mem zdaniem, poza formą stylistyczną jeszcze uzupełnić słownik i zmienić nieco dobór zdań, podanych jako przykłady na pewne zjawisko składniowe. Więc np. wyraz *wezwał* 29,7 nie ma swego odpowiednika, bo — zdaje mi się — znaczenia podane w słowniku, nie są stosowne dla tego miejsca. W przykładach należałoby doszukać się i takich zdań, które wskazują, kiedy musi się używać *abl. orig.* z przyimkiem, lub kiedy *abl. comparat.* jest wymagany ze względów stylistycznych, kiedy trzeba go unikać, a kiedy jest gramatycznie niemożliwy, i t. p. rzeczy, obliczone także na wyższe klasy.

14. Także i dla klas wyższych potrzeba podobnego podręcznika dawniej nie była wątpliwą. Układał sobie nauczyciel tematy na podstawie lektury lub wyszłych z użycia ćwiczeń; uczniowie za jego dyktatem pisali teksty polskie i tłumaczyli. Marnowano wiele czasu, tak, że powoli, coraz bardziej zaniedbywany, obowiązek przekładania tekstów polskich na język łaciński popadał w niepamięć. W niektórych gimnazjach posługiwano się Danysza, *Materjałami do tłumaczenia z polskiego na łacinę*, które wyszły w sprawozdaniu gimn. VI we Lwowie roku 1902/3, i krążyły w osobnych odbitkach. W rozszerzonej znacznie formie oddane zostały do użytku szkoły w r. 1920 p. t. Dr. Danysz Ant., *Materjały do kompozycyj łacińskich, K.P.L.-W. 1920*, str. 90. (por. P.W.K.P. 1921, 56). Na początku książki mamy: *Wskazówki stylistyczno-gramatyczne do tłumaczenia z języka polskiego na łaciński*, zawarte w 58 paragrafach (z winy drukarza § 56 wypadł i braku niedostrzeżono, więc właściwie jest paragrafów 57), objętości razem przeszło jednego arkusza. Następują parafrazy Cycerona mów: *Pro Milone, De imperio Cn. Pompei., Pro Roscio Amerino*, a po tych trzech cycerońskich streszczeniach mamy życiorys Zamojskiego skreślony przez Bohomolca, Krasickiego żywot Katona Utyceńskiego, bitwę pod Kirchholmem podług Naruszewicza żywotu J. K. Chodkiewicza, wreszcie cztery ustępy z Mickiewicza Prelekcyj o literaturze słowiańskiej. Ustępy są zaopatrzone w uwagi wydawcy, którego pomoc wzrasta stopniowo ze wzrostem trudności ustępów, przeznaczonych do przekładu. Największą — rzecz jasna — jest ta pomoc przy Mickiewiczu. W całej pracy widać wiedzę, doświadczenie, oczytanie i czucie językowe człowieka „starej szkoły"; dzisiejszy człowiek tak po łacinie nie potrafi pisać, chyba żeby był wyjątkiem.

15. Bardzo smutno świadczy o nauce łaciny w naszej szkole średniej i o nadzorze nad nią, że książeczka ta po dziś dzień nie jest wyczerpana. I chyba wyczerpaną już nierychło będzie, bo zadania w wyższych klasach w typie humanistycznym są wyłącznie przekładami z łaciny. Za tekst służy autor czytany w danym roku lub z lat poprzednich. Potrzeby wydania wyboru tekstów niema — bo komuby miał służyć? Uczeń ma autorów, a nauczyciel chyba nie jest tak niedołężny, by nie potrafił wybrać odpowiedniego dla danej klasy ustępu. Ale mimo to, podobnie jak dla szkół niemieckich istnieją wybory z tekstów autorów starożytnych, greckich i łacińskich, do tłumaczenia na język ojczysty (np. J. Rappold, Chrestomathie aus lateinischen Klassikern. Zur Erleichterung und Förderung des Übersetzens aus dem Stegreife, 3 wyd. Wiedeń 1911), tak już przed wojną mieliśmy takie zestawienie tekstów łacińskich, a to: Hassny B., *Wybór z pism klasyków łacińskich dla wprawy w tłumaczeniu bez przygotowania. Cz. I: Owidjusz, Liwjusz, Sallustjusz. Śniatyn 1913.* Nowy podręcznik w tym rodzaju pojawił się nakładem M. Arcta p. t.: *Tematy z języka łacińskiego na klasę V i VI (teksty łacińskie do ćwiczeń piśmiennych). Serja I (tematy 1—53).* Wydał Wiktor Wąsik, W. 1925; str. VIII i kartek luźnych w teczce 53. — To samo kl. VII i VIII zawiera 58 tematów na 58 luźnych kartkach w teczce, bez słowniczka. Takie wybory tekstów z ustępów, nie znajdujących się w wydaniach szkolnych, mogą ułatwiać i popierać lekturę bez przygotowania, z tem jednak zastrzeżeniem, że tematy w nich zawarte nie będą służyły za podkład zadań maturalnych, piśmiennych

czy ustnych — zastrzeżenie tu tem potrzebniejsze, iż są to poczęści tematy (maturalne) faktycznie dane w różnych szkołach państwa. Firma wydawnicza zresztą nie bardzo musiała być pewną dobroci i potrzeby tej książki, skoro na prośbę o przysłanie jej do recenzji nie raczyła odpowiedzieć.

16. Elementarnej nauki języka greckiego udzielano od lat na podstawie książki Winkowskiego J. i Taborskiego J., która miała słuszną sławę, że jest lepsza od znanych ćwiczeń Schenkla. Nowe wydanie: *Ćwiczenia greckie dla gimnazjów klasycznych, wydanie piąte, przeglądnięte i do nowego planu nauki zastosowane, K.P.L.-W. 1924*, str. 202 (por. P.W.K.P. 1914, 53), wykazuje zmiany bardzo powierzchowne i nieistotne. (W r. 1926 pjawiło się wyd. 6, poprawione). Największa różnica, to opuszczenie na końcu książki wielkiego opowiadania o wyprawie Aleksandra, a dodanie maksym Teognisa i wyjątków z poetów: Tyrtajosa, Solona, Symonidesa, Anakreonta (Eros ukąszony przez pszczołę, na konika polnego), Hezjoda (cztery wielki z Ἔργα καὶ ἡμέραι), Kleantesa (hymn ku czci Zeusa). Czy odpowiedniem jest przed lekturą Homera i prozaika attyckiego umieszczać takie poetyckie ustępy, to pytanie. Gramatyki greckiej używa się tej samej co i dawniej, opracowanej naukowo: wchłonęła w siebie może połowę Hirta w formie uwag drukowanych drobnemi czcionkami. Jest to znana szeregom pokoleń *Gramatyka języka greckiego szkolna, ułożył* Fiderer Edward, *wyd. 6. Część I. K.P.L.-W. 1920.* str. 123. Wobec drożyzny druku i papieru księgarnia nakładowa wydrukowała tylko fleksję, licząc się z tem, że przeważnie nigdzie nie bierze się składni greckiej systematycznie. Gdyby okazała się potrzeba składni, miała wyjść część druga. Ale dotychczas to się nie stało, z wielką szkodą dla nauki szkolnej, bo w ten sposób nauczyciele zostali pozbawieni możności powtórzenia sobie pewnych reguł przed lekcją. Wszak w tekście podręcznika do tłumaczenia są różne zjawiska składniowe, a skąd pozna je i wyjaśni nauczyciel, jeżeli niema składni w gramatyce. Należało przynajmniej dać skrót składni po fleksji, albo wydać osobno składnię, jak to często się dzieje u narodów zachodnich. Zamiast dawniejszych słowniczków *der attischen Verbalformen*, używanych przez uczniów obok gramatyki, mogą uczniowie posługiwać się książką, referentowi nieznaną, Wołek A., *Słownik form attyckich, Jarosław 1925*, nakładem autora.

17. Możliwe że powyżej wspomniane Ćwiczenia wyprze nowa książka, Marjana Goliasa *Wstępna nauka języka greckiego*. L. 1926, nakładem Jakubowskiego, str. 175. Jest to praca bardzo staranna, szczególnie pod względem typograficznego uwydatniania tematów i elementów tworzących formy gramatyczne, właśnie uczniowi zadane do przerobienia. Preparacja bowiem szczegółowa do ustępów ćwiczeń mieści także i gramatykę. W doborze ustępów pomógł autorowi trochę Ezop, ale pracy nie oszczędził. Często bowiem prócz tytułu i treści tej samej innego podobieństwa do bajki Ezopa dany ustęp nie okazuje. Co do języka — to nie widać starania, by właśnie te słowa lub znaczenia wyłącznie wprowadzać, które się potem często w lekturze spotyka. Może niejedno wypadnie poprawić, choć przypuszczam, że niewiele — n. p. używanie spójników *zaś* i *więc* po grecku, przemyśleć przykłady na tryby, baczyć na czystość dialektu attyckiego. Więc pisałbym raczej οἰκία niż οἶκος (n. p. 44), w ust. 56 γάρ ma specjalne znaczenie z winy nieodpowiednio umieszczonego znaku pytania — jest to niedostrzeżony błąd drukarski, bo Teubnerowskie wydanie bajek Ezopowych ma tu interpunkcję dobrą. W ust. 60 uważam, że *opt. potent.* jest nieodpowiednio użyty i będzie ucznia mylił, który i tak ma dosyć kłopotu ze zdaniami warunkowemi. Zewnętrzna szata książki jest powabna, papier dobry, ilustracje ładne, druk czysty a części gramatycznej ze względu na wartość praktyczną i instruktywną wzorowy.

18. Wobec stanowiska, jakie ma w naszych szkołach nauczanie greki, nie można się dziwić, że liczba szkolnych wydań autorów greckich jest znikoma. Narazie zapowiedziana jest *Odyssea* w opracowaniu St. Witkowskiego. Wkrótce rozpocznie K. A. druk. *Iljady* i Jędrzejowskiego *Platona*, oba podręczniki w opracowaniu A Rapaporta. Światło dzienne ujrzał dopiero jeden jedyny *Wybór z dzieł Ksenofonta, ułożył* Dr. Adolf Bednarowski, *K.A.L.-W 1925*, str. XXIV + 229 z mapką. Wybór niniejszy wstępuje w miejsce dotychczas używanej *Chresto-*

matji z pism Ksenofonta (w V wyd. był tytuł *Wybór z pism Ks.)* opracowanej przez Fiderera E. Z *Anabazy* dano nieco mniej ustępów, *Cyropedję* ograniczono do dwu wyjmków, z *Memorabilia* umieszczono cztery łatwiejsze ustępy — trudne dwa rozdziały początkowe księgi I pominięto — z *Hellenik* mamy bitwę pod Mantyneą i zawarcie pokoju po wojnie peloponeskiej, a prócz tego są dwa wyjątki z *Konstytucji lacedemońskiej*, dwa z *Ekonomiku*, ustęp z *Kynegetyku* i z *De vectigalibus*. Wybór dobry; żałować wypada, że niema i innych ustępów, z Anabazy zwłaszcza i Hellenik — ale trudno, nie można dać wszystkiego, kiedy się daje wybór. Wstęp omawia życie Ksenofonta i charakteryzuje jego dzieła i znaczenie dla późniejszych wieków, wpływ jego w Polsce, a kończy się pouczeniem o wojskowości greckiej oraz o miarach i pieniądzach greckich i perskich. Całość robi doskonałe wrażenie tak pod względem formy jak i treści. Ton wstępu często nie dogmatyczny, lecz uzasadniający i krytyczny — słowniczek na końcu nie tylko pewny, ale i typograficznie schludny. Wydawca czytał dużo do swej pracy, ale mam wrażenie, że poglądów swoich nie uzgodnił, lecz mówiąc o pewnych datach, przyjmuje raz myśl jednej grupy uczonych, drugim razem przedstawia zapatrywanie innej grupy i dlatego popada w sprzeczności. Tak np. na str. VII czytamy, że Ksenofont od r. 387 w Skiluncie oddawał się też zajęciom literackim, a na stronie następnej, że „chwycił za pióro u schyłku swego życia". Zatem wedle drugiego poglądu zajęcia literackie zaczynają się więcej jak tuzin lat później. Jeśli w Anabazie „30 lat przedzielało zdarzenie samo od pisania", to Anabaza nietylko jest „wydana" w Koryncie między r. 370—367, ale i napisana tak późno. Niektóre teorje wydawca podaje jako pewnie stwierdzone fakty: powstanie Hellenik, tendencję Hierona i Cyropedji, następstwo Apologji i Pamiętników. W dacie Konstytucji Lacedemończyków odbiega — mem zdaniem słusznie — od daty powszechnie przyjętej. Przy omawianiu autentyczności Konstytucji ateńskiej (str. XI) należało też dodać ze dwa słowa, wyjaśniające to zagadnienie. W miejscu, gdzie jest mowa, że Hellenika są jedynem obszerniejszem źródłem dziejów owego czasu (str. IX), należałoby słówko „jedyne" wytłoczyć rozstrzelonym drukiem. Na str. XX do zdania „osły i uczeni do środka" dodać „Słowackiego Kordyan"; na str. VIII niedostrzeżona myłka w dacie Mantynei 462 zamiast 362, co uczeń sam poprawić potrafi. Napisy na mapie niekonsekwentne; formy nazw spolszczone lub greckie. Podanie miar i wag różni się nieco od oznaczeń innych, np. w komentowanem wydaniu Weidmanna, różnica najznaczniejsza w określeniu darejka: tam czytamy, że darejek = 20 syglom a u B. zgodnie ze słownikiem Gemolla = 20 drachmom. Liczne paralele z wojną i wojskowością nowożytną czytają się bardzo ciekawie i przyjemnie, ale niektóre miejsca innych ustępów wypadałoby jeszcze stylistycznie wygładzić; np. str. VII Ksenofont brał udział w bitwie przeciw Atenom „prawdopodobnie tylko jako widz... Było to postąpienie wysoce niepatrjotyczne..." Czy czynny udział byłby postępkiem więcej patrjotycznym? Str. VI: „Szczęśliwie dotarli Grecy, poniósłszy wiele strat..." — szczególne to szczęście, jeśli było wielo strat. Str. XIX: „Jest to ogromna pochwała.. ogromne zaspy" za blisko powtórzony ten sam wyraz bez potrzeby. Z planu bitwy można opuścić t. zw. bitwę drugą, której opisu w tekście greckim nie pomieszczono.

19. Znacznie żywszy ruch panuje na polu wydawnictw łacińskich; posiadamy cały kanon szkolny autorów w oryginalnych opracowaniach własnych, a obce wydania „przystosowane do użytku szkół polskich" znikają. Lekturę dawniej zaczynano od Neposa i Cezara, dziś czytanka wypiera coraz bardziej znane w Małopolsce wydanie *C. I. Caesaris Commentarii de bello Gallico, do użytku szkolnego wydał i słowniczkiem opatrzył* Franciszek Terlikowski, *z mapą Galji i 20 rycinami* wyd. 8, K. P. *L.-W 1923*, str. XVI + 171. (por. P.H. 1922, 502.) Jest to skrót pamiętników; brak tam wojny z Arjowistem, więcej niż połowy ks. V i wielu innych ustępów. Opuszczenia są streszczone po polsku. Dobry i zwięzły wstęp podaje życiorys Cezara, historję wojen z Gallami przed Cezarem i opis Galji za Cezara. Dodatek na końcu omawia wojskowość rzymską z owego czasu.

20. Zamiast Cezara domagają się dziś władze szkolne czytanki łacińskiej, i taką dał nam Szczepański Jan p. t. *Wypisy łacińskie do użytku szkół*

średnich ułożone na podstawie dzieł Korneljusza Neposa, Juljusza Cezara, Cycerona, Owidjusza i Fedrusa wyd. 3. K.P. L.-W. 1924, str. VII + 140 tekstu + 111 słownika (por. Muzeum 1922, 358, P.W.K.P. 1922, 107. 1924, 260. B.Ped. 1922, 295.). Jest to strawny wybór z małemi wstępami o autorach, z ilustracjami, ekskursem o listach w Rzymie, odnoszącym się do wyboru z listów Cycerona — słownik obszerny, ale mimo to za skąpy i za mało staranny. Miarą potrzeby tej książki może być szybkie jej rozchwytywanie: w trzech latach trzy wydania. W pierwszych dniach r. 1926 opuściło prasę n o w e w y d a n i e, w którem wybór z Owidjusza znacznie skrócono, a słowniczek uzupełniono.

21. Na czele poważnych wydań autorów kroczą, jakościowo i chronologicznie pierwsze w niepodległej Polsce, opracowania poetów dokonane przez S i n k ę T a d e u s z a (por. P.W.K.P. 1921, 13. P.H. 1922, 515) a mianowicie: *Wiązanka wierszy Owidjusza z dodatkiem wybranych elegij Tibulla i Propercjusza, wyd. 5 z 10 ilustracjami, K.P.L.-W. 1923*, str. XXVIII + 202; *Wybór z dzieł Wergiljusza z dodatkiem Wergiljanistów polsko-łacińskich, wyd. 3. poprawione i ilustrowane*, tamże *1925*, str. XXXIV + 258; *Poezje Horacjusza*, tamże *1920*, str. LVII + 230. Każde z tych wydań zawiera w przedmowach szczególnie wielkiej wartości ustępy o znaczeniu danego autora dla Polski i wydania te stały się wzorem polskich wydań szkolnych i dały władzom wytyczne, których się trzeba trzymać, oceniając wartość opracowania klasycznego autora dla polskiej szkoły. Dobór z Owidjusza wykonany z wielkim smakiem, uwzględnione rzeczy ważne albo dla charakterystyki poety albo dla literatury powszechnej i polskiej. Ilustracje mają objaśnienia, przy pomocy których można dosyć nauczyć rzeźby greckiej, a przedewszystkiem nauczyć patrzeć na rzeźbę. Szkoda, że wydanie zbyt szybko stereotypowano i utrwalono w ten sposób szereg błędów. Najprzykrzejszy błąd to w słowniczku str. 196: „Przym. *Typhoëa (sedes)*". Tymczasem podana forma nie jest przymiotnikiem, zgadzającym się jako przydawka ze *sedes*, lecz akuzatywem z grecką końcówką (cf. ustęp *Ceres* i *Prozerpina* v. 7 *„insula ..urget... aetherias ausum sperare Typhoëa sedes)*. Wstęp do Wergiljusza cenny dla ucznia i dla nauczyciela, zwłaszcza wychowanego na niemieckich podręcznikach starszej doby. S. rozporządza szeroką skalą wrażliwości poetyckiej, ocenia Marona jak romańscy uczeni lub koryfeusze filologji niemieckiej w rodzaju Nordena i Heinzego. Przytem jest bardzo ostrożny, Heinze wydaje mu się nawet za śmiałym. Na całe życie można sobie zapamiętać określenie różnicy między Homerem a poetą mantuańskim. W porównaniu z dawnemi wydaniami znacznie rozszerzony ustęp o pośmiertnych losach poety, przyczem powtarza się to, co czytamy w ustępie do przekładu Eneidy, wydanego w krakowskiej *Bibljotece Narodowej* — choć nie wszystko nadaje się do szkoły (paź a cnota królowej). Wergiljaniści Schoen, Klonowicz, Sarbiewski, Skórski zaopatrzeni są u dołu komentarzem, co pewnie zdobędzie im czytelników. Ilustracje mają objaśnienia, jak w Owidjuszu. Niezrozumiały tylko trochę jest podziw wydawcy dla tłumacza X. Karyłowskiego, który u innych wcale zachwytu nie budzi, bo za wielka u niego łatwość rymowania. Ponieważ u uczonego tej miary co S. i dobór tekstu może mieć wartość naukową i patrzymy nań inaczej niż na zwykłe wydanie szkolne, razi bardzo przykro nieuzasadniona konjektura J. Pelczara [Eos XIII 1907, 59—61], niewiadomo poco wprowadzona do tekstu w Aen. II 62 *se servare dolo seu certae occumbere morti* zamiast spotykanego we wszystkich wydaniach *seu versare dolos*. Albowiem dla Synona alternatywą jest nie: życie albo śmierć, lecz: śmierć albo zwycięstwo czyli udanie się jego podstępu. Mimo że wywody Pelczara w w. m. brzmią bardzo uczenie i nawet przekonywająco — jednak po rozwadze nie dadzą się utrzymać i nie przekonały żadnego z wydawców. Razi też przedrukowywane ze starych wydań objaśnienie, że Laokoon był kapłanem Neptuna (str. 204), nie Apollina. Przecież w ten sposób Aen. II 230 wyrazy *sorte ductus* (Neptuno sacerdos) stają się niezrozumiałe, por. Pilcha komentarz do tego miejsca. *Accus. plur.* III deklinacji kończy się na *-es*, nie na *-is* jak w dawniejszych wydaniach. Ale przez przeoczenie zostawiono *-is* n. p. w Aen. VI 56, gdzie uczeń obowiązany do rozumienia danej formy jako genetiv. nie może sobie dać rady z wierszem *Phoe-*

be, gravis Troiae semper miserate labores. Trzebaby przeprowadzić ścisłą kontrolę całego tekstu, by w następnem wydaniu takie miejsca poprawić. Wydawca przykroił do swego wydania całą Eneidę, skutkiem czego n. p. VI ks. uległa bardzo radykalnej redukcji tak, że niektóre momenty artystyczne znikają np. dramatyczność przedstawienia, ścisłe łączenie myśli, całość opisu podziemia. Twarda konieczność nakazywała te redukcje: brak czasu na przerabianie w klasie całości i brak pieniędzy na opłacenie książki o większej objętości. Niezwykle pięknem jest też wydanie Horacjusza. Życiorys na tle czasów z oryginalnemi poglądami naukowemi wydawcy, zasadnicza rozprawa o oryginalności i naśladownictwie u Horacjusza, treść i forma wstępu, naukowo samodzielny i pełen wartości tekst czynią z tej książki rzecz cenną nietylko dla szkoły średniej. Układ wierszy jest chronologiczny a więc satyry i epody przed pieśniami. Spis ód wedle początkowych wierszy zawiera ody wszystkie, bez względu na to, czy w szkolnem wydaniu wydrukowane czy pominięte. Z błędów drukarskich, uwiecznionych stereotypem, najdokuczliwszem jest oznaczenie Hor. C. II 12 *Nolis longa ferae bella Numantiae* jako metrum safickiego odnośnikiem XVII zamiast XV. (We wrześniu 1926 rozpoczęto druk II wyd., poprawionego i ilustrowanego, ze wstępem rozszerzonym, z dodatkiem Horacjanistów polsko-łacińskich. Tekst ma pisownię ujednostajnioną, asymilowaną i formy późniejsze, np. *vult* zamiast *volt*, acc. pl. III dekl. na *-es* itp.)

22. Postulat Sinki, że znaczenie autora rzymskiego dla Polski musi być przedstawione w książce przeznaczonej dla szkoły polskiej, spełnił bez reszty Pilch Stan. Przed opracowaniem swego *Wyboru z dzieł Tacyta, wyd. 2* K.A. *1925*, str. XXIV + 176 (por. P.W.K.P. 1924, 51) musiał się jąć żmudnej samodzielnej pracy naukowej, mianowice szukania śladów znajomości Tacyta w Polsce i jego wpływu (por. Eos XXVIII 1925, 135—164. Pamiętnik Lit. XXII/III 1925/6, 221—240.). Dobór ustępów jest oryginalny, liczy się z potrzebami i ciekawością ucznia polskiego. Prócz ułamków z Annałów i Historyj mamy urywki z Dialogu i Germanji. Germanję, w pierwszem wydaniu opuszczoną, w drugiej edycji wydawca przecież umieścił w ułamku i słusznie. Słusznie ze względu na znaczenie tego dziełka dla literatury polskiej jako wzoru opisu geograficznego. Ci, co wolą jakąś całość, niż chrestomatję, będą ubolewali, że książeczka omawiana nie daje żadnej całości, szkoda, że choć Dialogu nie dano całego. Naogół biorąc, wydanie jest bardzo dobre i gdyby wydawca miał więcej daru konstrukcji i syntezy, stanęłoby to opracowanie godnie obok wydań poetów rzymskich Sinki.

23. Cycerona dla polskiej szkoły opracował Szczepański Jan w czterech tomikach: *Cycero, Wybór mów wyd. 2 Część I, KP, L. — W. 1923*, str. XLIV + 124; *Część II* wyd. 3, tamże *1925* str. XXXV + 92. *Część III*[3], tamże *1923*, str. XLIV + 99; *Cycero, Wybór z pism filozoficznych*, wyd. 2, tamże *1923*, str. XXIX + 133 (por. P.W.K.P. 1921, 103. B.Ped. 1924, 25. P.H. 1922, 506). Wszystkie tomiki mów mają wstęp identyczny. Jedynie *Mowy* część II, wyd. 3, wykazują znaczne zmiany, cenny zwłaszcza ustęp o wpływie Cycerona na potomność; postęp w stosunku do poprzedniego wydania zeszytu I i III polega na dodaniu pożytecznego ustępu o ustroju państwa rzymskiego i o niektórych szczegółach topografji Rzymu. Zmieniono też wybór mów. Zeszyt pierwszy zawiera: *In Q. Caecilium divinatio, De signis* (w silnem skróceniu z ilustracjami), *De imperio Cn. Pompei, Pro Archia poeta.* Zeszyt drugi mieści pierwszą i czwartą *Katylinarkę*, nieznacznie skróconego *Murenę* i mowę *po powrocie. Pro Milone* i *Philippicae I, IV, XIV* stanowią tom trzeci. Dyspozycje mów dodane do każdego tomiku stanowią walną pomoc w nauce, choć nieraz nauczyciel musi lub chce dysponować inaczej. Pisma filozoficzne mają w nowem wydaniu wstęp inny niż mowy. Jako pożyteczną nowość należy powitać krótką historję filozofji starożytnej do Cycerona włącznie. Dzięki temu rośnie wartość niniejszego wydania, zwłaszcza dla gimnazjów bez greki i Platona. Praktyka pozwoli na poprawienie usterek i wskaże, co należy uprzystępnić w przyszłem wydaniu. W tekście umieszczono większe wyjątki z *De officiis*, z *Leljusza, Katona Starszego, Tuskulanek* i *De republica.* Najlepiej są opracowane — zwłaszcza pod względem dyspozycji i analizy treści *De officiis* i dlatego też mimo trudności językowych

i treściowych są najwięcej w szkołach czytane. (Druk 3 wyd., uzupełnionego, rozpoczął się we wrześniu 1926).

24. Rzymskich autorów prozaicznych uzupełniają następujące wydania historyków rzymskich: *C. Sallustius Crispus, De coniuratione Catilinae liber, do użytku w gimnazjach opracował* Artur Rapaport, *K.A. L.-W. 1925*, str. 56. (por. P.W.K.P. 1925, 106) — *Bellum Iugurthinum...* tamże *1925*, str. 87. — *T. Liwjusza Dzieje rzymskie do użytku w gimnazjach przystosował* J. K. Jędrzejowski, *do nowych przepisów dostosował i zaopatrzył ustępami z Długosza Historji polskiej* A. Rapaport, tamże *1925*, str. 288. Salustjusz jest nieco skrócony, w Liwjuszu umieszczono prawie całe księgi I, XXI, XXII, część księgi II z periochą, wyjątki z XXVII, XXX, XXXIX jak w dawnem wydaniu Jędrzejowskiego. Z Długosza umieszczono urywek z dedykacji, bitwy pod Zawichostem i Lignicą, śmierć Łokietka i charakterystykę Kazimierza Wielkiego. Bitwy pod Grunwaldem nie dano wobec tego, że znana uczniom z czytanek polskich lub z wydania krakowskiej *Bibljoteki Narodowej*. Dołączono też 3 mapki; 1. Posiadłości Rzymu i Kartaginy, 2. Italja środkowa z okolicami Rzymu i Lacjum, 3. Plan Rzymu. O ileby się reformy ministra oświaty, Stanisława Grabskiego, utrzymały, byłby Liwjusz jedynym historykiem czytanym w gimnazjum humanistycznem, bo Salustjusza i Tacyta rozporządzeniem ministerjalnem skreślono z kanonu lektury.

25. Pomoc w lekturze stanowić powinien dobry słownik. Takiego nie mamy i mieć pewnie nie będziemy, póki punktem honoru każdego nowego ministra oświaty będzie nowa reforma szkolnictwa. Narazie więc przedrukowuje się stare słowniki; przedrukowano dwukrotnie już Koncewicza, (1922 Książnica. 1925 Bodek we Lwowie), teraz wyszedł z druku słownik Kruczkiewicza (Książnica 1925), a u Langenscheidta przetłumaczył Henryk Kopia (1926, 16° str. 424) Mengego na język polski. Jest to znany kieszonkowy słowniczek metodą Langenscheidta ułożony. Etymologji niema wcale ani cytatów z autorów. Druk i papier doskonały, wspaniała oprawa, cena bardzo przystępna, polszczyzna wprost wzorowa. Ujrzał też światło dzienne nowy przedruk łacińskiego Słownika Węclewskiego u Klappera i Bodeka we Lwowie, 1926. Poleconym przez Ministerstwo jest jedynie wyżej wspomniany słownik opracowany przez Dolnickiego, Frączkiewicza, Łuczakowskiego, Wróbla i Zagórskiego pod kierownictwem Br. Kruczkiewicza, str. 980. Wyróżnia się od innych prac szatą typograficzną, gdyż objaśnienia realne i uwagi pozaleksykalne drukowane są kursywą, co czyni całą kolumnę znaczeń przejrzystą dla pierwszego spojrzenia. Mieści też uwagi etymologiczne, przy czem szeroko uwzględniona greka, mało polszczyzna (n. p. przy *stipula* aż się prosiło *stebło: źdźbło*), iloczas bardzo starannie uwzględniony n. p. *fides fidei e* długie w łacinie staroświeckiej krótkie w klasycznej; są ładne uwagi porównawcze o wymianie *fīdes fīdo: πιθήσθαι πείθω*. Uwzględniono autorów szkolnych wedle dawnego kanonu, to jest bez elegików i Plinjusza; szczególnie dobrze opracowany Wergiljusz. Mimo to wszystko słownik w rodzaju Stowassera jest dla szkoły bardzo potrzebny. Jednak uczniowie w znacznej większości obywają się bez słowników ogólnych, a posługują się słowniczkami specjalnemi, preparacjami lub „brykami". Pedagogowie mają wątpliwości, czy można dać uczniowi w ręce słownik np. tylko do Cesara, inni dopuszczają nawet preparację do autora; tymczasem uczniowie, idąc drogą najmniejszego oporu, kupują „bryki". Słowników do Cezara mamy dwa: Terlikowski Franciszek, *Słowniczek do skróconego wydania Pamiętników Cezara o wojnie gallickiej wyd. 2. K.P. L.-W. 1920*, str. 194 (por. B.Ped. 1924, 26) i *Słownik do Pamiętników o wojnie gallickiej opracował* Konstanty Dąbrowski *wyd. 2* z licznemi rysunkami u Arcta bez daty jako II tom Arctowego wydania Cezara (stereotypowany tekst z historycznym wstępem Dąbrowskiego K.) str. VIII + 190. Warszawski słownik przesadnie dokładny w oznaczaniu iloczasu, to też trudno o pewną korektę i są niepotrzebne błędy, np. w *sudor u* zaznaczono jako krótkie.

26. Preparacje z komentarzami i przekładem drukuje przemyska *Książnica Naukowa*. Uważam, że chyba już bardzo „postępowy" pedagog poleci

uczniowi drukowane gotowe tłumaczenie. W roku 1921 wyszło 11 tomików i tyle ich było do końca roku szkolnego 1925. Są to:

Cycero I mowa przeciw Katylinie, przełożył, objaśnieniami i preparacją zaopatrzył Stefan Oleksiewicz, *Przemyśl 1922*, str. 60.

Cycerona Mowa w obronie poety Archjasza przełożył... Bolesław Stojanowski... str. 123.

Horacego Ody ks. I... Mieczysław Adamowski, str 102.

Owidjusz Przemiany... tenże str. 204.

Owidjusz Kalendarz... tenże str. 60.

Wergiljusz Eneida ks. I... Stan. Bielawski, str. 45.

Wergiljusz Eneida ks. II... tenże, str. 58.

Żywoty sławnych mężów Neposa opracował Wiktor Kłak, str. 102.

T. Liwjusza Dieje rzymskie w wyborze tenże: *Wyjątki z I dekady*, str. 175. — *Z księgi XXI ważne ustępy* str. 91. — *Z księgi XXII ważne ustępy*, str. 59.

Z tych rzeczy najsłabszy jest Owidjusz Adamowskiego, który ma jednak wiele zrozumienia dla Horacjusza; poetyckie jego zdolności są duże, a wrażliwość wielka. Kto wie, czy kiedyś nie da nam najlepszego spolszczenia wenuzyjskiego poety. Niezłe są preparacje do Wergiljusza; bardzo piękna polszczyzna Kłaka i Stojanowskiego.

27. Pomijając anonimowe bryki z fabryki lwowskiej, złoczowskiej, łódzkiej, krakowskiej i warszawskiej, przechodzimy do preparacyj nieanonimowych, które nie mają ucznia zwalniać od pracy myślowej, temi preparacjami są:

Terlikowski Franciszek, *Preparacje do wyboru pism P. Ovidjusza Nasona, wyd. 5. K.P. L.-W. 1922*, str. 105.

Pilch Stanisław, *Preparacje do wyboru z dzieł Wergiljusza. Część I² Wybór z Catalepton Bukolik i Georgik*, tamże *1925*, str. 72. *Część II² Eneida ks.* I—VI 1925, str. 167. Część III Eneida ks. *VII—XII*, str. 84 (por. P.W.K.P. 1922, 54).

Rapaport Artur, *Preparacje do wiązanki wierszy Owidjusza, zeszyt II obejmujący ustępy nieuwzględnione w preparacji F. Terlikowskiego*, tamże *1923*, str. 216 (por. P.W.K.P. 1923, 187).

Starowicz Jerzy, *Komentarz do wyboru poezyj Horacjusza... Część I Satyry ks. I W. 1924. Nakładem autora*, duża 8° str. 32.

Strycharski Ignacy, *Komentarz do wybranych utworów Horacjusza K.A. L.-W. 1925, Część I: Satyry i listy str. 98: Część II: Epody i I ks. Ód* str. 101. *Część III: II. III. IV ks. Ód*, str. 154.

Preparacja Terlikowskiego służy uczniowi ze szkoły przedwojennej, z łaciny przygotowanemu porządnie, praca Rapaporta nie liczy na wiedzę ucznia i podaje dużo słówek metodą leksykalną od znaczenia pierwotnego do dalszych, dużo etymologji jak w słowniku Stowassera, objaśnień rzeczowych i historycznych. Pilcha wydanie nowe pierwszego i drugiego zeszytu znacznie rozszerzone i poprawione. W dodatku w cz. II uwagi o Wergiljuszu w Polsce i porównanie ks. VI z Dantem, o niewysokim poziomie. W objaśnieniach należałoby się więcej trzymać starych komentatorów (Heynego), to wyszłoby książce na pożytek. W Strycharskiego pracy uderzają mile liczne paralele literackie, wyjaśnienia subtelne, idące w głąb, język polski świetny, a gorąco polecić można szczególnie zeszyt III, zawierający przedruk liryków Katulla, niektórych w nieogłoszonym dotychczas przekładzie Reissa i spolszczenie liryków greckich dotychczas z powodu wyczerpania w handlu księgarskim dla ucznia i większości nauczycieli niedostępnych. Tylko czy dobrze było umieszczać wierszyki Pietrzyckiego między lirykami Safony? Zeszyt trzeci zamyka alfabetyczny słowniczek do Horacjusza.

28. Nauczyciele filologji mają także uczyć i kultury starożytnej. Podręcznika takiego narazie brak. Częściowo zastąpić go może odwołanie się do niektórych podręczników historji, a zwłaszcza do książek Gebertów. Gebert

B. i Gebertowa G., *Historja starożytna, część I, Starożytny Wschód. Grecja wyd. 3. K.A., L.-W 1924*, str. 136; *Część II[8] Rzym. 1925*, str. 140; — *Wypisy historyczne[3] 1925*, str. 220 (por. Muzeum XXXVII 1922, 77. 239. 361. P.W.K.P. 1921, 105. 121. B.Ped. 1922, 199. Wydanie trzecie uwzględniło szereg uwag recenzentów). Wysoko cenią też rozdziały o kulturze w książce: Kłossowski M., *Historja starożytna. Dla użytku szkół średnich, Ze 107 rysunkami M. Arct. W. 1923*, str. VI + 266 (B.Ped. 1924, 75).

29. Co do wierzeń starożytnych odwołują się nauczyciele do pomocy szkolnego opracowania mitologji Zippera Alberta, *Opowiadania z mitologji Greków i Rzymian dla użytku młodzieży, K.P. L.-W. 1924*, str. 172, oraz Parandowskiego Jana *Mitologja. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, L. 1924, Altenberg, str. 253, duża 8°. Jednak jeśli chodzi o całokształt kultury, to najwięcej szkoła średnia posługiwać się będzie następującemi książkami: Terlikowski Fr., *Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Greków do użytku młodzieży szkolnej, wyd 6 poprawił i nowemi wiadomościami o dramacie i teatrze greckim uzupełnił* Szczerbański Mik., *Nakładem Księgarni Naukowej L. 1925*, str. 256 *wyd. 7*, tamże *1925*, str. 180. Dawną i znaną książkę Terlikowskiego Życie... Rzymian przerobił Szczerbański i dodał plan Aten i Rzymu. Praca mozolna i niewdzięczna, jak każda przeróbka cudzego dzieła; lepiej i wygodniej samemu napisać nową książkę. Nie sposób wszystkiego poprawić. I tak *cenzor* nie jest urzędnikiem *cum imperio* jak czytamy na str. 29; to wynika choćby ze str. 28 i 34. O senacie nietrafnie podane głosowanie, trzeba było uwzględnić J. Oki, De senatoribus pedariis. L. 1911 (progr. VI gimn). *Africa* nie jest nowo utworzoną prowincją (p. 138) za Cezara, lecz istnieje od r. 146, chodzi tu o *Africa Nova* ukonstytuowaną w r. 46; trzeba to było wystylizować inaczej. Stylistycznie niejedno należałoby ogładzić np. porządek architektoniczny, nie wiem czy to nie germanizm *(Säulenordnung)*. Książka pisana w przeświadczeniu, że uczniowie znają historję Zakrzewskiego. Ale dziś, gdy biorą w gimnazjum Gebertów, trzeba szereg aluzji (np. do walki stanów) rozwinąć w całe ustępy. Najwięcej pracy włożył wydawca w teatr; dał wprost obszerny referat naukowy. Odpowiednich zmian doznały ustępy o literaturze. Sądownictwo i prawo rzymskie wypadło za zwięźle. Szczególna wdzięczność należy się za staranne oznaczenie iloczasu w łacińskich terminach technicznych.

30. Do pokazów służą tablice Cybulskiego (por. P.W.K.P. 1921, 126), który też wydał tekst objaśniający. Wydanie tablic ścienne duże kolorowane (*Tabulae quibus antiquitates Graecae et Romanae illustrantur edidit Stephanus Cybulski 1922*) jest wyczerpane. Uczniowie używają wydania mniejszego niebarwnego pt. *Życie starożytnych Greków i Rzymian przedstawione na ich sprzętach i budowlach, K.P. L.-W. 1922*. Tekst objaśniający mieści się w 6 zeszytach małej 16°: *Sztuka wojenna Greków i Rzymian* str. 30. *Monety greckie i rzymskie* str. 31; *Dom grecki i rzymski* str. 16; *Teatr starożytny* str. 10; *Ateny i Rzym* str. 26; *Odzież starożytnych Greków i Rzymian* str. 12. L.-W. 1922.

Spis dzieł omówionych.

Adamowski M., Horacy i Owidjusz nr. 26
Bednarowski A., Zob. Frączkiewicz 3
„ Wybór z Ksenofonta 18
Bielawski, Wergiljusz Eneida 26
Cybulski St., Podr. do nauki j. ł. 6. (10)
„ Poezja ł. w pieśni 7
„ Tablice (Życie staroż.) 30
Danysz A., Materjały do kompoz. ł. 14
Dąbrowski K., Słownik do Cezara 25
Fiderer E., Gram. 16 Chrestomatja 18
Frączkiewicz Al., Pierwsza książ. ł. (1) 3
„ Druga „ 4
Gebert B., Historja starożytna 28
Golias M., Wstępna nauka j. gr. 17
Jędrzejowski J. K., Liwjusz Dzieje rz. 24
„ Plato 18
Kłak W., C. Nepos i Liwjusz 26
Kłossowski M., Historja starożytna 27
Krasnowolski A., Gramatyka ł. szk. I. II 10
„ Ćwicz. do nauki j. ł. 15
Kruczkiewicz, Słownik j. ł. 24
Koncewicz, „ „ 25
Kopia H., „ „ 25

Lewicki T. M., Początki nauki j. ł. I 1
„ Początki nauk ij. ł. II 1
„ Wstępna nauka j. ł. 9
Menge, Słownik j. ł. 25
Oleksiewicz St., Cicero In Catilinam I 26
Parandowski J., Mitologja 29
Pilch St., Wybór z dzieł Tacyta 22
„ Preparacje do Wergiljusza 27
„ zob. Szczepański
Próchnicki Fr., Ćwiczenia ł. I. II 12
Rapaport A., Sallustius 24
„ Prepar. do Owidjusza 27
„ zob. Jędrzejowski
„ Iljada 18
Samolewicz-Sołtysik (10)
Sinko T., Gramatyka ł. 11
„ Wiązanka wierszy Owidj. 21
„ Wybór dzieł Wirgiljusza 21
„ Poezje Horacjusza 21
Starowicz J., Koment. do Horacjusza 27
Stojanowski B., Cicero Pro Archia poeta 26

Lwów.

Strycharski F., Koment. do Horacjusza 27
Szczepański J., Wypisy ł. 20
„ Wybór z Cycerona 23
„ Pilch St., Ćwiczenia polsko-ł. 13
Szczerbański M., zob. Próchnicki, Terlikowski
Taborski zob. Winkowski
Terlikowski Fr., Caesar De bello Gallico 19
„ Słown. do Cezara 25
„ Prep. do Owidjusza 27
„ Szczerbański M., Życie publiczne 29
Wąsik W., Tematy z j. ł. I. II 15
Węclewski Zyg., Słow. ł. 25
Winkowski J.-Taborski, Ćwicz. gr. 16
Witkowski St., Odyssea 18
Wołek A., Słownik form attyck. 16
Zipper A., Opowiadania z mitologji 29
Żołnierek, Składnia j. ł. 8

L'Evolution de l'Humanité. Bibliothèque de synthèse historique, dirigée par Henri Berr. Paris, La Renaissance du Livre, 78 Boulevard Saint-Michel.

Serja ta ma różne działy: pierwszy dział obejmuje wstęp do historji (prehistorję, protohistorję) i starożytność; materjał rozłożony jest na 26 tomów, z których okazało się dotąd 20. Każdy tom kosztuje 20 fr. fr., co ze względu na objętość tomu o 400—500 stronicach, czasem z ilustracjami, jest bardzo tanio. Dla nas wchodzą w rachubę następujące tomy:

vol. 2 J. Vendryès, Le langage. — 9 G. Glotz, La civilisation égéenne (zob. recenzję, Eos XXVIII 1925, 176—180). — 10 A. Jardé, La formation du peuple grec. — 11 C. Sourdille, Le génie grec dans la religion. — 12 A. de Ridder et W. Deonna, L'art en Grèce. — 13 L. Robin, La pensée grecque et les origines de l'esprit scientifique. — 14 G. Glotz, La cité grecque (Le devéloppement des institutions). — 15 P. Jouguet, L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient. — 16 L. Homo, L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain. — 17 A. Grenier, Rome et la Grèce (Le génie romain dans la religion, la littérature et l'art). — 18 L. Homo, Les institutions politiques romaines: république et césarisme. — 19 J. Declareuil, Rome et l'organisation du droit. — 20 J. Toutain, L'économie antique. — 22 V. Chapot, L'empire romain.

N. J. Marr, O wyjaśnieniu nazwiska „Homera". Comptes Rendus de l'Academie des Sciences de Russie. 1924, s. 2—5.

„ Języki indo-europejskie Śródziemnego morza, tamże s. 6 n.

„ „Północ" i „mrok" || „lewy" od Pirenei do Mezopotamji, s. 8—11.

N. J. Marr, „Śmierć“ — „piekło“ w świecie mezopotamskim i egejskim, s. 12—14.
„ O „niebie“ jako gnieździe praznaczeń, s. 23—26.
„ Ze znaczeniowych derywatów „nieba“, s. 27 n.
„ Jafetyckie przeżytki w językach klasycznych i „wiara“ w znaczeniowym kręgu „nieba“, s. 29—31.

Marr, twórca „japhetidologji“ (nauki o językach kaukaskich, do których zalicza języki ibero-liguryjskie; z tych dokładniej znany jest język Basków), próbuje wyjaśnić wszystkie prehistoryczne elementy kultury europejskiej za pomocą języków kaukaskich w drodze kombinacyj etymologicznych, przypominających w swem żonglerstwie początki językoznawstwa indo-europejskiego — przyczem robi to bez dostatecznej znajomości języków klasycznych. To się już fatalnie odbiło na poprzedniem jego dziele, wydanem w r. 1922 pt. La Seine, la Saône, Lutèce et les premiers habitants de la Gaule Etrusques et Pélasges, w porównaniu z którem fantazja Svoronos'a o Paryżu jako najstarszej mikeńskiej osadzie jest niewinną wprost igraszką. Wobec tego nie warto referować treści wszystkich tych rozpraw. Dla zaznajomienia tylko z tą „nauką“ podam kwintesencję artykułu o Homerze. M. wychodzi z tego, iż śpiewak u Ormian *(aszugh)* jest ślepcem o charakterze prawie że religijnym (A. Tchobanian, Les Trouvères Arméniens, Paris 1906, 502), co się zgadza z położeniem aojdosa w epoce homeryckiej (Odyss. 8 62 n. o Demodokosie) i nawet jeszcze hellenistycznej (co potwierdza Ephoros fgm. 164, tłumacząc Ὅμηρος jako *ślepy)*. Następnie bada rodowód nazwiska Homera, idąc wślad za pomysłem A. N. Gienki, który łączył to słowo z gruzińskiem *brma „ślepy“* (nawiasem mówiąc, kaukaskie etymologje dla słów greckich są dość dawne; z pewną systematycznością wciągnął je już Leonhard, Paphlagonien, Berlin 1913). Po szerokich wywodach o tem słowie w różnych językach i dialektach kaukaskich i baskijskich dochodzi M. do wniosku więcej niż dziwnego, iż także oznaczenie *Iberi, Umbri. Isztara* (bogini assyryjska!), *Barbaros* i t. d. wyprowadza się z tej osnowy i kończy: *Homer* to plemienna nazwa *Iber*, równoznacząca z *Isztara*, bóstwem tego plemienia, i może znaczyć „utrzymany przez to bóstwo“, nie tylko „ślepy“, ale i „poeta“. — M. jest akademikiem i najlepszym znawcą języków kaukaskich: chętniebyśmy przypuszczali, iż w tych rozprawach chce sobie tylko żartować z uczonych i specjalnie z lingwistów, bo trudno nam przychodzi uwierzyć, że jest to symptomem naukowej dezorganizacji i objawem umysłu, nie posiadającego już najmniejszego poczucia dla wymagań i możliwych granic metody naukowej.

Nowe czasopisma.

Każde czasopismo ma swój program: nowe więc programy i dążności wytwarzają sobie nowe organy. W przemianie umysłowości europejskiej, która dokonywa się teraz i dotknęła także naszą naukę, szukać należy ostatecznego wytłumaczenia faktu, iż ostatnie lata przyniosły nam cały szereg nowych czasopism. O niektórych podamy obecnie wiadomość, odkładając inne do przyszłych tomów.

Najlepszym wyrazem tych nowych dążności jest może czasopismo filozoficzne: **Philosophischer Anzeiger.** Zeitschrift zur Pflege der gemeinsamen Interessen von Philosophie und Einzelwissenschaft herausg. von H. Plessner w nakładzie Fr. Cohen'a (Bonn, Am Hof 30), objętości 20—25 arkuszy. Dział filologji reprezentuje w redakcji prof. J. Kroll (Cöln a Rh. [Kolonia] Uniwersytet). Z programu redakcji przytaczamy następujące słowa: „Philosoph und Wissenschaftler, Kritiker und Schöpfer streben heute darnach, bei voller Achtung der trennenden

Grenzen ihrer Methodik sich zu gemeinsamer Arbeit die Hände zu reichen. Solcher Verständigungsarbeit glaubten wir einen Sammelpunkt schaffen zu sollen. Denn die Synthese der Erkenntnisse, die unsere Zeit als ihre grosse Aufgabe proklamiert, ist weder die Sache des plötzlichen Gedankenblitzes, noch auch das automatische Ergebnis isolierter Forscherarbeit in Wissenschaft und Philosophie... Aufgabe des Mitarbeiters wird es sein, auf seinem Gebiete solche Themen auszuwählen, die eine prinzipielle und dabei durchaus konkrete und eingehende Behandlung erlauben, ohne blossen spezialistischen Interessen zu dienen."

Z podobnych pobudek powstało nowe krytyczne czasopismo **Gnomon.** Kritische Zeitschrift für die gesamte klassiche Altertumswissenschaft, wydawane przez koło filologów przeważnie berlińskich redagowane przez Dr. Richard'a Harder'a, Berlin SW. 19, Jerusalemerstr. 56, nakładem Weidmannsche Buchhandlung, Berlin SW. 68, Zimmernstr. 94. Jest to miesięcznik: pierwszy zeszyt wyszedł z początkiem 1925 r. Program ujęty jest w tych słowach: „Wir sehen die eigentliche Aufgabe der neubegründeten Zeitschrift in einer Neubelebung der wissenschaftlichen Buchanzeige, die als wissenschaftliche Produktionsform von eigener Berechtigung wieder mehr als bisher zu Ehren gebracht werden muss. Dabei halten wir es für wichtig, den Rahmen unserer Zeitschrift so weit zu spannen, dass in ihr die klassische Altertumswissenschaft in ihrem heutigen weiten Umfang (einschliesslich ihrer Auswirkung auf die moderne Erziehung und Bildung) zu Worte kommen kann." Oprócz recenzyj, rzeczywiście pierwszorzędnego znaczenia, czasopismo podaje wiadomości (odkrycia, personalja) i bibljografję. Jeżeli wykonanie dalsze dorówna pierwszym próbom, niewątpliwie stanie się ono czynnikiem miarodajnym w rozwoju ruchu naukowego.

To samo koło berlińskie, którego duszą jest następca Wilamowitza Werner Jäger, wydaje drugie czasopismo: **Die Antike.** Zeitschrift für Kunst und Kultur des klassischen Altertums herausg. von Werner Jäger (nakładem Walter de Gruyter, Berlin W. 10, Genthinerstr. 38), jako organ Towarzystwa dla kultury starożytnej *(Gesellschaft für antike Kultur)*, założonego w Weimarze w wrześniu 1924 r. Jest to kwartalnik: dla członków towarzystwa kosztuje 30 m. zł., w księgarni 40 m. zł. Program jest następujący: „Die neue Zeitschrift stellt sich zur Aufgabe, die wissenschaftliche Erkenntnis der antiken Kultur für das Geistesleben der Gegenwart fruchtbar zu machen und ihr innerhalb der deutschen Bildung den ihr nach den unabänderlichen Voraussetzungen unserer geschichtlichen Entwicklung wie ihrem dauernden Werte nach zukommenden Platz zu wahren... Im Vordergrunde wird neben der Kunst die geschichtliche Betrachtung der Kultur stehen müssen, in dem weiten Sinne, wie die heutige Altertumsforschung sie übt, die ausser dem Staate das gesamte reale und geistige Leben, Wissenschaft, Philosophie und Religion umfasst. Es wird dabei notwendig sein, die Antike nicht nur aus sich selbst zu verstehen, sondern auch ihre Beziehungen zum alten Orient, zum Christentum und zu den spätern Völkern zu erörtern und so ihr Wesen und ihre Grenzen durch den Vergleich mit andern Kulturen individueller zu erfassen." Przyniosło ono dotąd następujące rozprawy: Zahn, Auserlesene Stücke antiker Kleinkunst — Curtius, Die Aphrodite von Kyrene — Holl, Urchristentum und Religionsgeschichte — Friedländer, Die griechische Tragödie und das Tragische — Töplitz, Das Verhältnis der antiken Mathematik zur modernen — Karo, Etruskische Kunst — Latte, Religiöse Strömungen im frühen Hellenismus — Wilamowitz, Der Zeushymnus des Kleanthes — Stenzel, Der Begriff des Geistes in der griechischen Philosophie bis Plato — Goldbeck, Der Untergang des antiken Weltbildes — Gelzer, Der Triumvir M. Crassus — Stroux, Maiestas populi Romani — Spranger, Diltheys Verhältnis zur Antike — v. Salis, Antike und Renaissance — Weber, Hellenistische Kunst im fernsten Osten — Wilamowitz, Plutarch — Deubner, Altrömische Religion — Otto, Die Gestalt des Apollon — Jacoby, Die griechische Geschichtsschreibung — Schaeder, Islam und Humanismus — Jach-

mann, Augustus' Stellung zur Literatur seiner Zeit — Jaeger, Griechische Staatsethik — J. Kroll, Altchristliche Hymnodik — Täubler, Caesar.

Francuskie zaś czasopisma nowopowstałe mają całkiem inną tendencję: nawiązują one do świetnych tradycyj przeszłości, uważają siebie niby za wykonawców testamentu i stróżów cennego depozytu. W ten sposób powstało towarzystwo im. Guillaume **Budé,** Paris VIe, 95 Boulevard Raspail. Towarzystwo to wydaje przedewszystkiem teksty (zob. Eos XXVIII 1925, 224 n.) z tłumaczeniami francuskiemi, i osobny kwartalnik, **Bulletin de l'Association Gu. Budé,** referujący o postępach filologji klasycznej, przynoszący jednak także samodzielne rozprawy znacznej wartości metodycznej, przeważnie z kół współpracowników wydawnictwa tekstów. Składka członkowska wynosi 10 fr. franc. rocznie. Za to Towarzystwo daje:

„Service gratuit du Bulletin de l'Association Guillaume Budé.

Remise de 25% sur tous les ouvrages publiés sous le patronage de l'Association et par la Société d'Edition Les Belles Lettres.

Remise de 10% sur tout ouvrage français (publié par n'importe quel éditeur) neuf ou d'occasion.

Facilités de payement: 1. Pour les Bibliothèques et les Institutions de l'Etat, conformément à leur habitude administrative. — 2. En général, pour tout membre de l'Association, règlement à six mois, soit en un chèque en francs français sur Paris, soit en un versement à la Banque de l'Ouest de Varsovie. Tous les versements concernant la SOCIETE D'EDITION et l'Association GUILLAUME BUDÉ doivent être faits au seul nom de la Société d'Edition LES BELLES LETTRES. Les versements faits à la Banque de l'Ouest [Bank Zachodni], 6 rue Fredry à Varsovie, doivent porter l'indication suivante: *Pour le compte de la Société d'Edition LES BELLES LETTRES chez le Crédit Commercial de France, Agence St. Germain, Paris.*

Enfin l'Association est à la disposition de tous les membres pour faire connaître leurs travaux dans les milieux scientifiques français. A ce sujet l'hospitalité du *Bulletin* leur est offerte."

Dotychczasowe zeszyty Bulletinu przyniosły następujące rozprawy:

Nr. 4 Carcopino, La Louve du Capitole p. 3 i nr. 5 p. 16. nr. 6 p. 3. Nr. 5: Cumont, Les parchemins de Doura-Europos 50 — Goelzer, Un dictionnaire du latin mediéval 54 — Grenier, Les publications de la faculté des lettres de Strasbourg 60 — Nr. 1925. Nr. 7 Croiset, Louis Havet 5 — Bidez, L'Apostasie de Julien 9 — Herrmann, *Octavie* source de *Britannicus* 15.

Nowe trudności, powstałe wskutek wojny i utylitarystycznej orjentacji społeczeństwa powojennego, pobudziły grupę latynistów francuskich do zawiązania nowego Towarzystwa (Société des Etudes latines). Organem jego jest **Revue des Etudes latines,** wychodząca od r. 1923, pendant do zasłużonej Revue des études grecques: abonenci są członkami Towarzystwa: wpisy (oraz wkładki, rocznie w wysokości 20 fr. fr.) przyjmuje Mlle A. Dhers, Paris IVe, 4 rue de Turenne. Duszą tego Towarzystwa i redaktorem czasopisma jest prof. J. Marouzeau (Paris XIVe, 4 rue Schoelcher), zasłużony bibljograf. Czasopismo przyniosło m. i. prace: I 1923: L. Havet, La loi des fautes naissantes. — E. Faral, L'Orientation actuelle des études relatives au latin médiéval. — H. Goelzer, „Un dictionnaire du latin médieval". —J. Marouzeau, La linguistique et l'enseignement du latin. — W. de Groot, Ideés d'hier et d'aujourd'hui sur l'histoire de la langue latine. — II 1924: A. Meillet, Le problème de l'orthographe latine. — A. Guillemin, L'imitation dans la littérature latine. — J. Marouzeau, La traduction et l'ordre des mots. — H. Lévy-Bruhl, La latin et le droit latin. — J. Vendryès, La place du latin parmi les langues indo-européennes. — J. Berard, Latin de latinistes et latin de romanistes. — F. Novotný, Les études latines chez les Tchèques. — III 1925: P. Jouguet, Les papyrus latins d'Egypte. — Meillet, Les démonstratifs latins. — Ch. Svoboda, La grammaire latine depuis le moyen âge. — C. Brunel, Le latin des Chartes. —

A. Ernout, Remarques sur l'etymologie latine. — de Groot, La prose métrique latine. — R. G. Kent, L'accentuation latine. — A. Gurner, Les études latines en Angleterre. — IV 1926: Perrochat, La place du verbe dans la subordonnée. — Ch. Pagot, La correction des devoirs sans perte de temps pour les professeurs. — J. Marouzeau, Plaute et la première crise du latin. — J. Ernst, Doublets virgiliens. — A. Ywon, La nomenclature grammaticale.

Działalność niezmiernie bogata i owocna Włochów na polu papirologji jest znana. Po wojnie stworzyli stały organ: **Aegyptus.** Rivista italiana di Egittologja e di papirologja, dirretta da Aristide Calderini, con l'assistenza di Evaristo Breccia, Pietro de Francisci, Giulio Farina. I 1920 nast. — owocem znanej Scuola Papirologica di Milano w Milanie, via Borgonuovo 25 (cena 50 lir.) Z programu przytaczamy myśl zasadniczą: „Propugniamo anzitutto l'unione dell'Egittologja alla Papirologja, non già per ottenere un più largo consenso fra studiosi di discipline diverse, e la possibilità quindi di un meglior esito per la nostra impresa, ma piuttosto per l'intima convinzione che scienze apparentemente anche molto lontane debbano convergere insieme ad un punto e riconoscersi e conservare rapporti continui ed effettivi, se si vuole che dal loro lavoro comune risulti veramente la visione viva di epoche e di popoli storici". Rok I daje m. i.: Calderini, Ricerche sul regime delle acque nell'Egitto greco-romano. — Farina, I popoli del mare. — Westermann, The Papyri and the Chronology of the Reign of the Emperor Probus. — Pandini, Osservazioni ortografiche e grammaticali al termine ὡρος nei papyri. — Tanzi-Mira, Paragraphoi ornate in papiri letterari greco-egizi. — Rocznik II 1921: Bassi, Illustrazioni inedite di Papyri Ercolanensi. — Bell, The „Thyestes" [III] of Sophocles and an Egyptian scriptorium. — Besta, Pesca e pescatori nell'Egitto greco-romano. — Calderini, Piccola letteratura di provincia nei papiri. — Id., Commenti „minori" al testo di Omero in documenti egiziani. — Elenchi copti di opere letterarie. — Castiglioni, Nuovi contributo alla nomenclatura dei vasi nei papiri greci. — Lattes, Ancora dei cleruchi etruschi in Egitto. — Lavagnini, Un frammento di un nuovo romanzo greco di Troia? — Id., Integrazioni e congetture a frammenti di romanzi greci. — de Gubernatis, Frammenti Didimei di Filocoro. — Modona, La vita pubblica e privata degli Ebrei in Egitto nell'età ellenistica e romana. — Norsa, Elenco di opere letterarie. — Sabbadini, Postilla sul papiro. Rocznik III 1922: Rossini, Egitto ed Etiopia nei tempi antichi e nell'età di mezzo. — Pesenti, „Sapphica Musa". — Eitrem, A new Christian amulet. — Westermann, On the meaning of παροικία τῆς πόλεως. — Ginffrida-Ruggeri, Appunti di etnologia egiziana. — Patroni, Ancora dei pretesi Libi biondi. — Calderini, Nella patria di Plotino. — Crum, Coptic Ostraca. — de Falco, Archiloco nei papiri ercolanesi. — Ghedini, Ἔσχομαι παρὰ τοῖς θεοῖς nella formola di saluto. — IV 1923: J. Capart, Au tombeau de Toutankhamon — Milne, A fragment of Xenophon's Symposium. — Coppola, Il Ναύκληρος di Menandro — Eitrem, Notes on the mag. Pap. Leid. V — Calderini, Comment procéder à une organisation pratique pour l'étude du matériel papyrologique. — Bassi, L'Officina dei Papiri Ercolanesi dal 1913—1923. — Coppola, Studi Menandrei I Intorno al Κόλαξ di Menandro. — Su Alceo di Mitilene. — Preisendanz, Papyrus magica inedita. — VI 1925: Rossini, Comenti a notizie di geografi classici sovra il Sudàn Egiziano e l'Etiopia. — Bilabel, Zur Doppelausfertigung ägyptischer Urkunden. — Terzaghi, La recitabilità dei "Mimiambi" di Eroda. — Olsson, Die Gewerbenamen auf -ᾶς in den Papyri. — Die Substantiva auf -τρον in den Papyri. — Nominativ bei Zeitbestimmungen in den Papyri. — Ὠκέανος. — Guarini, La lingua degli „Ichneutai" di Sofocle.

Tradycje łacińskich gazet jak Civis Romanus lub Vox Urbis, w formie jednak o wiele wspanialszej, ożywił A. Lambert w **Janus.** Universalis latinitatis recensio et libellus bimestris, I 1923. Wychodziło rocznie 6 zeszytów w dużem quarto. Program jest prosty: „Vivam Latinitatem in regnum

suum restituendam iudicavimus; nam intolerabile nobis visum est mortuam, quin etiam sepultam dici linguam, quam ne aegrotare quidem concedimus". Jednak czasopismo chorowało — prawie programowo, gdyż przyniosło w zasadzie tylko antologję z literatury późnołacińskiej, trochę średniowiecznej, i przeważnie humanistycznej. Przestało wychodzić z rocznikiem III.

Studja mediewistyczne uprawia się teraz z niemniejszym zapałem, a może i większym niż klasyczne. Bizantynistyczne dzięki owocnej inicjatywie Krumbachera już wspaniale są zorganizowane, nawet da się już zauważyć pewna hiperprodukcja, której nie dorównuje jakość druków: cztery duże czasopisma służą bizantynistyce, i prócz tego bizantyniści rosyjscy przygowotują nowy grecki Ducange z osobnem Onomasticon: heroiczny ten wysiłek dopiero ten ocenić może, kto zważy, wśród jakich nieprzychylnych warunków oni pracują — konferencja odbyta z nimi, zakomunikowana w *Byzantion*, wydobyła autentyczne dane. Gorzej wygląda z odpowiednikiem łacińskim, gdzie jeszcze brak koncentracji i przedewszystkiem organizacji, obejmującej całokształt literatury średniowiecznej. Nie brak i tutaj wysiłków, idących w kierunku skupienia rzeszy mediewistów, jak np. Studi Medievali, Münchener Museum für lat. Philologie d. Mittelalters i liczne inne czasopisma, poświęcone poszczególnym dziedzinom życia średniowiecznego, ale dalecyśmy jeszcze od skoordynowanej pracy i jednolitej metody. Z zadowoleniem zato powitać należy uchwałę zjazdu historyków wydania słownika łaciny średniowiecznej staraniem Związku międzynarodowego Akademij. Z pierwotnego projektu przerobienia Ducange'a prawie nic nie pozostało: nowy projekt ograniczy się do tej epoki, kiedy polityczna jedność świata romańskiego uwarunkowała także jedność literatury i niejako samego języka: t. zn. do roku mniej więcej 1000, kiedy to kończyło się panowanie Karolingów. Od tego czasu powstały literatury narodowe, od tego czasu też łacina średniowieczna przybiera w poszczególnych stronach świata charakter regjonalny, chociaż — jak z całą stanowczością stwierdzam — w stopniu o wiele mniejszym, aniżeli się to zwykle przyjmuje, abstrahując oczywista od słownictwa. Przygotowaniu tego słownika podstawowego służy ułożony na wzór Wölflińskiego Archiv für lateinische Lexikographie wydawany przez Związek Akademij **Bulletin Du Cange, Archivum Latinitatis medii aevi (sigla ALMA),** redagowany imieniem komitetu redakcyjnego międzynarodowego przez akademika francuskiego H. Goelzer, Paris XVIIe, rue Guillaume-Tell 32 (prenumerata u Edouard Champion Paris VIe, 5 quai Malaquais, 25 fr. rocznie). Mam przed sobą tylko nr. 3 z następującemi artykułami: Prior, Notes on the weights and meas sures of medieval England 141 — Leicht, Il termine communitas in una lettere di Gregorio II 171 — Silvagni, Se la silloge epigrafica signoriliana possa attribuirsi a Cola di Rienzo. Oprócz tego są tam miscellanea i recenzje. Czasopismo to przyjmuje rozprawy z zakresu całego średniowiecza, aż do renesansu. — W przygotowaniu samego słownika komitet zwraca się do wszyskich chętnych, wynagradzając przyzwoicie współpracę, i przyjmuje także współpracę studentów z takim apelem: „Vous désirez poursuivre vos études tout en assurant votre vie matérielle: c'est un problème difficile à résoudre dans les temps pénibles que nous traversons. Eh bien! si vous consentez à travailler pour nous, vous réaliserez un double profit: d'abord en dépouillant les textes que vous aurez choisis vous-même ou que nous choisirons pour vous, vous ne manquerez pas de développer la connaissance que vous avez déjà acquise du latin grâce à la comparaison constante que vous serez amenés à faire entre l'usage du moyen âge et celui de l'antiquité latine, et ce sera pour vous un bénéfice sérieux, sans compter que votre nom, associé à l'entreprise, y gagnera en notoriété, ce qui vous mettra en bonne posture pour l'avenir. De plus la rémunération à laquelle vous aurez droit (et qui vous sera attribuée régulièrement d'après le nombre et la valeur des fiches établies par vous) sera un appoint appréciable, et cette considération ne doit pas vous laisser insensibles". — W Polsce, jak wiadomo, istnieje podobny zamiar wydawania słownika łaciny średniowiecznej w Polsce: jednak sprawa przedstawia się u nas nie tak korzystnie, ze względu na brak krytycznych wydań autorów łaciń-

skich (z literackich dzieł, oprócz wydań zrobionych przeze mnie, żadne nie może się nazwać krytycznem), brak odpowiednich sił i przedewszystkiem zrozumienia tego braku (moje starania utworzenia studjum łaciny średniowiecznej przy uniwersytecie lwowskim zostały sparaliżowane przez Ministerstwo W. R. i O. P.), brak dostatecznych funduszów, których nie może zastąpić żaden optymizm i idealizm.

Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher. Internationales wissenschaftliches Organ harausg. von Nikos A. Bees (Βέης). IV 1923 p. 428.

Breviter tantum inscriptiones indicabimus dissertationum, quae prioribus voluminibus non cedunt (cf. Eos XXVI 1923, 135—141): Rohlfs, Dorische Sprachreste in Unteritalien 1 — Peterson, Zu griechischen Asketikern (1. Zu Euagrius Pontikus) 5 — Mercati, Kaloritès est-il synonyme de Hagioritès? 9 — Linschmann, Zum Namen Ἀρχιπέλαγος 11 — Maas, Nonniana (12265), ὁρομοκήρυξ 13 — Keydel, Zu Nonnos 14 — Rohlfs, Zum Worte *nasida* 17 — Castiglioni, Studi intorno ai romanzieri greci. II Achille Tazio 18 — Kurtz, Emendationsvorschläge zu den Gedichten des Manuel Philes 51 — Bees, Eine unbeachtete Quelle über die Abstammung des Kaisers Basileios I, des Mazedoniers 76 — Cammelli, Demetrii Cydonii ad Ioannem Cantacuzenum imperatorem oratio altera 77 — Becker, Zu den am Rhein, in Trier und Vermand gefundenen altchristlichen Bronzereliefs 84—92 — Bees, Eine Dedication des Dichters der „Schönen Schäferin"? 92 — Gianopoulos, Ὁ ἐν Γραλίστῃ Βυζαντιακὸς ναός 93 — Marshall, A manuscript of Georgios Chumnos, and a world-chronicle 96 — Bees, Der hl. Philothee Benizelos aus Athen Vulgärverse an die Madonna 101 — Poglayen-Neuwall, Ein Sarkophagrelief mit der Geburt Aphroditens in einer Handzeichnung des ausgehenden Quattrocento 104 — Bees, Darstellungen altheidnischer Denker und Autoren in der Kirchenmalerei der Griechen 107 — Marshall, The Greek original of the Slavonic Palaea Interpretata 257 — Bees, Ein mittelgriechisches Sprichwort (ὁ μὴ ἔχων ἐπώλει κτλ.) 264 — Ganszyniec, Zur Apocalypsis Anastasiae 270 — Kurtz, Hagiographische Lesefrüchte 5—6 277 — Cammelli, Demetrii Cydonii ad Ioannem Palaeologum oratio 282 — Bauer, Inschriften auf frühchristlichen Tonlampen unter besonderer Berücksichtigung der Inschrift „Das Licht Christi scheint allen" 296 — Buk, E. Geibel und das neugriechische Volkslied 301— Mercati, Nota ad Alexandros von Nikaia 327 — Hofmeister, Stammreihe der Herzöge aus dem Hause des Muscus comes 328 — Mordtmann, Prusa 339 — Kyriakides, Περὶ τῆς λέξεως κυρκατης 341 — Ramsay, About an Christian inscription of Iconium 344 — Mortmann, Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14. Jahrhunderts 346 — Bees, Prosopographisches, Hagiologisches und Kunstgeschichtliches über den hl. Bessarion, dem Metropoliten von Larissa († 1540). Zur Kirchengeschichte Thessaliens im 15—16 Jahrhundert 351. — Besprechungen 129. 401 — Bibliographische Notizen und Nachrichten 162—256. 425—428.

Byzantion. Revue internationale des Etudes Byzantines I 1924 p. VIII + 755.

Le Ve Congrès des sciences historiques (Bruxelles 1923) a émis, à l'unanimité, un vœu en faveur de la création d'une Revue Internationale des Études Byzantines. Les subventions de la *Fondation universitaire* de Belgique, des gouvernements hellénique et français, de l'ambassade et du consulat général d'Italie á Bruxelles, et les dons généreux de Madame Isabella Errera et de M. Nicolaïdès, ont permis au Comité de rédaction provisoire, en attendant les concurs, annoncés et promis, de la Roumanie, de la Serbie et d'autres États, de réaliser ce vœu, qui était depuis longtemps celui de tous les Byzantinistes.En effet, la revue byzantine d'Athènes n'a eu qu'une existence

éphémère; les trois revues russes consacrées à nos études (*Vremennik, Obozrenie, Bulletin de l'Institut* de Constantinople) ont suspendu leur publication, ou nous sont inaccessibles; la *Byzantinische Zeitschrift* elle-même, depuis dix ans, n'a donné que deux fascicules; le Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας recommence seulement à paraître, après une interruption de 12 ans; malgré l'effort louable de M. Nikos Bees, le vaillant éditeur des *Jahrbücher* (comp. Eos XXVI 1923, 135—141 et ici p. 277), les travaux relatifs à Byzance qui se publient aujourd'hui sont dispersés dans quantité de périodiques, et l'unité des études byzantines est remise en question.

Byzantion est international dans le plein sens du mot. La revue accepte des articles rédigés en français, en anglais, en allemand, en italien, en latin, en grec, en roumain, en russe, en serbe, en bulgare, en tchéco-slovaque et en polonais.

Le premier volume, paru au commencement 1925, renferme les articles suivants: Ebersolt, M. N. P. Kondakov p. 1 — Kondakov, Les costumes orientaux à la cour de Byzance 7 — Abel, Une mention byzantine de Sbaïta 51 — Ajnalov, Un fragment d'évangéliaire du VIe siècle de la collection V. N. Chanenko 59 — Andréadès, De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux, dans l'empire byzantin 75 — Bees, Sur quelques évêchés suffragants de la Métropole de Trébizonde 117 — Bell, The episcopalis audientia in Byzantine Egypt 139 — Beneszewicz, Sur la date de la mosaïque de la Transfiguration au mont Sinaï 145 — Blanchet, Une bague d'un comte de l'Opsikion 173 — Bréhier, Les populations rurales au IXe siècle d'après l'hagiographie byzantine 177 — Delehaye, La vie de sainte Théoctiste de Lesbos 191 — Diehl, Le Sénat et le Peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles 201 — Gay, Notes sur l'hellénisme sicilien 215 — Grabar, Un reflet du monde latin dans une peinture balkanique du XIIIe siècle 229 — Graindor, Buste du Musée d'Athènes 245 — Granić, Der Inhalt der Subscriptionen in den datierten griechischen Handschriften des XI, XII und XIII Jahrhunderts 251 — Grecu, Eine Belagerung Konstantinopels in der rumänischen Kirchenmalerei 273 — Henry, De l'originalité des peintures bucoviniennes dans l'application des principes byzantins 291 — Hesseling, Notes critiques sur deux poèmes grecs du moyen âge 305 — Jeanselme et Oeconomos, La satire contre les Higoumènes 317 — de Jerphanson, Le cycle iconographique de Sant'Angelo in Formis 341 — Laurent, Des Grecs aux Croisés 367 — Marinesco, Du nouveau sur Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée 451 — Mercati, Il Plutarco di Bartolommeo da Montepulciano 469 — Munoz, Alcune osservazioni intorno al Rotulo di Giosuè e agli Ottoteuchi illustrati 475 — Peeters, Sur la necessité d'un Onomasticon de l'Orient byzantin 485 — Psichari, Sainte Euthymie ou les tribulations d'un linguiste 501 — Puigi Cadafalch, L'architecture religieuse dans le domaine byzantin en Espagne 519 — Strzygowski, Die Kunstgeschichte und die byzantinischen Studien 535 — Valdenberg, Discours politiques de Themistius dans leur rapport avec l'antiquité 537 — Comptes rendus 581 — Chronique 649—751.

Notatki bibljograficzne.

Ćwikliński L., Kilka uwag o zadaniach i organizacji nauki polskiej. Poznań 1919. Str. 16. — Autor pragnie, by przedstawiciele nauki polskiej nawiązali bliższy i ciągły kontakt z zagranicą i nakłania polski świat naukowy do przystąpienia do organizacji naukowej wszystkich narodów.

Litt Th., Berufsstudium u. „Allgemeinbildung" auf der Universität, Lipsk, 1920. Str. 52. — L. chodzi o uzgodnienie postulatu specjalizacji z postulatem opanowania całokształtu wiedzy. Drogę do tego celu widzi L. w filozofji kultury, która ujmuje syntetycznie nieskończenie zróżniczkowaną mikroskopijną robotę specjalistów.

Howald E., Griechische Philologie, Gotha, 1920. Str. 72 (Wissenschaftliche Forschungsberichte IV). — Dziełko powyższe zawiera zwięzły przegląd krytyczny literatury filologicznej, która pojawiła się w Niemczech i niemiec. części Szwajcarji w latach 1914—1918. Porządek rozdziałów: Wstęp zawiera rozważania na temat zadań filologji klasycznej, w części głównej pokolei omówione są kwestje: 1) Homer 2) Epos nie-homerowe 3) Lirycy 4) Najstarsza proza, historjografja, mowcy 5) Tragicy i Komicy 6) Filozofowie 7) Literatura aleksandryjska 8) Czasy rzymskie. — Dodatek omawia literaturę metryczną. Brak literatury gramatycznej.

Kroll W., Lateinische Philologie, Gotha, 1919, Str. 87 (Wissenschaftl. Forschungsberichte, II) — Przegląd krytyczny literatury filolog. w jęz. niem. za lata 1914—1918. Treść: Einleitung. I. Sprache A) Allgemeines B) Laut-u. Formenlehre C) Wortbildung D) Bedeutungslehre E) Syntax F) Prosodie. Metrik, Klausel. II. Literatur A) Allgemeines B) Ausgaben C) Die republikanische Zeit D) Die Augusteische Zeit: Vergil, Horaz, Tibull, Properz, Ovid, Livius, E) Von Tiberius bis Domitian F) Von Nerva bis zum Ausgange des Altertums, Tacitus, Apuleius oraz indeksy rzeczowe.

Schrijnen J., Einführung in d. Studium der indogerman. Sprachwissenschaft, mit besonderer Berücksichtigung der klassischen u. germanischen Sprachen, übers. v. W. Fischer, Heidelberg, 1921, X + 340 (Indogermanische Bibliothek, I Abt., I Reihe, Bd. 14). — Zawiera bibljografję, zarys historyczny rozwoju językoznawstwa, dokładny wykład ogólnych zasad językoznawstwa, zilustrowany starannie wybranemi przykładami, fonetykę jęz. greckiego, łacińskiego i germańskiego, i indeksy. Jako wprowadzenie w problemy językoznawstwa — doskonały podręcznik, przystępny i jasny.

Bechtel Fr., Die griechischen Dialekte. I T. Der lesbische, thessalische, böotische, arkadische u. kyprische Dialekt. Berlin, 1921, VI + 477. — B. opracowuje wszechstronnie olbrzymi materjał i uwzględnia zarówno fonetykę i morfologję, jak i składnię. Obecnie najlepsze dzieło dla poznania wymienionych w tytule dialektów. Przejrzystość i przystępność wykładu są godne podziwu.

Jellinek M. H., Zur Aussprache des Lateinischen im Mittelalter (w: Aufzätze zur Sprach - und Literaturgeschichte W. Braune dargebracht, Dortmund, 1920, 11—26). — Sumienna analiza źle wydanego przez A. Mai, Classic. auctor. V 329—343 (= Migne SL CXXXIX 521 sq.) traktatu gramatycznego *Quaestiones grammaticales*, którego autorem jest Abbo z Fleury: jest to jedna z rzadkich prób opisu fonetycznego języka łacińskiego, oczywista na podstawie wymowy końca w. X. J. dowiódł, iż przedewszystkiem nam trzeba krytycznego wydania tego dziełka. Potrzebny jest też komentarz porównawczy, uwzględniający liczne traktaty o ortografji, opuszczone przez J.

Busolt G., Griechische Staatskunde, III neugestaltete Aufl. I Hauptteil: Allgemeine Darstellung des gr. Staates, München, 1920, XI + 630 m. (Iv. Müller's Hdb. d. klass. Altertumswissenschaft Bd. IV, Abt I, 1 Hälfte). — Na szerokiej, gospodarczej i społecznej podstawie, kreśli B. ogólną organizację państwa greckiego, uwzględniając zwłaszcza organizację polis. Ze względu na rozległość horyzontu i wyczerpującą literaturę, jest to wprost podstawowy podręcznik do państwowości greckiej.

Proesler H., Das Problem einer Entwicklungsgeschichte des historischen Sinnes. Berlin, 1920. Str. 63 (Historische Studien H. 142). — P. poddaje krytyce rozmaite schematy podziału historji i stara się je zastąpić jednolitym podziałem na historję empiryczną i filozofję historji. Łącznikiem pomiędzy historjografją a historjozofją powinna być historja rozwoju zmysłu historycznego, jako uzupełnienie krytyki metodycznej.

Blumenthal A., Griechische Vorbilder. Versuch einer Deutung des Heroischen im Schrifttume der Hellenen. Freiburg i. Br., 1921, VI + 205. — B., zdecydowany przeciwnik tradycyjnej metody filologicznej, operuje jedynie kategorjami estetycznemi. Tendencje rozwojowe kultury greckiej VI i V w. przed Chr. ujmuje jako dążność do stworzenia typu bohaterskiego.

Niektórych liryków i filozofów, odchylających się od bohaterskiej linji rozwoju, uważa za zaprzeczenie ducha greckiego. Książka wysoce subjektywna, ale godna poznania ze względu na bogactwo oryginalnych i często trafnych spostrzeżeń.

Geffcken J., Die griechische Tragödie, Lipsk, 1918, 116 str. (A.N. u. G. 566). — Powyższa praca G. jest w zasadzie skrótem własnej pracy tegoż autora z r. 1915, a więc nie przynosi nic nowego.

Pindar übers. u. erläutert v. Fr. Dornseiff, Lipsk, 1921. Str. 262. Przekład jest, filologicznie wierny, wykwintny, udatny zwłaszcza w oddaniu przenośni.

Philons Belopoika griechisch und deutsch von H. Diels und E. Schramm. (Abhandl. Berlin. Akad. 1918 nr. 16) Berlin 1919. Str. 64. 4°. — Jest to wydanie krytyczne wraz z tłumaczeniem niemieckiem IV ks. mechaniki Philona Byz., traktującej o konstrukcji dział. Na końcu jest 8 tablic kolorowych, ilustrujących poszczególne działa, omawiane przez Philona.

Holl K., Über Zeit und Heimat des pseudotertullianischen Gedichts adv. Marcionem. (Sitzungsber. d. preuss. Akad. XXVII 1918, 514—559.) Str. 45. 4°. — H. stara się dowieść, że pseudo-tertuljański poemat przeciwko Marcjonowi powstał w płd. Francji z końcem V w. po Chr. Zbija kolejno hipotezy, jakoby poemat mógł powstać w III., IV., VI. w. po Chr., powołując się na tekst i wykazując kolejno wpływ Ireneusza, Liberjana, Hieronima, Augustyna, Chiljastów i t. d. — Ojczyzną anonimowego autora nie może być ani Rzym ani Hiszpanja; wszystko zaś przemawia za tem, że pochodził z płd. Galji.

Meister der Politik. Eine weltgeschichtliche Reihe von Bildnissen hgb. v. E. Harcks u. K. Alex. v. Müller, Stuttgart i Berlin, 1922, T I, VI + 704, T. II, Str. 657. — Zbiorowe dzieło pióra wybitnych fachowców, którzy opracowują monograficznie najwybitniejsze postaci polityczne hist. powszechnej. Filologa zaciekawią następujące monografje: E. Hohl: Perikles; J. Kaerst: Alexander W.; Ed. Meyer: Hannibal i Scipio; M. Gelzer: Cezar i August; Ed. Schwartz: Konstantyn.

Rehm Albert, Neue Beiträge zur Kenntnis der antiken Wasseruhren München, 1921 (Bayer. Akad.) Str. 27. — Płyta bronzowa, znaleziona w r. 1886 w Grand (dép. Vosges) jest szczątkiem „zegara astronomicznego" podobnego typu, jaki znamy z IX ks. Vitruviusa i z fragmentu, znalezionego w 1902 r. w Solnogrodzie. Charakterystyczne różnice wykazują, że zasada astronomiczna zupełnie w cień ustąpiła i uwzględniono wyłącznie zastosowanie kalendarzowe. Również budowa przyrządu, o ile można zbadać, odmienną jest od typu Vitruviusa. — W drugiej części rozprawy Rehm przeprowadza analizę wyłuszczeń Vitruviusa o dopływie wody do zegarów przy pomocy wiadomości świeżo zdobytych przez Wiedemanna i Hausera o odpowiednich urządzeniach w zakresie Islamu — i proponuje wytłumaczenie niejasnego dotychczas punktu w regulacji godzin. Postument zegara w teatrze w Priene staje się zrozumiały dzięki nowej rekonstrukcji dopływu wody.

Bissing Fr. W., Ein Hauskauf im IV Jahrtausend vor Chr. München, 1921. (Bayer. Akad.) Str. 10. — B. wyjaśnia napis, traktujący o kupnie domu, znaleziony przez Steindorfa w gruzach świątyni króla Hefrena, opracowany przez uczonych Sethe'go i Sotas'a.

Studer Paul — **Evans** Joan, Anglo-Norman Lapidaries, Paris 1924, XX + 404. — Wzorowe wydanie różnych anglonormańskich tłumaczeń Damigerona i Evaxa (Morboda) razem z traktatami pokrewnemi. Wstęp zamieszcza dobry pogląd o tym rodzaju literackim, o którym poda dokładniejsze dzieje Ganszyniec w Pauly Real-Encyclop. s. Lithica. Szczególnie ciekawą jest tablica (str. 12 n.), przedstawiająca graficznie wzajemny stosunek poszczególnych tekstów,

Dilthey W., Einleitung in die Geisteswissenschaften (Gesammelte Schriften, Bd I) Lipsk — Berlin 1922, VI + 429. — Od lat wyczerpane dzieło D. pojawiło się w II wyd. zawierającem uzupełnienia z rękopisów (str. 409—426). Jest to krytyka myślenia historycznego w ogólności, wgłębiająca się z niepo-

równaną wnikliwością w historyczną strukturę duchową rozmaitych ludów. Dla filologa ważna jest część od str. 146—266, zawierająca analizę metafizyki od Anaksagorasa do św. Augustyna.

Moog W., Philosophie. Gotha, 1921, VII + 105. (Wissenschaftliche Forschungsberichte, V). — Krytyczny przegląd literatury filozof., która pojawiła się w jęz. niem. w latach 1914—1919, z wyłączeniem psychologji. Filologa zaciekawi zwłaszcza r. 3, obejmujący historję filozofji, omawiający z filozoficznego punktu widzenia prace filologów nad filozofją. Omówione są między innemi następujące książki: Nestlego wydanie Zellera, Wilamowitza Platon, Dielsa Przedsokratycy, dzieła Honigswaldta, M. Wundta, Reinhardta i inne.

Hoffmann E., Die griechische Philosophie v. Thales b. Platon. (A.N.u. G. 741), Lipsk - Berlin, 1921, 113 str. — Uwzględnia głównie teorję poznania i etykę; filozoficzne i kulturalne znaczenie sofistyki niedocenione; mimo to praca jako całość przeszła znacznie inne tego rodzaju popularne przedstawienia i zasługuje na zainteresowanie się nią.

Diogenes Laertius, Leben u. Meinungen berühmter Philosophen übers. u. erläutert v. Otto Apelt, T. I, Ks. I—VI, XXVIII + 341; T. II, Ks. VII—X, IV + 327, Lipsk, 1921 (Philos. Biblioth Nr. 53. 54). — Znakomity przekład, podający we wstępie najważniejszą literaturę, a w uwagach końcowych szereg ciekawych lekcyj i wyjaśnień. Dla studjum nad Diogenesem niezbędny.

Natorp P., Platos Ideenlehre. Zweite, durchgesehene, um einen metakritischen Anhang vermehrte Ausgabe. Lipsk, 1921, VIII + 571. — N. kładzie nacisk na logiczno-metodyczne znaczenie nauki o ideach, lecz zapoznaje metafizyczne i mistyczne elementy filozofji Platona i przybliża Platona do Kanta. Mimo to dla badaczy Platona — dzieło zasadnicze. Znakomite indeksy pojęć i terminów filozoficznych kończą dzieło.

Wichmann O., Platon und Kant. Eine vergleichende Studie. Berlin, 1920, Str. 202. — W. stwierdza, że obaj myśliciele ustanawiają zasadę bezwzględnej pewności, jako warunek swego filozofowania. Wychodząc z tego założenia, W. omawia kolejno stosunek obu myślicieli do przyrody (mniemanie a poznanie), do idei dobra (autonomja woli), do idei bytu i stawania się. Platon wyprowadza konieczność przyrodniczą z pojęcia konieczności idealnej, Kant przeciwnie, wychodząc z pojęcia konieczności przyrodniczej, szuka uzasadnienia konieczności idealnej, ponieważ tamta dla celów absolutnych jest niewystarczalna.

Moog W., Die deutsche Philosophie des 20. Jhdts. Stuttgart, 1922, VIII + 280. — Jest to krytyczny przegląd głównych kierunków współczesnej filozofji niem., z uwypukleniem przedstawicieli tych kierunków. Książka ta ma wartość informacyjną.

Werner Heinz, Die Ursprünge der Metapher, Leipzig 1919. Str. 288, 8°. [Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für Psychologie zu Leipzig Nr. 4] — W. podaje logiczną i psychologiczną definicję przenośni. Stara się przy pomocy psychologji rozwojowej powiązać w sposób genetyczny różnice w sposobie wyrażania się i myślenia, które u narodów różnych sfer kulturalnych występują. Następnie usiłuje usunąć pozorny kontrast, jaki zachodzi między używaniem przenośni a sposobem myślenia człowieka prymitywnego. Wobec tego, że zdaniem W. metafora nie wyjaśnia, lecz zaciemnia dany przedmiot, badanie jego metafory drogą psychologji rozwojowej a nie logiki jest usprawiedliwione. W 8 rozdziałach autor omawia szczegółowo objawy metaforyczne, występujące w różnych fazach rozwoju umysłowego, począwszy od prymitywnej formy instyktowej, aż do skomplikowania systemów psychologji ludów. Podaje więc także stopnie rozwojowe, będące przygotowaniem dla metafory. Stwierdza etnologicznie, że metafora wypłynęła głównie z tabu. Na str. 214—226 znajdujemy uwagi autora, jakoteż świadectwa cytowane, na str. 227—238 spis literatury.

Kyriakides A. Stilpon, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας. Ἀκριτικὰ ἔπη - Ἀκριτικὰ τραγούδια - Ἀκριτικὴ ζωή. Ἐν Ἀθήναις 1926. Str. 154. — Popularne, ale na

gruntownych studjach polegające omówienie eposu bizantyńskiego, który dla Grecji nowoczesnej stał się narodowym. Wykład daje liczne wyjątki tekstu, a bogate „przypiski i wyjaśnienia" (str. 65—116) dają także uwagi ściśle naukowe. Szczególnie cenny jest dodatek str. 117—150; podaje on „pieśni Akritisowe", zebrane tu po raz pierwszy z licznych, czasem bardzo trudno dostępnych publikacyj.

Piganiol A., Recherches sur les jeux romains. Notes d'archéologie et d'histoire religieuse. Strasbourg 1923. Str. 155. — Autor, omawiając igrzyska sceniczne i sportowe, ograniczył się, z pominięciem często już zbadanej strony artystycznej, kulturalnej i sportowej, do związku ich z religją, i rzuca nowe światło na genezę, przeżytki, znaczenie prawie wszystkich wybitniejszych obrzędów zbiorowych.

Eitrem S., Magical Papyri (Papyri Osloenses I). Oslo 1925. Str. 151. — Nadzwyczaj staranne wydanie (z XII tabl.) jednego magicznego papirusu razem z tłumaczeniem i wybornym komentarzem.

Księga Pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera, Lwów 1925, t. I — str. LI + 534, t. II — str. 692. — W zbiorze tym następujące rozprawy odnoszą się do naszej dziedziny: Bieńkowski P., O kilku śladach wpływu antyków na Fra Angelika i Tycjana (I 53—63), Ganszyniec R., La double-hache est-elle un symbole religieux? (I 361—380), Gawroński A., Quelques observations sur le rôle du temps et du lieu dans le théâtre indien (I 381—389), Klawek A., „I bramy piekielne nie zwyciężą go" (Mat. 16, 18 — II 39—50), Semkowicz Wł., Sprawa św. Stanisława w świetle nowego źródła ikonograficznego (II 441—463), Szydelski Szcz., In aeternum renatus (II 563—581), Witkowski St., Podstęp Leszka z kolcami u Kadłubka i jego źródło (Polyaen., Strategem. I 39, 2. IV 3, itd. — 667—690).

Kozłowski W. M., Precz z maturą! Warszawa-Poznań 1926. Nakładem autora. Str. 14. — Wypadki wileńskie pobudziły znanego filozofa uniwersytetu poznańskiego do zastanowienia się nad zagadnieniem, czy matura jest potrzebna — jego zdaniem jest stanowczo szkodliwa, gdyż uświęca uprawianą przez szkołę „selekcję miernot". Obawiamy się tylko, że po skutecznem „Precz z maturą!" zabrzmi hasło jeszcze więcej postępowe: „Precz ze szkołą!"

Mayer Johannes, Der Bildungswert des humanistischen Gymnasium u. die Notwendigkeit der humanistischen Bildung. Str. 16, 8°. — Autor wyjaśnia znaczenie nazwy humanistycznego gimnazjum, podaje objektywność i typowość antyku jako przyczyny kształcące, podkreśla wewnętrzne bogactwo antyku, przekazane w jęz. gr. i łać., wskazuje na piękno etymologji i jej wpływ na umysły uczniów, sławi melodję mowy. Następnie wysnuwa autor wniosek, iż podstawą wszystkich nauk jest antyk i bez niego historyczne czy analityczne wykształcenie jest nie do pomyślenia. Nakoniec przytacza korzyści praktyczne, płynące z antyku.

Drerup Engelbert, Kulturwerte des Humanismus. Werbeschr. d. Landesverb. d. Vereinig. d. Freunde d. humanist. Gymn. in Bayern Nr. 1. str. 16, 8°. — Autor podkreśla konieczność idealnego kształcenia młodzieży, daje ocenę wartości mowy łać. i gr., uważa Greków za wynalazców wszystkich sztuk i nauk, akcentuje antropocentryczny punkt widzenia antyku, jako zarodek logiki, psychologji, zaznacza wpływ Greków na społeczny ustrój, prawa, obyczaje, poglądy religijne. Gimnazjum humanistyczne jest więc szkołą myślenia historycznego i instytucją prawdziwie kulturalną, bo nietylko wprowadza w kulturę antyku, lecz jest szkołą logicznego myślenia.

Erlangen Otto, Christentum u. Antike. Werbeschr. d. Landesverb. d. Vereinig. d. Freunde d. human. Gymn. Bayern Nr. 3. Str. 16, 8°. — Autor kreśli stosunek kościoła do kultury antyku, zaznaczając, iż teoretycznie średniowiecze nie znalazło rzetelnej odpowiedzi na stosunek Chrystusa do antyku, lecz praktycznie chrześcijaństwo przejęło dziedzictwo antyku. Autor podkreśla, iż renesans nadał znaczenie antykowi, a ten zmusza chrześcijaństwo do uzasadnienia racji swego bytu. Zaznacza też szkodliwy

wpływ reformacji na humanizm; dopiero z historycznego punktu widzenia oglądany antyk za czasów neohumanizmu doprowadził do ścisłej łączności i kontaktu z chrystjanizmem.

Ćwikliński Ludwik, Spuścizna Greków i Rzymian. Wykład wstępny w Uniw. Stefana Batorego w Wilnie, 23. IV. 1920. Str. 29 — Autor kreśli zadania i działalność filologji od czasów najdawniejszych, jej stanowisko i dorobek literacki wobec znalezienia papirusów, wymienia nauki pomocnicze, jak archeologję i znaczenie wykopalisk dla niej, epigrafikę i jej znaczenie dla historji kultury starożytnej, lingwistykę porównawczą, metrykę. Cel nowoczesnej filologji upatruje autor w dążeniu, by kultura starożytna, stanowiąca podłoże kultury zachodniej, nie stała się obcą światu.

Koepp Fr., Archäologie. T. I—IV Berlin-Lipsk, 1919—20, Wyd. II-gie (Samml. Göschen, Nr. 538—40 i 830) T. I, Str. 100, 1 ryc. w tekście + 8 tabl. Einleitung. Wiedergewinnung der Denkmäler, Określenie przedmiotu. Technika wykopaliskowa i muzealna. T. II, Str. 103, 10 ryc. w tekście + 6 tabl. Die Beschreibung der Denkmäler. Technika opisu na wybranych przykładach, próby rekonstrukcyj. T. III. Str. 120, 16 tabl. i liczne ryc. w tekście. Erklärung der Denkmäler. Interpretacja pomników i środki pomocnicze. T. IV, Str. 123, tabl. 8 + liczne ryc. w tekście. Die Zeitbestimmung der Denkmäler. Środki pomocnicze do chronologji. Indywidualność artystów. Historja problemów.

Weber O., Die Kunst der Hethiter. Berlin, bez podania roku, Str. 19 + 48 tabl. (Orbis pictus herausgegeb. v. P. Westheim, Bd. 9.) — W. daje starannie zebrany materjał ilustrowany do plastyki hetyckiej, po części nieopublikowany. Wstęp historyczny, który poprzedza tablice, nie wystarcza nawet dla celów popularnych.

Salis A., Kunst der Griechen. Mit 68 Abb., Lipsk, 1919, VII + 298 (II wyd. 1922.) — Jestto zupełnie samodzielna próba ujęcia rozwoju sztuki greckiej, pojętej jako całość organiczna. Salisowi chodzi o uwydatnienie wszystkich rzeczywistych czynników kierowniczych rozwoju. Nie docenia jednak wpływu historji politycznej. Metoda S. jest dla archeologji nowością, która wnosi dużo ożywczego prądu w tradycyjne, katalogizujące i szufladkujące sposoby przedstawienia sztuki greckiej. Na uwagę zasługuje rozwój form plastycznych i architektonicznych. Cała praca, mimo pewnych braków i subjektywizmu, godna uwagi.

Reichhold K., Skizzenbuch griechischer Meister. Ein Einblick in das griech. Kunststudium auf Grund der Vasenbider. Mit 300 Abb. Monachjum 1919. Str. 167. — R., archeologicznie i praktycznie wykształcony rysownik-artysta, wprowadza laika w problemy techniki malarstwa waz, na podstawie materjału, częściowo po raz pierwszy opublikowanego.

Ebert M., Südrußland im Altertum. Mit 145 Abb. im Text., Bonn i Lipsk, 1921, XIII + 436. (Bücherei der Kultur u. Geschichte, T. 12). — Zwięzła historja Ukrainy od czasów przedhistorycznych do 3. w. po Chr. Materjał wykopaliskowy obszerniej uwzględniony, niż literackie pomniki. Uwagi godna jest literatura pomocnicza, obejmująca obok dzieł w językach germańskich i romańskich także i literaturę w jęz. słowiańskich, nie pomijając i polskiej.

Vom Altertum zur Gegenwart. Die Kulturzusammenhänge in den Hauptepochen und auf den Hauptgebieten — wydawcy: E. Norden i Giesecke — Teubner, II. powiększone wyd. Lipsk i Berlin, 1921; VII + 386. — Jestto dziełko zbiorowe, zawierające 29 artykułów wybitnych fachowców na temat wpływu rozmaitych dziedzin kultury antycznej na kulturę średniowiecza i czasów nowożytnych. Ciągłość kultury czasami zdumiewająca. Praca powyższa stanowi wygodny punkt wyjścia dla badań wpływu poszczególnych indywidualności twórczych antyku na kulturę europejską.

Utitz E., Die Kultur der Gegenwart in den Grundzügen dargestellt, Stuttgart, 1921, VIII + 292. — Jestto praca informacyjna, zawierająca przegląd głównych dziedzin kultury współczesnej, jak: sztuki plastyczne, teatr, wykształcenie i wiedza, religja, życie gospodarcze i państwowe, psychologja i filozofja. Wstęp i zakończenie starają się zbadać pojęcie kultury i zadanie naukowego jej ujęcia.

Samter E., Kulturunterricht, Erfahrungen u. Vorschläge, Berlin, 1918. Str. 204. — Wobec obowiązujących dziś wymogów rozszerzenia nauki języków starożytnych na starożytną kulturę, przeczyta filolog z zainteresowaniem uwagi S. na temat nauki języków klas. (62—74), Homera (103—121), sztuki i historji starożytnej (121—165).

Trüdinger Karl, Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie. Bazylea 1918, str. 175. — Autor opiera się na opisach krajów i ludów, umieszczonych przedewszystkiem w ekskursach u historyków i geografów, a wykazujących systematyczny układ. Analizując materjał pod względem treści, układu, związku i zapatrywań autorów na tę dziedzinę, wyróżnia główne etapy ewolucji poglądów i przeprowadza dokładną charakterystykę epok (Hekatajos, Herodot, rola peripatos, aleksandrycy, Posejdonjos, historycy rzymscy), nawiązując stąd nici do deskrypcyjnej etnografji jońskiej (θαύματα jako centrum, wyjaśnianie zalet ducha i ciała w związku z przyrodą). Punktem końcowym rozwoju jest idealizowanie ludu, jak Tacyta Germania, na co złożył się szereg czynników: charakter Greków (kraje szczęśliwych u Homera), filozofja Platona, cynicy (Onesikritos o Indjach), stoicy i retoryka (ἔπαινος-ψόγος).

Roffler Thomas, Völker-Bios und Komplex-Personifikation bei den Griechen bis zu Aristoteles. Diss. Zurych 1920, str. 59. — Po wyjaśnieniu wykładników psychicznych i możliwych podłoży, potrzebnych do ukształtowania się poglądu jednostkowo-biologicznego w odniesieniu do ludu jako całości i personifikacji kompleksu, przechodzi autor poezję, historję i filozofję grecką do Arystotelesa, analizując je pod swym kątem widzenia. Konstatuje, że dwie linje dadzą się zarysować w rozwoju tego poglądu: 1) artystyczna, bezpośrednie personifikujące zapatrywanie w poezji (w części u Herodota, tragików, szczyt u Platona); 2) naukowa, czynniki treściowe i formalne prowadzą do syntezy indywiduów ludowych (historja, etnografja, teorje klimatyczne).

Radermacher L., Beiträge zur Volkskunde auf dem Gebiet der Antike. Wien 1918. — Rola zwierząt w pojęciach starożytnych i w komedji. — Wytłumaczenie jednego miejsca z Philokteta. — Przedstawienie stróża podziemia na płaskorzeźbie sarkofagu, wykopanego w Efezie. — Pochodzenie i znaczenie μάμβη ἴαμβος. — Starochrześcijański obchód uroczystości noworocznych. — Symboliczny ruch Claudii Quinty, ciągnącej okręt. Analogja w późniejszych opowieściach i zwyczajach słowiańskich.

Aly W., Volksmärchen, Sage u. Novelle bei Herodot u. seinen Zeitgenossen. Getynga, 1921, IV + 313. — Autor uważa opowiadania Herodota za skarbnicę przedliterackiej, opowiadającej prozy ludowej, która rozwijała się w kolonjach mało-azjatyckich równocześnie z młodszemi partjami eposu i później. Herodot pierwszy miał zapoznać Grecję macierzystą (Ateny) z tą prozą i nadał jej postać literacką. Praca Aly'ego, oparta na obszernym materjale porównawczym, jest ciekawa, lecz nie docenia zasług Herodota jako historyka.

Dölger Franz J., Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze, Münster in Westf., Verlag Aschendorf. 1919, str. 140. — Wyjaśnienie genetyczne obrzędu chrztu: wyrzekanie się szatana i ślubowanie Chrystusowi. Pojęcie światła i mroku, wschodu i zachodu ściśle splecione z pojęciem dobra i zła. (Chrystus i szatan). — Wyrzekanie się szatana w rytuale kościelnym pierwszych wieków ery chrześcijańskiej. Wpływ obrzędów pogańskich, głównie misteryj eluzyńskich (plemochoy), mistyki pitagorejskiej i religji epipskiej. Geneza chrześcijańskiego pojęcia „szatan". — Dualizm odwieczny między dobrem i złem, θεὸς καὶ δαίμων, Ariman i Ormuzd. — Identyfikacja bóstwa dobra ze słońcem. W pojęciu chrześcijańskiem Chrystus jest bogiem słońca — ἀληθινὸν φῶς. — Przez chrzest następuje wyrzeczenie się mocy szatana (ἀπόταξις) i ślubowanie Chrystusowi (σύνταξις). Chrystus przez śmierć na krzyżu pojednał wschód z zachodem, światło z ciemnością. Stąd utożsamienie krzyża, jako symbolu zwycięstwa, z trofeami wojennemi.

Dölger Franz., Der heilige Fisch in den antiken Religionen und im Altertum. Münster i. W. 1922. Bd. I, str. XII + 656. Bd. II str. 17 + 104

tablic. — W 37 rozdziałach omawia D., jaką rolę odegrała ryba w religjach starożytnych i w początkach chrześcijaństwa. Stwierdza zasadniczą różnicę między kultem bogów a zmarłych, wskazując na zakaz spożywania ryb przy ofiarach dziękczynnych. Podaje również zapatrywania na ryby, panujące w filozofji greckiej i w alegorji aleksandryjskiej, interpretuje zakaz spożywania pewnych gatunków ryb w Grecji, Syrji, Babylonji, Kartaginie, Etrurji jakoteż u Rzymian, powodami natury hygjenicznej i kultowej. Podobnie zapatruje się też na rolę ryby w religji żydowskiej i chrześcijańskiej. Autor w dziele swem oparł się na świadectwach starożytnych, głównie zaś na materjale archeologicznym, który obejmuje t. II. Dzieło swe zaopatrzył również w szczegółowy indeks rzeczowy, znajdujący się na str. 576—656.

Kroll Wilhelm, Antike Zauberbücher. 16 str., 8°. [Sonderabdruck aus den Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, hsg. von Th. Siebs, Band XXII. Breslau 1920]. — Dla szerszego ogółu zestawia tu W. Kroll z papirusów magicznych charakterystyczne ich ustępy i poglądy, wskazując przytem na niedocenione dotąd ich znaczenie dla poznania synkretyzmu, z którego i chrześcijaństwo czerpało dużo pojęć, i na ich znaczenie jako źródła magji średniowiecznej i nowoczesnej.

Immisch Otto, Wie studiert man klassische Philologie? Ein Überblick über Entwickelung, Wesen und Ziel der Altertumswissenschaft nebst Ratschlägen zur zweckmässigen Anordnung des Studiengangs. Zweite, neubearbeitete Auflage. Stuttgart 1920, Verlag von W. Violet, str. 160. 8°. — Książka Immischa, dla którego studjum kultyry starożytnej stanowi coś więcej, niż Palaestra vitae, a mianowicie Sacrarium vitae, nie jest jakąś suchą, papierową, drobiazgową robotą, ani też bezpretensjonalną gawędą w rodzaju sympatycznej zresztą broszury O. Crusiusa (1911), ale jest to książeczka miła, tchnąca ciepłem i życiem, obejmująca i rady i świat starożytny w pewien system przemyślany, przeżyty. Chociaż jest ona przeznaczona zasadniczo dla młodego adepta filologji, zawiera ona wiele uwag trafnych, wiele wskazówek i pouczeń, które każdy zawsze z pożytkiem przeczyta.

„Aureus libellus" ten składa się z pięciu rozdziałów, podzielonych na 15 paragrafów. Po praktycznych uwagach, skierowanych do abiturjenta, mamy w II rozdziale syntetyczny rzut oka na historję filologji, w którym omawia autor pokolei rozwój filologji w starożytności, średniowieczu, następnie renesans włoski, filologję francuską, angielsko-holenderską a wreszcie niemiecką. Następuje rozdział trzeci, zajmujący się definicją i ustosunkowaniem filologji do innych nauk. Jest ona wedle autora τέχνη καὶ ἐπιστήμη zarazem, ars et scientia. Nie można jej jednak nigdy pojmować jako tylko „eine Wissenschaft", bo ma ona jako „filologja stosowana" daleko szersze znaczenie, misję kulturalną, dzięki swoim nieocenianym walorom wychowawczym. A to odnosi się przedewszystkiem do szkoły średniej, gdzie zawsze musi przeważać humanizm, historycznie pojmowany i wyjaśniany. Filozoficzny ten więcej rozdział kończy autor poleceniem lektury pięknej książki Senjora naszych filologów, którą po polsku teraz czytać możemy, a mianowicie „Die Antike u. Wir" profesora T. Zielińskiego.

Rozdział czwarty rozpoczyna się cytowaniem literackich środków pomocniczych i przedstawieniem „Organon" filologji tj. krytyki i interpretacji tekstów. Potem omawia autor w dalszych paragrafach geografję i topografję świata grecko-rzymskiego, język, pismo, metrologję, numizmatykę, chronologję, kalendarz, starożytności, początki sztuki starożytnej, metrykę, retorykę, historję, archeologję, historję literatów starożytnych, filozofję i nauki specjalne, fachowe. Są to oczywiście tylko krótkie, syntetyczne uwagi, których wartość pomnaża trafna bibliografja.

Najmilszym, bo najbardziej osobistym, jest rozdział ostatni, piąty, w którym daje autor praktyczne wskazówki i rady młodemu filologowi odnośnie do urządzenia sobie programu studjów na uniwersytecie. (Wł. Ch.)

Reinhardt Karl, Poseidonios. C. H. Becksche Verlagsbuchhandlung, Oskar Beck, München 1921. mit einem Bildnis: Büste in Neapel, str. 474, 8°. —

Wśród niemieckich uczonych, skłonnych nieraz do różnych modnych haseł (Schlagworte) literackich, po upadku osławionej t. zw. diatryby cyniczno-stoickiej (cf. T. Sinko, Eos XXI 1916), rozpanoszył się dla odmiany w ostatnim zwłaszcza lat dziesiątku „Panposeidonianizm". (cf. E. Howald, Griechische Philologie 1920, str. 54.).

Odkąd bowiem K. Gronau zwłaszcza w książce swojej (Teubner 1914) usiłował wyprowadzić żydowsko-chrześcijańską egzegezę „Genesis" z Posejdonjuszowego komentarza do Timajosa Platona, a W. Jäger w studjach nad źródłami Nemesiosa z Emesy (Weidmann 1914) starał się związać początki neoplatonizmu także z owym domniemanym komentarzem Apamejczyka, zaczęli uczeni niemieccy, nawet tej miary jak W. Kroll, Gefficken, Norden, Mutschmann i w. i. prześcigać się w wykrywaniu coraz to nowszych i liczniejszych wpływów wielkiego Stoika na literaturę grecko-rzymską. W ten więc sposób powstała niebawem hipotetyczna postać Poseidoniusa, różniąca się od historycznego Posejdonjusza, a którą jako „universalhistorische Abstraktion", mającą najwyżej znaczenie pewnej "Arbeitshypothese", postanowił K. Reinhardt usunąć raz na zawsze swym „nowym Posejdonjuszem". Wybitny ten filolog niemiecki, znany głównie ze swego nie mniej rewolucyjnego „Parmenidesa" (Bonn 1916), należy do młodej i nielicznej jeszcze (cf. Wilamowitz-Moellendorf, Geschichte der Philologie, 1921, str. 78), grupy filologów, która w związku z dokonywującym się przełomem we filozofji współczesnej (cf. K. Joël, Die philosophische Krisis der Gegenwart[3], 1922), wzięła sobie za hasło i cel nie formalne tylko badania utworów literackich, ale intuicjonistyczne wydobycie „der inneren Form", t.j. treści duchowej danych autorów. Toteż z właściwą przedstawicielom nowych kierunków energją i rozmachem po wstępie, w którym w sposób cięty i dosadny polemizuje nieraz imiennie, jak z Zellerem, a czasem anonimowo, jak np. ze współczesnymi „Quellenkritiker", omawia Reinhardt pokolei historjografję i filozofję Poseidoniusa, następnie jego geograficzne i meteorologiczne poglądy, wreszcie kosmologję, teologję i etykę. Pierwszą tę monografję Pozejdonjusza zamykają rozdziały, przedstawiające jego psychologję, mantykę i eschatologję.

W każdym rozdziale po przeglądzie odnośnej spuścizny literackiej filozofa z Apameji oraz po wyczerpującej charakterystyce celów i tendencyj autorów, cytujących Posejdonjusza, wydobywa R. z właściwą sobie bystrością umysłu i dokładnością metodyczną czystą i niespaczona intencjami pośredników naukę filozofa a następnie przeznacza jej odnośne miejsce w systemie filozoficznym Posejdonjusza, którego zarys stara się w monografji niniejszej zrekonstruować.

W ciągu takich badań dochodzi R. do przekonania, że nieporozumienie tylko uczonych i niezrozumienie odnośnych tradycyj starożytnych zrodziło baśń o „dytyrambicznym", wzniosłym stylu Posejdonjusza i o jego rzekomem autorstwie komentarza do Timajosa Platona. Komentatorem, ani zwykłym nauczycielem Posejdonjusz nie był nigdy wedle R., był on nieskończenie czemś wyższem, a mianowicie oryginalnym myślicielem i twórcą całego konsekwentnego systemu filozoficznego. Nie był on bynajmniej eklektykiem, ani orjentalizującym Platonikiem, ale raczej jako twórca „dynamicznego monizmu", w którym stoicki duch-intellekt zastąpił siłą (Kraft), λογικὴ δύναμις, zbliża się więcej do Arystotelesa i wielkich Przedsokratyków.

Czy na podstawie interpretacji fragmentów Posejdonjusza można iść tak daleko, jak poszedł R., słusznie wątpią o tem jednozgodnie krytycy i recenzenci ciekawej i nie tuzinkowej bynajmniej pracy niniejszej. W każdym jednak razie niezaprzeczoną zasługą R. jest to, że zatamował fantastyczny Panposeidonianizm a rozszerzaną w nieskończoność sylwetkę historyczną Posejdonjusza poraz pierwszy należycie p o g ł ę b i ł i wyświetlił. To zaś wystarczy, aby z zajęciem przeczytać tę uczoną i głęboką książkę, choćby się nie mogło ostatecznie zgodzić z autorem na pojmowanie Posejdonjusza, jako twórcy starożytnego w i t a l i z m u. (Wł. Ch.)

S p e n c e Lewis, The problem of Atlantis, London 1924. VII + 232 16 tabl. — Baśń platońska o Atlantydzie w ciągu w. XX stała się jednem

z najwięcej pociągających zagadnień. Sp. zna prawie wszystkich swoich poprzedników i wszystkie próby rozwiązania. Ostatnia próba, jak wiadomo, wyszła z kół archeologicznych; według tego rozwiązania Kreta z kulturą minojską miałaby być Atlantydą, i zniknięcie potęgi egejskiej i cywilizacji przetworzyło się w umyśle późniejszych pokoleń przybyszów jako zatonięcie tego państwa w morzu. Od r. 1909, kiedy po raz pierwszy w Times pojawiło się takie zdanie, wielu uczonych wypowiedziało się za niem i poparło je dowodami, i obecnie jest to opinio communis. W przeciwieństwie do niej broni Sp. dawnej tezy o istnieniu kraju leżącego między Europą a Ameryką. Geologja dowodzi, iż w dawnych epokach ziemi taki łącznik istniał; mineralogja wyjaśnia, iż lawa znaleziona na gruncie morzą, ostygła na powietrzu, i nie w wodzie, a to w czasie mniej niż 15000 lat; biologja wykazuje w wielu wypadkach identyczność fauny amerykańskiej, europejskiej i północno-afrykańskiej. Prehistorja pouczyła nas o wyższości rasy Cró-Magnon, i kultur staroamerykańskich, mających pewne analogje tylko na półwyspie iberyjskim (np. grota w Altemira). Znane podobieństwo sztuki i wogóle kultury staromeksykańskiej i egipskiej wzgl babilońskiej autor wyjaśnia tem, iż kultura powstała na Atlantydzie (lub w Iberji) i stąd rozszerzyła sie na wschód i na zachód. Sp. uzupełnia szereg dowodu przytoczeniem odnośnej tradycji europejskiej i amerykańskiej. Nie przeczy on wreszcie temu, że dużo przemawia przeciw tej teorji. Na str. 207n. rozprawia się Sp. z teorją „kretejską"; nie odrzuca jej zgoła, tylko sprowadza charakterystyczne cechy kultury egejskiej do atlantydzkiej: „Cretan civilisation was modelled upon that of Atlantis (cywilizacja kreteńska naśladowała atlantydzką). Podobieństwa są uderzające. Jak stolica Atlantydy, tak i pałac w Knossos stoi na płaszczyźnie, otoczonej górami... Byka, podobno, uważali tam za świętego, jak w Atlantydzie, i szeroka arena w Knossos napewno służyła walkom z bykami. Jak w Atlantydzie, nie znali tam wyścigów konnych, gdyż nie znali konia w starej Krecie aż pod koniec epoki minojskiej. Kreta więc była kolonją atlantydzką, mieszkańcy zaś należeli do tej rasy iberyjskiej, która pochodziła z Atlantydy. Taki jest wniosek autora.

Bloch Marc, Les rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre. Strasbourg 1924. Str. 542. — Olbrzymie to dzieło omawia wierzenia, przypisujące królom angielskim i francuskim moc leczenia. Wstęp wspomina także, choć pobieżnie, o tem, że razem z charakterem sakralnym przypisywali już starożytni taką moc królom.

NEKROLOGJA.

Ś. p. EMIL PANEK

(* 1/II 1878 † 28/VI 1925)

Urodzony w Wadowicach, ukończył gimnazjum w mieście ojczystem. W r. 1900 zapisał się na wydział filozoficzny uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, obierając sobie jako główny przedmiot język niemiecki, a filologję klasyczną i romańską jako przedmioty poboczne. W latach 1903—1904 odbywał studja w Monachjum. Pracę nauczycielską rozpoczął w gimnazjum w Jaśle w r. 1904. Stałą posadę nauczycielską otrzymał w Przemyślu w r. 1909. W latach organizowania szkolnictwa polskiego po wielkiej wojnie pełnił przez pewien czas obowiązki nauczycielskie w Tarnowie a następnie przez jeden rok był dyrektorem gimnazjum w Grodnie, skąd 1/IX 1920 wrócił na stały pobyt do Przemyśla.

Zawód nauczycielski ukochał całem sercem. Powiadano o nim, że pracę nauczycielską pojmował z zapałem polskim, obowiązki spełniał z dokładnością

i pedanterją niemiecką, a wiadomości wychowankom swoim podawał ze smakiem i swobodą francuską. Odznaczał się wielkiemi zaletami umysłu, serca i charakteru. Pełen optymizmu i pogody ducha, dla młodzieży wyrozumiały, był jej wzorowym wychowawcą i gorliwym opiekunem.

Ś. p. ANTONI DANYSZ

(* 16/I 1853 † 17/XII 1925)

Już rok upływa, jak po pracowitym i w owoce obfitym żywocie rozstał się z tym światem. Poświęcono mu gorące i zasłużone wspomnienia w pismach pedagogicznych. Jednostronne to jednak oświetlenie jego życia. Ś. p. Danysz był przedewszystkiem filologiem. Filologja zaprowadziła go na teren pedagogji praktycznej i tu zdobyte doświadczenie pozwoliło mu zapuścić się w teoretyczne rozstrząsania. Tę linję rozwojową wskazują już daty z jego życia. Rodem poznańczyk, ukończył gimnazjum Marji Magdaleny w mieście rodzinnem, uniwersytet w Wrocławiu i tam się doktoryzował na podstawie rozprawy: *De scriptorum imprimis poetarum Romanorum studiis Catullianis* (Posnaniae 1876). Złożywszy egzamin nauczycielski, pracował w różnych gimnazjach, dzieląc dolę nauczycieli-Polaków, których podejrzliwe władze przerzucały z miejsca na miejsce. Odetchnął dopiero, kiedy udało mu się dostać do naszej dzielnicy. Łzy zalewały mu oczy, głos łamał się w gardle — opowiadał mi sam — gdy po raz pierwszy w roku 1892 mógł przemówić do młodzieży po polsku w gimnazjum św. Anny w Krakowie, gdzie posadę nauczycielską otrzymał. Dalsze jego losy związane były z zamiarami ówczesnego wiceprezydenta Rady Szkolnej Krajowej, Bobrzyńskiego, który, pragnąc podnieść naukowy i dydaktyczny poziom nauczycielstwa a przez to szkolnictwa średniego, szczególniejszą uwagę skierowaną miał na jednostki, nie ustające w dalszem kształceniu się i pracujące naukowo. Zwroku jego nie mógł ujść Danysz. I z naszych uniwersytetów wychodzili kandydaci fachowo należycie przysposobieni, ale z techniczną stroną uczenia czekali dopiero na dobrego dyrektora. Jeszcze uniwersytet krakowski miał przynajmniej wytrawnego docenta pedagogiki i prawie zwyczajem się stało, że kandydat przechodził od jego wykładów do świetnie przezeń prowadzonego gimnazjum św. Anny. Coś takiego stworzyć chciał Bobrzyński i dla uniwersytetu lwowskiego. Po różnych wahaniach wybór jego padł na Danysza. Tu też przeprowadził Danysz habilitację w r. 1895 na podstawie przedłożonej rozprawy: *Reforma nauki języków nowożytnych a początkowa nauka języka niemieckiego w szkołach średnich* (Kraków 1895) i rozpoczął wykłady pedagogiki i dydaktyki jako docent prywatny i profesor gimnazjum Franciszka Józefa. Bobrzyński pomyślał dlań i o zakładzie do praktycznego wprowadzenia kandydatów do zawodu i dla tego celu odłączono oddziały równorzędne w gimnazjum IV, aby oddać je pod kierownictwo pedagogiczne Danysza. Kiedy ten plan się skrzywił, zrobiono Danysza kierownikiem oddzielnych klas gimnazjum Franciszka Józefa, które miały stać się zaczątkiem obecnego gimnazjum VII, a z czasem został mianowany samodzielnym dyrektorem gimnazjum VI, którym był do r. 1909. Przeszedłszy w stan spoczynku, zamieszkał w Krakowie aż do r. 1919, kiedy przy tworzeniu się uniwersytetu poznańskiego powołany został na katedrę pedagogiki i dydaktyki. Ostatnie lata życia spędził w zaciszu domowem, lustrując przeważnie plony dawnych trudów i prac, które krytyka witała w istocie jako nowe. Na te ostatnie lata przypada powołanie Danysza na członka-korespondenta Akademji Umiejętności w Krakowie.

Ś. p. Danysza zalicza filologja do swoich wyznawców, do których i sam się zaliczał, na podstawie gruntownie odbytych studjów i prac naukowych z tej dziedziny, a pośrednio i prac pedagogicznych, z których przebija jego wykształcenie filologiczne i ponad wszystko metoda o tej ścisłości, która umie znaleźć fakta i wstawić je organicznie w strukturę myślową ku trwałej wartości rozprowadzanego zagadnienia. Danysz, natura na wskróś prawa,

pisze tylko wtedy, gdy ma coś do wypowiedzenia, — stąd prace jego, nawet drobne, są przyczynkami wartościowemi. Myśli w nich trzeźwo i jasno, dosadnie i jasno się wyraża. Tę formę myśli i słowa dała mu filologja.

Prace swe, prócz wymienionej już doktorskiej i habilitacyjnej, które sam drukował, pomieszczał okolicznościowo w wyliczonych poniżej pismach naukowych, perjodycznych, zbiorowych i codziennych. O treści ich mówią same tytuły:

1. Akademja Umiejętności w Krakowie: O wychowaniu Zygmunta Augusta (1915).

2. Archiv f. slav. Philol. (Brl.): Das Gebetbuch der heil. Hedwig V 1881, 402—424.

3. Czas: Listy porucznika polskiego z r. 1831 (1909).

4. Dziennik Poznański: Ś. p. Marceli Motty (1898), Konwikty szlacheckie w Rydzynie (1913), Komisja historyczno-pedagogiczna (1921), Gira, synonim do wyrazu noga (1922).

5. Encyklopedja Wychowawcza z artykulikami od 1902: Kolegja, Jan Amos Komeński, nauczanie szkolne, pedagogika (historja), Pestalozzi, pilność, Popliński, powaga wychowawcza, powolność, przykład w wychowaniu, przykład w nauczaniu, przymus szkolny, przywileje szkolne.

6. Eos: De duobus Ciceronis locis (II 1895, 63—64), św. Hieronim i św. Augustyn a literatura świecka (VI 1900, 92—112), Pedagogika Arystotelesa (X 1904, 42—56), W sprawie podręczników do tłómaczenia z języka polskiego na łaciński dla wyższego gimnazjum (X 1904, 83—88), Uwagi o pedagogice Pseudo-Plutarcha (XIV 1908, 188—204).

7. Język Polski z artykułami od 1908: Kilka uwag o temacie: raz, Odrębności słownikarskie języka polskiego w Wielkopolsce i Galicji, Wyrazy polskie w języku niemieckim, Przemiana spółgłoski r na l, Copia verborum Aleksandra Jabłonowskiego, Ortograficzne sprzeciwy w sądach staropolskich, Znaczenie wyrazów wychować i wychowanie w dawnej polszczyźnie, Powstanie niektórych wyrazów polskich, Bór i las (t. II—IV).

8. Książnica: Materjały do kompozycyj łacińskich (1920).

9. Kurjer Lwowski: Błędy w cytatach łacińskich (1908).

10. Kurjer Poznański: Młodzi Tuczyńscy w Kolegjum jezuickiem w Ingolstadzie w latach 1654—1659 (1899).

11. Macierz Polska we Lwowie: O wychowaniu (1903), 2 wyd. Książnica-Atlas (1925), O kształceniu (1918).

12. Muzeum: Jezuicki kanon lektury starożytnych autorów (1902), Z praktyki szkolnej (1904), Maricius jako pedagog (1905), Nieznany list Jana Amosa Komeńskiego (1910), Dwa drobne przyczynki do pobytu Komeńskiego w Polsce (1914).

13. Poradnik Językowy: Mularz czy murarz (1910).

14. Programy szkolne: Die katholische Pfarrkirche und der Magistrat zu Meseritz (Wiss. Beilage zu dem Jahresberichte des kgl. Gymnasiums zu Meseritz für 1885—1886), Fragmenty dzieła Anaxagorasa περὶ φύσεως (Sprawozd. gimnazjum św. Anny, Kraków 1895), Elżbiety, królowej polskiej, małżonki Kazimierza Jagiellończyka, traktat pedagogiczny, O wychowaniu królewicza (Sprawozd. gimn. Franciszka Józefa, Lwów 1902), Materjały do tłumaczenia z języka polskiego na łaciński (Sprawozd. gimn. VI, Lwów 1903). — Pod tę rubrykę zaliczyć można także Sprawozdania Rady Szkolnej Krajowej z II konferencji dyrektorów szkół średnich galicyjskich 1900: O praktycznem kształceniu kandydatów stanu nauczycielskiego.

15. Przegląd Pedagogiczny z 1922: Studjum pedagogiki w uniwersytecie poznańskim.

16. Reformacja w Polsce z r. 1922: Jana Rybińskiego życiorys.

17. Rocznik Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu: Pamiętnik Krzysztofa Arciszewskiego z pobytu w Brazylji (t. XXI), Jan Amos Komeński, przyczynek do jego działalności w Polsce (t. XXV).

18. Rocznik Tow. Przyj. Nauk w Rydzynie: Erazm Gliczner jako pedagog (1912).

19. Szkoła: Komeński nauczył się po polsku (1898), Locke jako pedagog (1899), Jana Rybińskiego podróż naukowa zagranicę w latach 1616—1623 (1898), O stopniach formalnych nauki (1900), O wychowaniu królewicza, traktat z r. 1502 (1900).

20. Szkoła Lubelska: Stanisław August o wychowaniu angielskiem (1917).

Chronologja poruszonych tematów wraz z ich brzmieniem świadczy, że interes do filologji i slawistyki, obudzony w uniwersytecie, przetrwał życie, wzrósłszy zczasem w samorzutne badania dziejów wychowania i kultury. Historyczne prace, do których czuł się szczególniej pociągniętym, doczekały się większego, zbiorowego wydania pod tytułem: *Studja z dziejów wychowania w Polsce* (Kraków 1921), a także zdobyły w warszawskiej firmie M. Arcta nakładcę na wydanie spoczywającego w tece przekładu: *Szymona Mariciusa z Pilzna O szkołach czyli Akademjach ksiąg dwoje* (Kraków 1925), którym zajmował się już 20 lat wstecz.

Lwów, w październiku 1926. WINCENTY ŚMIAŁEK.

Ś. p. MICHAŁ ROWIŃSKI

(* 1860 † 25/VIII 1925)

Z pośród coraz mniej licznego grona nauczycieli warszawskich starszego pokolenia ubyła jednostka jedna z wybitniejszych, ś. p. Michał Rowiński, zmarły 25 sierpnia 1925.

Cichy, a wielkiej miary uczony, nie szukający rozgłosu ni hołdów, pedagog z zamiłowania i temperamentu, serdecznie kochający powierzoną sobie młodzież i budzący wśród niej miłość wzajemną, gorący miłośnik studjów klasycznych, które dały mu — mimo bolesnych przejść życiowych — niezmąconą niczem pogodę i równowagę ducha, oto zasadnicze rysy tej niezwykłej w naszym świecie nauczycielskim postaci.

Urodzony w r. 1860 w Łopusznie z. Kieleckiej, ś. p. Michał Rowiński ukończył gimnazjum w Kielcach w r. 1882 z odznaczeniem. Studja akademickie odbył w uniwersytecie warszawskim w latach 1882—1886 na wydziale filologicznym, potem wyjechał zagranicę, był w Lipsku, Bonn i Wrocławiu, gdzie studjował w dalszym ciągu filologję klasyczną (1886—1890). Owocem tej pracy była rozprawa o języku Plauta, rzecz o niepospolitej wartości naukowej. Po powrocie do Warszawy władze rosyjskie zaproponowały mu katedrę w jednym z uniwersytetów w Rosji. Odmówił, wolał bowiem pozostać na stanowisku, w kraju. Przez pewien czas pracował w bibljotece Krasińskich, potem przyjął posadę nauczyciela języka niemieckiego w gimnazjum realnem, jednocześnie udzielając lekcji języka polskiego na pensjach żeńskich. Następnie przeszedł do szkoły Zgromadzenia Kupców, a wreszcie objął stanowisko nauczyciela w gimnazjum ś. p. Emiljana Konopczyńskiego. Po śmierci założyciela tej szkoły został jej kierownikiem i na tem stanowisku odpowiedzialnem pozostawał przez lat 10 (od r. 1910—1920), w najcięższym okresie zawieruchy wojennej i pierwszych chwil tworzenia się państwa polskiego, aż wreszcie wzmagająca się choroba zniewoliła go do opuszczenia umiłowanej placówki.

Dorobek naukowy ś. p. Rowińskiego zawiera się w kilku rozprawach, m. innemi w znakomitem studjum o metryce polskiej, w szeregu artykułów w „Poradniku dla samouków", we współpracownictwie w Bibljografji Estrej-

chera. Ale nie w dziełach naukowych zapisany jest tytuł do wdzięcznej i żywej pamięci po zmarłym; wyryty on jest na zawsze w sercach najbliższych współpracowników-nauczycieli, dla których był nie zwierzchnikiem, ale przyjacielem serdecznym i życzliwym doradcą w ich pracy wychowawczej, wyryty jest w duszach setek wychowańców.

Cześć pamięci zacnego Wychowawcy, szlachetnego, cichego Człowieka! (por. Sprawy Towarzystwa N.S.W. Warszawa, XLIV (9), Nr. 31 r. 17/9 1925).

Ś. p. MIKOŁAJ KŁOSOWSKI

(* 6/XII 1883 † 3/II 1926)

Korzystamy z uprzejmości p. prof. Wiktora Wąsika, który w „Przeglądzie Humanistycznym" poświęcił śp. Kłosowskiemu, przyjacielowi od lat młodości, piękne wspomnienie.

Urodzony w Warszawie, uczęszczał Kłosowski do gimnazjów tamtejszych i złożył egzamin dojrzałości w r. 1903. Mimo gorącego zamiłowania do języków starożytnych, wstąpił na wydział przyrodniczy b. Cesarskiego Warsz. Uniwersytetu. Rok 1905 pokrzyżował jego zamiary: tworzenie w b. Królestwie polskiem prywatnego szkolnictwa z polskim językiem wykładowym skłoniło Go do objęcia posady, i już w r. 1907 został nauczycielem w gimn. T. Radlińskiego w Siedlcach, gdzie pracował do r. 1911: w międzyczasie, w r. 1908, złożył jako eksternista w Odesie egzamin na nauczyciela gimnazjalnego do języków starożytnych. Przeniósłszy się do Warszawy, był kolejno nauczycielem w szkole W. Górskiego, w gimn. im Zamoyskiego, w szkole Jaczynowskiego, wreszcie od r. 1920 do śmierci, w gimn. rządowem im. Lelewela. Od r. 1918 do 1923 miał wykłady i ćwiczenia z zakresu języka i kultury starożytnej na Wolnej Wszechnicy Polskiej. Umarł po chorobie, rozstając się z światem zupełnie przytomnie i w majestatycznym spokoju.

Jako młodzieniec próbował swego pióra w organie młodzieży pt. *Mównica*. Porzucając rychło publicystykę i zwracając się ku badaniom naukowym, zamierzał opracować temat: *Grecja pod panowaniem Rzymu*. Temat ten, jako zbyt obszerny, był jednocześnie i zgubny, gdyż Kłosowski, gruntowny i sumienny, ciągle prowadził tylko rozległe studja źródłowe i nie przystępował do literackiego opracowania materjału. Rezultatem tych studjów były szkice: *Polityka Rzymian względem narodów pobitych* (1915), *Demokracja grecka* (Przegl. Hum. an. 1922), *Uwagi krytyczne o roli Periklesa* (odczyt z dn. 22. X. 1922 w Kole Warsz. P. Tow. Filol.). Na tychże studjach, o których świadczą liczne recenzje w Przegl. Humanistycznym, opiera się podręcznik *Historji Starożytnej* (Warszawa 1923), uwzględniający szczególnie dzieje cywilizacji, oparty na wytrawnej znajomości przedmiotu, co u nas wielką jest rzadkością. Ostatnia rzecz pt. *W obronie historji* (Przegl. Pedagog. 1926) przeciwstawia się nowym poglądom ministerjalnym na metodykę nauczania historji w szkole średniej. Dla użytku szkolnego przygotował do druku komentarz i słownik do mowy Cycerona *De imperio Cn. Pompei sive pro lege Manilia*.

W pamięci naszej pozostanie na zawsze przedewszystkiem szlachetna jego postać: człowiek, który znacznie więcej umiał, niż ci, którzy często uchodzili w opinji otoczenia za wielkich znawców starożytności, a jednocześnie wyróżniał się niezwykłą skromnością, wprost u nas naprawdę niespotykaną; idealista, w zaciszu swej pracowni kreślący rozległe plany prac naukowych, których wykonać nie zdołał wobec całodziennej pracy w szkołach, ale żył temi pomysłami, jak inni materjalnem powodzeniem; nauczyciel sumienny i mimo że był wymagający, zyskiwał sobie wielkie uznanie; kolega niezwykle uczynny i prawy, a jako charakter wprost kryształowy. Cześć Jego pamięci!

Ś. p. STEFAN ZAMŁYŃSKI

(* 20/XII 1891 † 12/V 1926)

Skromny i cichy znany był jedywie małej garstce filologów we Lwowie i Tarnopolu, choć swą wiedzą filologiczną mógłby był zdobyć sobie z pewnością szerszy rozgłos, gdyby nie przeszkodziła temu wojna i długotrwała choroba.

Urodzony 20 grudnia 1891 r. w Stupnicy pow. samborskiego, ś. p. Stefan Zamłyński uczęszczał do filji IV gimnazjum we Lwowie i wyniósł stamtąd głębokie zamiłowanie do filologji klasycznej. Zawdzięczał to głównie wpływowi uwielbianego przez siebie ś. p. prof. Graszyńskiego, późniejszego lektora Uniwersytetu poznańskiego. Obopólna sympatja profesora i ucznia przetrwała gimnazjum.

W 1911 r. rozpoczął studja filologji klasycznej na Uniwersytecie lwowskim. Niestety, wybuch wojny światowej oderwał go od nauki. Wzięty do armji austr., służył na froncie rosyjskim i włoskim aż do października 1918 r. Wróciwszy do Lwowa wstąpił odrazu do Legji oficerskiej, aby bronić Lwowa przed zamachem ukraińskim. Przydzielony potem do 15 pp. Odsieczy Lwowa, odbył resztę kampanji ukraińskiej i całą wojnę z bolszewikami, nie wyłączając wyprawy kijowskiej i zwycięskiej kontrofenzywy z nad Wisły. Dopiero wtedy, gdy Ojczyzna nie potrzebowała już Jego usług wojennych, ś. p. Zamłyński w grudniu 1920 r. opuścił wojsko polskie w stopniu kapitana i wrócił do swej nauki na uniwersytecie. Po roku przeniósł się do Tarnopola na posadę nauczyciela gimnazjalnego w Państw. Gimm. I. im. W. Pola.

Zajęty pracą szkolną w swoim zakładzie i pryw. gimnazjum żeńskiem, ś. p. Zamłyński umiał znaleźć sporo czasu na rozszerzanie swego wykształcenia i pisania *rozpraw naukowych (por. Eos XXV 1921/2, 71—85: De ratione inter Xenophontis Convivium et Antisthenem intercedente).* Przetłumaczył także na język polski Ksenofonta Sympozjon, chcąc je ogłosić drukiem. Ponadto przygotowywał się jeszcze do doktoratu. Jak koledzy filolodzy cenili Jego wykształcenie i charakter, dowodem może być fakt, że zawiązując z Jego inicjatywy tarnopolskie Koło Towarzystwa Filologicznego, wybrali prezesem właśnie ś. p. Zamłyńskiego; równocześnie piastował on godność wiceprezesa tarnopolskiego Koła T.N.S.W. i przewodniczącego Komisji Oświatowej w Kole T. S. L. Nie mniejszą miłość zdobył sobie ś. p. Stefan wśród młodzieży. Szczery jej przyjaciel umiał się do niej zbliżyć i pozyskać jej serca. Tem łatwiej pociągał ją do ukochanego przedmiotu. Nie szczędził przy tem pracy i trudów, byle zachęcić młodzież do nauki, zaznajomić szerzej z kulturą starożytną i wprowadzić głębiej w jej ducha.

Wytężająca i ofiarna praca podkopywała jednak coraz bardziej Jego zdrowie, nadwerężone długą i męczącą służbą wojskową. Powoli musiał się ś. p. Zamłyński wycofywać z rozmaitych placówek działalności. Upadło Koło Filologiczne, bo nikt się już niem nie zajmował. W końcu musiał ś. p. Zamłyński opuścić nawet posadę w gimnazjum i wyjechać do Zakopanego dla poratowania zagrożonego życia. Z żalem żegnali Go koledzy i młodzież, aby Go już z powrotem nie ujrzeć. Za późno rozpoczął ś. p. Stefan leczenie. Po kilku miesiącach beznadziejnie chory wrócił do Lwowa, gdzie cicho i spokojnie zasnął dnia 12 maja 1926 r. Spokój Jego Cieniom!

Tarnopol. MARJAN KOSIAK.

Wykaz członków.

(W spisie podano nazwiska członków, niezalegających z wkładką poza r. 1924).

A. Członkowie honorowi:

Ćwikliński Ludwik, dr., Poznań
Morawski Kazimierz, dr., Kraków († 25/8 1925)
Witkowski Stanisław, dr., Lwów

B. Członkowie zwyczajni:

Abgarowicz Kazimierz, Poznań
Adamowski Mieczysław, Przemyśl
Ambros Michał, Lwów
Arvay Wiktor, Tarnów
Auerbach Majer, dr., Lwów
Augustyński Jan, Gdańsk
Bałakym Michał, Lwów
Bednarowski Adolf, dr., Lwów
Bibliothèque Nationale, Paryż
Bibljoteka Baworowskich, Lwów
„ Uniwersytecka, „
Bielawski Stanisław, Przemyśl
Bieńkowski Piotr, dr., Kraków (10/8 1925)
Biłobram Kornel, Stanisławów
Biłyk Jan, Sambor
Birczyński Teodor, Kraków
Blajer T. J., ks., Chyrów
Blatt Jakób, Częstochowa
Bodenstein Leon, Jarosław
Bogucki Michał, Kraków
Bolek Adolf, Tarnów
Borowiecki Stanisław, Przemyśl
Borzucki Antoni, Poznań
Brandler Maksymiljan, Przemyśl
Bruchnalski Wilhelm, dr., Lwów
Bulanda Edmund, dr., „
Bulanda Jan, Tarnów
Buła Józef, Tarnopol
Bursztyński Włodzimierz, Lwów
Cebula Stanisław, Stanisławów
Cetnarewicz Władysław, Warszawa
Chłanda Józef, Rzeszów
Chodaczek Władysław, dr., Lwów
Chowaniec Franciszek, Kraków
Chyliński Konstanty, Lwów
Cierniakowa Zofja, Warszawa
Cybulski Stefan, „
Cygan Stanisław, Lwów
Czaderski Zbigniew, Lwów
Czajkowski Brunon, Poznań
Czerwiński Józef, Trzemeszno
Daniec Bronisław, dr., Kraków
Danko Franciszek, Grodno
Danysz Antoni, Poznań (17/12 1925)
Dąbrowski Karol, Warszawa
Dedio Stanisław, dr., Poznań
Dietl Józef, Warszawa
Doroszewski Witold, dr., Warszawa
Drylla Gustaw, Przemyśl
Dubas Franciszek, Poznań
Dudek Stanisław, Przemyśl
Dutkiewicz Tomasz, Przemyśl
Dyrekcja polskiego gimn., Gdańsk
„ gimnazjum, Rzeszów
„ „ Wolsztyn
Dziech Józef, dr., Poznań
Eustachiewicz Tadeusz, dr., Ostrów
Fąfara Ludwik, Tarnopol
Fenikowski Marjan, Poznań
Frysztak Ludwik, Drohobycz
Fyda Stanisław, Lwów
Galas Piotr, Bochnia
Ganszyniec Ryszard, dr., Lwów
Gębka Józef, Kraków
Golias Marjan, Lwów
Gorzejowski Edmund, Tarnów
Gostkowski Rajmund, dr., Kraków
Gottwald Józef Włodz., Brodnica
Górski Konrad, dr., Warszawa
Grabczyński Jan, Stryj
Grabowski Józef, Warszawa
Grodzicki Jan, „
Gromska Daniela, dr., Lwów
Gruszczyński Marjan, Środa
Grużewski Władysław, Lwów
Gucwa Franciszek, dr., Lublin
Hahn Wiktor, dr., Lwów
Handel Jakób, Lwów
Hańczewski Stefan, Czarnków
Harhala Franciszek, Lwów
Hausknecht Ludwik, dr., „
Hayder Adam, „
Heller Leon, „
Hreczkowski Włodzimierz, Lwów
Jachimczak Franciszek, Kraków
Jakubiec Wawrzyniec, Stanisławów
Jakubowski Józef, Trzemeszno
Janelli Marjan, dr., Lwów
Januszewski Zygmunt, Warszawa
Jarecki Kazimierz, dr., Lwów
Jarosch Józef, Stryj
Jasiewicz Szczęsny, Lwów
Jedliński Tomasz, Drohobycz
Jezienicki Michał, dr., Stanisławów
Jun Franciszek, „
Jurek Stanisław, Przemyśl

Jus Ludwik, Lwów
Kalafarski Jan, Trembowla
Kaliszczak Karol, Lwów
Kandziora Leon, Jarocin
Kania Albin, „
Kapturkiewicz Wojciech, Lwów
Karwan Konstanty, Częstochowa
Kaszyczko Mikołaj, Kraków
Kisiel Wawrzyniec, Przemyśl
Klawek Aleksy, ks. dr., Lwów
Kleczkowski Adam, dr., Poznań
Klinger Witołd, dr., „
Kłopotowski Aleksander, Warszawa
Kłosowski Mikołaj, († 5/2 1926) „
Kobryński Wiktor, Warszawa
Kokorudz Eljasz, Lwów
Kopczewski Władysław, Warszawa
Kordasiewicz Mikołaj, Żyrardów
Kosiak Marjan, Tarnopol
Kościński Wojciech, Lwów
Kowalczyk Wawrzyniec, Kraków
Kowalikowski Jan, „
Kowalski Jerzy, dr., Lwów
Kółko Fil. Uniw. Jagiell., Kraków
„ „ „ Jana Kazim., Lwów
Kridl Manfred, dr., Warszawa
Krokiewicz Adam, dr., „
Krokowski Józef, ks., Lwów
Kronenberg Stanisław, Łódź
Krókowski Jerzy, dr., Kraków
Krzyżanowski Henryk, Żółkiew
Krzyżanowski Juljan, dr., Lublin
Kuczyński Stefan, dr., Lwów
Kukliński Antoni, dr, Kraków
Kumaniecki Kazimierz, dr., „
Kurzawa Franciszek, „
Kuś Andrzej, dr., Rzeszów
Lebiedzki Jan, „
Lehr-Spławiński, dr., Lwów
Lenkiewicz Adam, „
Lettner Gustaw, „
Lewicki Tadeusz, Lwów
Lilien Henryk, dr., „
Lisiecki Arkadjusz, ks., Gniezno
Liszkowicz Piotr, Kraków
Łukasiewicz Michał, Lwów
Mackiewicz Józef, „
Majerek Jan, Kraków
Majka Władysław, Warszawa
Mańkowski Edward, dr., „
Maykowska Marja, dr., „
Mazur Józef, Podhajce
Michałowski Kazimierz, dr., Lwów
Milewski Franciszek, Stanisławów
Miller Jan Nepomucen, Warszawa
Mizińska Wanda, Kraków
Młodnicki Marjan, Lwów
Moroń Wojciech, Drohobycz
Mryc Teofil, Lwów
Mudrak Antoni, „
Mulbegat-Holler Jakób, Stanisławów
Nagórzański Franciszek, Lwów
Neft Kazimierz, Stryj
Niemiec Rudolf, Kraków
Nogaj Józef, Lwów († 11/11 1926)
Nowak Adam, Tarnopol
Odroń Jan, Poznań
Okszański Franciszek, Kraków
Oleksiewicz Stefan Przemyśl
Oroszówna Janina, dr., Lwów
Orzech Józef, Tarnów
Ostrowski Dezydery, Poznań
Ostrowski Jan, Kraków
Ostrowski Stanisław, Warszawa
Panek Emil, Przemyśl († 28/6 1925)
Parandowski Jan, Lwów
Passowicz Piotr, Kraków
Paszkiewicz Jan, Lwów
Patkowski Aleksander, Warszawa
Patoń Stanisław, Kraków
Pawlicki Alfred, Warszawa
Pawlikowski Jan, dr., Kraków
Pelczarski Tadeusz, Lwów
Penkala Franciszek, Tarnów
Pertek Kazimierz, Poznań
Piankówna Gabrjela, dr., Warszawa
Piekarczyk Stanisław, Rzeszów
Pilch „ dr., Lwów
Piosik Roman, Świecie
Piotrowicz Ludwik, dr., Kraków
Pietnia Józef, Kraków
Plezia Józef. „
Pliszka Czesław, Warszawa
Pluta Tadeusz, Rzeszów
Polek Mikołaj, Lwów
Popławski Mieczysław, dr., Lublin
Porzeziński Wiktor, dr., Warszawa
Przeworski Józef, Przemyśl
„ Stefan, dr., Częstochowa
Przychocki Gustaw, dr., Warszawa
Ptasiewicz Jan, Stryj
Ptaszyk Michał. Sambor
Pyrczak Józef, Tarnów
Pyś Łucjan, Warszawa
Pytel Dominik, Tarnopol.
Radecki Aleksander, Lwów
Ranoszek Rudolf, Rybnik
Rapaport Artur, dr., Lwów
Rebenówna Emilja, Kraków
Rollauer Jakób, Lwów
Rosenthal Chaim, dr., Kamionka Str.
Rostkowski Bronisław, Warszawa
Roszko Emanuel, Lwów
Rowiński Michał, Warszawa († 25/8 1925)
Rozmarynowicz Miecz., Kraków
Rozwadowski Jan, dr., „
Ruxerówna Mieczysława, dr., Poznań
Rybczyn Jan, dr., Stanisławów
Ryslik Jan, Częstochowa
Sabiński Artur, Poznań

Śajdak Jan, dr., Poznań
Schalboth Wł., Przemyśl († 28/5 1925)
Schächter Regina, dr., Stanisławów
Schelenberg Ferdynand, „
Schleicher Jakób, Brzeżany
Schnayder Jerzy, dr., Kraków
Schneiberg Władysław, Rzeszów
Seliga Stanisław, dr., Warszawa
Seminarjum duchowne, Włocławek
„ filologji klas. Uniwers., Berno Morawskie
Sem. filol. klas. Uniwers., Kilonja
„ „ „ „ Jag., Kraków
„ „ „ „ Stef. Bat. Wilno
Sęk Michał, Tarnów
Sinko Tadeusz, dr., Kraków
Skarbiński Edmund, Lwów
Skimina Stanisław, dr., Kraków
Skorupka Józef, Tarnów
Skórnicki Leon, ks., Poznań
Skulski Ryszard, dr., Lwów
Służewski Włodzimierz, Kraków
Smereka Jan, dr., Lwów
Smolka Franciszek, dr., „
Sołtys Mieczysław, „
Sołtysik Władysław, Brody
Spät Arnold, Stryj
Stahr Jan, Rogoźno
Stankiewicz Bronisław, Poznań
Stary Karol, Rzeszów
Sternbach Leon, dr., Kraków
Stinzing Jan, Drohobycz
Stojanowski Bolesław, Przemyśl
Strycharski Ignacy, Warszawa
Sypniewska Barbara, dr., Kraków
Szawłowski Juljusz, Tarnów
Szczepański Jan, Lwów
Szczerbański Mikołaj „
Szeliski Tadeusz, Nowy Sącz
Szewczyk Piotr, Tarnopol
Szmyd Franciszek, Lwów
Szmyd Gerard, ks. dr., „
Sznuk Andrzej, Warszawa
Szujski Władysław, Lwów
Szwed Władysław, Przemyśl
Szydelski Szczepan, ks. dr., Lwów
Śmiałek Wincenty, dr., Lwów
Świetlicki Stanisław, Warszawa
Tara Józef, Kraków
Traunfellner Władysław, Sambor
Trexler Wilhelm, Kraków
Truszkowska Zofja, Jarosław
Twardowski Kazimierz, dr., Lwów
Tyran Adam, Szarlej
Ujda Jan, Poznań
Ulwański Antoni, Stanisławów
Umański Stanisław, „
Urich Emil, dr., Lwów
Wałek Wacław, Przemyśl
Wantuch Andrzej, Poznań
Warszawska Stefanja, Łódź
Wąsik Tomasz, ks. dr., Przemyśl
Weigel Adam, „
Węgrzyn Stanisław, „
Wieniewski Ignacy, dr., Warszawa
Wierzbicki Franciszek, Lwów
Wilk Piotr, Stryj
Winiewicz Kazimierz, Poznań
Winkowski Józef, Kraków
Wiśniewski Bolesław, Lwów
„ Karol, Tarnopol
Wojtalewicz Bolesław, Warszawa
Wojtasiewicz Albin, Tarnów
Wolska Marja, Warszawa
Wróbel Piotr, Wągrowiec
Zachemski Jakób, Kraków
Zamłyński Stef., Tarnop. († 12/5 1926)
Zawadzki Alfred, Lwów
Zawirowski Józef, Gdańsk
Zgodziński Czesław, Września
Zieliński Tadeusz, dr., Warszawa
Ziemski Adam, Kraków
Żak Józef, Stryj
Żygulski Zdzisław, dr., Lwów

ERRATA

Eos	XXVIII	1925,	p.	168	linea	2	supra	pro *putet*	legendum *patet*
„	XXIX	1926,	p.	8	„	11	infra	„ *quare*	„ *quaere*
„	„	„	„	13	nota	31	extr.	„ 312/s.	„ 326/s.
„	„	„	„	67	linea	1	infra	„ l. c.	„ Die hellenist.-röm. Kultur, [2] Tüb. 1912,
„	„	„	„	192	„	7	supra	„ *A a*	„ *a* a

Nowsze publikacje polskie z zakresu filologji.

Zieliński Th., Tragodumenon libri tres. Sumptibus Polon. Acad. Litt. Cracoviae 1925. — Autor omawia w 3 księgach trudny problem tragedji greckiej: I. De locis tragoediae Graecae rudimentalibus. II. De trimetri Euripidei evolutione. III. De Iphigeniae et Danaes mythopoeia tragica — Obszerniejsze omówienie tej książki pojawi się w najbliższym roczniku.

Publikacje Polskiej Akad. Umiej. mogą członkowie naszego Towarz. nabywać wprost w ekspedycji wydawnictw Akademji z 33% opustem.

Ujda Jan, O trzech rękopisach znajdujących się w bibljotece gimn. im. św. Jana Kantego w Poznaniu, [Rocznik II Państw. Gimn., s. 43—45], Poznań 1925. — Opis trzech rkp. pochodzących z klasztoru cysterskiego w Paradyżu, którego bibljoteka po sekularyzacji uległa sprzedaży: rkp. z niej znajdują się np. w Gryfji, w bibl. Raczyńskich itd. Opis sumienny; ponieważ chodzi o teksty nie drukowane, można było podać literaturę odnośną i ocenić wartość rkp. — to homilje Bernarda, żywoty świętych (m. i. św. Maryny, Łucji), Physiologus, expositio hymnorum i Parva logicalia — więc, z wyjątkiem chyba hymnów, bez większej wartości. Str. 45 ad 4 powinno być *de intentionibus*.

Ganszyniec R., Polskie listy miłosne dawnych czasów. Skład główny w Księgarni Zakładu Nar. im. Ossolińskich, Lwów, Plac Halicki 12a — Warszawa, ul. Nowy Świat 69. 1925, str. XII + 239. — Członkowie Polskiego Towarzystwa Filolog. otrzymują 25% zniżki od ceny księgarskiej, za pośrednictwem skarbnika.

Witkowski St., Historjografja grecka i nauki pokrewne (chronografja — biografja — etnografja — geografja). Kraków, Polska Akademja Umiejętności. Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, Warszawa-Kraków. — T. I (wyszedł z druku 1925 r.) ozdobiony podobizną Herodota i Tukidydesa, zawiera dziejopisarstwo greckie od zawiązków do Tukidydesa włącznie, II (w r. 1926) omawia mniejsze talenty IV i III w., historję polityczną i ustroju politycznego, epigonów historjografów jońskich i attydografów. — Szczegółową ocenę dzieła poda następny rocznik.

Wieniewski L., Starożytna parodja religijna. Z przedmową T. Zielińskiego. Lwów 1926. Str. XXVI + 178. 8° m. — Jest to 14 tomik „Bibljoteki tęczowej", zawierający przekłady Lucjana z Samosaty „Zeus w roli tragicznej" i Luciusa Annaeusa Seneki „Udynienie" cesarza Claudiusa.

Klinger Witold, Obrzędowość ludowa Bożego Narodzenia, jej początek i znaczenie pierwotne [Wykłady powszechne Uniwersytetu Poznańskiego Nr. 12/13]. Poznań 1926. Fiszer i Majewski, str. 90. — Praca ważna ze względów metodycznych i na znaczenie przedmiotu, stara się podać rodowód autentyczny obrzędów ludowych tego najpopularniejszego święta: linja ta prowadzi do starożytności. Dokładniejszą ocenę poda czasop. Lud.

Lisiecki Arkadjusz, Święty Justyn, filozof i męczennik. Apologja. Dialog z żydem Tryfonem. Wstęp — tłumaczenie z greckiego — objaśnienia — skorowidz — [Pisma ojców kościoła tom IV], Poznań 1926. Fiszer i Majewski, str. CXV + 380. — Staranny wstęp i tłumaczenie po raz pierwszy próbują zaznajomić nasz ogół z zagadnieniami literackiemi, wiążącemi się z bogatą twórczością Justyna. Dokładniejszą ocenę poda następny tom Eosu.

Kumaniecki C. F., Quo temporis ordine Vergilius singulos Aeneidos libros elaboraverit [Archivum Filologiczne Polskiej Akad. Um. w Krakowie Nr. 4], Cracoviae 1926. Str. 89. — Metodę, stosowaną w Eosie 1926, 69 sq. do Eklog Wergiljuszowych, stosuje autor z małemi zmianami do Eneidy, aby uzyskać dokładniejszą chronologję poszczególnych ustępów eposu. Ocenę tej metody poda Eos 1927.

SPRAWOZDANIE

Z CZYNNOŚCI

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

ZA CZAS

OD 1. STYCZNIA DO 31. GRUDNIA 1925.

WE LWOWIE
NAKŁADEM POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
1926.

1. Walne Zgromadzenie w r. 1925.

XXX Walne Zgromadzenie Towarzystwa odbyło się we Lwowie, dnia 10 czerwca 1925 r. Przewodniczył prezes prof. dr. St. Witkowski, protokołował początkowo sekretarz dr. Fr. Smolka, następnie dr. St. Pilch.

Zagajając obrady, poświęcił nasamprzód prezes zmarłemu w tym okresie sprawozdawczym członkowi Towarzystwa, śp. prof. dr. K. Wojciechowskiemu, serdeczne wspomnienie pośmiertne, którego obecni członkowie wysłuchali stojąc.

Następnie stwierdził, że w Kołach panuje ożywiony ruch naukowy. Członków liczy Towarzystwo 337, jest to jednak jeszcze liczba zamała, w stosunku do wielkiej ilości nauczycieli filologji klasycznej w Polsce. Należy jednak spodziewać się, że liczba ta w przyszłości zwiększy się, bo Towarzystwo ma już dzisiaj także finansowe podstawy rozwoju zdrowe. Dużo dochodów wnoszą już dzisiaj wkładki członków. Zaległości członków Koła tutejszego znikły, a zaległości członków Kół innych znacznie zmalały.

W tym roku uczciło Towarzystwo 50-lecie pracy naukowej prof. dr. Ludwika Ćwiklińskiego, założyciela Towarzystwa, poświęcając mu rocznik Eosu. Na wydanie osobnej księgi pamiątkowej nie wystarczyły fundusze. Z tego samego powodu nie można było wysłać osobnego delegata na obchód jubileuszowy do Poznania, ale trzeba było ograniczyć się do zastąpienia Zarządu przez Koło Poznańskie.

Nareszcie w tym roku udało się wyrównać zaległości powojenne w Eos. Również i wydawnictwo „Studia Leopolitana" posunęło się naprzód, bo zeszyt II opuścił już prasę, a zeszyt III znajduje się w przygotowaniu. Za wydatne zasilenie tych wydawnictw należy się szczera wdzięczność Ministerstwu W. R. i O. P.

Podziękowawszy następnie prasie lwowskiej za bezinteresowne zawiadamiania publiczności o odczytach naukowych Towarzystwa, podniósł prezes gorliwość i obowiązkowość członków Zarządu, z którą spotykał się zawsze w ciągu roku.

Nakoniec oświadczył, że celem zdobycia więcej wolnego czasu na wykończenie prac naukowych, musi nieodwołalnie w tym roku ustąpić nietylko z prezesury, ale także z Zarządu, w którym zasiadał przez lat 30. Równocześnie, znużony nawałem pracy, ustępuje zasłużony wiceprezes Towarzystwa, radca dr. W. Śmiałek, a Redakcja Eos, z wielką dla siebie szkodą, traci profesora dr. T. Sinkę, który przysłał Zarządowi stanowczą rezygnację.

Gdy następnie na wniosek dr. Pilcha zwolniono sekretarza od czytania drukowanego sprawozdania Zarządu z rocznej działalności Towarzystwa, zabrał on głos, celem pożegnania ustępującego prezesa i wyrażenia mu imieniem Zarządu i zebranych członków serdecznego podziękowania za wybitne zasługi, położone około rozwoju Towarzystwa. Zastrzegając sobie szczegółowe omówienie zasług ustępującego prezesa przy innej sposobności, podniósł najpierw dr. Smolka znaczenie wybitnej i silnej indywidualności prof. Witkowskiego dla prac Zarządu w czasie prezesury śp. prof. dr. B. Kruczkiewicza. Następnie przedstawił mowca zebranym, z jaką to gorliwością i troskliwością zabiegał nieustannie pierwszy prezes Towarzystwa w niepodległej Polsce, aby uchronić je przed działaniem budzących się dążności odśrodkowych, a następnie wyprowadzić je szczęśliwie z niebezpiecznego chaosu finansowego.

W odpowiedzi, redukując skromnie podniesione zasługi, obiecał prezes i nadal wspierać Towarzystwo swoją pomocą i współpracą.

Po jednogłośnem przyjęciu sprawozdania Komisji Rewizyjnej, oraz udzieleniu Zarządowi absolutorjum, wygłosił dr. A. Bednarowski odczyt pt.: „Pierwotna Odysseja według najnowszej teorji Dörpfelda".

W ożywionej dyskusji zabierali głos profesorowie: Chyliński, Ganszyniec, Witkowski i prelegent.

Zkolei nastąpiły wybory. Prezesem obrano jednomyślnie prof. Chylińskiego, a wiceprezesem dr. A. Bednarowskiego. Listę członków Zarządu, zaproponowaną przez poprzedni Zarząd, przyjęto jednomyślnie w całości. Wybrani zostali: dr. Wł. Chodaczek, prof. dr. R. Ganszyniec, prof. M. Golias, dr. K. Jarecki, prof. dr. J. Kowalski, dr. St. Pilch, dr. A. Rappaport i dr. Fr. Smolka.

Redaktorami Eos wybrano ponownie prof. dr. T. Zielińskiego i prof. dr. R. Ganszyńca.

W skład Komitetu Redakcyjnego weszli ze Lwowa: dr. W. Śmiałek i dr. K. Jarecki.

Do Komisji Rewizyjnej powołano: prof. St. Cygana i prof. M. Szczerbańskiego.

Przesłane Zarządowi wnioski Koła Krakowskiego w sprawie czasopisma Eos przedstawiał prof. Ganszyniec. Nadto zgłosił on sam wniosek, aby wypłacać autorom artykułów honorarja, albo dawać im po 30 odbitek prac lub recenzyj, tem bardziej, że finansowo stoi już Towarzystwo lepiej, gdyż Ministerstwo W. R. i O. P. przyrzekło udzielić subwencji w kwocie 4000 zł i zasiłku w kwocie 2500 zł na wydanie bibljografji historji filologji klasycznej w Polsce, którą przygotował do druku prof. dr. W. Hahn.

Na wniosek prezesa uchwalono przez aklamację wyrazić Ministerstwu W. R. i O. P. podziękowanie za popieranie Towarzystwa, sprawę zaś wypłaty honorarjów przekazać nowemu Zarządowi pod rozwagę.

Po wyczerpaniu obrad zamknął prezes W. Zgromadzenie.

2. Działalność Zarządu.

Zarząd Towarzystwa ukonstytuował się dnia 18 czerwca 1925 r. na pierwszem posiedzeniu po W. Zgromadzeniu, powierzając nadal obowiązki skarbnika prof. Goliasowi, urząd zaś sekretarza dr. Chodaczkowi, po ustąpieniu zeń dra Smolki po 12-letniej, wydatnej pracy.

W ciągu roku odbył Zarząd ogółem 6 posiedzeń, na których zajmował się następującemi sprawami:

Między kołami Towarzystwa zarysowała się w ostatnich czasach pewna rozbieżność w zapatrywaniach na zadania naszego organu. Podczas gdy Koła miast uniwersyteckich chciałyby uważać Eos za organ pracy naukowej, Koła miast prowincjonalnych widziałyby chętnie w nim pismo, służące popularyzowaniu filologji w języku przeważnie polskim. Chcąc oba żądania Kół uwzględnić, postanowił Zarząd ogłaszać odtąd oryginalne rozprawy i recenzje zasadniczo w języku łacińskim i francuskim, nie wyłączając języka polskiego, sprawozdania zaś i zapiski w języku polskim.

Zamiast wynagradzania autorów pieniężnie za ogłaszane prace w Eos, postanowił Zarząd dawać im po 30 bezpłatnych odbitek w okładkach, recenzentom zaś i sprawozdawcom tyleż odbitek, albo płacić im po 3 zł za stronę druku.

Objętość prac powiększono do półtora arkusza, z zastrzeżeniem, że za druk dalszych arkuszy ponosi koszta sam autor. Nie-

stety jednak z powodu trudności finansowych wykonanie tych uchwał ulega zwłoce.

Nie zaniedbywał Zarząd także sprawy rozpowszechniania Eosu zagranicą. W tym celu nawiązało Towarzystwo stosunki dla wymiany czasopism z wydawcami: „Wiener Studien", „Deutsches Archäologisches Institut" w Rzymie, „École française d'Athènes", z dyrekcjami Seminarjów filologji klasycznej w Bernie Morawskiem, Pradze i Kilonji.

Z początkiem maja przybył do Lwowa prof. T. Zieliński z Warszawy i wygłosił trzy odczyty, które zainteresowały szeroką publiczność. Dnia 8 maja odbyło się uroczyste posiedzenie Koła Lwowskiego przy udziale dostojnego gościa, na którem prof. Kowalski wygłosił odczyt pt.: „Z czasów lozańskich Adama Mickiewicza". Tego samego dnia wieczorem odbyło się w hotelu George'a towarzyskie zebranie na cześć profesora Zielińskiego, na którem panował miły i serdeczny nastrój.

W jesieni zajmował się Zarząd przygotowaniem uroczystego posiedzenia ku uczczeniu zmarłych w tym roku członków, śp. profesorów: Kazimierza Morawskiego i Piotra Bieńkowskiego. Cieniom ich poświęcono XXVIII rocznik Eosu.

3. Liczba członków.

W roku sprawozdawczym przybyło w Kole Lwowskiem 9 członków, ubył 1. Razem z Kołami: Krakowskiem, liczącem 50 członków, Poznańskiem, liczącem 31 członków, Przemyskiem, liczącem 18 członków oraz 6 członkami zagranicznymi (por. wyżej), miało Towarzystwo 1 członka honorowego i 338 członków zwyczajnych.

Zmarł prof. dr. Kazimierz Morawski, długoletni przezes Koła Krakowskiego i członek honorowy Towarzystwa oraz członek prof. dr. Piotr Bieńkowski. Obaj wybitni uczeni zasilali przez lat 30 organ Towarzystwa swojemi pracami, a posiedzenia Koła Krakowskiego licznemi odczytami. Nadto straciło Towarzystwo prof. dr. A. Danysza, prof. M. Rowińskiego oraz dyr. Frączkiewicza. Cześć ich pamięci!

4. Stan finansowy.

Wkładka członków wynosiła 8 zł. Suma wkładek przyniosła 1487 zł i 10 gr dochodu. Kwota ta, wraz z pozostałością kasową ub. r., i zasiłkiem ministerjalnym, wynoszącym 2500 zł, po-

kryła koszta druku Eos, rocznika XXVII, i umożliwiła natychmiastowe rozpoczęcie druku rocznika XXVIII.

Zarząd Towarzystwa poczuwa się do obowiązku złożyć na tem miejscu gorące podziękowanie Ministerstwu W. R. i O. P. za tak wydatną pomoc finansową, która umożliwiła wydanie jedynego w Polsce pisma filologicznego.

Szczegółowe zestawienie dochodów i wydatków Towarzystwa znajduje się na końcu sprawozdania.

5. Czasopismo Eos.

Na wiosnę opuścił prasę XXVII rocznik czasopisma Eos, który przygotował do druku prof. Ganszyniec. Korektę rocznika XXVIII (1925), który ukazał się w styczniu 1926 r., przeprowadzał, w zastępstwie przebywającego w Paryżu redaktora, prof. Ganszyńca, dr. Pilch, który z poświęceniem i ochotą oddał się tej żmudnej pracy. Między redakcją a drukarnią pośredniczył usłużnie prof. Borowiecki.

6. Studia Leopolitana.

Tom III wydawnictwa zapełni praca p. Gromskiej z Isokratesa. Druku jej jednakże nie rozpoczęto z powodu trudności finansowych.

7. Odczyty, wygłoszone w Kole Lwowskiem.

1. Dr. K. Jarecki: Nowsze badania nad glossami z Cassel (7. II).
2. Tenże: Mozaika gallo-rzymska z Clerval (komunikat, 7. II).
3. Prof. dr. R. Ganszyniec: Z twórczości Filipa Kallimacha (28. II).
4. Prof. dr. J. Kowalski: Mickiewicza wykłady lozańskie, cz. II. (28. III).
5. I. Wieniewska: Przekład wybranych ód Horacego. (28. III).
6. Prof. dr. J. Kowalski: Z czasów lozańskich Adama Mickiewicza (8. V).
7. Dr. A. Bednarowski: Pierwotna Odysseja według najnowszej teorji Dörpfelda (16. VI).

8. Dr. K. Jarecki: O t. zw. Appendix Probi, jego autorze, i miejscu powstania (17. X).

9. Prof. Z. Reis: Przekład wybranych pieśni Katulla (14. XI).

10. Dr. Wł. Chodaczek: O Wł. Witwickiego przekładzie Fedona Platona (14. XI).

11. Dr. K. Jarecki: O niektórych rzymskich zabytkach Prowansalji (19. XII).

8. Sprawozdanie Koła Krakowskiego.

Walne Zgromadzenie odbyło się dnia 10 marca 1925 r. pod przewodnictwem prof. dr. L. Sternbacha. Po złożeniu sprawozdania przez sekretarza Koła i skarbnika za r. 1924, udzielono absolutorjum dotychczasowemu Zarządowi, po czem dokonano wyboru Zarządu na r. 1925.

Przewodniczącym wybrano ponownie prof. Sternbacha, jego zastępcą, również ponownie, dyr. Józefa Winkowskiego. Do Wydziału powołano profesorów: Fr. Jachimczaka, J. Kowalikowskiego, P. Liszkowicza, wizytatora P. Passowicza, prof. M. Rozmarynowicza, dr. St. Skiminę i dr. B. Sypniewską. Do Komisji Rewizyjnej zaproszono dr. St. Dańca i dr. J. Krókowskiego. Wydział ukonstytuował się, wybierając skarbnikiem prof. Rozmarynowicza, a sesretarzem dr. Skiminę.

Prof. dr. T. Sinko zgłosił rezygnację ze stanowiska jednego z redaktorów Eosu.

W ciągu roku wygłoszono następujące odczyty:

1. Prof. dr. L. Sternbach: Przyczynki krytyczne do biografji św. Olimpjady (10. II).

2. Prof. dr. S. Hammer: Problemy Apulejuszowe (21. IV).

3. Prof. Wł. Służewski: Sprawozdanie z I cz. książki Joela, o filozofji greckiej (6. VI).

4. Dr. R. Gostkowski: Wrażenia z Grecji (11. XII).

Na posiedzeniu, odbytem dnia 6 czerwca, uchwalono przesłać Zarządowi Głównemu Towarzystwa we Lwowie następujące pismo: „Krakowskie Koło Filol. przedkłada pod uchwałę W. Zgromadzenia następujące wnioski: 1. Krakowskie Koło uważa za rzecz bardzo pożądaną, by — o ile na to pozwolą fundusze — rozszerzyć objętość czasopisma Eos, i wydawać je dwa razy w roku. 2. Krakowskie Koło wyraża przekonanie, że to rozszerzenie Eosu winno się zużytkować szczególnie dla działu recenzyj i sprawozdań, bo jak z jednej strony części naukowej tego pisma należy

się pełne uznanie, tak z drugiej strony odczuwa się dotkliwy brak artykułów, któreby powiadamiały polskich filologów o postępach wiedzy filologicznej zagranicą."

Na posiedzeniu, dnia 11 grudnia, przewodniczący Koła, prof. Sternbach, w gorących słowach złożył hołd wielkim naszym uczonym, zmarłym w b. r., śp. prof. K. Morawskiemu i prof. P. Bieńkowskiemu, którzy byli chlubą Koła Krakowskiego. Zebrani uczcili ich pamięć przez powstanie.

9. Sprawozdanie Koła Przemyskiego.

Przewodniczącym Koła jest prof. T. Dutkiewicz, sekretarzem prof. St. Borowiecki.

W ciągu roku odbyto 2 posiedzenia, na których wygłoszono odczyty sprawozdawcze.

Koło liczy 18 członków.

10. Sprawozdanie Koła Poznańskiego.

Walne Zebranie Koła Poznańskiego odbyło się dnia 30 stycznia 1925 r. Po złożeniu sprawozdania przez sekretarza i skarbnika za r. 1924, udzielono Zarządowi absolutorjum. Następnie wybrano nowy Zarząd, w skład którego weszli: prof. dr. L. Ćwikliński (przewodniczący), dyr. A. Borzucki (zast. przewodniczącego), prof. dr. S. Hammer, prof. dr. W. Klinger, J. Ujda (skarbnik), K. Winiewicz (sekretarz).

Na zebraniach Koła wygłoszono następujące odczyty:

1. Dr. St. Dedio: Pochodzenie Żydów wedle autorów rzymskich (30. I).

2. Prof. dr. S. Hammer: O najnowszych tłumaczeniach z literatury starożytnej (20. II).

3. Prof. dr. S. Hammer: O najnowszych badaniach nad twórczością Apulejusza (13. III).

4. Prof. dr. W. Klinger: O „chlebie zdrowia" (ὑγίεια) Greków i jego przeistoczeniach dzisiejszych (8. V).

5. Prof. dr. S. Hammer: Kazimierz Morawski jako filolog i humanista (25. IX).

6. Prof. dr. Ruxerówna: Działalność naukowa i pedagogiczna śp. prof. P. Bieńkowskiego (20. XI).

7. Prof. dr. W. Klinger: Liryka eolska, ludzie, i zachowane dzieła w przekładzie polskim (20. XI).

W marcu gościło Koło prof. dr. T. Zielińskiego z Warszawy, który wziął udział w uroczystem posiedzeniu Koła, dnia 13 marca 1925 r. Wśród licznie zebranych członków i gości powitał znakomitego uczonego imieniem Zarządu Koła przewodniczący, prof. dr. L. Ćwikliński, imieniem Uniwersytetu rektor Dobrzycki, a imieniem Towarzystwa Przyjaciół Nauk prof. dr. Dembiński. Gość wzruszony do głębi podziękował w krótkich słowach za serdeczne przyjęcie, poczem prof. dr. S. Hammer wygłosił odczyt o najnowszych badaniach nad twórczością Apulejusza.

Prof. Zieliński wygłosił następujące wykłady publiczne: „Dies irae, przepowiednia Sybilli o końcu Rzymu i świata“ oraz: „Pierwiastki dramatyczne w tragedji greckiej“. Wykłady cieszyły się niezwykłą frekwencją.

Członków liczyło Koło 31.

11. Sprawozdanie Koła Warszawskiego.

Zarząd Koła stanowili: prof. Z. Cierniakowa (skarbniczka), wizytator St. Cybulski, prof. K. Dąbrowski (wiceprezes), dr. E. Mańkowski (sekretarz), prof. W. Porzeziński, prof. dr. G. Przychocki, dr. I. Wieniewski, prof. dr. T. Zieliński (prezes).

Wygłoszono następujące odczyty:

1. Prof. K. Dąbrowski: O pierwszych 2 zeszytach dzieła Autran'a Introduction à l'étude critique du nom propre Grec (27. II).

2. Prof. dr. Zieliński: Rzekome pierwsze świadectwo o chrześcijaństwie w Rzymie (27. II).

3. Prof. dr. T. Wałek: Polityka wschodnia Rzymu (13. III).

4. Wizytator St. Cybulski: O konieczności założenia w Warszawie pisma filologicznego (5. VI).

5. Prof. dr. T. Zieliński: Wstęp do metodyki nauczania języka łacińskiego p. Cybulskiego.

Członków liczyło Koło 55; nowych przybyło 6, zmarł 1.

XX Zestawienie dochodów i wydatków POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1925 r.

I. Obrót kasowy:

DOCHÓD:

1. Pozostałość kasowa	zł		596·50
2. Wkładki członków *)	„		1.487·10
3. Subwencje Min. W. R. i O. P.			
1. z dn. 12/II Nr. 774—IV N/25	„		1.000·—
2. z dn. 23/V Nr. 2819—IV N/25	„		1.500·—
4. Ze sprzedaży czasopisma	„		292·40
5. Dar p. J.	„		20·—
6. Zwrot od autorów za druk stron nadliczbowych	„		351·50
7. Dobrowolny zwrot kosztów odbitek	„		40·—
Razem	zł		5.287·50

ROZCHÓD:

1. Druk sprawozdania z czynności T-wa za r. 1924 i program W. Zgromadzenia w r. 1925	zł	166·—
2. Reszta za druk Eos XXVII (1924)	„	916·—
3. Koszta druku i wydania Eos XXVIII (1925)	„	3.694·66
4. Wydatki administracyjne	„	118·75
5. Uzupełnienie inwentarza (zakupno szafy dębowej)	„	62·—
6. Wkładka do Związku Pol. T. N.	„	40·—
7. Kursorowi i służbie	„	119·—
Razem	zł	5.116·41
Do tego zapas kasowy	„	171·09
Zgodnie z dochodem	„	5.287·50

II. Fundusz „Studia Leopolitana":

1. Pozostałość kasowa	zł	20·56
2. Ze sprzedaży „Studia Leopolitana", zeszyt II.	„	26·—
Razem	zł.	46·56

III. Fundusz księgi jubileuszowej ku czci prof. dr. K. Morawskiego:

Zapas kasowy	zł	66·71

Skarbnik: *Marjan Golias.*

*) W tem od Koła Lwowskiego 717 zł, Krakowskiego 345 zł, Poznańskiego 200 zł, Przemyskiego 121 zł 10 gr, Warszawskiego 104 zł.